

Acta musei napocensis

45-46/II

2008-2009

MINISTERUL CULTURII ȘI CULTELOR
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

45–46

HISTORICA

II

2008–2009

CLUJ-NAPOCA
2009

CONSILIUL EDITORIAL:

NICOLAE BOCȘAN, NICOLAE EDROIU, STEPHEN FISCHER-GALATI, KONRAD GUSTAV
GÜNDISCH, FLORIAN KUEHRER, IOAN-AUREL POP, MARIUS PORUMB, DORU RADOSAV,
NICOLAE SABĂU

COLEGIUL DE REDACȚIE:

DORIN ALICU, LIVIA CĂLIAN, IOAN CIUPEA, DANIELA COMȘA, MELINDA MITU, OVIDIU
MUNTEAN, IOANA SAVU GRUIȚĂ – SECRETAR DE REDACȚIE, ANA MARIA GRUIA – SECRETAR
DE REDACȚIE, TUDOR SĂLĂGEAN – REDACTOR RESPONSABIL.

GRAFICA:

TÖRÖK KÁROLYI, CRISTINA ȚOPAN

FOTO:

SERGIU ODENIE

COPERTA:

TÖRÖK KÁROLYI

ILUSTRAȚIA COPERTEI:

„Elisabetha de Brabant”[?], pictură în ulei pe panou de stejar, cca 1600

TEHNOREDACTARE:

IOANA SAVU GRUIȚĂ

FONDATOR:

CONSTANTIN DAICOVICIU

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ISSN 1454–1521

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicație a Muzeului Național de Istorie a
Transilvaniei. Orice corespondență se va adresa:
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei,
400020, Cluj-Napoca, str. C. Daicoviciu, nr. 2.
Tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la
Transylvanie. Toute correspondance sera envoyée a
l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie,
400020, Cluj-Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie.
tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro.

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT – CONTENTS

STUDII

TUDOR SĂLĂGEAN

Notarul Anonim al regelui Bela al Ungariei și <i>schola</i> episcopală din Vercelli.....	9
<i>King Bela of Hungary's Anonymous Notary and the bishopric schola of Vercelli</i>	12

LIVIU CÂMPEANU

Nefericitul voievod Dan cel Tânăr. Intervențiile Ungariei în problemele dinastice ale Țării Românești.....	13
<i>Der unglückliche Woiwode Dan der Juengere. Ungarns Eingreifen in die dynastischen Kaempfe in der Walachei</i>	20

ALEXANDRU SIMON

The Walachian's in Ottoman-Hungarian Power Relations (1430's – 1440's).....	21
---	----

FLORIN ARDELEAN

Legislație militară și politică fiscală în timpul lui Ioan Sigismund Zapolya (1556–1570)	39
<i>Military Legislation and Fiscal Politics in the Time of John Sigismund Zápolya.....</i>	52

OVIDIU MUNTEAN

Arme din perioada revoluției pașoptiste în colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei	53
<i>Arms from the 1848 Revolution in the Collections of the National History Museum of Transylvania.....</i>	68

HORAȚIU BODALE

Ideologia politică pașoptistă și <i>Risorgimento</i> -ul italian.....	77
<i>The political ideology of the 1848 and the Italian Risorgimento</i>	90

ION CÂRJA

Organizarea instituției mitropolitane în biserica greco-catolică românească în perioada lui Ioan Vancea de Buteasa (1869–1892).....	91
<i>L'organizzazione della Metropolia Greco-Cattolica romena durante la guida ecclesiastica di Ioan Vancea di Buteasa (1869–1892)</i>	100

DUMITRU SUCIU

Date privind situația școlilor române confesionale și problematica celor mixte din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.....	101
<i>Données concernant l'évolution des écoles roumaines confessionnelles de la Transylvanie et la situation douteuse des écoles mixtes dans la deuxième moitié du XIX-ième siècle</i>	120

HADRIAN G. GORUN

Proiecte de constituire a unor unități militare transilvane alcătuite din foști prizonieri sau emigranți în S.U.A. (1917).....	121
<i>Projects to create Transylvanian military units from former prisoners or immigrants in the USA (1917)</i>	124

VERONICA TURCUȘ

Un promotor al experienței pedagogice românești în Transilvania după Unirea din 1918 – George G. Mateescu (1892–1929). Repere biografice.....	125
<i>Un promotore dell'esperienza pedagogica romena in Transilvania dopo il compimento dell'unità della Romania nel 1918 – George G. Mateescu (1892–1929). Lineamenti biografici</i>	151

MISCELLANEA

TRAIAN RUS

Ioan Micu Moldovan. Pronunciamentul de la Blaj.....	155
<i>Ioan Micu Moldovan. The Pronunciament of Blaj</i>	168

LASZLO TUKA

Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor din România în 1936.....	169
<i>Territorial distribution and inhabitant distribution of pharmacies and drugstores in Romania in 1936</i>	176

ARTHUR LAKATOS

Ein amerikanischer diplomat in Ungarn: J. F. Montgomery	177
---	-----

IOAN OPRIȘ

Arheologii Dorin Popescu și Mircea Petrescu-Dâmbovița despre arheologia ungară și confracții maghiari	183
<i>The archaeologists Dorin Popescu and Mircea Popescu-Dâmbovița about Hungarian archaeology and archaeologists.....</i>	188

GHEORGHE IANCU

Inundațiile din România din anul 1970, cu referiri speciale la județul Cluj. Cauze și efecte	189
<i>The flood of 1970 in Romania, with special remarks on the Cluj county. Causes and effects.....</i>	198

ISTORIA ARTEI

CLAUDIA M. BONȚA

Portrete aristocratice de secol XVI-XVII în pinacotecile muzeelor clujene.	
Studii de caz: Elisabetha de Brabant și Albert de Austria.....	201
<i>Portraits aristocratiques de XVIeme et XVIIeme siecle dans les pinacothèques du Cluj: Elisabetha de Brabant et Albert d'Autriche.....</i>	206

MELINDA MITU

Fotoceramică în colecțiile de artă decorativă a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei	209
<i>Fotoceramics in the Decorative Art Collection of the National History Museum of Transylvania ...</i>	213

IOANA SAVU GRUIȚĂ

Strana – identitate românească între credință și tradiție.....	217
<i>Strana – Romanian identity between tradition and faith</i>	224

DANIELA GUI

Luchian în Franța, modernitate și clasicism.....	229
<i>Luchian in France. Modernity and classicism.....</i>	230

MONUMENTE

HORAȚIU GROZA

Un monument de arhitectură medievală: Palatul Voievodal din Turda	233
<i>A medieval architecture monument: the Voivodal Palace in Turda.....</i>	247

SABIN POMPEI GRAPINI

Pictura murală interioară a bisericii din Micești-Cluj. Recuperarea programului iconografic prin cercetare stratigrafică extinsă	253
<i>The interior mural painting of the church in Micești – Cluj.</i>	
<i>Recovery of the iconographic program through extensive stratigraphical research</i>	255

ANAMARIA BACIU, DOINA BOROȘ

Aspecte metodologice ale restaurării picturii murale de la biserica „Adormirea Maicii Domnului” a mănăstirii Răchitoasa, Bacău	259
<i>Methodological aspects of wall painting restoration works in the church dedicated to the Dormition of the Virgin, belonging to Rachitoasa monastery in Bacău</i>	268

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

CLAUDIA M. BONȚA

Galerie de portrete imperiale. Casa de Austria în medalistica secolelor XVII și XVIII	271
<i>Galerie imperiale des portraits. La maison d'Autriche dans les medailles du XVIIeme et XVIIIeme siecle</i>	282

VALERIAN L. CIOFU, ALEXANDRA N. DIMULESCU, SÎNZIANA V. CIOFU

Medaliile Octavian Goga din 1938	287
<i>Les médailles Octavian Goga depuis 1938.....</i>	290

DOCUMENTA

DANIELA COMȘA

Correspondența lui Alexandru Vaida Voevod cu bunicul său, Alexandru Bohățiel.....	293
<i>The correspondence exchanged by Alexandru Vaida Voevod and his grandfather, Alexandru Bohățiel</i>	308

TRAIAN RUS

Ioan Micu Moldovan și școala din satul natal.....	309
<i>Ioan Micu Moldovan and the school in his native village</i>	326

PATRIMONIU, MUZEOLOGIE, CONSERVARE-RESTAURARE

CLAUDIA M. BONȚA

Considerații privind restaurarea unui vas dacic cu brâu și butoni.....	329
<i>Note sur la restauration d'un récipient dace.....</i>	332

DOINA ILEANA MÂNDREA

Arta decorativă în slujba utilitarului. Restaurarea unor obiecte farmaceutice din sticlă pictată de la sfârșitul secolului al XVIII-lea	333
<i>Decorative art in the service of the utilitarian restoration. Painted glass pharmaceutical items dated at the end of the 18th century</i>	338

NOTE ȘI RECENZII

Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, <i>Rememorând Revoluția. 1848–2008 – Remember the Revolution. 1848–2008</i> , Cluj Napoca, „Mega”, 2008, 111 p. + il. (Bogdan Florea).....	343
Vasile Pușcaș, <i>România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000–2004)</i> , Iași: Institutul European, 2007, 675 p. (Mihai Alexandrescu)	344
<i>Bibliografia cărților apărute în limbile minorităților naționale și despre minoritățile naționale din România în perioada 1990–2001</i> . Vol. I. București, Ed. Hasefer, 2003, 161 p.; <i>Romániai Magyar könyvkiadás. 1990–1998</i> . Szerkesztette Szigethy Rudolf. Kolozsvár, Az EME kiadása, 2003, 380 p.; Nicolae Edroiu, <i>Bibliografia istorică româno-slovacă (1918–2000)</i> . <i>Rumunsko-slovenská historická bibliografia (1918–2000)</i> . Cluj-Napoca, 2004, 117 p.; Lucian Giura, Maura G. Giura, Helmuth J. Knall, <i>Contribuții bibliografice la o istorie a Mediașului</i> . Mediaș, Ed. Crisserv, 2005, 213 p.; Bogdan Crăciun, Ioan Bolovan, <i>Cercetări de istoria populației României (1945–2005)</i> . <i>Bibliografie selectivă</i> . Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, 124 p. (Stelian Mândruț).....	346
Gabriel Moisa, <i>Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965–1989</i> . Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, 373 p.; Edit Szegedi, <i>Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism</i> . Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004, 351 p.; Nicolae Iorga. 1871–1940. <i>Studii și documente</i> . Vol. I-II. Coordonatori: Constantin Bușe, Constantin Gaucan. București, Ed. Universității, 2006, 423, 448 p.; <i>Permanența lui Nicolae Iorga</i> . Coordonatori: Victor Crăciun, Cezar Dobre. București, 2006, 361 p. Harald Roth, <i>Mică istorie a Transilvaniei</i> . Târgu Mureș, Ed. Pro Europa, 2006, 196 p. (Stelian Mândruț)	347
Nikolaus Netzhammer, <i>In verbo tuo. Raymund Netzhammer O. S. B., arhiepiscop de București, 1905–1924</i> . București, 2003, 170 p.; Raymund Netzhammer, <i>Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase</i> . Vol. I-II. Ediție de Nikolaus Netzhammer și Krista Zach. București, Ed. Academiei Române, 2005, 1937 p. (Stelian Mândruț).....	348
ABREVIERI	351

STUDII

NOTARUL ANONIM AL REGELUI BELA AL UNGARIEI ȘI *SCHOLA* EPISCOPALĂ DIN VERCELLI

Cel mai timpuriu autor al unei narațiuni istorice din spațiul Ungariei medievale, Notarul Anonim al regelui Bela, cunoscut sub numele de Anonymus, s-a aflat multă vreme în centrul controverselor istoriografice, devenind obiectul unor contestări nemeritate față de calitatea operei sale. O mare parte a istoricilor secolului al XX-lea l-au considerat pe Anonymus un autor ceva mai târziu decât a fost el în realitate, crezând că opera sa, *Gesta Hungarorum*, ar fi fost scrisă după domnia regelui ungar Bela al III-lea (1172–1196), așadar în preajma anului 1200. O reluare a analizei textului *Gestei* ne arată însă că Anonymus, sau magistrul P., a fost în realitate notarul primului suveran ungar purtător al numelui de Bela, care a domnit între anii 1060 și 1063.

Unul dintre cele mai frecvent utilizate argumente în sprijinul unei datări târzii a *Gestei* a fost, inițial, o ipoteză lansată de Hóman Bálint într-una dintre scrierile sale de tinerețe: aceea că Anonymus și-ar fi făcut studiile la care se referă în prologul operei sale¹, împreună cu prietenul său N., *vire venerabili et arte litteralis scientie inbuto* („bărbat venerabil și învățat în arta științei literare”), la Universitatea din Paris². Această ipoteză a fost preluată de E. Jakubovich, îngrijitorul și prefațatorul ediției *Gestei Hungarorum* din seria *Scriptores Rerum Hungaricarum*³, și propagată prin intermediul acestei prestigioase ediții de texte narative. Prin autoritatea conferită de *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ipoteza lui Hóman Bálint a ajuns să fie considerată un adevăr demonstrat, fiind preluată de autorii ulteriori și chiar folosită, fără discernământ, ca reper pentru datarea *post quem* a *Gestei*. Potrivit acestei logici, opera lui Anonymus putea fi scrisă doar după înființarea Universității din Paris, fapt care ducea inevitabil la datarea sa în epoca lui Bela al III-lea. Abia în anul 1991 istoricii G. Silagi și L. Veszprémy au revenit asupra acestei probleme, arătând, pe bună dreptate, că nimic din textul *Gestei* nu ne oferă vreun argument pentru a spune că Anonymus și-a făcut studiile la Paris⁴. În realitate, Anonymus nu indică nicăieri numele localității în care a studiat, nu ne oferă nici un motiv pentru a crede că *schola* pe care a frecventat-o ar fi fost o universitate⁵, și, mai mult decât atât, nu ne oferă nici un argument pentru a presupune că această instituție de învățământ s-ar fi aflat în Franța.

Textul *Gestei Hungarorum* ne arată cu destulă claritate faptul că, dintre regiunile europene, Anonymus cunoștea foarte puțin Franța și, dimpotrivă, foarte bine Lombardia și,

¹ *Dum olim in scholari studio simul essemus.*

² B. Hóman, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói*, Budapest, 1925, p. 44–46.

³ Szentpétery, I., ed. *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum*, 2 vol., Budapest, 1937–1938 (în continuare *SRH*), I, p. 24–25.

⁴ G. Silagi, L. Veszprémy, *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars: die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*, Sigmaringen, 1991.

⁵ A. Madgearu, *The Romanians*, p. 18.

în general, Italia nordică. Informațiile pe care Anonymus ni le oferă cu privire la expedițiile maghiarilor împotriva Franței (*Francia, Gallia*) sunt sumare și neconcludente, ele neconținând nici o referire la nume de locuri sau persoane: în capitolul 55 el relatează în treacăt cucerirea „Franciei și Galliei” (!) de către Lelu și Bulsuu⁶, pentru ca în capitolul următor să ne prezinte, în exact zece cuvinte, devastarea Galliei și jefuirea bisericilor sale de către maghiarii conduși de Botond, Zobolsu și Ircund⁷. În mod evident, *Gesta* nu oferă nici cel mai mic indiciu din care s-ar putea deduce că autorul ei ar fi cunoscut Franța, și cu atât mai puțin vreunul din care să reiasă că el ar fi studiat mai mulți ani în această țară. Utilizarea formulei „*Franciam et Galliam*” pledează, la rândul ei, pentru o datare timpurie a *Gestei*. Autorii secolului al XI-lea folosesc frecvent această asociere de nume pentru a diferenția Francia apuseană (*Gallia*) de cea răsăriteană, care va fi desemnată din secolul al XII-lea sub denumirea de *Franconia*. Astfel, Dudo de St. Quentin (960–1026), în a sa *Gesta Normannorum seu de moribus et actis primorum Normanniae ducum*, alternează denumirile de *Francia* și *Gallia*. Wipo (prima jumătate a sec. XI), în a sa *Gesta Chuonradi II imperatoris*, face această diferențiere foarte clară: cap. II – „*cum sibi adiacentibus Sclavis, Franci orientalis, Norici, Alamanni convenere. De Gallia vero Franci qui supra Rhenum habitant, Ribuarii, Liutharingi coadunati sunt*”; cap. XXIII – „*Uodonem comitem in Gallias Francorum*”; cap. XXXVIII: „*reversus imperator per Basileam descendas Franciam orientalem et Saxoniam*”. În *De bello Saxonico*, Bruno de Merseburg (cca 1040 – post 1082) continuă să desemneze *Franconia* și pe franconi sub formele „*Franciam orientalem*” (cap. 27), „*orientalibus Francis*” (cap. 30).

Descrierea campaniilor purtate de maghiari împotriva Occidentului european cuprinde, în schimb, ample referiri la realități politice, locuri, orașe și personaje istorice din nordul Italiei: marca Lombardiei⁸, Friuli (*Forum Julii*), Padova, Vercelli – cu descrierea uciderii episcopului Liutuardus și a capturării tezaurului episcopiei și, de asemenea, cu relatarea episodului uciderii lui Ștefan, fratele comitelui Waldo⁹ –, Susa (*Segusa*), Torino – caracterizat ca fiind o „cetate foarte bogată” (*Taurinam ciuitatem opulentissimam*) –, câmpia Lombardiei (*planam regionem Lambardie*)¹⁰. Anonymus menționează, de asemenea, regiuni și populații învecinate Italiei și legate de istoria acestora: râpele senonilor (*abrupta senonensium*), munții senonilor (*montes senonum*), alimani (*populos alimonos*)¹¹.

Câteva dintre expresiile utilizate de Anonymus cu referire la regiunile nord-italiene merită, de asemenea, atenția noastră: în referirile sale la devastarea Lombardiei de către maghiari el folosește, în două rânduri, verbul „a veni”: *ac in marciam Lambardie se venire prepararent* („să se pregătească a veni în marca Lombardiei”) ¹², *et in marchiam Lombardie venerunt* („și au venit în marca Lombardiei”) ¹³. Dacă în cazul celei de-a doua mențiuni el ar putea fi eventual suspectat de preluarea neatentă a formulării din cronica lui Reginon de

⁶ Anonymus, 55: *Hinc uero egressi Franciam et Galliam expugnauerunt, et dum inde uictores reuertentur* etc. (“Plecând de aici [din Lotharingia] au cucerit Francia și Gallia, și când s-au întors de aici victorioși” etc. – s.n.)

⁷ Anonymus, 56: *Vniuersam quoque Galliam atrociter affligentes, ecclesias Dei crudeliter intrantes spoliauerunt* (“Au lovit cu sălbăticie și Gallia întreagă, /unde/ au intrat plini de cruzime în bisericile lui Dumnezeu și le-au jefuit”).

⁸ Anonymus, 44, 53.

⁹ Anonymus, 53.

¹⁰ Anonymus, 56.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Anonymus, 44.

¹³ Anonymus, 53.

Prüm, prima dintre acestea îi aparține, în schimb, autorului *Gestei*. Evident, nimic din opera lui Anonymus nu ne permite să avem vreo suspiciune legată de o eventuală utilizare nepotrivită a verbului *uenire*. Dimpotrivă, Anonymus folosește întotdeauna acest verb în contexte clare și lipsite de echivoc: relatarea deplasării maghiarilor și asociaților acestora către Pannonia, a stabilirii lor în această țară, a sosirii în Ungaria a diferitor personaje¹⁴; de asemenea, descrierea acțiunilor armate purtate împotriva maghiarilor sau a soliilor primite de conducătorii acestora¹⁵. El privește lucrurile, în mod evident, din perspectiva unui maghiar și a unui locuitor al Pannoniei, aceste mențiuni subliniind, după cum este și firesc, atașamentul său față de un popor și față de un spațiu geografic bine definite. Excepția reprezentată de folosirea acestui verb și în cazul Lombardiei trebuie, astfel, să indice cel puțin existența unei legături afective a Notarului Anonim cu spațiul nord-italic, dacă nu chiar eventuala localizare a autorului însuși în momentul redactării operei sale.

Care a fost însă acea *schola* pe care a frecventat-o Anonymus împreună cu prietenul său N.? Importanța acordată de autorul nostru unor evenimente istorice desfășurate la Vercelli pare să ne ofere un argument interesant în sprijinul legăturilor sale cu acest vechi și important centru episcopal pe lângă care funcționa, cel puțin din secolul al X-lea, o *schola* religioasă de prestigiu, care pregătea inclusiv funcționari de cancelarie. Dealtfel, doi dintre episcopii de Vercelli din secolele IX-X, Liutuardus și Leo, au fost *notarii* împăraților Carol cel Gros, respectiv Otto al III-lea și Henric al II-lea. Termenul *notarius*, purtat de Anonymus, are și el o importanță care nu a fost îndeajuns subliniată. În Ungaria medievală, cea dintâi atestare a notarilor curții regale datează din anul 1055, în timpul domniei lui Andrei I¹⁶, mențiunile reapărând în epoca lui Bela al II-lea, când un *Johannes notarius filius Tybus* avea ca principală însărcinare păstrarea sigiliului regal¹⁷. În 1138, un *Johannes filius Woth* este menționat, pentru prima oară în Ungaria, în calitate de *cancellarius*, păstrător al sigiliului regal; redactarea aceluiași act era realizată de un *scriptor*, în persoana lui Egidius, capelanul ducelui Ladislau¹⁸. Ulterior acestei date, cancelaria regală a Ungariei era condusă, în generali, de cancelari, personaje în subordinea cărora se aflau diferiți alți funcționari, printre aceștia numărându-se și notarii. Funcția de *notarius*, cu care Anonymus se mândrește în fața amicului său N., a fost, așadar, una cu adevărat importantă doar în timpul domniilor lui Bela al II-lea, perioadă în care notarul era păstrătorul sigiliului regal, și Bela I, când cancelaria regală a Ungariei se afla la începuturile organizării sale, iar demnitatea de *cancellarius* nu fusese încă introdusă.

În ceea ce privește sursele utilizate de Anonymus, probabil singurul izvor narativ medieval a cărui utilizare poate fi cu adevărat demonstrată este *Cronica universală* a lui Reginon (Regino) de Prüm (c.845–915), personalitate importantă a culturii medievale, abate de Prüm (892–899) și de Trier (899–915); de asemenea, Notarul Anonim utilizează *Continuarea* acestei cronici, realizată de un monah anonim din Trier, identificat uneori cu

¹⁴ Anonymus, 2: *de terra scithica descendes cum ualida manu in terram Pannonie uenit*; 8: *Almus dux cum omnibus suis uenientes terram intrauerunt Ruscie*; 11: *duces cumanorum cum uxoribus et filiis suis neonon cum magna multitudine in Pannoniam uenire concesserunt*; 13: *Et sic uenientes per siluam Houos ad partes Hung descenderunt* etc.

¹⁵ Anonymus, 9: *Et dux de Kyeu cum exercitu suo obuam processit eis, et adiutorio cumanorum armata multitudine contra Almu ducem uenire ceperunt* etc.

¹⁶ RA I. 12: *Nicolao, qui tunc temporis vicem procurabat notarii in curia regali*.

¹⁷ RA I. 59, 61 (*nostre impressionem regalis imaginis per Johannem notarium apposuiamus*), 62.

¹⁸ RA I. 63: *Cancellarius, qui hoc privilegium region consignavit sigillo, Johannes filius Woth fuit, scriptor autem /.../ Egidius capellanus Ladizlai ducis fuit*.

Adalbert, ajuns mai târziu arhiepiscop de Magdeburg (m. 981)¹⁹. Este vorba, prin urmare, despre o scriere încheiată în secolul al X-lea. Tipul de relații dintre omenii de litere ai acestei epoci este asemănător celui practicat de Anonymus. Astfel, colecția de canoane ecleziastice a lui Reginon de Prüm, dedicată lui Hatto I, arhiepiscop de Mainz, a fost scrisă la cererea prietenului și patronului său Radbod, arhiepiscop de Trier (m. 915)²⁰, în același fel în care Anonymus își scrie opera la cererea prietenului său, N.

O reluare lipsită de prejudecăți a analizei textului *Gestei Hungarorum*, coroborată cu cercetarea literaturii medievale europene a secolelor XI-XII și, în special, a aceleia nord-italiene ar putea oferi, în opinia noastră, informațiile necesare pentru a putea soluționa problema datării scrierii lui Anonymus, la mai bine de două secole și jumătate de la redescoperirea sa, și pentru a clarifica problema ridicată de posibilele sale legături cu regiunile lombarde și cu prestigioasa *schola* episcopală din Vercelli, care pregătea funcționari de cancelarie, demnitari ecleziastici și oameni de cultură cu mult înainte ca universitățile să își fi făcut apariția în Europa.

KING BELA OF HUNGARY'S ANONYMOUS NOTARY AND THE BISHOPRIC *SCHOLA* OF VERCELLI

According to recent research, King Bela of Hungary's Anonymous Notary did not study in Paris, as most twentieth-century historians believed. A close study of Anonymous' work shows he did not have detailed knowledge on France, noted as "Francia et Gallia" – another clue for dating it in the eleventh century. The Anonymous Notary was nevertheless very familiar with Northern Italy, especially Lombardy, region he feels emotionally connected to. References in his work suggest he studied in the prestigious bishopric *schola* in Vercelli, where chancellery officers for the German imperial court were being trained.

¹⁹ F. Kurtze (ed.), *Reginonis abbatis prumiensis chronicon cum continuatione trevensis*, în *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, Hannover, 1890.

²⁰ *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, în J. P. Migne, *Patrologia Latina*, vol. 132.

NEFERICITUL VOIEVOD DAN CEL TÂNĂR. INTERVENȚIILE UNGARIEI ÎN PROBLEMELE DINASTICE ALE ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Din puține, extrem de puține documente de la mijlocul secolului al XV-lea răzbat unele informații despre pretendentul la tronul Țării Românești, Dan cel Tânăr. La prima vedere el ar fi unul din (prea) mulții pretendenți domnești de la mijlocul aceluia veac. Totuși, cele câteva informații păstrate evocă o personalitate interesantă, de care pare să se fi temut și cumplitul Drăculea Vodă.

Despre identitatea lui vorbește chiar tânărul pretendent Dan: în primul document păstrat de la el, emis de după 4 Mai 1459 se intitulează *Ion Dan, fiul marelui voievod Dan*¹. Acesta din urmă este, la prima vedere, voievodul Dan al II-lea, cel care a domnit în Țara Românească în anii '20 ai secolului XV, îndeobște cunoscut pentru campaniile sale militare împotriva turcilor și ai aliaților acestora. Acesta a murit potrivit unui letopisetz sârbesc în prima jumătate a anului 1431, „luptând vitejește cu ismaeliții”². Acest lucru pare a fi confirmat de Dan cel Tânăr în documentul citat mai sus, în care amintește de serviciile aduse Creștinătății de tatăl său³. Mai mult, într-un document din 2 Aprilie 1459 pretendentul Dan amintește magistratului (sfatului orășenesc) din Brașov de bunătatea de care s-a bucurat din partea părintelui său, Dan voievod⁴.

Din cele patru documente emise de pretendentul Dan și păstrate până astăzi⁵, doar primul document citat mai sus cuprinde în titlul voievodal filiația emitentului. Asta nu înseamnă că Dan nu a considerat importantă menționarea tatălui său în titlu sau, mai rău, că și-a alcătuit o filiație falsă. Natura acestor documente exclude necesitatea folosirii întregului titlu domnesc (cu filiația): ele sunt scrisori deschise (3 pe hârtie, 1 pe pergament), scrise în grabă și adresate magistratului brașovean. Acestea erau alcătuite după modelul celor emise de cancelaria regatului Ungariei, emitentul folosind titlul regal/domnesc mic (fără filiație și alte artificii), folosirea titlului mare fiind rezervat documentelor deosebit de solemne (privilegii, danii etc.)⁶.

¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenburgen*, ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer, vol. VI, Bukarest, 1981, p. 46 (doc. 3170) (în continuare: *Ub. VI.*). Traducerea la Ioan Bogdan *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 67 (doc. LXX, datat aproximativ 1456–1460).

² Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a.1324–1881*, vol. I, sec. XIV–XVI, București, 2001, p. 89.

³ *Ub. VII, loc. cit.* Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 67: *să vă aduceți aminte de slujba lui Dan voievod, părintele și domnul nostru, care a slujit creștinilor.*

⁴ *Ub. VII, p. 49–50*, trad. la Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 68 (doc. LXXI, datat aproximativ 1456–1460): *Știți bine cât de bun a fost pentru voi tatăl meu Dan voievod.*

⁵ Vezi infra!

⁶ Francisc Pall *Diplomatica latină din Transilvania medievală*, ed. I. Costea, Cluj-Napoca, 2005, p. 99–101. Scrisoarea deschisă este un document oficial pe suport de hârtie (mai ales) sau pergament, cu

Recent, istoricul Constantin Rezachevici s-a îndoit de faptul că tatăl pretendentului Dan ar fi voievodul Dan al II-lea și l-a identificat pe acesta cu Danciu, fiul mai mare al lui Dan al II-lea, mort la 1 Iulie 1440⁷. Același istoric a stabilit că Dan cel Tânăr era fratele lui Vladislav al II-lea (domn între 1448–1456) și Laiotă Basarab (domn de mai multe ori în anii '70 ai sec. XV)⁸. Așadar cel care a murit luptând cu turcii ar fi fost bunicul personajului nostru. Această teorie este confirmată la rândul ei de povestirile germane despre Dracula voievod și de poema lui Michael Beheim despre Dracula Vodă (printre puținele izvoare privitoare la personajul nostru) îl numesc pe pretendent Dan cel Tânăr (*der junge Dan/Tan*)⁹. Acest atribut, *cel Tânăr*, pare să fi fost folosit mai degrabă pentru a indica vârsta pretendentului decât pentru a-l diferenția de alți voievozi cu același nume care au domnit înainte. Dealtfel, expresia *der junge Dan* trebuie tradusă mai degrabă *tânărul Dan* decât *Dan cel Tânăr*. Așadar, calculând intervalul de la moartea lui Dan al II-lea (1431) până la perioada în care Dan cel Tânăr s-a manifestat ca pretendent (1456–1460) observăm că s-au scurs între 25–30 de ani, ceea ce înseamnă că pretendentul trebuie să fi fost cel puțin de aceeași vârstă cu Vlad Țepeș, dacă nu cumva mai în vârstă. Ori, se știe că în evul mediu un om în jur de 30 de ani nu mai era socotit drept un om tânăr. În schimb, intervalul dintre moartea lui Danciu (1440) și perioada în care Dan cel Tânăr s-a manifestat ca pretendent (1456–1460) observăm că s-au scurs abia 15–20 de ani, ceea ce înseamnă că *tânărul Dan* trebuie să fi avut în jur de 20 de ani ceea ce concordă cu atributul pe care i-l conferă povestirile germane despre Dracula voievod și poema lui Michael Beheim. Desigur, dincolo de aceste teorii și calcule, filiația pretendentului Dan rămâne incertă, deși personal înclinăm către explicația profesorului Constantin Rezachevici. Este cert însă că într-un fel sau altul tatăl pretendentului Dan s-a remarcat, aducând servicii Creștinătății și aflându-se în relații bune cu brașovenii. Că a domnit efectiv sau nu este greu de spus deoarece se știe că toți membrii familiei domnești purtau titlul de voievod, chiar dacă unii nu domneau niciodată. Fără a intra pe tărâmul incert al supozițiilor putem admite că tatăl lui Dan cel Tânăr, chiar dacă nu a domnit, s-a putut remarca cu ocazia deselor invazii otomane din sudul Transilvaniei (1421, 1432, 1438)¹⁰ luptând împotriva invadatorilor, aducând astfel servicii Creștinătății și stabilind relații bune cu Brașovul.

Personajul nostru și-a desfășurat activitatea în a doua jumătate a anilor '50 ai secolului al XV-lea, perioadă foarte grea atât pentru Ungaria și Transilvania cât și pentru Țara Românească. Pe fondul războiului civil din Ungaria, Dan cel Tânăr a încercat să ocupe scaunul domnesc al Țării Românești, ocupat din 1456 de Vlad voievod, cel care mai târziu se semna *Drakulya*¹¹. Pe de altă parte, pretendentul Dan poate fi considerat un pion al aceluiași război civil, care afecta direct Țara Românească aflată în raport de vasalitate față de Ungaria.

pecetea de ceară aplicată sub text sau pe verso, având consemnată data și locul unde au fost emise, ca în cazul celor 4 documente a lui Dan cel Tânăr. Au caracter informativ, de mandat sau juridic, cele din urmă fiind documente provizorii, ce urmau să fie incluse în privilegiile ș.a.m.d.

⁷ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 90, 98, 108.

⁸ *Ibidem*, p. 108. și anexa I, genealogia urmașilor lui Basarab și Dăneștii.

⁹ Vezi Ion Stăvăruș *Povestiri medievale despre Vlad Țepeș-Draculea*, București, 1978, p. 129, 137. Mai nou: Matei Cazacu *Dracula*, București, 2008, p. 383, 435; Poema lui Beheim la p. 392. În continuare o să cităm povestirile germane despre Dracula voievod și poema lui Michael Beheim după Matei Cazacu, acesta fiind un specialist al temei.

¹⁰ Maja Philippi *Die ersten Türkeneinfälle in Siebenbürgen*, în *eadem*, *Kronstadt*, Brașov, 2006, p. 84–87.

¹¹ Ștefan Andreescu *Vlad Țepeș (Dracula)*, ed. a II-a, București, 1998, p. 186.

În cele ce urmează o să schițăm situația tulbure din regatul Ungariei și implicațiile/rolul Țării Românești în evenimente. Starea de tensiune politică a început în regatul Ungariei practic odată cu moartea regelui-împărat Sigismund de Luxemburg, în 1437. Alegerea lui Albert de Habsburg a fost o soluție în termen scurt, acest rege murind la numai doi ani de la încoronare. Domnia acestui rege a avut însă o urmare nefastă în termen lung, lăsând posibilitatea fiului său Ladislau, născut postum, după moartea tatălui său, de a ridica pretenții asupra tronului. În 1439 au fost primele conflicte pentru succesiune, nobilimea maghiară împărțindu-se în două tabere: una, coagulată în jurul familiei Cilli, o susținea pe regina Elisabeta și pe pruncul ei încă nenăscut, viitorul Ladislau Postumul și cealaltă, condusă de atotputernicul magnat transilvănean de origine română, Iancu de Hunedoara, care îl susținea pe regele Poloniei, Vladislav III Jaggiello. Ultima partidă a câștigat războiul și l-a încoronat pe Jaggiello, cu numele de Vladislav I al Ungariei, dar și acest rege a murit după numai patru ani, în timpul cruciadei de la Varna (1444). De aceea a început lunga regență a lui Iancu de Hunedoara, care a durat până în 1453 când Ladislau Postumul a fost ales rege al Ungariei. În tot acest timp gruparea nobiliară, condusă de familiile Cilli și Garai, care au format „partidul regal”, se afla în opoziție față de guvernatorul Iancu de Hunedoara și „partidul național”. Această opoziție a creat în Ungaria o tensiune continuă, chiar dacă războiul civil fusese pentru moment oprit. Prin aducerea lui Ladislau Postumul la tronul Ungariei în 1453 „partidul regal” spera într-o diminuare a puterii lui Iancu de Hunedoara, care a rămas în continuare atotputernic în regat, purtând titlul de căpitan general al Ungariei, până la moartea sa în 1456 sub zidurile Belgradului. Funcția de căpitan general al Ungariei a ocupat-o fiul său mai mare, Ladislau de Hunedoara, susținut de unchiul său matern Mihail Szilagyî. Ladislau de Hunedoara a fost acuzat de către „partidul regal” de lezmajestate și decapitat la Buda în primăvara lui 1457. Fratele său mai mic, Matia Corvinul, a fost doar arestat. În toamna lui 1457 moare subit regele Ladislau Postumul iar regatul Ungariei se afla din nou în prag de război civil. Singura soluție pentru evitarea războiului a fost compromisul „partidul regal”, condus de familiile de magnați Cilli și Garai, făcut prin acceptarea alegerii ca rege a lui Matia Corvin, susținut de unchiul său Mihail Szilagyî, în 1458. Tânărul rege trebuia să fie sub tutela unchiul său Mihail Szilagyî, care ocupa demnitatea de căpitan general al Ungariei dar în numai câteva săptămâni de la alegere a desființat tutela iar în toamna aceluiași an l-a arestat pe Szilagyî¹². Astfel a început un conflict chiar în sânul familiei Hunedoreștilor, conflict care a avut efect nemijlocit asupra Țării Românești.

În timpul acestor vremuri de restriște pentru regatul Ungariei, Țara Românească, vasală a regatului, s-a aflat întotdeauna de partea Hunedoreștilor. Voievozii Vlad Dracul, Vladislav al II-lea, și Vlad Țepeș, au susținut cauza lui Iancu de Hunedoara și a urmașilor acestuia. „Abateri” de la această susținere erau grav sancționate de Iancu: *bătrânul guvernator* [al Ungariei, N.N.] *a pus să fie ucis bătrânul Dracul*¹³, deoarece a pactizat cu sultanul Murad al II-lea, fiind socotit unul dintre „dușmanii înverșunați ai Ungariei”¹⁴. Vladislav al II-lea, așezat pe scaunul domnesc cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara (pe care l-a sprijinit în campania de la Kossovopoje) a fost amenințat în 1452 cu confiscarea ducatelor Amlașului și Făgărașului, doar din cauza unei reforme fiscale, făcute în Țara Românească, ce nu era pe placul guvernatorului. Acesta a recurs la confiscarea efectivă a celor două

¹² Engel Pal, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Medievală a Ungariei 895–1526*, Cluj-Napoca, 2006, p. 301–321.

¹³ *Apud* Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 383, din *Geschichte Dracole Waide* (anonim, 1463).

¹⁴ *Apud* Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 96.

ducate un an mai târziu. Amlașul a fost acordat Sibiului în același an (la 1453), Făgărașul a devenit proprietatea personală a Hunedoreștilor la 1455¹⁵.

Chiar Vlad Țepeș, înainte de cea de-a doua domnie (1456–1462), s-a aflat în slujba lui Iancu de Hunedoara, ocupând tronul Țării Românești cu ajutor transilvănean¹⁶. El a fost un susținător tradițional al Hunedoreștilor, sprijinindu-l în 1457 pe Mihail Szilagyî și pe nepotul său Matia Corvin iar după toamna lui 1458 pe Mihail Szilagyî, împotriva lui Matia Corvin și a loialiștilor acestuia¹⁷.

În acest context politic complicat și-a manifestat Dan cel Tânăr pretențiile la tronul Țării Românești. El apare pentru prima oară într-un document al căpitanului general al Ungariei, Ladislau de Hunedoara, emis la Kecskemet în 17 Decembrie 1456. Căpitanul general ordona magistratului brașovean să-l susțină pe Dan *cum omni auxilium et subsidio*, împotriva *infidelem Drakwlam vaivodam*¹⁸, care a intrat în conflict cu regatul Ungariei pentru ducatele Amlaș și Făgăraș. Acestea din urmă, după cum am văzut, au fost confiscate de Iancu de Hunedoara în numele regelui Ladislau Postumul în 1453. Vlad Țepeș a ridicat pretenții asupra celor două ducate imediat după ce a devenit domn, în septembrie 1456. Mai mult, în toamna aceluiași an, a atacat cu oastea cele două ducate intrând astfel în conflict nu numai cu regatul Ungariei ci și cu Hunedoreștii, proprietari ai Făgărașului¹⁹. Această acțiune, dar și apropierea față de otomani, îl făcea pe Ladislau de Hunedoara să se îndoiască de credința voievodului transalpin față de rege și de el însuși. Astfel, scrie el brașovenilor, a hotărât să îl trimită la ei pe Dan *qui domino nostro regi omnimodam fidelitatem tenere promisit*²⁰.

În primăvara anului 1457 are loc în regatul Ungariei o răsturnare de situație: am văzut că Ladislau de Hunedoara a fost acuzat de înaltă trădare și decapitat la Buda. În Transilvania se confruntau regaliștii (comitele secuilor și sașii) cu Mihail Szilagyî, sprijinitor al Hunedoreștilor. Vlad Țepeș, dușman a lui Ladislau de Hunedoara, l-a sprijinit pe Mihail Szilagyî, iar acțiunile lui din sudul Transilvaniei din anul 1457 au fost îndreptate împotriva sașilor, care la început l-au sprijinit pe Ladislau de Hunedoara iar apoi s-au opus lui Mihail Szilagyî și grupării Hunedoreștilor.

Adăpostirea pretendentului Dan a adus brașovenilor pedeapsa cumplită a voievodului Dracula, care în timpul acestor campanii din sudul Transilvaniei a devastat satul Beckendorf, din Țara Bârsei. Istoricul Matei Cazacu presupune că Vlad Țepeș nu a atacat întâmplător localitatea Beckendorf și că această localitate era reședința lui Dan cel Tânăr²¹. Conflictele dintre voievodul Țării Românești și sașii transilvăneni au ținut până în toamna aceluiași an, când, la intervenția regelui Ladislau Postumul, s-a încheiat un armistițiu.

¹⁵ Nicolae Stoicescu *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 27–28; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 117, 148.

¹⁶ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 103–104; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 117–121.

¹⁷ Ștefan Andreescu *op. cit.*, p. 77–80; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 155–162.

¹⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenurgen*, vol. V, ed. Gustav Gündisch, București, 1975, p. 555 (în continuare Ub.V).

¹⁹ Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 148–149.

²⁰ Ub.V, p. 555 (doc. 3056).

²¹ Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 152–153, 391. Potrivit textului german a lui Michael Behaim, Dracula a ars localitatea Beckendorf până la temelie, ucigând întreaga populație: *Und pekendorff in wurczenlant/Hat er daz genzlich uerbrant...*, în *Archiv des Vereins fuer Siebenbuergische Landeskunde*, Vol. XXXII, Tom I, p. 12. Satul pare să fi fost ras de pe fața pământului, astfel că până astăzi nu mai există un sat cu acest nume. Matei Cazacu, preluând de la istoricul brașovean G. Nussbächer, identifică Beckendorf-ul cu Bodul de lângă Brașov. Într-adevăr denumirea în germană a Bodului, *Brenndorf*, se poate tredece cu *Satul Ars*.

Semnatarii au fost Mihail Szilagyi și Vlad Țepeș pe de-o parte și facțiunea regalistă (inclusiv sașii) pe cealaltă parte²². La 23 Noiembrie 1457 Mihail Szilagyi emitea la Sighișara documentul păcii care prevedea că cetățenii brașoveni și locuitorii Țării Bârsei să îl alunge de la ei pe pretendentul Dan, care se pretinde voievod al părților transalpine: *civitas Brassouiensis et inhabitatores terrae Barcza quendam Dan, qui se pro vaivoda Transalpino gerit in eorum medio non tenebunt neque fovebunt, sed de eorum medio relegabunt et compellent*²³.

După această dată, pretendentul Dan dispare din documente pentru aproape un an și jumătate. Prima știre care o avem despre el este din documentul deja-amintit din Martie 1459²⁴, când se manifestă iarăși ca pretendent la tronul Țării Românești. La acea dată aflăm că Dan cel Tânăr se afla undeva în regatul Ungariei, poate în Transilvania (documentul nu consemnează locul în care a fost emis) și că se afla într-o situație economică precară: *Dumnezeu să vă povățuiască să ne ajutați cu ceva bani în vremea aceasta de sărăcie*²⁵. De asemenea aflăm că era deja căsătorit (de la Ion Dan [...] și de la Doamna lui Dan voievod, multă sănătate și închinăciune magistratului brașovean) și că încă nu avea nici un rol politic, expunând magistratului brașovean intenția de a stabili o legătură politic-diplomatică cu *chesar* – *craiul*²⁶.

În primăvara aceluiași an soarta părea să suradă pretendentului Dan: din motive politice și economice Vlad Țepeș a intrat în conflict atât cu regele Matia Corvin cât și cu sașii, astfel că Dan cel Tânăr s-a putut manifesta din nou ca pretendent la tronul Țării Românești. Pe scurt, Vlad Țepeș a urmat linia sa politică tradițională, sprijinindu-l pe Mihail Szilagyi, care de la sfârșitul anului 1458 s-a aflat în conflict cu nepotul său, regele Matia Corvin. Urmând această linie politică Vlad Țepeș a devenit inamicul regelui și a susținătorilor acestuia, sașii din sudul Transilvaniei. La această contradicție politică s-a adăugat și una economică, specifică relațiilor dintre Țara Românească și orașele săsești din sudul Transilvaniei²⁷. În acest context Dan cel Tânăr comunică înainte de 2 Aprilie 1459 magistratului brașovean, într-o scrisoare în care își declară bunele intenții față de el, că: *m-a trimes craiul și toți iobagii [nobilii, N.N.] și mi-a dat stăpânul meu craiul Țara Ardealului și Bârsa și Săcuimea, ca să meargă cu mine să-mi dobândesc Țara*²⁸. Din aceeași scrisoare aflăm că, deși statutul lui Dan s-a schimbat, devenind pretendentul oficial la tronul Țării Românești, cu sprijinul regelui, situația sa economică a rămas precară: *Mă rog domniilor voastre, Dumnezeu să vă povățuiască, să mă ajutați cu ce puteți, fie cu arme, fie cu haine, căci gloata mi-e goală*²⁹. De asemenea îi roagă pe brașoveni să îi comunice tot ce știu despre dușmanul lor comun, Drăculea.

La 2 Aprilie același an Dan cel Tânăr asigură, din Feldioara, încă odată magistratul brașovean de bunele sale intenții, acordând ca despăgubire pentru distrugerile provocate de *infidelis Dracul waywoda* bunurile negustorilor valahi (*res mercimoniales hominum et*

²² Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 153–155.

²³ *Ub. V*, p. 579–580 (doc. 3091).

²⁴ *Ub. VI*, p. 46–47; Trad. la Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 67.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Editorii de la *Ub. VI*, p. 47, l-au identificat pe *chesar* – *craiul* cu Friedrich III, care la 4 Martie 1459 a fost încoronat ca rege al Ungariei. Totuși, urmărind evenimentele ulterioare, pare a fi vorba mai degrabă de Matia Corvin, titlul folosit de Dan fiind unul onorific.

²⁷ Ștefan Andreescu *op. cit.*, p. 79–80; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 162–165.

²⁸ Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 68; Textul în traducere germană, cu dată în *Ub. VI*, p. 49–50.

²⁹ Ioan Bogdan *op. cit.*, loc. cit; *Ub. VI*, loc. cit.

mercatorum de dictis Transalpinis partis), rămase la Brașov³⁰. Două zile mai târziu, la 5 Aprilie, pretendentul confirmă actul precedent: brașovenii *să ia acea marfa* [rămasă de la negustorii valahi, pe care Dracula i-a chemat în țară, în secret și grabnic] *și să-și plătească cu ea marfa oamenilor și pe cei morți, iar marfa aceea n-are să se plătească nici odată Țării Românești*³¹.

În ambele scrisori Dan nu uită să precizeze că este trimisul oficial al regelui Matia Corvin: *m-a trimes craiul Mateaș și am venit în Țara Bârsei*³². În această calitate de trimis oficial dar mai ales de voievod al Transalpinei, ascultă plângerile sașilor iar măsura de despăgubire a negustorilor sași. *Venit-au județul* [magistratul, N.N.] *și pârgarii din Brașov și oameni bătrâni din Țara Bârsei și ni s-au plâns, cu inima însăngerată, ni s-au plâns de cele ce a făcut Drăculea, vrăjmașul nostru, și cum el n-a ținut credință stăpânului nostru craiului ci s-a dat turcilor. Acest lucru într-adevăr l-a făcut, învățat de dracul*³³. Urmează un „catalog” al ororilor suferite de negustorii brașoveni din partea lui Vlad Țepeș, care l-a îndemnat pe Ion Stăvăruș să creadă că (și) aceste scrisori ale lui Dan cel Tânăr au contribuit la apariția povestirilor germane despre Dracula Vodă³⁴.

Din cele două documente aflăm un lucru foarte important: hotărârea de a-i despăgubi pe negustorii brașoveni a luat-o Dan cel Tânăr împreună cu boierii săi (unacum baronibus nostris)³⁵. Așadar, de-odată ce Dan a devenit un candidat oficial al regalității ungare s-au coagulat în jurul lui boieri pribegi, dușmani ai lui Vlad Țepeș.

De subliniat că plângerile negustorilor sași nu erau gratuite: în contextul conflictului dintre Matia Corvin și Mihail Szilagyi, Vlad Țepeș a devastat cumplit sudul Transilvaniei în iarna dintre anii 1458–1459, toate relele descrise de Dan referindu-se la aceste evenimente³⁶. În ciuda unei încercări a regelui Matia de a restabili pacea cu voievodul Țării Românești, acesta din urmă a rămas aproape încă doi ani dușman al regelui. Această situație a fost favorabilă pretendentului Dan, care se bucura în continuare de protecția regelui și de sprijinul brașovenilor, având astfel șansa de a încerca să ocupe tronul Țării Românești în primăvara anului 1460.

Ultimul document păstrat de la Dan cel Tânăr a fost emis la 1 Martie 1460, după părerea lui Nicolae Iorga, la Brașov. Prin acest document Dan, în calitate de voievod, le interzice dregătorilor și locuitorilor Valahiei Transalpine să nu le mai facă nici un rău brașovenilor pentru bunurile confiscate ale negustorilor valahi³⁷. Cu acest document Dan își ținea promisiunea făcută în primăvara anterioară ca mărfurile date despăgubire sașilor să nu fie revendicate de valahi. Documentul este foarte interesant pentru că este enumerat sfatul domnesc a lui Dan: Bogdan Doboka vornicul, Albu vistierul, Radu logofătul, Bărnog, Constantin Șerban curtean, Coman Gură, Dragomir, Ivan spătarul, Dragomir păharnicul, Barlabaș comisul, Micu păharnicul, Radu Șuple, Apostol postelinul, Bejan Roșul, Pugul,

³⁰ *Ibidem*, p. 50–51.

³¹ Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 68–69; Textul în traducere germană, cu dată în *Ub*. VI, p. 52–53.

³² Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 68.

³³ *Ibidem*. Toți editorii documentului și istoricii care l-au folosit au remarcat jocul de cuvinte *Drăculea... povățuit într-adevăr de dracul*.

³⁴ Ion Stăvăruș *Povestiri medievale despre Vlad Țepeș-Draculea*, București, 1978, p. 26–39, cu toată discuția subiectului.

³⁵ *Ub*. VI, p. 51, 52; Ioan Bogdan *op. cit.*, p. 69.

³⁶ Ștefan Andreescu *op. cit.*, p. 80.

³⁷ *Ub*. VI, p. 71–73. Trad. la N. Iorga *Lucruri nouă despre Vlad Țepeș*, în N. Iorga *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Ș. Papacostea, București, 1984, p. 210–211. Iorga datează documentul cu 2 Martie.

Bran, Stan Aldeș, Nan Totca³⁸. Un sfat domnesc în toată regula. Dar dintre aceștia doar puțini pot fi identificați pe baza dicționarului de dregători a lui N. Stoicescu, doar cu aproximație: Albu vistierul înrudit probabil cu Albu cel Mare, cel căsărit de Vlad Țepeș³⁹, Radu logofătul înrudit probabil cu Radu a lui Sahac⁴⁰, Dragomir zis a lui Manea, apare prima dată în sfat la 1456, apoi în a doua jumătate e sec. XV, până la 1492⁴¹.

După emiterea acestui document, în Martie – Aprilie 1460 Dan cel Tânăr intră *manu militari* în Țara Românească, încercând să-și *dobândească Țara*, ca să îl cităm. Nu cunoaștem nici un detaliu privitor la această campanie a lui Dan cel Tânăr. Singurul lucru pe care îl știm este că a fost învins de Dracula Vodă, cândva înaintea datei de 22 aprilie 1460. La acea dată un oarecare Blasius/Vlasie din Pesta comunica următoarele sfatului orășenesc din Bartfeld (Bardejov, Slovacia): *E adevărat și aceea că voievodul căruia îi zice Drăculea a avut chiar în zilele acestea o luptă cu voievodul ce-i zic Dan. Și adevărat astfel încât, dintre oamenii voievodului Dan, numai șapte au scăpat de cea mai ticăloasă moarte și, Dan însuși căzând în robie, Drăculea acela a pus să-i taie capul. De asemenea, pentru grozăvia lui, Drăculea a pus îndată să tragă în țeapă pe oamenii lui Dan voievod, care căzuseră în luptă. Pe urmă, pe câte femei le-au putut prinde, le-a tras și pe ele în țeapă, legându-le copiii la sân. Și aceasta pentru strășnicia lui și în paguba cea foarte mare a creștinilor...*⁴². Această informație este completată de povestirile germane despre Dracula Vodă și de poema lui Michael Beheim cu un detaliu cumplit:

În *Geschichte Dracole Wayde*: *Item l-a luat prizonier pe tânărul Dan și și-a pus preoții să-i citească slujba de îngropăciune; când au sfârșit, a pus să se sape un mormânt după datina creștinească și l-a decapitat alături de groapă*⁴³.

Poema lui Michael Beheim: *A capturat un senior pe nume Dan/ Apoi le-a poruncit popilor/ Să-i țină slujba morților./ Apoi, după ce îi s-a îndeplinit voia/ Și s-au făcut toate după gândul lui,/ Hainul și hicleanul/ A poruncit să se sape o groapă,/ L-a dus pe Dan la mormânt/ Și acolo îi s-a tăiat capul...*⁴⁴.

Epilogul la această poveste sângeroasă, a fost la fel de sângeros: imediat după ce l-a ucis pe Dan cel Tânăr a urmat o campanie cumplită de pedepsire în Țara Bârsei, urmată la rândul ei de alte campanii în sudul Transilvaniei (care vizau de fapt ducatele Amlașului și Făgărașului), la fel de cumplite⁴⁵.

Chiar dacă nu avem prea multe informații, pe cele puține păstrate putem să ne facem o idee despre Dan cel Tânăr și despre activitatea lui ca pretendent. Firește, rămân multe probleme deschise și întrebări fără răspuns, dar este cert că Dan a fost un om al timpului său, că acțiunea lui se încadrează în epoca în care a trăit. Poate părea un pion al regalității ungare dar, pe de altă parte, poate fi considerat un realist care și-a dat seama că singur nu dispune de mijloacele necesare pentru a ocupa Transalpina. Cert este că a reprezentat o amenințare serioasă chiar pentru mult-temutul Drăculea Vodă.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ N. Stoicescu *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 15.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 24.

⁴¹ *Ibidem*, p. 20.

⁴² Apud N. Iorga, *loc. cit.*, p. 212–213; Textul latin în *Ub*. VI, p. 74–75.

⁴³ În Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 383. Text aproape identic la *Die geschicht Dracole Waide* din 1488, în *ibidem*, p. 435.

⁴⁴ În *ibidem*, p. 392.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 178–181.

DER UNGLÜECKLICHE WOIWODE DAN DER JUENGERE. UNGARNS EINGREIFEN IN DIE DYNASTISCHEN KAEMPFE IN DER WALACHEI

Die Geschichte des wallachischen Thronprätendenten Dan der Jüngere wurde, nach unseren Wissen, bis heute nicht in ein selbstständiges Studium behandelt. Man schrieb über ihm nur in die Studien über Vlad den Pfähler (Dracula), insbesondere in denen welche seine Beziehungen zu Siebenbürgen und die siebenbürger Sachsen abhandelten.

Obwohl die Quellen sehr gering sind, kann man einiges über das Leben und Wirken von Dan der Jüngere feststellen: er hatte Rechte auf den wallachischen Thron, da er der Sohn des *mächtigen Fürsten Dan* war. Obwohl heute schwer ist diesen Fürsten zu erkennen (er könnte sowohl der Türkenkämpfer Dan II. sein als auch dessen Sohn Danciu, gest. 1440, wie der Historiker Constantin Rezachevici festgestellt hat). Egal wer dieser war, eins steht fest und zwar dass dieser aussergewöhnliche Dienste für die Christenheit geleistet hat. Über Dan der Jüngere selbst, kann man feststellen dass er Prätendent zwischen 1456 und 1460 war und dass er in diese Zeitspanne eine Waffe in die Hand des Ungarischen Königs war, gegen den herrschenden Fürst der Wallachei, Vlad der Pfähler. Bei den kleinsten Zeichen der Ungehorsamkeit von den Fürsten Vlad, drohte der König Dan als Fürst einzusetzen. Auf die andere Seite kann man erkennen dass Dan die gespannte Situation aus Ungarn ausgenützt hat um sein rechtes Erben, der wallachische Thron, zu besetzen. Wenn in Ungarn Aufruhren gegen den König waren, war Dan immer auf die Seite der Kronloyalisten. Die Urkunden zeigen dass Dan, als Prätendent, wie ein richtiger Fürst gelebt hat, mit Anhänger, Staatsrat, Volk usw. Nur seine wirtschaftlichen Mitteln waren immer knapp, so dass er mehrmals die Sachsen aus Kronstadt zu Hilfe förderte.

Seine Zeit ist gekommen 1460, als er von König Matthias Corvinus in die Wallachei geschickt wurde, um den Thron zu besetzen. Der König wollte Vlad den Pfähler bestrafen, weil er eine Rebellion gegen den König unterstützt hatt. In Frühjahr des Jahres 1460 versuchte Dan den Thron, *manu militari*, von Vlad den Pfähler abzugewinnen. Die Urkunden bieten keine Einzelheiten über diesen Feldzug, es ist nur sicher dass Dan geschlagen wurde und von den Pfählerfürst hingerichtet wurde. Laut der Chroniken über Dracula sollte er sein Grab selbst ausgegraben zu haben und seine letzte Messe mit eigenen Ohren gehört, danach wurde er enthauptet. Hierauf folgten die gewöhnlichen Straffeldzüge des Pfählers auf das Burzenland, das Dan unterstützt hat.

THE WALACHIAN'S IN OTTOMAN-HUNGARIAN POWER RELATIONS (1430's – 1440's)

More than the battle at Kossovopolje (1448), the clash of Varna (1444) put an end to the *Christian* hopes of rescuing Constantinople. Varna became a medieval object of controversy. As it happened after Nicopolis (1396), many political actors and by-standers regarded, once again, the Genoese and the Walachians, due to their *treason*, and John (Ioan/ Iancu, János) Hunyadi, voivode of Transylvania, and Wladislaw (Władysław, Ulászló) I (III), king of Poland and Hungary, due to their military decisions, as responsible for the defeat. As for the sultan Murad II, even after his victory of Varna, he was not viewed as Christendom's real nemesis¹.

From this turmoil of charges and credits the figure of Ștefan (Stephen) II of Moldavia, involved mainly indirectly in these actions, surfaced. It 'was added' to the list of characters that shaped East-Central and South-Eastern Europe in the mid 1400'. At that time, in spite of appearances, namely of modern origin, for historiography has long viewed the failed Ottoman attack on Cetatea Albă (Maurocastro, Akkerman) as the first Moldavian-Ottoman clash (1420), Moldavia had entered too the collision course between Christendom and the *mighty Turk*².

The Moldavian Throne and the Ottoman Question. In 1393–1394, like Mircea I *cel Bătrân* (the Old) of Walachia, Roman I of Moldavia sent troops in support of his suzerain Sigismund (Zsigmond) of Luxemburg. The king was fighting Bayezid I at the Lower Danube. Not even two years later, the king's failed campaign against Stephen I, Roman's unwanted successor, was viewed by German sources as Moldavia's fall under Ottoman rule. Still, Stephen apparently entered Sigismund's anti-Ottoman system, by means of Transylvanian estates, granted to him after Nicopolis (1397). The young Moldavian state had been pushed into the great conflicts at Christendom's south-eastern border³.

Events and Crusader Calls of the Early 1400'. Alexander I *cel Bun* (the Just) had to uphold this political course. His state had to adapt or change its position following the ruler's

¹ Francisc Pall, *Les relations entre la Hongrie et Skanderbeg*, RHSEE, X, 1933, 4–6, p. 119–141; O. Halecki, *The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems*, New York, 1943; Halil Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, SI, II (1954), p. 104–129; Ivan Djurić, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996, p. 329–339; *The Crusade of Varna. 1443–1445*, ed. Colin Imber, Aldershot 2006.

² See for instance: Nicolae Grigoraș, *Relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman până la domnia lui Ștefan cel Mare* [Moldavia Relations with the Ottoman Empire prior to Stephen the Great's Reign], RDI, XXVIII (1975), I, p. 33–34; Dan Mureșan, *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile conciliului florentin în Moldova* [Hesychasm and the first stage of Moldavian resistance of the Council of Florence], SUBBH, XLIV, 1999, 1–2, p. 3–57 (in particular).

³ DRH, D, I, no. 102, p. 169; *Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die anonyme vulgärgriechische Chronik Codex Barberinianus Graecus (Anonymus Zoras) (=OGS, VI)*, ed. Richard F. Kreutel, Graz, 1971, p. 37; Thomas Ebendorf, *Chronica regem Romanorum (=MGH, I, NS, 18)*, ed. Harald Zimmermann, I, Hanovra, 2003, p. 552; D.-I. Mureșan, *Avant Nicopolis: observations sur la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube*, QCR, III, 2004, p. 183–184.

policy of balance between the great powers of the area. This policy brought Moldavia close to political partition in 1412 and then once again 1429. King Sigismund's plan to divide Moldavia between Hungary and Poland, initially accepted by Wladislaw II Jagiello, was to survive the crusader times of the 15th century⁴.

In 1408, as far as we know, the papacy first called on Moldavia as a crusader force. In 1412, in the context of the Ottoman civil war, Moldavia was first charged with great treason of the *Christian* cause. The charge, though hidden under the mask of political possibility, in order not to bring up other local conflicts, allowed Sigismund to propose the division of Moldavia. Lithuanian reluctance to such a plan and later Walachia's transformation into a battlefield between Sigismund and Mehmed I postponed further action in this direction⁵.

Nevertheless, less than a year after Alexander's death, the Ottoman fate of Moldavia seemed clear. In return, there was still crusader hope. In November 1432, eager once again to put an end to Genoa's hegemony in the Black Sea area, the Venetian authorities wrote to Wladislaw II, who had his own agenda at the Dniestr and Danube Mounds, now under Moldavian control. They asked him to continue supporting *Walachia* [i.e. Moldavia] *and the Walachians, who are Christian Catholics <fallen> under the power and rule of the Turks*⁶.

[...] *Videbitisque in illis litteris, quod contentatur et vult relinquere Walachiam et Walachos, qui sunt catholici christiani sub potestate et dominio Turcorum, in detrimentum et dedecus fidei et nominis christiani, pro habendo treugas ante dictas, intendens sub illis treugis sicut prediximus agere contra illos, quio nomen Christi et fidem catholicam colunt venerantur atque tuentur* [...].

By aiding Hussites, against namely Sigismund, by supporting Lithuanian rebels, against Wladislaw, Alexander had placed his state in a delicate position. Exposed to Tartar raids and Ottoman pressure, in the 1420' in particular, he was apparently trapped, in his last years of rule, between the colliding powers, Christian or Muslim. Seemingly, in spite of actual Ottoman strength or influence, he thus tried to at least keep one (major) option out of the crisis (1430–1432). This meant making the most out of the crusader needs of a divided Catholic world⁷.

The First Years of the Moldavian Civil War. In the spring of 1432, Iliș (Elias) I, Alexander's legitimate successor, had defeated the Ottomans. They had come to enthrone his brother, Stephen II, Alexander's illegitimate son. Elias' success seemed to have been short-lived. In order to preserve his throne, Elias had to acknowledge Ottoman suzerainty within a few months after he had repelled the attack⁸.

Elias had little help to count on. Wladislaw lacked the means or maybe even the interest to aid Elias, married to Mary, the sister of Sophia, Wladislaw's last wife. Poland supported the Council of Basel. Crusade and Church Union were not vital matters for Krakow. Jan Długosz, an

⁴ E.g. *Codex Vitoldi*, no. 1286, p. 771; *Codex*, II, no. 197, p. 267, nos. 202–204, p. 285–291; no. 210, p. 307; III, Appendix, no. 24, p. 533; Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală* [Stephen the Great and Matthias Corvinus: A Medieval Coexistence], Cluj-Napoca, 2007, p. 93–97.

⁵ *Hurmuzaki*, I–2, no. 456; pp. 544; XV–I, no. 21, p. 16; DRH, D, I, no. 192, p. 291; *Recueil des voyages et des documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, ed. Charles Schefer, XII, Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'Outremer*, Paris, 1892, p. 149.

⁶ *Codex*, II, no. 209, p. 305 (13th of November 1432); no. 210, p. 307; see also *Notes*, I, pp. 546–543, and Momčilo Spremić, *I tributari veneziani nel Levante nel XV secolo*, SV, XIII (1971), pp. 221–252.

⁷ E.g. Jan Władisław Woś, *Politica e religione nella Polonia tardo medioevale*, Trento, 2000, pp. 48–50; Matei Cazacu, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, SMIM, XXI, 2003, pp. 131–138.

⁸ In these matters, see *Raguza*, no. 228, p. 374; Ilie Minea, *Vlad Dracul și vremea sa* [Vlad Dracul and his Time] (offprint from *CI*, IV) (Iași 1928), pp. 28–32, Leon Șimanschi, *Criza politică din Moldova dintre anii 1432–1437* [The Moldavian Political Crisis. 1432–1437], *AIIX*, XXXIII, 1996, pp. 23–34.

admirer of Stephen II, recorded the aid the latter had received from the Turk and made no secret out of these Polish facts, in spite of his otherwise Christian politically correct speech⁹.

A few months after the Venetian message, Stephen II became the ruler of Moldavia. Walachia too had supported him. Giving in to the sultan's demands had done Elias little good. Stephen remained Murad II's favorite. Yet, Stephen failed to preserve the crown. He was forced to bow in front of Elias (1435), compelled, in return (1436), to accept a partition of Moldavian power with his brother. Elias' domestic position was more than delicate¹⁰.

Out of the two great Genoese colonies under Moldavian control, Stephen held Chilia, while Elias retained Cetatea Albă. Nevertheless, apparently prior to 1440, Elias lost the harbor in favor of his brother. This forced him to take risky decisions, namely in relation to Hungary and Poland. Such a course of events had become clear as early as 1435¹¹.

Imperial Concerns and Moldavian Stands. The foreign context offered Elias little hope for his domestic worries. Neither emperor John VIII Palaeologus, nor patriarch Joseph, 'ruled' the troubled city of Byzantium. Whether it was the prospect of its fall in *Turkish* hands or the perspective of a *Latin* hegemony over the city, the shrinking empire was a victim of its own past. The same was true for another *Greek* state, Walachia. From a loyal subject of the old Sigismund († 1437), Alexandru Aldea (1432–1436) had become the sultan's trusted vassal and a supporter of Stephen II¹².

Buda (Ofen) was far from the power once held. This became very clear in the times of the Transylvanian rebellion and Ottoman attacks of 1437–1438. Besides, the Hungarian kingship viewed Elias as too connected to the Jagellonians in order to confide in him. To the north, Wladislaw II had died (1434). The crown had gone over to a child. The real ruler of the realm was the divided Polish-Lithuanian elite, who, nevertheless, favored Basel to the West and Stephen II to the South-East, where the Tartar menace was still present¹³.

Under these circumstances, Elias turned to the (failed) Lithuanian model of Svidrigiello, whom, a few years earlier he and his father had supported. Elias took up contact to Rome. Pope Eugenius IV advocated crusade and Church Union in order to counteract the power of the Council of Basel. It was a political gamble that paid off for the pope in 1439. Three years earlier, in rather great distress, Eugenius had been however more than pleased to welcome Elias' representative, the Greek metropolite of Moldavia, Gregory (February-March 1436)¹⁴.

In August 1435, Elias had returned to the throne. In spite of his victory, he had to make an arrangement with his brother, an omen that his new rule would be troubled. Elias thus sent his

⁹ Długosz (1883), p. 154; I. Minea, *Informații românești ale cronicii lui Jan Długosz* [The Romanian Data from Jan Długosz's Chronicle] (Iași 1926), p. 23, 33, Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a.1324–1881)* [The Critic Chronology of Walachian and Moldavian Rulers (a.1324–1881)], I, *Secolele XIV–XVII* [14th–16th Centuries], Bucharest, 2001, p. 476–491.

¹⁰ *Documente moldovenești*, II, nos. 163–166, pp. 601–610; Virgil Ciocîltan, *La Campagne Ottomane en Transylvanie (1438) dans le contexte politique international*, *RRH*, XV, 1976, 3, p. 438–442.

¹¹ *Documente moldovenești*, II, no. 192, p. 683; Nicolae Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor* [New Discoveries on the History of the Romanians], *AARSMI*, 3rd series, XIX, 1937, p. 194.

¹² E.g. *Codex*, II, no. 261, pp. 403–404; DRH, D, I, no. 180, p. 281; Ștefan Andreescu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc* [A Vanished Icon and a Princely Title], *RI*, NS, XI (2000), 1–2, p. 101–103.

¹³ E.g. Paul W. Knoll, *Poland as Antemurale Christianitas in the latter Middle Ages*, *CHR*, LX, 1974, pp. 388–390; Pál Engel, *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)* [Hungary and the Turkish Peril during the Age of Sigismund (1387–1437)], *Sz*, CXXVIII, 1994, 2, p. 281–284.

¹⁴ Namely: *Epistolae pontificiae*, I, no. 55, p. 49; *FHDR*, IV, no. XLIX, p. 313–313; Emilian Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'église de Moldavie à la première moitié du XVe siècle*, in Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucharest, 1994, p. 461–466.

metropolite to Rome in view, most likely, of, at least, a return of Moldavia to its former status (1370'–1380') of *Latin* duchy. Elias' gesture and Eugenius IV' acceptance of it were however too pro-Roman in order not to awake both *Catholic* and *Orthodox* discontent, even prior to the Florentine Council. Eventually, such, desperate, acts eased Elias's fall of 1442¹⁵.

I. Cetatea Albă and Genoa. The year of Elias' fall was marked by John Hunyadi's anti-Ottoman successes. For a Christendom more divided than ever, the victories of the 'Walachian newcomer' were both a gift and a challenge. Arisen from the ashes of an only partially concluded Hungarian civil war, Hunyadi became a hero, in particular after the *Long Campaign* (1443). Roman and Venetian diplomatic and propaganda structures came into full action. The crusader pressure grew immense. More than before, the rulers of Walachia and Moldavia had to choose a side¹⁶.

1. The Crusade and the Harbors. The Ottoman Empire called for peace. For personal financial and political gains, the offer was accepted. For 'Roman reasons', the peace of Szeged, favorable to *Christians*, was then broken (1444). Rome, Venice, Buda, Krakow and Byzantium too prepared to deal the final blow to the Ottoman Empire. Stephen II therefore drew closer to Hunyadi. Since 1442, Stephen was Moldavia's only ruler, after having dethroned and blinded his brother¹⁷.

Moldavian Options and Actions. Długosz was profoundly hostile to the Hunyadis. His resent turned into hatred after Wladislaw III died at Varna, death for which he blamed John Hunyadi. Yet, years later when we wrote on the events of the 1440', Długosz did not omit to mention that his Moldavian favorite, Stephen II, had taken John Hunyadi's side on the eve of the Varna campaign. As Moldavia was Poland's traditional vassal, in order to avoid the more effective Hungarian suzerainty, this acknowledgement from Długosz's part had far reaching implications¹⁸.

Already in 1441, after Wladislaw had been elected king of Hungary also (1440), John Hunyadi had asked and Wladislaw had accepted that, during his reigns as king of both Hungary and Poland, Moldavia should be only under Hungarian suzerainty. Not too long before his fall, Elias had allied himself with the grand-duke of Lithuania, Casimir (Kazimierz), Wladislaw's brother. Though Hungary was not listed as a common enemy of Elias and Casimir, their alliance was a direct challenge for Wladislaw and John Hunyadi (1442)¹⁹.

By Stephen II's victory over Elias, it could seem like Wladislaw had won control over Moldavia. Nevertheless, as far as we know, no Moldavian troops were present at Varna, though Moldavian mercenaries had been employed by Hunyadi during the *Long Campaign*. Most likely the Moldavian aid rendered to the 'crusader cause' took another

¹⁵ E.g. *Acta Eugenii PP IV (1431–1447)*, ed. Georgio Fedalto (Rome 1990), no. 421, pp. 229; Al. Simon, *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statale românești* [Around the Carpathians: The Forms and Realities of the Genesis of the Romanian States], Cluj-Napoca, 2002, pp. 414–419.

¹⁶ E.g. AAV, XVIII, no. 4807, pp. 22–23; no. 4925, pp. 129–134; F. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*, BSHAR, XX, 1938, p. 29–47; Emanuel C. Antoche, *La bataille de la rivière de Ialomița. Une victoire majeure de la chrétienté face aux armées ottomans*, NHB, IX, 1999, p. 61–88.

¹⁷ Domenico Caccamo, *Eugenio IV e la crociata di Varna*, ASRSP (Rome), LXXIX (1956), p. 35–87; M. Cazacu, *Les Ottomans sur le Bas-Danube au XVe siècle. Quelques précisions*, SOF, XLI (1982), p. 27–41; Sorin Iftimi, *La politique de Jean Hunyadi en Moldavie*, in *Between Worlds*, II, p. 343–345.

¹⁸ E.g. Stefano Magno, *Annali veneti e del mondo [1443–1478]* (ÖNB, Codices, Cod. 6215–6217), I, *Ad annum 1443*, ff. 7'–8'; *Ad annum 1444*, ff. 21'–22', 24'–27'; Długosz (1883), p. 295; (1887), p. 1–2.

¹⁹ *Codex*, II, no. 261, p. 403; *Documente moldovenesti*, II, no. 206; p. 717; Bogdan-Petru Maleon, *Stephen the Great and John Hunyadi: Opinions of Historiography*, in *Between Worlds*, II, p. 354.

form, due to the direct connection established between Stephen II and Hunyadi. Moreover, in May 1444, Stephen, who, apparently, had not contested previously Hungarian suzerainty over Moldavia, had once more defeated Elias. With troops from Casimir, he had tried to regain the throne²⁰.

Moldavia was useful for the crusade, for Hunyadi, in particular, namely because of Chilia and Cetatea Albă. Hence probably the feudal and political formula of *the fortresses of the Hungarian* used for these (and maybe other) harbors by late Byzantine chronicles, by Italian and Ottoman sources, and also by Matthias Corvinus and Stephen III. In 1444, such facts and aims involved, first of all, the centrifuge Genoese colonial empire, to which the harbors had belonged and, in fact, perhaps still were a commercial and political part of it²¹.

Genoa, Stephen II and the Turk. Genoa and its almost independent colonies had a long pro-Ottoman history, in spite of her constant use of pro-Christian propaganda and also smaller gestures of goodwill towards the crusade. Since the 1380's, this had been a great problem for any crusader plan or endeavor. In 1444, the colonies of Chios, 'in front of' Byzantium, or Caffa, which controlled from the Crimea the Genoese of Cetatea Albă and Chilia, favored Murad II in particular²².

In the fall of 1444, the ships that brought Murad II's troops from Asia Minor to Europe, when nobody, except maybe Venice, expected it anymore, were provided by 'Genoese businessmen'. Given the number of vessels needed for such an operation, the action of the merchants must have been endorsed by the major local colonies and also by the metropolis. Wladislaw and Hunyadi had focused apparently only on the northern Genoese, leaving the southern ones in Venice's care, a division of attention turned into mistake²³.

Chilia and Cetatea Alba, in particular, were the only harbors, directly connected by land to the crusader troops, from where aid could be rendered, by sea, to Byzantium or to troops marching against the Ottomans in the Eastern Balkans. Over the last years, Stephen II had won more control over the harbors, diminishing the Genoese influence in the area. In the fall of 1444, a violent conflict irrupted between the ruler and the great Genoese families from the Black Sea area, causing great concern not only in Caffa, but in Genoa too, amongst the members of the council, who had to deal with the complains coming from the East²⁴.

[...] *Intellecta relatione scripta facta ab Egregio Officio Mercantie/ Comunis Ianue super concessione represaliarum petitarum ab Angelo Iustinio/ de Garibaldo contra Stephano Vaivodam. Decreverunt et ipsi Officio/ Romanie presenti et*

²⁰ E.g. Alexandru A. Vasilescu, *Urmasii lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Țepeș (1418–1456)*, I. *De la moartea lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Dracul (1418–1456)* [Mircea the Old's Successors up to Vlad the Impaler. 1418–1456. I. From Mircea the Old's Death to Vlad Dracul], Bucharest, 1915, p. 42–49; Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV–XVI* [The Walachias and Poland. 14th–16th Centuries], Bucharest, 1985, p. 53; Minea, *Vlad Dracul*, p. 79; Grigoraș, *Relațiile Moldovei*, p. 39.

²¹ E.g. F. Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului* [Hunyadi's Rule over Chilia and the Question of Aiding Byzantium], *Studii*, XVIII, 1965, 3, p. 619–638; in these matters see also FHDR, IV, no. LXXII–5, 6, 7, pp. 560–562; no. LXXIII (*Manolis Sclavos*), p. 567; and Martin Rady, *The Medieval Hungarian and Other Frontiers*, SEER, LXXXI (2003), 4, p. 698–709.

²² For instance: ASG, A.S., *Diversorum*, 3034, nn (5th of June 1420); Kate Fleet, *European and Islamic Trade in Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, p. 134–141.

²³ Klaus P. Matschke, *Italiener, Griechen und Türken im Umfeld des Kreuzzuges von 1444*, MN, III (1997), p. 159–177; Ș. Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, BP, VIII, 1997, p. 27–37.

²⁴ ASG, A.S., *Diversorum*, [reg.] 38/533, c. 94¹ (16th of October 1444; other data on the conflict of 1444 between Stephen II and the Genoese in *Acte*, III, p. 11, 16–21; on such editions from the archives of Genoa, see also the comments made by Gian Giacomo Musso, *Russia e Genovesi del Levante nel Quattrocento*, in Idem, *La cultura genovese nell'età dell'umanesimo*, Genoa, 1985, p. 197, note 17).

intelligenti domisereunt: ut totum ipsarum represaliarum/ processum inspiciat atque examinat; et sumptis instructionibus ad/ eam materiam pertinentibus referat que mueris eqonomom sibi/ pruidendum videatur petitioni dicti Angeli. Seque faciat mita dies octo proximos (16th of October 1444).

In a different context, the conflict could have been regarded as almost trivial. Similar, if not greater, conflicts took place during the reigns of Petru (Peter) III Aron and Stephen III *cel Mare* (the Great). Such disputes, more or less violent, were basically a part of 'everyday' relations between Suceava and the Genoese from the Black Sea area. In 1444, on the eve of the battle of Varna, such a conflict had however a quite different weight and implication²⁵.

2. *Pontic and Danubian Affairs*. Several conflicts between the Moldavian authorities and the Genoese (led from Caffa) involved the 'custody' / 'possession' over Cetatea Albă in the first place. Whether it was the case of the monk (*kalogeros*) that controlled, on behalf of the Moldavian crown, the city (1435) or whether it involved the entire *commune* of Cetatea Albă, regarded as one of the four great powers of the Black Sea region, the feuds were rather intense. The same applies for conflicts that were apparently of strictly personal nature, which were more frequent²⁶.

Aims and Commitment. The Genoese-Moldavian pontic conflicts were probably one of the main reasons for the 'entente' between Stephen II and Hunyadi. By gaining Hungarian support, Stephen hoped to strengthen his position in the Black Sea area, with clear domestic consequences, in the context of the forthcoming crusade. An 'entente' with Buda also allowed Suceava, due to the pontic necessities of a crusade, to 'settle' also some of the lasting conflicts between Moldavia and Hungary, such as the one over Chilia, the harbor at the Danube Mounds²⁷.

In return, Hungary could count on the military advantages offered by Stephen's harbors. After the 'rescue of Byzantium', Buda would have benefited from the trading advantages offered to the realm by the vassal state of Moldavia. Basically every Hungarian-Moldavian agreement of the 1400', only attempted or put into practice, from the time of Alexander I and Sigismund to the reigns of Stephen III and Matthias was based on these interests²⁸.

On the other hand, almost regardless of the specific context, these were rather risky diplomatic games that came also to Walachia's disadvantage. Walachia had always tried to regain full control over the Danube Mounds. In general, Walachia had benefited from Hungarian support in her attempts, while Poland supported Moldavia in this 'contest'. In 1444, though Vlad Dracul, very likely married to a sister of Stephen II, a fact which may have eased, in Buda's view, such new regional political deals, was amongst the crusaders at Varna, the Danubian political table seemed to have completely turned in Moldavia's favor²⁹.

²⁵ *Codice*, I, no. 120, p. 307; II-1, no. 658, p. 338; see also Șt. Andreescu, *Trois actes des Archives de Gênes concernant l'histoire de la Mer Noire au XVe siècle*, RESEE, XXI, 1983, 1, p. 38-46.

²⁶ E.g. *Codice*, I, no. 377, p. 815; II-2, no. 1087, p. 103; Enrico Basso, *From Cooperation to Clash of Interests: Genoa and the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, in *The Turks, III, Ottomans*, edited by Hasan Celal Güzel, Ankara, 2002, p. 183-184; Cazacu, *Venise et la Moldavie*, p. 134-136.

²⁷ Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă* [Once again on the Inscriptions of Cetatea Albă], in *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, Bucharest, 1998, p. 83-84; Șt. Andreescu, *Note asupra Cetății Albe* [Notes on Cetatea Albă], SMIM, XVIII, 2000, p. 73-75.

²⁸ See, for instance, Șerban Papacostea, *Aux débuts de l'état moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, RRH, XII, 1973, 1, p. 148-150 (in particular); Al. Simon, *The Arms of the Cross: The Christian Policies of Stephen the Great and Matthias Corvinus*, in *Between Worlds*, I, p. 88-91.

²⁹ From 1438 on: *Codex*, I, no. 94, p. 88, no. 99, p. 104; no. 399, p. 839; Ferenc Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526*, AOASH, XXXIII, 1979, 1, p. 88-90.

Vlad II eventually fled the field at Varna and took Hunyadi prisoner when the voivode of Transylvania tried to escape to the Hungary. The political instability had been great also prior to Varna, despite great crusader hope and pressure. This called for caution. Stephen II's practical anti-Ottoman commitment was reduced to his Genoese conflict that, amongst others involved a family, Garibaldo, the future Garibaldi, known for its strong Ottoman ties³⁰.

Consequences and Circumstances. Stephen knew that his was not Wladislaw's first choice for the Moldavian throne. The young king, the son of Elias's wife's sister, would have much rather supported Elias who also had a (much) more pro-Roman background. The support given to Elias by Wladislaw's growingly rival brother Casimir had however diminished Wladislaw's reluctance towards Stephen. Besides, the latter very likely reached an agreement with Casimir too, after he defeated the grand-dukes troops in spring 1444. The Moldavian ruler proved to be a clever politician under difficult circumstances that paradoxically held also positive prospects³¹.

It is therefore not surprising that, even after the outcome of the battle of Varna, the conflict between Stephen II and Genoese around the Garibaldo family was never actually settled. Neither Genoa, nor Caffa took effective measures against the Moldavian ruler, who seems also not to have been affected by the crusader response of 1445. Involving both John Hunyadi and Vlad II the anti-Ottoman campaign was, in the long term, a fiasco. On short term, despite the legendary incertitude surrounding Wladislaw III's fate, Varna had apparently fortified Stephen II's regional position between the great powers of the time³².

The 1445 anti-Ottoman campaign along the line of the Lower Danube had a major Walachian backfire for Hunyadi. His minor successes could not compensate the general failure and the conflicts between him and his crusader partners. Distance between him and the rulers of Walachia, in particular, and Moldavia, dramatically grew over the next year³³.

Apparently, neither Hungary nor Poland was able to considerably influence Walachia and Moldavia. Casimir was elected king of Poland only in 1447. Hunyadi was appointed governor of Hungary, but had major domestic and foreign enemies. Byzantium was more than ever in crisis. Rome and Venice fought with their Italian problems. Though the victorious Murad II had abdicated in favor of his son Mehmed II, the Ottoman Empire was, for the time being, the only power able to significantly influence Moldavian and Walachian politics³⁴.

II. Suceava and Mitilene. One year after the battle, the allies of 1444 realized the actual magnitude of the defeat. This was namely the case of Venice and Byzantium, the powers least involved in the land operations of 1444. Venice thus re-focused on the defense of her Mediterranean dominium. John VIII, confronted with bitter conflicts within his family too, thought it best to reach, like his predecessors, an agreement with the Ottomans, now officially

³⁰ E.g. ASG, A.S., *Diversorum*, 3035, nn (6th of March 1444); Sandra Origone, *I mercanti e la crociata (Caffa Genovese, sec. XIV-XV)*, SG, V, 1987, p. 3–10; Geo Pitarino, *Dal declino del Mare di Levante tra cristiani ed islamici alla conquista del Mar Nero*, in Idem, *Genovesi d'Oriente*, Genoa 1990, p. 116–119.

³¹ In this respect: *Documente moldovenești*, II, no. 213, p. 727 (see Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 492); P. Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged (1444)*, AOASH, XLVII, 1994, p. 241–257.

³² E.g. *Acte*, III, pp. 16–21; *Notes*, III, p. 196; *Historia*, p. 15; Șt. Andreescu, *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and Illice Castle*, MN, III, 1997–1998, pp. 179–180; Halecki, *Crusade*, pp. 71–73.

³³ For instance: *Magno*, I, *Ad annum 1445*, ff. 38^r–39^r, 40^r–41^r; *Codex*, I, Appendix, nos. 1–2, pp. 4–5, nos. 5–6, pp. 10–12; II, nos. 305–306, pp. 453–458; no. 308, pp. 459–469; *Długos*, 1887, pp. 2–4.

³⁴ E.g. F. Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447–1448 [John Hunyadi's Intervention in Walachia and Moldavia. 1447–1448]*, *Studii*, XVI, 1963, 5, pp. 1049–1072.

led by sultan Mehmed II. Many already regarded the city of Byzantium as doomed. 1453 proved them right³⁵.

1. *A Sultan's Return to the Throne*. The, at times, excessive efforts and over-stretched anti- but also pro-Ottoman plans, had led to a shrinking of the political distances between Moscow and Rhodes, for instance. After Varna, such developments came namely to the *Turk's* advantage. A skilful Ottoman propaganda and the *Christian* passing of blame for the disaster ensured this outcome. This came also under the effective form of *God's punishment* by the hands of the Ottomans³⁶.

Christian Rivalries and Conflicts. In 1446, the crusader crisis deepened and spread amongst its main promoters. The Papacy took its distance from the crusade, due to Rome's western problems and to the Byzantine failure of the Union of Florence. In Hungary, though Hunyadi became governor in June 1446, his means were in fact limited to increasing its domestic land power and could difficulty be used on the foreign level. Things did not look better elsewhere for the cross³⁷.

The king of the Romans and future emperor, Frederic III of Habsburg, the tutor of the very young Ladislás (László) V the Posthumous, Hungary's king by name only at that time, lacked the resources and the interest to fight Murad II. To the North-East, Casimir IV, not yet crowned king of Poland, had started setting the Polish-Lithuanian union on a pro-Ottoman course. This course of events had an immediate impact on Moldavia and Walachia³⁸.

Defended by cardinal Zbigniew Oleśnicki, his main Polish protector and still a major advocate of the Council of Basel, Stephen II had a greater political freedom to act. This freedom was increased by the deeds of Vlad II, eager to recover the Transylvanian duchies, Amlaş (Amlasch, Omlás), Făgăraş (Fogarasch, Fogaras), from under the control of Hunyadi. In face of a Kingdom of Hungary on the brink of collapse and with two sons' hostages of the Ottoman Empire, Vlad II took his distance from any anti-Ottoman plan of Hunyadi³⁹.

Vlad II's, as well as Stephen's, choice of the Ottoman side was a natural option under those circumstances. Murad II's decision to abdicate once more in favor of Mehmed II, after the victory of Varna, had not in fact diminished the power of the empire. It had led to an even greater impression of Ottoman power amongst the *Christian* states and rulers⁴⁰.

Ottoman Actions. Murad II's power was apparently at its peak. After Varna, he had retaken the liberty to abdicate in favor of his son (December 1444). Slowly, in the course of 1446, Murad II returned to the throne. The intrigues in Adrianople and Bursa, the anti-Ottoman actions of the future emperor Constantine XI Palaeologous that menaced the Ottoman

³⁵ *The Holy Wars of Sultan Murad Son of Sultan Mehmed Khan*, in *The Crusade of Varna*, pp. 41–106; Franz Babinger, Franz Dölger, *Mehmeds II. Frühester Staatsvertrag*, OCP, XV, 1949, pp. 225–258.

³⁶ E.g. M[y]lada], Paulová, *L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople*, BSL, XIV, 1953, pp. 158–225; H. Inalcik, *Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources*, ACIEB, XII, 1961 [1964], 2, pp. 159–163; Setton, *The Papacy*, II, pp. 105–106.

³⁷ E.g. *Epistolae pontificiae*, III, nos. 284–285, pp. 107–109; Joseph Held, *Hunyadi. Myth and Reality*, Boulder, 1985, pp. 92–95; M. Cazacu, *La péninsule balkanique au XVe siècle*, CB, XI, 1987, pp. 12–15.

³⁸ E.g. *Długosz*, 1887, p. 7; *Thuróczy*, 1985, p. 267; *Bonfini*, 1936–1941, IV, pp. 244–249; Wiktor Weintraub, *Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis*, HUS, III-IV, 1979–1980, 2, pp. 921–923.

³⁹ Paul Maria Baumgarten, *Die beiden ersten Kardinalskonsistorien des Gegenpapstes Felix V.*, RQ, XXII, 1908, 2, p. 154; I. Minea, *Din trecutul stăpânirii românești asupra Ardealului. Pierderea Amlaşului și Făgăraşului* [From the Past of the Romanian Rule over Transylvania: The Loss of Amlaş and Făgăraş], Bucharest, 1914, p. 43; Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş [Vlad the Impaler]*, Bucharest, 1976, p. 15–23.

⁴⁰ *Chalcocondil*, ed. 1958, p. 158; V. Ciociltan, *Poarta otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea* [The Ottoman Porte and the Danube Mounds in the 15th Century], RdI, XXXVIII, 1985, 11, p. 1061–1066.

interests in the area of the Peloponnesus, were the main causes of Murad II's return to official dignity⁴¹.

George (Đurađ) Branković's, Vlad II's or Stephen II's hostility towards Hunyadi also directed him towards the South. Byzantium was still a difficult target. Besides, the Byzantine weakness and the increase in power of the anti-unionist and pro-Ottoman party allowed Murad II to regard the situation on the Bosphorus as favorable. Prior to Hunyadi's election as governor of Hungary, he therefore chose to fortify his empire in the Eastern Mediterranean⁴².

The Genoese-Venetian rivalry, the common Italian conflict, the Byzantine civil strife were key factors for the success of his action, both in *Latin* and *Greek* possessions. Murad II subdued Mitilene (Lesbos), a key position between Byzantium and the Italian Peninsula. Nevertheless, as a Venetian intelligence report, which reached also Milan, points out, Murad's thoughts were directed towards Buda, Vienna (Wien, Bécs) and Moldavia. At about the same time an Ottoman attack on Genoese Colchis in Crimea took place, or was still in preparation⁴³.

[...] *De novo abbiamo asay et bone et optime nove per che par certo essere tuti isti reali, zoe Imperador [Frederic III] e Re/ d'Ungaria [Ladislas V] el brancho tuti uniti proposti de andar contra isto inimicho de Dio ch'el Turcho [here, both Murad II, and Mehmed II] e cusi/ el brancho haveva za pinciprado a la caxon. Araccordandone unammitear che se torbello none vene fra/ isti regali presto metera a isto neamigo de Dio. E de questo scrive certo el Santo Padre [Eugenius IV] na havuto lettere/ dal cardinale [Juan Carvajal] che se trovava li in Ungaria. Etiam anchora da lo Imperador et da Re e da Janus [John Hunyadi]; et per/ el file no venuto messo entra lettere de qui a la nostra Illustrissima Signoria, de che sa fato de solompente feste per questi acordi sequenti sopradicti.*

Come per altre Ve disse el Turcho [here Murad] ha impresona el Signor de Heno [Palamede Gattilusio de Aenos] messo el suo palazzo a fochol et levate tute le famiglie del tuto luogo.

Et anchora la fato quel medesimo del isola de Metelino [Mitilene-Lesbos] che la levato tute la famiglie et despochato tuto/ che romani deshabitato nel luogo che era grassissimo et utile. La figlia del Signor de Metelino [Dorino I Gattilusio] ha mandata a un Signor de Mondavia [Stephen II] che e de soto da la Valachia. In questo ato, el dicto Turcho ha fato/ coxa contro suo natural haver fato tanto ben che la mandata quella garzona; eparame da novo el non la/ metesse in el suo saraglio dove el tene tute le altre sue femene concubine.

⁴¹ Notes, III, p. 210–211 (the Ottoman-Venetian treaty of February 1446); K.M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571)*, II, *The Fifteenth Century* (=MAPS, CXXVII), Philadelphia, 1978, p. 92–95.

⁴² For instance: Sima Ćirković, *La Serbie au Moyen Âge*, Vauban, 1992, p. 189–191; D.-I. Mureșan, *De l'intronisation du métropolitte Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand*, in Ștefan-Atlet, pp. 351–352.

⁴³ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, fasc. 1, nn (28th of April 1446); *Spharantzes*, (1966), p. 66–70; *Chalcocondil* (1922–1927), II–1, p. 38; (1958), p. 158 (the attack on Colchis of 1446; in this respect, see also Setton, *The Papacy*, II, p. 161, note 3) it is worth noting that a real treaty (truce) was signed, through Juan Carvajal's offices, between John Hunyadi and Frederic III, Ladislas V's legal guardian, only a year later. In also perhaps worth noting, that on the 10th of August 1453, in Chios, a Lorenzo Gattilusio *olim de Porta* freed his Walachian slave Sophia (Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453–1454, 1470–1471)* (=CSFS, XXXV), Genoa, 1982, no. 56, p. 96).

Et non se sa miga anchora de fermo che l'abra spogliado tuta la isola de Metelino, ma dice aparachiva la sua/ hoste per andar a far sachomanzo de tuta quella isola; emetela in precipitio et preda [...] (Venice, 28th of April 1446).

Murad II tried to make the most out of his success, though not in all too 'conventional' manner. Confusion played its part. It seemed to largely mark Christian, but also, however to a lesser degree, Ottoman politics. The *Turkish* 'gift' bestowed upon Stephen II of Moldavia was probably Murad's most intriguing gesture in that context, not so much under political terms, but on the personal, private, level of the sultan. Stephen and, through him, his state of Moldavia, had a special place in Murad's circle of interest and, seemingly also, of trust⁴⁴.

2. *A 'Gift' and its Value.* The only 'diplomatic gift' of matrimonial use comparable, on a Walachian level, to that made by Murad II to Stephen II dates from 1513. Maximilian I of Habsburg sent a *bride*, unnamed in this case too, to Bogdan III. Even if we overlook the remark of the author of the report that such a gift, especially if it involved a *girl*, was not in the sultan's nature, the gift of 1446 is more significant than that of 1513, for it came from a Muslim and not a Christian monarch (plus, life in the harem was far from involving eternal slavery and damnation)⁴⁵.

Moldavian Circumstances. Prior to the end of the Romanian Middle Ages (1541), we do not know of a similar gift made by the sultan to a Moldavian or Walachian ruler. The only marriage that could be used for comparison on this level would be the one concluded between Radu III *cel Frumos* (the Handsome) of Walachia and Maria Despina, most likely a niece of Mara Branković, Murad II's wife. The marriage was concluded prior to 1462, when Radu III was enthroned by his patron Mehmed II, in Istanbul, where Radu lived as hostage and as the sultan's personal favorite⁴⁶.

The girl's fate and name remain unknown. Probably, she was supposed to become lady of Moldavia. The delicate foreign and domestic (Moldavian) context worked in favor of such a marriage. Stephen was referred to as *un signor de Mondavia*, due to his long joint-rule with Elias and his efforts to find an associate ruler within his family (probably because he had no direct male heir). Disputes divided the *Greek* world, caught more than ever between Rome and Adrianople. Besides, the 'bride' had been sent to Suceava by sultan Murad II himself⁴⁷.

At that time, Stephen II had a wife from the *Limbădulce* clan. Whether he was to divorce his wife or one of his brothers still loyal to him was to marry the *girl*, the 'Ottoman gift' had to reinforce Stephen and his family's position. What actually happened is a mystery. If we give credit to some of the contradictory sources on Mehmed II's Moldavian campaign of 1476,

⁴⁴ Murad's 'Greek methods': Spharantzes, 1966, p. 60; Dumitru Năstase, *Le Mont Athos et l'Orient chrétien et musulman au Moyen Age*, *RRH*, XXXII (1993), 3–4, pp. 316–317; Inalcik, *Byzantium*, p. 162.

⁴⁵ HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, fasc. 23a–1, f. 133' (27th of August); Nicolas Vatin, Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et événements des sultans ottomans, XIVe-XIXe siècle*, Paris, 2003; Mihailo Popović, *Mara Branković-Leben und Wirken einer Frau an der kulturellen Schnittstelle zwischen Serben, Byzantinern und Osmanen*, PhD Thesis, Vienna, 2005; for the gift of August 1513: Al. Simon, "Fata de la nemți". Maximilian I de Habsburg, Bogdan III și o căsătorie din 1513 [The German Girl: Maximilian I of Habsburg, Bogdan III and a Marriage of 1513], *AȘD*, II, 2006, p. 108–109.

⁴⁶ E.g. Șt. Andreescu, Șt.S. Gorovei, *Alianțe dinastice ale domniilor Țării Românești <respectively> Moldovei (secolele XIV-XVI)* [The Dynastic Alliances of the Walachian Rulers (14th–16th Centuries)], *RIU*, II, 1987, 1, p. 679–680, 695–696 (also Șt. S. Gorovei comments, in *AIIAI*, XXIII², 1986, p. 1017).

⁴⁷ ASM, A.D.S., *Potenze Estere, Ungheria*, cart. 650, fasc. 1, nn (28th of April 1446); for further data, see Al. Simon, *Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Hunedoara și Murad II în documente italiene* [The Moldavian Harbors: Stephen II, John Hunyadi and Murad II in Italian Documents], *AȘUI*, NS, LII, 2006.

we could well image that Alexander, Stephen II's son brought by the sultan with him to become ruler of Moldavia, was the son of Stephen II and the girl from the important Gattilusio family⁴⁸.

The key to the purpose of the gift has remained with Murad II. We do not know of family ties between the House of Bogdan and the Genoese family Gattilusio, with its Aegean center of power on Lesbos. In return, the Gattilusi were connected by politics and marriage to the Doria (D'Auria) family, which had played an important part in Moldavian affairs. In this context, we could assume that the girl had been sent to Stephen as a political and financial argument in his Genoese conflicts. Given the political circumstances and the Byzantine family ties of the Gattilusi, this possibility should however be viewed as a collateral effect of the sultan's gift⁴⁹.

Aegean and Byzantine Connections. The mercenary Francesco I Gattilusio had received Lesbos and the title of *archontes* from John VI Palaeologus, as his wife's (Mary, John's sister) bride's gift (1355). When his brother, Niccolo, which had become master of the city Aenos, at the Maritza Mounds, the city went over to Francesco's grandson, Palamede, son of Jacopo (Francesco II) and of a unknown Byzantine princess (1409). Palamede's sisters, Eugenia and Helena, were wed to John VII Palaeologus (around the year 1397) and Stephen (Stepan) Lazarević (1405)⁵⁰.

In general the marriages of the Gattilusi women were more prestigious than those of the men, usually married to Genoese patricians or Aegean Latin rulers. Married to Orietta Doria, Dorino I, Eugenia's and Helena's brother, married his daughters Catherina (†1442) and Mary to Constantine XI, then despot of Morea (1441) and Alexander Great Comnen, emperor of Trebisonda (1417–1429). Dorino received from Constantine's father, John VIII, prior to his death (1448) Lemnos and Thasos. However, in 1456, because of Venetians, Ottomans and Hospitallers, out of their seven Aegean possessions, the Gattilusi still held only Lesbos⁵¹.

Their rule over Lesbos ended in 1462, when the island was conquered by Mehmed II, against whom the Gattilusi had refused to rebel (e.g. in 1456), even after he had taken their lands and increased their tribute (for this, they were punished by the Hospitaller Knights). In 1446, Murad II's action had been a display of power. After 1444, when due to Byzantine pressures, the Gattilusi had agreed to support the crusade, the family had not taken anti-Ottoman stands. Nevertheless, by their political and family ties, especially to Constantine who openly challenged the *Turk*, the Gattilusi were a potential problem for the sultan⁵².

⁴⁸ E.g. DRH, A, I, no. 262, p. 372; no. 272, p. 386, *Historia*, p. 15; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița* [The Dyptic of the Bistrița Monastery], Bucharest, 1941, p. 50, 86; Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, Bucharest, 1976, p. 51–53; Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 481–484, 497–502.

⁴⁹ In these matters, see also Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken. II. Historischer Kommentar*, Vienna 1977, pp. 421–422; H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451*, in *Crusades*, VI, pp. 258–259; Al. Simon, *October 1444–April 1455: Two Moments in the Relation between John Hunyadi and Genoa*, in *Between Worlds*, II, p. 384; Setton, *The Papacy*, II, pp. 161, 188.

⁵⁰ For instance: Phillip P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese*, I, Cambridge, 1958, p. 332–334; Anthony Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, *DOP*, XL, 1986, p. 103–112; Thierry Ganchou, *Valentina Doria, épouse de Francesco II Gattilusio, seigneur de l'Île de Mytilène (1384–1403), et sa parenté. Le Lesbian Puzzle résolu*, *NRS*, LXXXVI, 2004, 3, p. 619–686.

⁵¹ E.g. Ducas, *Historia Turco-Graecica: 1341–1462*, edited by Vasile Grecu, Bucharest, 1958, p. 26–29, 345–346; John B. Bury, *The Lombards and Venetians in Euboea (1340–1470)* (II), *JHS*, IX, 1888, p. 91–117; William Miller, *The Gattilusi of Lesbos*, in Idem, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921, p. 340–349; Pio Paschini, *La flotta di Callisto III*, *ASRSP*, LIII–LV, 1930–1932, p. 215–220.

⁵² In these matters, see also R. Valentini, *L'Egeo dopo la caduta di Constantinopoli nelle relazioni dei gran maestri di Rodi*, *BISME*, LI, 1936, p. 137–168 (in particular, p. 142–145, and the Appendix, no. 4, p. 166–167); Halecki, *The Crusade of Varna*, p. 92–93; Pall, *Ciriaco d'Ancona*, p. 44–46.

Lesbos was plundered and a great number of inhabitants were deported. Still, Dorino I remained the tribute-paying ruler of the island. In return, he lost the Northern Sporades to Venice, now the sultan's ally. The sending of Dorino's daughter, whose name is missing from the known genealogies of the family, to Moldavia, reveals, under the circumstances, the Ottoman trust enjoyed by Stephen II. Naturally, though he was very valuable to the sultan on the Hungarian and Polish levels namely, for Murad Stephen was only a subject, a protégé⁵³.

III. Moldavia and the Cross. Both the attack on Lesbos and sending of the Gattiluso girl to Moldavia were part of the scenario of Murad II's return to the throne. The scenario culminated with the attack on the Corinthian *Hexamilion* in December 1446. The crusade seemed near its end as the new pope Nicholas V was more concerned by the fact that, profiting from the post-Florentine climate, *Latins* went over to the *Greeks*, contrary to the provisions of the union itself, than by the Ottoman power. And it was not just the pope who had others matters of concern⁵⁴.

1. The End of a Rule. Two months after Murad's Aegean actions, Hunyadi became governor of Hungary, but had to acknowledge young Ladislas V as lawful king. For his personal interests that closely connected anti-Ottoman aims and domestic targets, the situation was not too auspicious. Hunyadi was compelled on, one hand to gather his forces and, on the other hand, he had to act quickly, before it was too late, both on Hungarian soil and in the neighboring areas⁵⁵.

Ottoman 'Buffer States'. Both North and South of the Danube, Hunyadi has basically no political figure on which he could rely on. Skanderbeg was too far away. Vlad II and Stephen II, the rulers of Walachia and Moldavia, could not be moved anymore, by diplomacy and menaces, from their pro-Ottoman stands. Vlad II, whose sons, Radu (III) and Vlad (III), were the hostages of Murad II, and Stephen II had turned their lands into *Christian* bulwarks of the Ottoman Empire⁵⁶.

Because of the harbors and of his good connections in the Byzantine World, namely in the anti-Latin camp, due to the circumstances, Stephen II was more valuable to the sultan than Vlad II. Moreover, Stephen had never taken an open anti-Ottoman stand, while the ruler of Walachia, now loyal to Murad, had previously taken the field against him. Other than Vlad, raised a knight of the Dragon Order by Sigismund of Luxemburg, Stephen had confided, had been compelled to confide in the *Turk* since the beginnings of his rule⁵⁷.

Otherwise, Murad II would not have sent the daughter of Dorino I to an Orthodox ruler that could have taken Constantine's side, Dorino's former son-in-law, a supporter of the crusade. Besides, the Moldavian context gave the sultan supplementary reassurances. In April 1445, Stephen II's brother and associate-ruler, Peter II, aided by John Hunyadi, had

⁵³ E.g. ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, fasc. 1, nn (28th of April 1446); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 20, c. 29^v (16th of August 1454; cf. Setton, *The Papacy*, II, p. 141), *Ducas*, 1958, p. 395, 423; Denis A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, *Histoire politique*, Paris, 1932, p. 228–231.

⁵⁴ Raynaldus (1693), XVIII, 1448, no. 10, p. 359 (cf. Setton, *The Papacy*, II, p. 104); Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 381–407.

⁵⁵ Lajos Elekes, *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 390; F. Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)*, BSL, XIX, 1969, I, p. 123–125; M. Cazacu, Petre Ș. Năsturel, *Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Chilia (1448)*, JdS, [CCXCIII], 1978, p. 197–210.

⁵⁶ E.g. *Ducas* (1958), p. 292–293; F. Pall, *Skanderbeg et Janco de Hunedoara*, SA, VI, 1968, I, p. 103–117; Constantin A. Stoide, *Basarab al II-lea (1442–1444)*, AIIAI, XVII, 1980, p. 296–300.

⁵⁷ *Długosz* (1883), p. 154; I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund* [The Romanian Principalities and Emperor Sigismund's Oriental Policy], Bucharest, 1915, p. 221–224.

rebelled against his brother. As Stephen had defeated Peter in battle, Murad's gift could have been regarded both as a prize and as token of trust meant to improve Stephen II's position. Stephen II lost his throne a year later. The gift may have backfired on the sultan⁵⁸.

Murad seemed rather sure of his European position (late 1446-early 1447). He turned to the pressing matters of Asia Minor, to the threat posed by Timur Lenk's son, Shah-Rukh, too. Crusader diplomacy seemed to have been more successful here than in Europe. It proved to be the break governor Hunyadi needed to intervene, at least, in Walachia and Moldavia⁵⁹.

Moldavian Campaigns and Contenders. Hunyadi planned to put Alphonse (Alfonso) V of Aragon, king of Naples, on the throne in Buda. He had promised Alphonse V also the support of 10000 Walachians. Hunyadi thus needed a ruler loyal to him at least in Walachia. With Alphonse V on the throne and the aid of Skanderbeg, he wanted to come to Byzantium's aid. For this, he had to replace also Stephen II as ruler of Moldavia. Hunyadi therefore focused on Walachia and Moldavia⁶⁰.

Less, seemingly, because of a structural opposition towards Church Union and Rome and more, apparently, due to the necessities of political survival that called for pro-Ottoman stands, Stephen had become a major obstacle for the crusade and for another of Hunyadi's *grand designs*. Stephen II prepared for an attack from the West. The fatal blow came from the North, from Poland, where his ally Casimir IV was crowned king in late June 1447⁶¹.

Elias' son, Roman II, was quicker than the governor of Hungary. With Polish aid, he caught and beheaded Stephen in mid July 1447. Over the following months, neither through Csopor of Monoszló, vice-voivode of Transylvania, nor through Peter II, Hunyadi managed to gain actual control over Moldavia. Still, he obtained from Peter II the cession of the Chilia harbor, placed under joint Hungarian-Walachian 'control' (until late 1464/ early 1465) where John Hunyadi installed his own garrison. This largely compensated his Moldavia failures⁶².

What happened to the girl from Mitilene during these events remains unknown. Maybe she succeeded in returning to her island or in escaping to the Ottoman Empire. The latter would have been her most likely destination and shelter in case she would have had a son with Stephen II, a son that was to become a contender to the Moldavian throne in 1476⁶³.

2. *Byzantium, the Turk and the Papacy.* Stephen II's body was taken by the monks of the Neamț monastery and buried in their church. During his rule, he had endowed and protected the monastery grown into a staunch center of Orthodoxy. This feature was preserved even half a century later, when a Catholic bishop of Moldavia was murdered on the lands of the monastery. Until 1467–1468, if not 1473, the Neamț County, largely in the hands of the

⁵⁸ Hurmuzaki, XV–I, no. 58, p. 32; *Documente moldovenesti*, II, no. 212, p. 724; Sphrantzes, 1966, p. 68–70; L. Șimanschi, N. Ciocan, *Acte slavone inedite, din anii 1443–1447, privind istoria Moldovei* [Unedited Slavonic Documents regarding the History of Moldavia. 1443–1447], *AIIAI*, XI, 1974, p. 181–184.

⁵⁹ E.g. *Historia*, p. 16–17; D.M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Emperor of the Romans*, Oxford, 1992, p. 85–86; Inalcik, *The Ottoman Turks*, p. 264.

⁶⁰ See also Lajos Thallóczy, Samu Barabás, *A Frangepán Család Oklévéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, I, 1133–1453 (= MHH, I, 35), Budapest, 1910, no. 344, p. 350; Constantin Marinescu, *La politique orientale d'Alfons V d'Aragon, roi de Naples*, Barcelona, 1994, p. 149–154.

⁶¹ F. Pall, *De nouveau sur l'action de lancu de Hunedoara en Valachie pendant l'année 1447*, *RRH*, XV, 1976, 3, p. 458–459; Idem, *Intervenția*, p. 1061–1063; Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 494.

⁶² See also *Documente moldovenesti*, II, no. 231, p. 787; DRH, D, I, no. 293; p. 402; *Đugosz*, 1887, p. 509–510; Pall, *Stăpânirea*, p. 620–637; Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 500–501, 509–510.

⁶³ In this respect, see *Codex*, III, no. 258, p. 281 *Đugosz*, 1887, p. 644–645; Al. Simon, "Quello ch'e apresso el Turcho". *About A Son of Stephen the Great*, *AIRCRU*, VI–VII, 2004–2005, p. 156–157.

monastery, paid all by itself Moldavia's tribute to the Porte. Moldavia's troubles and options gathered at Stephen II's tomb⁶⁴.

Questions of Survival. When Byzantium fell, except for Roman, the other three Walachian metropolitan seats were under the control of the pro-unionist and pro-Hungarian camp. In return, none of the rulers of Moldavia and Walachia, in particular, were openly supporting the crusade. The Ot toman attack on Cetatea Albă, shortly after the fall of Byzantium, brought the downfall of the Moldavian pro-unionist party, forced to seek refuge in Hungary and in conciliarist Poland⁶⁵.

After 1435–1436, no ruler, who failed to keep a political balance in favor of the anti-Latin and pro-Ottoman parties, retained his crown for too long. Compromises, such as those attempted by Vlad II, who sided actively with Hunyadi and Murad, almost equaled a death-sentence. Plus, few Latin power figures could have offered aid to a Greek crusader. Several Latin rulers and politicians opposed the crusade or at least despised the Greek schismatics⁶⁶.

Rome had little chances in gaining control over the Walachian areas. The papacy could not rely also on Hungary and Poland, but for different reasons. In comparison, the Byzantine means, seemingly more reduced, were in fact more effective, at least on the churchly level. Still, they failed to bring lasting results. As long as Byzantium allied itself with the Latins, the fate of its policies was basically the same as that of Greek rite rulers who 'took' the cross⁶⁷.

The question of how far Frederic III was willing to go in Turkish matters, in order to assure the Hungarian rule of the Habsburgs, especially after 1445, might be worth while. Most of the few preserved sources on the matter speak of Habsburg crusader foul-play. One peculiar charge could thus be of interest. In early 1447, Hunyadi prepared his attack on Moldavia and Walachia. He was accused of raiding the Habsburg lands, with Ottoman and Walachian aid. Due to the context the charge was absurd. After 1449, it became less and less absurd⁶⁸.

Domestic and Foreign Affairs. Neither Byzantium, nor the West, proved to be a safe option for an Orthodox ruler, Athos thus grew in importance. Defender of tradition, promoter of the hesychast renovation, Athos, not too homogenous, due to the regional protectors of the monasteries, stood under Ottoman protection, namely since 1424. It had also revealed its capacity of dealing with Latin lords, such as king Alphons V of Aragon). Prior to Stephen II, Moldavia, though a Greek rite state, had little ties to Athos. He took over the protection of Zographu, previously under Walachian patronage (1442). Hunyadi had just attacked the Turk and changed the rulers of Walachia⁶⁹.

Although Sigismund had argued differently, in order to push through the provisions of Lublau, in the 1420's, Moldavia had endorsed Constantinople's pro-unionist policy. After making use of Elias' too pro-Roman actions, Stephen took his distance from Byzantine imperial

⁶⁴ See also DIR, A, *Veac XVI*, I, no. 169, p. 191; P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare* [Contributions to the History of Stephen the Great], AARMSI, 3rd series, XV, 1933–1934, p. 63–64.

⁶⁵ E.g. *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, edited by Martin Toeppen, III, *Januar 1447-Juli 1453*, no. 91, p. 242–243, Leipzig, 1882; IV, *August 1453-September 1457*, 1884, no. 17, pp. 30–31; Piccolomini, II, no. 135, p. 243; no. 165, p. 294; no. 186, p. 365; no. 291, p. 562.

⁶⁶ E.g. Radu Constantinescu, *Quelques observations sur l'époque de Vlad Țepeș. II. Vladislav II et sa politique transylvaine (1450–1456)*, RRH, XVII, 1978, p. 313–326; Minea, *Vlad Dracul*, p. 159–163.

⁶⁷ E.g. *Epistolae pontificiae*, III, no. 295, p. 121 (1448); D.-I. Mureșan, *Le royaume de Hongrie et la prise de Constantinople: Croisade et union ecclésiastique en 1453*, in *Between Worlds*, II, p. 365–371.

⁶⁸ For instance: Magno, I, *Ad annum 1447*, f. 70^{rv}; *Regesta*, no. 2232, p. 226 (30th of January 1447); in these matters, see also Thuróczy, 1985, pp. 202–204; Bonfini, 1936–1941, IV, pp. 238–241.

⁶⁹ DRH, A, I, nos. 61, 221, pp. 89, 312; B, I, no. 135, p. 194. Anscari Mundó, *Alphonse V d'Aragon et le Mont Athos*, in *Le millénaire du Mont Athos 963–1963. Études et mélanges*, I, Chevetogne, 1963, p. 150.

and patriarchal official stands, in particular by supporting Murad. On the Byzantine level, he was probably one of the supporters of Demetrios, Constantine's rival brother, loyal to Murad⁷⁰.

After 1444–1445, except for the *Turk*, no power could have endangered Stephen's rule. His fall was first of all the result of a domestic conflict. It was no accident that the main anti-*Latin* propaganda works in Moldavia were related to the events during Stephen's rule. The main challenges to the Moldavian supremacy of the anti-*Latin* factions came after 1447, respectively 1473. The weaknesses on both sides made the clashes even more violent⁷¹.

After her control over Walachia had become very relative, due also to Walachian and Hungarian civil strifes, the chances of the Hungarian realm, rather small from the start, to control Moldavia significantly decreased, in spite of John Hunyadi's efforts, during the 1440' and 1450'. Greek double-dealings could not compensate for it. The Byzantine quarrels made the idea of a *Latin* 'alliance' more than questionable not only in the City of Constantine, but also in the remaining parts of the *Byzantine Commonwealth* that were under direct Ottoman threat⁷².

The Times of a Ruler. Almost regardless of the events of 1447–1448 and of Bogdan II's years of rule (1449–1451), Stephen II's reign had one major crusading effect. It separated Moldavia from the crusader movement until the early 1470' and placed it in the pro-Ottoman camp even before Moldavia officially started paying tribute to the Porte (1453–1456). At least on the domestic level, Stephen III's attempts to take active anti-Ottoman stands in his first decade of rule (1457–1473) were hindered by the 'Moldavian legacy' of the 1430' and, namely, 1440'⁷³.

Lords and Protectors. The Moldavian rulers, almost regardless of their supporting party and origin, seem to have tried to avoid, as much as possible, John Hunyadi's 'protection'. The only relatively clear exception from this 'rule' was Bogdan II, the father of the future Stephen III the Great. The same largely applies, further to the South, for the rulers of Walachia and for the Balkan rulers, Serbian, Bosnian or Albanian, with the relative (distant) exception of Skanderbeg⁷⁴.

By frequency, chronology and provisions, Moldavian-Polish deals were more than just the result of the need to keep a balance between Hungary and Poland, kingdoms where the real power was held by the barons. In fact, it was rather natural for the magnate and actual ruler of Podolia, Di(e)dri(c)h Buczacki to have a greater influence over Suceava than Hunyadi. It was not only a question of geography or of political and private tradition of the Moldavian elite⁷⁵.

⁷⁰ D.-I. Mureșan, *Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit nomo-canonique et idéologie politique (XIVe-XVIe siècles)*, PhD Thesis, Paris, 2005, p. 361–363; Ș. Papacostea, *Un humaniste Italien au service de Byzance en Europe Centrale au XVe siècle*, EBPB, V, 2006, p. 365–375.

⁷¹ E.g. *Codex*, II, Appendix, nos. 11–12, pp. 479–480; *Hurmuzaki*, VIII, no. 20, p. 15; *Cronica moldo-rusă* [The Moldo-Russian Chronicle], in *Cronicile*, p. 158–159; Mureșan, *Le royaume*, p. 369–370.

⁷² E.g. Michel Cacouros, *Un patriarche à Rome, un katholikos didaskalos au Patriarcat et deux donations trop tardives de reliques du seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le synode et la synaxis*, in *Byzantium, State and Society: In Memory of Nikos Oikonomides*, eds. Anna Avramea, Angeliki Lailou, Evangelos Chrysos, Athens, 2003, p. 71–124; Pall, *Byzance*, p. 119–122.

⁷³ For instance: *Magno*, I, *Ad Annum* 1448, ff. 109^v–112^v; *An Annum* 1451, ff. 165^v–167^f, 169^v–171^f; Al. Simon, *Giovanni Hunyadi da Kossovpolje a Belgrado (1448–1456)*, in *La Tarda Crociata e il Mar Nero* (= *MHG*, NS, II, 1), eds. Ovidiu Cristea, Iulian-Mihai Damian, Al. Simon (Cluj-Napoca 2008).

⁷⁴ See in these matters: M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, RER, XVI, 1981, pp. 36–37; Pall, *Intervenția*, p. 1061–1064; as well as Jan Krajcar, *Simion of Suzdal's Account of the Council of Florence*, OCP, XXXIX (1973), p. 103–130.

⁷⁵ For instance: Ilona Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski, Weigieri Turki w XIV i XV wieku* [Between Poles, Hungarians and Turks: Moldavia and Walachia in the 14th and 15th Centuries], Poznań, 1996, p. 86–87, 95–101, 361–369 (abstract); Rezachevici, *Cronologia critică*, p. 476–534.

On one hand, Hunyadi led an active crusader and pro-union policy in an environment where both concepts caused great resentment, amongst the *Greeks* and the *Latins*. On the other, due to civil strifes, the role of the Moldavian Church had increased. The rulers as well as the local magnates increased their churchly, monastic donations to a level not known before in Moldavia. As the hierarchy of the Moldavian Church had reluctantly signed the union, it was natural, both prior and after Varna, for politicians to make use of such feelings and beliefs⁷⁶.

Church and Politics. The number of Hussites sheltered in Moldavia had grown under Stephen II's rule. This displeased Rome for it increased the risks presented by Moldavia's official rejection of the Union of Florence (1445). Her metropolite, Damian, had signed the charter of union (1439), nevertheless, on behalf of Elias, not Stephen, but had sided with the anti-unionists (1443–1445). Damian had to be replaced as metropolite in order to enforce the union in Moldavia⁷⁷.

John VIII Palaeologus, John Hunyadi's ally and a supporter of the union, postponed the nomination of Joachim as the new metropolite of Moldavia until November of 1447. Then four months had passed since Stephen II's death and Hunyadi's troops were ready to enter Moldavia. Moldavia's relations to the Ecumenical Patriarchate were restored. Still, Joachim's Moldavian career was short. After the fall of Constantinople (1453), he was chased away. Theoctiste I took his seat as metropolite for a quarter of a century. Moldavia's relations to the patriarchate were restored, but now the patriarchate was under the control of the sultan⁷⁸.

As a loyal and respected vassal of Murad II, Stephen II could not favor Church union. Church union was one of the greatest fears of the Ottoman Empire since the days of Murad I and Bayezid I. The political context enforced the altogether natural resentments caused by the Florentine union in large areas of the Byzantine Commonwealth, namely on the ecclesiastical and monastical levels. Regardless of what Stephen II's own beliefs were (for instance, after the union was concluded, he seemingly tried to gain emperor John VIII's goodwill in 1440), the context selected his options and cleared up his political path until his death of 1447⁷⁹.

Since 1433–1436, between the *Türk* and the Polish oligarchs, he had proven his ability to speculate on the opportunities presented to him. Though on a foreign political level (at least between 1436–1438/1439), in spite of the domestic division of power, Elias I was Moldavia's only legitimate ruler, though, for political and commercial reasons, Stephen II, like Byzantium, was connected to the Venetians (1435/1436–1437), much more intolerant than the Genoese towards the *Greeks*, he obtained patriarch Joseph's and emperor John VIII's approval of the 'creation' of the metropolity of Roman (1436). It was one of Stephen's greatest successes⁸⁰.

⁷⁶ E.g. DRH, A, I, *passim* (for an analysis: Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 522–527); *Les "Mémoires" du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)* (= CF, II, 9), édité par Vitalien Laurent, Rome, 1971, p. 448, 450.

⁷⁷ *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (=MSM, XXIII), ed. Eusebius Fermendžin, Zagreb, 1892, no. 789, p. 176; no. 803, p. 179; no. 835, p. 191; D.-I. Mureșan, *Notes sur une histoire parallèle de l'Église de Moldo valachie au XVe siècle*, in *Between Worlds*, II, p. 124–127 (see here FHDR, IV, no. XLIX–3, p. 315).

⁷⁸ E.g. Michel Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Pec et l'archevêché d'Achris au XVe siècle*, BSHAR, XIII, 1927, p. 129–134; Jean Darrouzès, *Ekthesis Nea. Un manuel des pittakia byzantin du XIVe siècle*, REB, XXVII, 1969, p. 46.

⁷⁹ *Raguza*, nos. 165–167, pp. 247–250; *Notes*, IV, no. 17, p. 25; Anton Kern, *Der Libellus de notitia Orbis Johannes III (de Galonifontibus?) O.P. Erzbischofs von Sultanieh*, AFP, VIII, 1938, p. 100–101.

⁸⁰ E.g. *Notes*, IV, no. 22, p. 33; P.Ș. Năsturel, *Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie)*, RER, XV, 1975, p. 200; Zacharias Tsirpanlis, *Il decreto fiorentino di Unione e sua applicazione nell' Arcipelago Greco. Il caso di Creta e di Rodi*, in *Thesaurismata*, XXI, 1991, p. 43–88; Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Rome, 1997, p. 407.

Survival and Impact. For 14 years, Stephen II began and ended his reigns alongside the *Turk*. Except for the years of Hunyadi's great glory (1441/1442–1444), when he, with his own agenda, cautiously approached Hunyadi, there is no evidence to show that Stephen officially renounced his Ottoman ties. The ties grew stronger after Varna as Murad II's gift of 1446 best proves it⁸¹.

Stephen II's actions and options, known mostly by indirect means, may be viewed, even from an Orthodox point of view, as a betrayal of the common Christian cause. Nevertheless, they allowed to him rule (all his reigns added together) more than any other Walachian or Moldavian ruler between 1418/1432–1457. Like Bosnian or Serbian rulers, Stephen II was a political survivor. This too came at the price, that of a deep Moldavian domestic division⁸².

The conflict between Alexander I's sons, Elias and Stephen, brought great division, in terms of administration and belief, to the already divided state. Stephen III tried to bridge the division that was as well between North and South as between East and West. A century after the events of the 1430'–1440', Stephen III's illegitimate son and successor, Peter IV Rareș attempted also a symbolical reconciliation. He baptized his sons and heirs Elias and Stephen. The 'result' was a catastrophe, due to namely Peter IV's policies. Elias abdicated and converted to Islam. Stephen took his place as ruler and began killing the non-Orthodox⁸³.

In November 1497, Stephen III went to the Neamț Monastery for the inauguration ceremony of the new church. The ceremony had been postponed because of recent Moldavian events. With probably Venetian money given to him for other purposes (anti-Ottoman ones namely) than the ones for which he had used them, he had rebuilt the monastery's church. The new church had a burial chamber for one person: Stephen II. With Habsburg support, as well as with Ottoman aid, Stephen III had just overcome the most important Polish-Hungarian military and diplomatic attempt to dethrone him, all in the name of the holy crusade⁸⁴.

⁸¹ E.g. ASM, A.D.S., *Potenze Estere, Ungheria*, cart. 650, fasc. 1, nn (28th of April 1446); Minea, *Vlad Dracul*, p. 79; Mureșan, *Prima etapă*, p. 51–55; Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 92–96.

⁸² In comparison: Boško I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe* (=OCA, CCXLVIII), Rome, 1995, p. 121–125, 143; Erdmute Heller, *Venezianische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paşa Hersekoglu*, *EJOS*, III (2000), 4, p. 1–85 (in particular).

⁸³ *Cronica moldo-rusă*, p. 158; Ș. Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea* [An Old Printing of Moldavia in the Mid 1500'], *Studii*, XXII, 1969, 3, p. 460–462; Bogdan P. Maleon, *O schimbare de domnie la mijlocul secolului XVI și rolul elitei clericale moldovenești* [A Change of Rule in the Mid 1500' and the Role of the Moldavian Ecclesiastical Elite], *AIIX*, XLII, 2005, p. 58–59.

⁸⁴ See, for instance, *Repertoriul*, no. 16, p. 148; Al. Simon, *The Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century*, *AIRCRIU*, VIII, 2006, p. 277–282.

LEGISLAȚIE MILITARĂ ȘI POLITICĂ FISCALĂ ÎN TIMPUL LUI IOAN SIGISMUND ZÁPOLYA (1556–1570)

Începuturile existenței principatului autonom al Transilvaniei au fost analizate de diversele istoriografii interesate de trecutul acestei provincii mai ales prin prisma moștenirii politico-instituționale. Istoriografia maghiară a insistat asupra perpetuării structurii instituționale a regatului Ungariei și asupra rolului primordial jucat de nobilimea maghiară strămutată în această provincie răsăriteană, din teritoriile intrate sub stăpânire habsburgică sau otomană. Istoriografia românească mai veche a pus accentul pe moștenirea voievodatului Transilvaniei și pe tradiția de autonomie a acestei provincii, care au făcut posibilă apariția unui nou stat și dăinuirea acestuia timp de o sută cinzeci de ani¹.

Un rol important în primii ani de evoluție a Transilvaniei princiare l-au avut însă și inovațiile de natură instituțională și legislativă care, pe fondul multiplelor moșteniri, au stabilit adevăratele coordonate de existență ale noului stat. A doua parte a domniei lui Ioan Sigismund Zápolya a reprezentat o asemenea perioadă de modificări și înnoiri la nivelul structurii instituționale. Anul 1556 a fost anul revenirii lui Ioan Sigismund și a mamei sale Isabela pe tronul Transilvaniei cu sprijinul activ al sultanului Süleyman, dar și al celor doi voievozi români din principatele extra-carpatiche. Până în anul 1559 tânărul Ioan Sigismund s-a aflat sub tutela mamei sale, însă după acest an a dus o politică activă cu sprijinul și colaborarea stărilor, atât pe plan intern, cât și pe plan extern. Politica externă a acestei perioade a fost marcată de disputa diplomatico-militară cu împăratul Romano-German pentru stăpânirea comitatelor din *Partium* și pentru dreptul de a purta titlul de rege al Ungariei. În acest fel Transilvania a început o implicare activă în conflictul dintre cele două mari puteri ce își disputau dominația asupra Europei Centrale și de Sud-Est, Imperiul Romano-German și Imperiul Otoman. Realizările politice ale principatului au fost favorizate tocmai de această stare cvasi-perpetuă de conflict și tensiune dintre cele două mari puteri ce se aflau în vecinătatea sa².

Ostilitățile militare au debutat cu acțiunea de îndepărtare a garnizoanelor habsburgice din Transilvania în 1556. Încheierea păcii de la Amasya cu perșii i-a permis sultanului Süleyman să își mobilizeze potențialul militar în vederea recuperării Transilvaniei de sub controlul habsburgilor. Încă din cadrul dietei ținute la 23 decembrie 1555 stările ardeleni își manifestaseră fâțiș intenția de a-l readuce pe tronul țării pe Ioan Sigismund și de a reintra sub tutela turcilor. La Turda, în 28 ianuarie 1556, dieta îi cerea lui Petru Petrovici să pornească acțiunile militare împotriva garnizoanelor habsburgice ce se mai găseau în cetățile țării. În luna februarie oștile lui Petrovici se aflau deja în Transilvania, iar dinspre

¹ *Istoria Transilvaniei*, vol. II (de la 1541 la 1711), ed. I. A. Pop, T. Năgler, A. Magyari, Cluj Napoca, 2005, p. 107–120; *History of Transylvania*, Vol. I, ed. L. Makkai, A. Mócsy, New York, 2001, p. 609–618.

² K. Benda, *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*, în „La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie”, Budapest, 1963, p. 439.

frontiera carpatică soseau trupele moldo-muntene trimise de voievozii români la cererea sultanului. Se pare că efectivele acestor oști erau de 20.000 de oameni, conduse de hatmanul Moțoc din partea Moldovei și de boierul Socol din partea Țării Românești. Prezența unor oști străine atât de numeroase nu era bine văzută de către dietă, motiv pentru care stările au cerut retragerea lor, considerând suficientă menținerea a câte unui corp de 500 de călăreți din partea celor două țări³. Sibiul, Alba Iulia și Gilăul au trecut în scurt timp în mâna partizanilor lui Ioan Sigismund, fapt ce i-a permis principelui și mamei sale Isabela să reintre triumfal în țară în luna octombrie⁴.

Dintre partizanii lui Ferdinand rămași în Transilvania s-a remarcat Ștefan Dobo, care a depus o rezistență încrâncenată în cetatea Gherlei. Cucerirea acestei cetăți era extrem de importantă pentru partizanii Casei Zápolya, motiv pentru care în luna iunie, în împrejurimile Gherlei, s-a ținut o dietă de tabără care solicita participarea tuturor stărilor ardeleni cu potențialul lor militar la aceste operațiuni. Nobilii sosiți în tabără, alături de o parte din iobagii lor, aveau printre altele și datoria de a săpa un șanț în jurul cetății care să-i apere pe asediatori de orice tentativă a garnizoanei habsburgice de a sparge încercuirea⁵. Se pare că secuii au refuzat să participe la aceste acțiuni militare, motiv pentru care o oaste de 3.000 de valahi a intrat în Transilvania prin Țara Bârsei pentru a-i pedepsi. Până la sfârșitul lunii august chiar și Petru Petrovici a fost prezent la acest asediu, însă apoi s-a alăturat forțelor ce asediau Bistrița⁶. În luna octombrie a anului 1556 Ștefan Dobo a capitulat, cu condiția să fie lăsat liber să plece în teritoriile habsburgice alături de averea și familia sa. Promisiunea i-a fost însă încălcată și a fost întemnițat pentru mai bine de un an la Cluj și mai apoi la Gherla. Abia în noiembrie 1557 a fost eliberat și s-a întors pe domeniile sale din Ungaria superioară⁷.

Până la sfârșitul anului 1556 Petrovici a cucerit și cetatea Hust de la partizanii lui Ferdinand, iar în luna aprilie a anului 1557 Oradea și-a deschis porțile oștirii transilvănene triumfătoare. Dintre fortărețele importante aflate la răsărit de Tisa doar Ineu, Șiria și Gyula au mai rămas sub stăpânire habsburgilor până în anul 1566⁸.

În 1559, moartea Isabelei a adus efectiv puterea princiară în mâinile lui Ioan Sigismund. În primă fază, acesta a preferat să înlocuiască conflictele militare cu tratativele diplomatice, mai ales că urmărea încheierea unei alianțe matrimoniale cu Casa de Habsburg sau cu una din familiile princiare germane. Ferdinand a acceptat o perioadă de armistițiu până la sfârșitul anului 1561. În anul următor conflictul a fost reluat sub auspicii nefavorabile pentru partea transilvăneană. Trădarea lui Melchior Balassa a determinat trecerea nobilimii din zona Tisei de partea habsburgilor. Oștile Transilvaniei au suferit o înfrângere răsunătoare în data de 4 martie 1562 la Hadad, în contextul în care situația internă era agravată de o răscoală a secuilor care nu a putut fi înăbușită decât în vara aceluiași an⁹. Trădarea lui Balssa a avut un impact mare asupra echilibrului de forțe dintre cele două tabere. Ioan Sigismund a pierdut astfel suportul celor mai mulți nobili din *Partium*, care

³ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, (în continuare *MCRT*) ed. S. Szilágyi, Budapest, 1876, vol. I, Doc. XXVIII, p. 574–575.

⁴ Cr. Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 158–160; O. Tătar, *Disputa transilvano-habsburgică pentru Partium (1556–1565)*, în „Ziridava”, XXIII, Arad, 2002, 117.

⁵ *MCRT*, Doc. XXIX, p. 582.

⁶ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, (în continuare *Quellen*) vol. IV, Brașov, 1903, p. 518.

⁷ *Ibidem*, p. 519–529.

⁸ C. Feneșan, *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*, Timișoara 2001, p. 43.

⁹ O. Tătar, *op. cit.*, p. 119–120.

până în acel moment constituiau principala forță combativă din zona de frontieră. Această trădare răsunătoare s-a reflectat și în creația artistică a epocii, constituind subiectul pentru o piesă de teatru tipărită la Abrud în 1569¹⁰. În aprilie 1562 Ioan Sigismund obținuse încheierea unui armistițiu pe durata unui an.

În anul 1563 Balassa se afla în fruntea unei oștiri imperiale care amenința frontierele Transilvaniei. Oastea stărilor ardeleni s-a mobilizat pentru a apăra hotarele de nord-vest ale țării, însă victoria a fost și de această dată de partea imperialilor. Simion Pauer, căpitanul pedestrilor sași care au participat la aceste confruntări, a fost capturat de niște călăreți unguri, însă a fost mai apoi eliberat datorită intervenției lui Balassa¹¹.

În anul 1564 stările transilvănene au fost convocate de principe în dietă la Turda, începând cu data de 4 iunie. Principalul rost al acestei întruniri a fost de a stabili contribuțiile țării pentru necesitățile campaniei din acel an. Habsburgii cunoșteau însă planurile ardelenilor, după cum rezultă din raportul lui Francisc Zay adresat împăratului la doar câteva zile după încheierea lucrărilor dietei. Acesta mărturisește că informațiile i-au parvenit prin intermediul ginereului său Paul Csaki, probabil participant direct la dietă. Zay relatează că „fiul regelui Ioan” (autorul raportului se abține de la utilizarea vreunui titlu sau atribut pentru persoana principelui) și-a adunat servitorii fideli din Ungaria și Transilvania pentru a pregăti război împotriva Majestății Sale. Dintre nobilii sosiți, Ștefan Báthori de Șimleu dispunea de cel mai numeros anturaj militar. În cadrul acestei întruniri a fost capturat nobilul Nicolae Forro și un altul, Nicolae Walkai, suspectați că ar furniza informații trădătorului Melchior Balassa. Aceștia au fost supuși la tortură pentru a-și recunoaște trădarea. În cele din urmă, susnumitul Nicolae Forro a fost decapitat alături de complicele său¹². Spionajul se dovedește astfel a fi un aspect important al acestui conflict, în care acțiunile surprinzătoare desfășurate într-un ritm alert se vor dovedi foarte eficiente.

Oastea ardeleană, condusă de căpitanul de Oradea, Ștefan Báthory, a reușit să cucerească la începutul lunii octombrie Sătmăru, Ardudul, Atea, Hodod și Baia Mare. Efectivele de care dispunea viitorul rege al Poloniei erau de 12.000 de oameni. Báthori a continuat înaintarea în Ungaria superioară în ciuda iernii geroase care se anunța. Înaintarea a fost însă anevoioasă și fără succese notabile, în afară de cucerirea unor fortificații din comitatele Ung și Bereg. Oastea ardeleană a revenit în țară pe la mijlocul lunii noiembrie.

Până la sfârșitul lunii februarie 1565, generalul imperial de origine elvețiană Lazarus Schwendi a reușit să ocupe cetatea Tokaj, stabilind astfel o importantă bază de operațiuni pentru ofensivele ce vor urma. Înaintarea oștilor imperiale din acest an a fost fulgerătoare. Pe parcursul unei singure luni de zile au fost cucerite alături de Tokaj, Szerencs, Sătmăr, Baia Mare, Ardud și Chioar. Această oaste imperială nu s-a remarcat printr-un efectiv numeric foarte ridicat (număra în total 7.000 de oameni), însă eficiența soldaților profesioniști din zona de margine a imperiului s-a dovedit a fi suficientă¹³. Prezența armatei austriece pe teritoriul Transilvaniei l-a determinat pe Ioan Sigismund să accepte toate condițiile impuse de Maximilian în cadrul păcii de la Satu Mare (13 martie 1565). Transilvania pierdea astfel toate teritoriile din Partium cu excepția comitatului Bihor, iar Ioan Sigismund renunța la titlul de rege al Ungariei, păstrându-l pe cel de principe.

¹⁰ *Istoria Românilor*, vol V, ed. C. Mureșan, P. Cernovodeanu, C. Rezachevici, București, 2003, p. 951.

¹¹ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* (în continuare *CFLO*) ed. J. Trausch, vol. I, Brașov, 1847, p. 64.

¹² *MCRT*, vol. II, Doc. XIV, p. 233; Doc. XVII, p. 235–236.

¹³ A. Burai, *Despre cetatea de tip italian din Satu Mare*, în „Studii și Comunicări Satu Mare”, 1969, p. 130; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 35; *CFLO*, p. 64–65; *Quellen*, p. 139–140.

Răgazul oferit de pacea de la Satu Mare a fost de scurtă durată, deoarece ostilitățile dintre cele două tabere au fost reluate în contextul inițierii unei campanii sultanale în anul 1566. Ioan Sigismund era obligat să participe la campania sultanului în virtutea *ahd-nâme*-ului primit de la acesta. Această condiție, a sprijinului militar pe care Transilvania avea datoria de a-l acorda Porții, a fost reluată cu consecvență și în tratatele ce au urmat între principii ardeleni și sultan. Cu ocazia acestei campanii, Ioan Sigismund s-a înfățișat pentru a doua oară sultanului, care i-a acordat un nou *ahd-nâme* care reglementa relațiile dintre Transilvania și puterea suzerană, stabilea cuantumul haraciului anual precum și dreptul stărilor de a-și alege în mod liber principele¹⁴.

Pregătirile armatei ardelenice pentru această campanie s-au făcut în cadrul a două diete succesive ținute la Turda pe parcursul lunilor martie și mai. Era solicitată prezența personală la oaste a tuturor nobililor din țară alături de a 16-a parte a supușilor lor, iar darea de 99 denari urma a fi utilizată pentru nevoile oștirii¹⁵. Dieta din mai-iunie 1566 a împărțit și principalele funcții militare în cadrul oștirii țării. Funcțiile militare acordate cu aceste ocazii nu aveau caracter permanent, ele având autoritate doar pe perioada desfășurării campaniei în cauză. Căpitan general (general suprem) era desemnat Cristofor Hagymási, care ocupa și funcția de căpitan de Hust, „maeștrii ai taberei” (cei care se ocupau de organizarea taberelor) erau desemnați Karoli Dienés și Ștefan Tompa, „maeștrii străjii” (cei responsabili cu dispunerea santinelor în tabără) erau Obrai Nicolae și Kiskendi Balas Frerencz, responsabili cu aprovizionarea (cei care țineau registrele proviziilor aduse în tabără oștirii, erau prin urmare ambii literați) Fratai Gergely și Szentmihályfalvi Péter, ambii dieci, responsabili cu fortificarea taberei Valkai Miklós și Matyus János, responsabili cu transportul și paza artileriei Forró Miklós și Frakas Márton care primeau 100 de cai pentru a-și duce la îndeplinire misiunea. Necesitățile armatei erau luate în considerare în cele mai mici detalii. De obicei oastea era însoțită de un număr considerabil de persoane cu rosturi auxiliare. Pe lângă proviziile necesare și cantitățile cu care trebuia să contribuie fiecare poartă fiscală, oastea mai avea nevoie de o serie de slujbași precum: măcelari, fierari, bărbieri (mai ales pentru cunoștințele lor medicale), dulgheri¹⁶.

După cucerirea Budei și eșecul înregistrat de otomani în tentativa de a cuceri Viena, cea mai importantă miză a conflictului turco-habsburgic în Ungaria a devenit stabilizarea frontierei și întărirea potențialului defensiv prin extinderea numărului de fortificații aflate sub control. Stăpânirea fortificațiilor devenea foarte importantă în condițiile în care războiul ce se anunța părea să fie unul de uzură, de lungă durată. Deținerea celor mai importante puncte fortificate asigura un bun control asupra teritoriului cucerit, menținerea liniilor de aprovizionare pentru armatele aflate în campanie și puncte de pornire pentru incursiunile de pradă efectuate în teritoriul inamic. Cetățile Gyula și Sziget se numărau printre cele mai importante fortificații deținute de habsburgi la frontiera de sud-est, ce constituiau o amenințare permanentă pentru pašalâcul de la Buda și pentru celelalte teritorii de margine ale otomanilor¹⁷. Szigetvárul avea și cea mai numeroasă garnizoană dintre cetățile deținute de habsburgi la frontiera cu otomanii. Încă din 1547, când căpitan era Toma Nádasdy, oastea permanentă a cetății era alcătuită din 1.000 de călăreți și 400 de pedestrași¹⁸. Corpul

¹⁴ *Istoria Transilvaniei*, vol. II (de la 1541 la 1711), p. 21–22.

¹⁵ MCRT, Doc. VI, p.300.

¹⁶ *Ibidem*, Doc. IX, p.309–311.

¹⁷ L. Rúzsás, *The Siege of Szigetvár of 1566: Its Significance in Hungarian Social Development*, în „From Hunyadi to Rakoczi War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary”, ed. J. Bak, B. Király, Columbia University Press, 1982, p. 252–253.

¹⁸ *Végyáraink a XVI. század közepén*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, Budapest, 1892, p. 544.

principal al oștirii otomane a cucerit cetatea Gyula și, în luna septembrie 1566, a început asediul cetății Szighet, unde sultanul a murit înainte de terminarea operațiunilor militare. Pe de altă parte, oastea ardeleană a acționat în zona obiectivelor avute și în anii trecuți. Astfel au fost recucerite o serie de fortificații și localități ce intraseră în anul precedent în posesiunea habsburgilor: Ardud, Cehu Silvaniei, Satu Mare, și Baia Mare¹⁹.

În prima parte a anului 1567 ostilitățile dintre habsburgi și transilvăneni au continuat la frontiera de Nord-Vest a principatului. Obiectivul urmărit de ambele părți era ocuparea și menținerea controlului asupra celor mai importante orașe și fortificații din această zonă. Lazarus Schwendi, aflat în continuare în fruntea trupelor habsburgice, a reușit să reocupe Sătmarul, Chioarul și Baia Mare, însă o contraofensivă a oștirii lui Ioan Sigismund a readus ultimele două localități pomenite în stăpânirea Transilvaniei²⁰. În luna martie, în cadrul dietei de la Turda era semnalată cucerirea cetății *Sadwar* de către habsburgi, precum și amenințarea altor două fortificații importante ale ardelenilor: Muncaci și Hust²¹.

Moartea sultanului Süleyman, în 1566, a determinat o schimbare în raporturile dintre Poartă și Casa de Austria. Noul sultan, Selim al II-lea, spre deosebire de tatăl său, avea o fire mai pacifistă. În 1568 diplomații austrieci au reușit să obțină semnarea unei păci favorabile, în ciuda tributului pe care îl plăteau în continuare pentru posesiunile lor din Ungaria superioară. În privința frontierelor, era consfințită situația existentă, fiecare tabără (turcii, austriecii, dar și ardelenii) păstrând teritoriile care se aflau în acel moment sub controlul lor. În anii ce au urmat, confruntările militare au fost înlocuite de tratative diplomatice. Din aprilie 1570 Gaspar Bekes se afla la Viena unde trata cu reprezentanții împăratului aspecte privind titulatura de „*electus rex*”, căsătoria lui Ioan Sigismund cu o principesă germană și teritoriile din zona de frontieră aflate încă în litigiu.

Tratativele duse cu habsburgii începând cu anul 1570 au fost semnalul renunțării lui Ioan Sigismund la mijloacele militare în rezolvarea litigiilor cu Maximilian al II-lea. Potențialul militar inferior al Transilvaniei, instabilitatea nobilimii din Partium, precum și încăpățânarea Casei de Austria de a păstra teritoriile din această extremitate răsăriteană a imperiului l-au determinat pe Ioan Sigismund să accepte căile diplomației în această chestiune. Pacea de la Speyer a însemnat finalul unui conflict, desfășurat cu intermitențe pe o durată de un deceniu și jumătate (1556–1570). Textul final al tratatului a fost cât se poate de nefavorabil Transilvaniei: Ioan Sigismund renunța la titlul de „*electus rex*” cu excepția relațiilor cu Poarta, ducatele Opplen și Ratibor erau rezervate principelui în cazul în care ar fi nevoit să se refugieze din Transilvania, iar Maximilian al II-lea era recunoscut în principiu ca și stăpân al Transilvaniei. În ceea ce privește disputele teritoriale, habsburgii au fost cei mai câștigați. Din *Partium*, ardelenii continuau să administreze doar comitatul Bihor cu cetatea Oradea, Crasna, Solnocul Mijlociu (cu cetatea Cehu fără pertinențele acesteia din comitatul Satu Mare), Tășnadul cu domeniile sale, Maramureșul cu cetatea Hust, fără Ardud și Baia Mare. Prevederile acestui tratat urmau să rămână secrete²².

¹⁹ O. Tătar, *Disputa transilvano-habsburgică pentru nord-vestul Principatului Transilvaniei (1564–1571)*, în AMP, XXIII, vol. I, Zalău, 2000, p. 645.

²⁰ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 36.

²¹ MCRT, Doc. XV, 329–330.

²² O. Tătar, *Disputa transilvano-habsburgică pentru nord-vestul Principatului Transilvaniei (1564–1571)*, p. 645–647; Idem, *Tratatul de la Speyer (1570) dintre Maximilian al II-lea și Ioan Sigismund Zapolya și statutul politico-teritorial al Transilvaniei pe plan european*, în „*Annales Universitatis Apulensis*”, Historica, nr. 7, Alba Iulia, 2003, p. 196.

Legislația militară și evoluția structurilor militare ale țării. Disputa pentru stăpânirea *Partium-ului* a pus pentru prima dată Transilvania princiară în situația unui război de anvergură, prilejuind numeroase măsuri legislative cu caracter militar. Structurile militare ale țării au fost mobilizate în mai multe rânduri fie pentru a face față atacurilor habsburgice, fie pentru a realiza incursiuni în comitatele de nord-vest asupra cărora Transilvania păstra pretenții de stăpânire. Trebuie menționat faptul că transilvănenii au privit acest război ca fiind unul de apărare, iar comitatele din *Partium* ca aparținând de drept țării. Din acest motiv cele mai multe acțiuni militare s-au făcut și prin mobilizarea elementelor militare destinate războiului defensiv: insurecția nobiliară și miliția portală. Alături de aceste două structuri tradiționale mai întâlnim și formula unei oștiri cu efective reduse susținută în mod proporțional de către națiunile privilegiate ale țării. Această oștire, deși nu era o inovație a acestei perioade, a avut tendința de a se transforma într-un corp de oaste permanentă, pus la dispoziția principelui și a țării.

În dieta ținută la Alba Iulia în luna februarie a anului 1557, stările ardelene se arătau dispuse să participe cu efectivele lor militare la campanii ofensive dincolo de granițele țării, mai ales pentru a da ajutor celor din Ungaria. Nobilii se angajau să vină la oaste pe capete alături de a 16-a parte a colonilor lor, iar sașii să trimită câte 2.000 de pedestri după obicei lor²³. Chemările la oaste au fost lansate aproape anual, uneori chiar de mai multe ori în același an. Dieta de la Alba Iulia din februarie 1558 prevedea ca baronii și magnații să vină la oaste cu steagurile și oamenii lor precum și cu a 16-a parte din colonii lor, nobilii, atât din Ungaria cât și din Transilvania, să vină și ei cu a 16-a parte din colonii lor (*cum sedecima parte colonorum suorum*). Mobilizarea se făcea la vederea scrisorii trimise de către Majestatea Sa, iar neprezentarea la oaste era pedepsită cu pierderea vieții și a tuturor bunurilor și posesiunilor (*sub poena capitis et omnium bonorum amissionis*). Secuii veneau în persoană și sașii trimiteau 1.000 de pedestri din orașele lor, alături de artilerie și de pulberea necesară²⁴. În toamna aceluiași an regnicolarii au fost chemați încă odată sub arme și nobilii au venit cu toții alături de a 16-a parte a iobagilor de pe domeniile lor. După primirea răvașului, cei mobilizați aveau la dispoziție 12 zile pentru a veni în tabăra principelui de la Cluj. Cu această ocazie, voievodul Moldovei era somat să participe la sarcinile militare ale țării la fel ca și ceilalți locuitori privilegiați, în virtutea posesiunilor pe care le deținea în cuprinsul Ardealului. În cadrul acestei expediții obligația sa era de a trimite 32 de călăreți în oastea principelui²⁵.

Un aspect important ce reiese din prevederile dietale ale anului 1558 este faptul că această oaste era stipendiată. Soldele erau distribuite în felul următor: pedestrii obișnuiți (*communes pedites*) primeau 2 fl., căpitanul de pedestrași (conducătorul a 100 de soldați) 6 fl., toboșarul 3 fl., stegarul 3 fl., decurionii de infanterie 3 fl., iar călăreții obișnuiți 3 fl²⁶.

În unele momente ale războiului participarea nobililor la oaste (*per singula capita*) era înlocuită de trimiterea unui detașament cu efective bine determinate care să reprezinte națiunea nobiliară. În 1559, fiecare dintre cele trei națiuni privilegiate erau obligate să furnizeze câte 1.000 de oameni, nu dintre soldații obișnuiți, ci dintre cei învățați cu războiul, care să fie mereu prezenți la frontiera de vest a țării. Regina mamă își rezerva dreptul de a

²³ MCRT, Vol. II, 1877, Doc.IV, p. 75.

²⁴ *Ibidem*, Doc. IX, p. 95.

²⁵ *Ibidem*, Doc. X, p. 108.

²⁶ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol.I, București, 1967, p.96.

utiliza aceste contingente pentru a-i pedepsi pe nobilii rebeli care au refuzat să se prezinte la dieta țării arătând astfel fidelitate față de habsburgi²⁷.

În 1561 se revine la formula participării personale, pe capete, alături de a 16-a parte din coloni²⁸. Și în această epocă armamentul nobilimii este cel specific cavaleriei grele: platoșe, scut, coif și lance²⁹.

În cadrul dietei din noiembrie 1562 a fost adusă în discuției eficiența insurecției nobiliare și conscripțiilor portale. Sistemul de organizare militară ce funcționase până în acel moment era considerat defectuos. Ridicarea pe capete a nobilimii și a celorlalte grupuri privilegiate este anevoioasă și nu întotdeauna utilă. Mulți dintre cei care veneau la oaste erau înarmați necorespunzător, soseau prea târziu sau plecau prea devreme, nefiind capabili să supraviețuiască din cauza lipsei proviziilor. Principele și stările au ajuns la concluzia că mult mai utilă era recrutarea unui corp de oaste permanentă de 1.500 de oameni, la a cărui întreținere să participe în mod echitabil fiecare din cele trei națiuni privilegiate. Obligația nobililor și a secuilor era de a furniza câte 500 de călăreți din rândurile lor, iar a sașilor de a trimite 500 de pușcași pedestri³⁰. Acest proiect nu era o noutate, el mai fusese pus în aplicare ocazional și în anii precedenți, însă acum atât principele cât și dieta conștientizează eficacitatea ridicată a unui corp de oaste permanentă față de mobilizarea pe capete a regnicolarilor. Deși efectivele acestei oștiri erau reduse, prezența ei constantă la frontiera de vest a țării permitea reacții prompte la amenințările habsburgilor.

Cu toate acestea, insurecția nobiliară nu a fost desființată în totalitate, principele rezervându-și dreptul de a o proclama în caz de necesitate. În cazul în care apărarea țării ar necesita organizarea unei expediții generale și regele ar merge personal în fruntea oștilor, nobilii și secuii veneau la oaste pe capete alături de a 16-a, a 10-a sau chiar a 5-a parte a colonilor, după cum cerea scrisoarea principelui. Sașilor li se cerea să vină la oaste după vechiul lor obicei, alături de artileria lor și alte instrumente de război³¹.

Nobilimea unisesionată a avut și în această perioadă o pondere însemnată în cadrul nobilimii ardelene. Prevederile militare referitoare la acest segment al nobilimii țineau cont de potențialul lor material redus, stabilind condiții de înarmare mai accesibile. Dieta ținută la începutul anului 1565 la Cluj prevedea că dintre nobilii de o sesie să vină călare (la fel ca și ceilalți nobili ai țării) doar cei care au vite de un plug, cei cu vite de jumătate de plug să vină pedestri, înarmați cu pușcă³².

Locul cel mai important în cadrul oștirii ardelene continuă să fie ocupat de corpul de oaste permanentă al celor trei națiuni. În anul 1565, efectivele acestuia erau dublate față de prevederea anterioară din anul 1562. Nobilii întrețineau 1.000 de călăreți pe cheltuiala lor, pentru care plăteau câte 20 dn. de poartă fiscală, ce urmau a fi administrați de comitele și notarul fiecărui comitat. Sașii la rândul lor dădeau 1.000 de darabanți și banii pentru întreținerea lor. Dieta stabilea și locul în care urmau să se adune oștile celor trei națiuni: oștenii nobililor se adunau la Cluj, cei ai secuilor la Târgu Mureș și cei ai sașilor la Bistrița³³.

Campania plănuită de sultanul Suleiman pentru anul 1566 implica și participarea oștilor ardelene la operațiunile militare. În consecință, Ioan Sigismund a proclamat

²⁷ MCRT, Vol. II, Doc. XI, p.111–113.

²⁸ *Ibidem*, Doc. V, p.193- 194.

²⁹ *Ibidem*, Doc. VIII, p.203.

³⁰ *Ibidem*, Doc. X, p. 212–213.

³¹ *Ibidem*, Doc. XIII, p. 223.

³² *Ibidem*, Doc. I, p.287–288.

³³ *Ibidem*, Doc. III, p. 294.

insurecția generală în cadrul dietei de la Turda din luna martie. Articolele acestei diete prevedeau ca fiecare bărbat nobil să vină la oaste personal alături de a 16-a parte a supușilor săi. Aceștia se strângeau sub „steagul țării”, bine aleși și bine pregătiți, sub comanda comitelui, care avea obligația de a inspecta pe fiecare și de a aplica amenzi în cazul în care normele de înarmare nu erau respectate. Nobilii care nu dețineau decât un loc de casă erau așteptați să vină înarmați ca și călăreți cu cal bun, scut, coif și lance. Cei care nu își permiteau un cal veneau pedestri, îmbrăcați în haină de postav, cu pușcă și sabie. În tabără, nobilii și slugile acestora se așezau alături de cei din comitatul lor. Aceleași reguli se aplicau și în cazul nobililor din *Partium*³⁴.

Miliția portală a fost concepută în această perioadă ca și un element auxiliar insurecției nobiliare. Dieta de tabără din 1557 prezintă o imagine mai detaliată a mobilizării miliției portale. În cadrul acestei întruniri, nobilii se aflau în tabără alături de a 16-a parte din colonii lor. Fiecare 20 de coloni aveau un car cu victualii și cai pentru tractarea acestora. Colonii care participau la oaste primeau stipendiu. Nobilii și colonii ce se află în apropierea Sătmăruului erau chemați să se retragă și ei în timp util pentru a se aduna laolaltă cu ceilalți oșteni ai țării în tabără. Iobagii mobilizați în miliția portală erau înarmați cu pușcă, iar cei care nu aveau arme de foc, cu arcuri și lănci după vechiul obicei. Aceștia erau așteptați să se adune în tabără la a 8-a zi de la primirea ordinului de mobilizare cu toate armele lor pentru a fi inspectați³⁵.

În anii următori, articolele dietale referitoare la miliția portală sunt laconice. Formula cea mai frecvent întâlnită era: „nobilii să vină la oaste alături de a 16-a parte a iobagilor”. Excepție face anul 1564, când rata conscripției putea fi modificată după cum credea principele de cuviință de la 1 soldat la 16 iobagi, la 1 soldat la 10 sau chiar la 5 iobagi³⁶.

Mobilizarea miliției portale implica numeroase inconveniente și riscuri. Plecarea iobagilor la oaste însemna reducerea forței de muncă pe domeniul nobilului. Cei recrutați refuzau de multe ori să revină pe pământurile stăpânilor odată cu terminarea campaniei. Din aceste motive dieta de la Sibiu, de la sfârșitul anului 1566, prevedea pedepse aspre împotriva iobagilor care vagabondau înarmați după încheierea campaniilor militare. Responsabilitatea dezarmării iobagilor o purtau nobilii de pe pământul cărora au fost recrutați³⁷.

Pentru cazuri de extremă necesitate era prevăzută chiar și o mobilizare generală a tuturor locuitorilor țării capabili să poarte arme. Această formulă de ridicare la arme îi cuprindea atât pe locuitorii privilegiați ai țării, cât și pe cei neprivilegiați. Singura dietă din această perioadă care prevedea o asemenea mobilizare a fost cea ținută la Cluj în ianuarie 1565. La fiecare 10 porți fiscale erau ridicați 10 oșteni dintre care unu era înarmat cu pușcă, praf și gloanțe, unu înarmat cu arc și 8 înarmați cu lănci. Fiecare 10 oșteni aveau un car cu provizii și unelte trebuincioase: securi, sape, târnăcoape, sfredele etc. Prevederile mobilizării generale erau asemănătoare și pentru părțile ungurești, însă aici era necesară o nouă conscripție deoarece numeroase sate erau pustiite de război³⁸.

Apariția principatului autonom al Transilvaniei a marcat dezintegrarea libertăților specifice comunităților secuiești. Acest proces a fost alimentat de ruperea solidarității

³⁴ *Ibidem*, Doc. VI, p.300.

³⁵ *Ibidem*, Vol. II, Doc. VI, p. 85 –86.

³⁶ *Ibidem*, Doc. XIII, p. 223.

³⁷ *Ibidem*, Doc. XIII, p.325.

³⁸ *Ibidem*, Doc. I, p. 287–288; D. Prodan, *op. cit.*, p. 402.

interne în rândul comunităților de pe pământul secuiesc. Elita, *primores*, a aspirat la un statut similar cu cel al nobilimii din comitate, în consecință straturile inferioare ale societății secuiești au parcurs un proces treptat de aservire. Libertățile secuiești, justificate prin prestarea serviciului militar, au fost treptat îngrădite din nevoia noului stat de a extinde populația supusă la plata taxelor și impozitelor publice. Obligațiile militare ale secuilor au început să semene din ce în ce mai mult cu cele ale populației din comitate. Elita secuilor participa la oaste în persoană, călare, cu un armament similar nobilimii comitatense. Straturile inferioare ale secuimii alcătuiau miliții locale, după principiul recrutării proporționale, asemenea iobagilor de pe domeniile nobiliare³⁹. Încercările puterii centrale de a omogeniza privilegiile și obligațiile regnicolarilor au fost mai evidente în impunerea corpurilor de oaste permanentă, care solicitau o participare egală din partea celor trei națiuni privilegiate la eforturile militare ale țării.

Sașii dispuneau de efective militare permanente, bine pregătite în utilizarea armelor de foc, ce alcătuiau garnizoanele permanente ale orașelor. Cu ocazia campaniilor din *Partium*, potențialul militar al Universității Saxone a fost mobilizat cu regularitate. Pușcașii sași, conduși de juzii lor veneau în număr prestabilit (de obicei în această perioadă între 500 și 2.000 de combatanți) și se alăturau oștirilor din secuime și comitate. Cu ocazia campaniei din anul 1566, cronicarul Hieronymus Ostermayer mărturisea că judele brașovean Simon Goldschmidt a plecat bine înarmat alături de pedestrii saxoni în tabăra regelui la data de 18 iunie și s-a întors înapoi abia pe 20 mai anul următor⁴⁰.

O altă contribuție militară însemnată a Universității Saxone era furnizarea principalelor piese de artilerie pentru oastea țării aflată în campanie. Din 1558 transportul artileriei saxone era asigurat de pastorii luterani din comunitățile săsești. Responsabil cu această inovație era se pare cancelarul principelui, Mihail Csaki. El a fost primul care a cerut plebanilor sași să furnizeze căruțe, vizitii și oameni de pază pentru tunurile ce luau calea taberei princiare⁴¹. Conform dietei de la Alba Iulia din septembrie-octombrie 1558, parohii de pe pământul săsesc aveau obligația de a asigura transportul artileriei, a pulberii și a ghiulelelor, cu cai, căruțe și însoțitori plătiți de către aceștia, oriunde se va considera necesar⁴².

Rolul armelor de foc și a artileriei era foarte important în contextul în care bătăliile decisive se purtau sub zidurile cetăților, pentru a căror control se confruntau cele două tabere. Orașele saxone dispuneau de o gamă variată de piese de artilerie după cum rezultă din textul dietei de la Sighișoara din 1564 care detaliază asupra tipologiei armamentului pe care sașii îl furnizau oastei țării: bombarde, falconete etc. (...*bombardis ingenijs, falconetis, globis pulueribus, et ignitis instrumentis*...) ⁴³. Într-o scrisoare adresată Universității Saxone în aprilie 1566, în preajma pregătirilor pentru campania din acel an, principele Ioan Sigismund le cerea plebanilor sași să trimită 100 de care și 589 de cai, conform hotărârilor dietei anterioare de la Turda, pentru transportul artileriei. Alături de acestea trebuiau să trimită un număr suficient de vizitii, hățuri și alte instrumente necesare pentru realizarea transportului⁴⁴. În primăvara anului următor Ioan Sigismund adresează o nouă cerere, de această dată Sibiului în mod particular, de a trimite 40 de cai puternici și 10 care cu vizitii și

³⁹ *History of Transylvania*, Vol., p. 715.

⁴⁰ *Quellen*, p. 140.

⁴¹ *CFLO*, p. 61.

⁴² *MCRT*, vol. II, Doc. X, p. 104.

⁴³ *Ibidem*, Doc. XIII, p. 223.

⁴⁴ *Ibidem*, Doc. VII, p. 303–304.

banii necesari pentru transport. Artileria este așteptată în a 15 a zi de la data emiterii scrisorii în Cluj⁴⁵.

Garda princiară constituia nucleul de ostași profesioniști din oastea țării. Încă din timpul lui Ioan Sigismund acest element esențial al organizării militare a fost privit ca un instrument eficient, dar și ca un simbol al puterii princiare. Garda princiară găzduia un număr însemnat de oșteni străini aduși în slujba principelui pentru calitățile lor militare. În anturajul militar al lui Ioan Sigismund se aflau numeroși poloni. Polonii erau favorizați în special de regina mamă, fiică a regelui Poloniei Sigismund I. Mercenarii italieni ocupau de asemenea o pondere importantă în garda lui Ioan Sigismund, din rândul acestora remarcându-se căpitanul Giovan Andrea Gromo care, în urma șederii sale în Transilvania, a realizat două relatări scrise despre situația politico-militară de aici. În anul 1564 Gromo se afla alături de un alt căpitan de mercenari, Morgante Manfronus, aflat și el în slujba lui Ioan Sigismund, pe teritoriile Veneției pentru a recruta mercenari italieni în oastea principelui ardelean⁴⁶. În relatările sale referitoare la curtea lui Ioan Sigismund, Gromo menționează faptul că oastea de curte, alcătuită în cea mai mare parte din poloni, număra între 500 și 2.000 de oameni ce se aflau în permanență la dispozițiile principelui⁴⁷.

Politica fiscală. Potențialul economic al noului stat era redus în comparație cu posibilitățile fostului regat al Ungariei. Unii istorici au vehiculat chiar ideea unei veritabile "izolări" economice și comerciale a Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, datorată în parte stării de nesiguranță cauzată de războaie, dar și de condiții interne naturale și sociale, care diminuau producția agricolă și chiar cea minieră, în ciuda existenței unor importante zăcămint⁴⁸. Suportul economic al puterii princiare se constituia din veniturile domeniilor fiscale și din taxe public impuse locuitorilor țării.

Formarea domeniului fiscal în Transilvania și implicit întărirea puterii princiare au cunoscut o etapă decisivă chiar în primele decenii de existență a principatului. Instaurarea Reformei a determinat trecerea treptată a posesiunilor episcopiei catolice în proprietatea statului. Regina Isabela a pus la dispoziția țării vastele posesiuni ale familiei Zápolya care, alături de vechile domenii voievodale precum și de domeniul episcopiei de Oradea (domeniu cu un potențial agricol foarte ridicat situat în câmpia Crișurilor), au alcătuit domeniul fiscal al țării. Suveranul a devenit astfel cel mai bogat proprietar din cadrul noului stat⁴⁹.

Valoarea domeniilor fiscale era sporită de existența unor importante cetăți în cuprinsul acestora. După ce a revenit în țară, în toamna anului 1556, regina mamă și-a manifestat dorința de a controla în mod direct cetățile fiscale și domeniile acestora. Isabela își rezerva dreptul de a numi căpitani și deținătorii celorlalte funcții de responsabilitate din toate cetățile fiscale. Mai mult, regina îi amenința pe cei care nu depuneau jurământul de credință față de ea și fiul ei până la sărbătoarea Sfântului Nicolae cu confiscarea tuturor posesiunilor și bunurilor în beneficiul fiseului⁵⁰. Aceste confiscări s-au dovedit a fi un mijloc eficient de sporire a bunurilor princiare, de care vor face uz și urmașii lui Ioan Sigismund la tronul Transilvaniei.

⁴⁵ *Ibidem*, Doc. XV, p. 329–330.

⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române*, ed. M. Holban, P. Cernovodeanu, vol. II, București, 1973, p. 257.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 337.

⁴⁸ *History of Transylvania*, p. 659–663.

⁴⁹ K. Benda, *op. cit.*, p. 441.

⁵⁰ *MCRT*, vol. II, Doc. III, p. 60.

Construcția de cetăți și fortificații în cuprinsul țării nu se putea face fără acordul puterii centrale. În cadrul dietei de la Alba Iulia din septembrie-octombrie 1558, Isabela a hotărât să distrugă toate fortificațiile ridicate fără știrea ei după moartea lui Ioan Zápolya și până în acel moment⁵¹. În anul 1563, Ioan Sigismund a făcut o achiziție importantă în contul domeniului princiar, cumpărând Făgărașul și domeniul său de la Gabriel Mailat, fiul fostului voievod și căpitan suprem Ștefan Mailat. Suma pentru care a obținut Ioan Sigismund această importantă cetate de pe granița de sud a țării a fost de 32.000 de florini⁵². Făgărașul a devenit din acest moment una dintre cele mai importante cetăți ale țării, găzduind în mod frecvent chiar și tezaurul țării.

În urma eforturilor lui Ioan Sigismund, dar și a predecesorilor săi Gheorghe Martinuzzi și Isabela, domeniul fiscal al Transilvaniei cuprindea în a doua parte a secolului al XVI-lea: Alba Iulia, Deva, Oradea, Făgăraș, Chioar, Gheorgheni, Cluj Mănăstur, Gherla, Ineu, Lugoj, Caransebeș, Székelytámad și Széklybánja (cele două cetăți ridicate de Ioan Sigismund în Secuime după revolta din 1562), Zlatna, Hust și alte domenii de dimensiuni mai reduse. Acestea cuprindeau aproximativ 700 de sate, reprezentând 15–20 % din totalul așezărilor din cuprinsul țării⁵³.

Sursa cea mai importantă de venituri pecuniare a statului erau dările publice. În rândul acestora intră: darea generală, dijma secularizată, taxele vamale, și alte dări excepționale, impuse ocazional cu destinație precisă.

Un însemnat venit al țării în această perioadă a fost dijma. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea episcopatul catolic își pierduse treptat dreptul asupra dijei în contextul avansării Reformei. Dijma ajungea cel mai frecvent în mâinile principelui, deși în unele cazuri s-a recurs și la arendarea acestui venit. Dijma era utilizată în special pentru a acoperi cheltuielile militare ale țării. Dieta de la Sighișoara din 29 august 1540 stabilea că episcopul de Alba Iulia păstra beneficiul dijei cu condiția să țină oaste permanentă pe lângă cei doi căpitani supremi ai țării (Ștefan Mailat și Emeric Balassa). Dacă nu respecta această condiție, țara își rezerva dreptul de a administra direct aceste venituri⁵⁴. Prin dieta de la Sebeș din 1556 dijma face un pas decisiv spre secularizare. Însărcinat cu administrarea veniturilor dijei era Petru Petrovici, cel care ocupa și funcția de căpitan suprem al țării⁵⁵.

Comitatele din Nord-Vest erau cel mai mult afectate de desfășurarea ostilităților, iar nobilimea din aceste părți era implicată cel mai adesea în bătăliile de la frontieră. Ținând cont de această situație, Ioan Sigismund le-a permis, în 1561, nobililor din comitatele: Satu Mare, Szabolcs, Bereg, Solnocul de Mijloc, Crasna, Maramureș și Ugocea să păstreze venitul decimeii cuvenite de pe domeniile lor⁵⁶. Această compensație pecuniară avea rostul de a întări în mod indirect potențialul combativ al nobilimii din *Partuim*, dar și fidelitatea acestora față de principele de la Alba Iulia. Expectanțele lui Ioan Sigismund au fost însă înșelate în anul următor, când Melchior Balassa a trecut în tabăra habsburgilor alături de o bună parte din nobilii acestor comitate.

Textele dietale menționează cel mai frecvent și pentru această perioadă o dare generală, aplicată tuturor locuitorilor țării, a cărei quantum s-a ridicat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea la suma de 1 florin. Impunerea acestei dări se făcea în mai multe

⁵¹ *Ibidem*, Doc. X, p. 102.

⁵² *CFLO*, p. 64.

⁵³ *History of Transylvania*, p. 727.

⁵⁴ *MCRT*, vol. I, Doc. I, Art. 8, p.41.

⁵⁵ *Ibidem*, Doc. XXVII, p. 571; D. Prodan, *op. cit.*, p. 268–269.

⁵⁶ *Ibidem*, vol. II, Doc. IV, p. 192.

moduri: comitatele și secuii (după suspendarea privilegiilor) plăteau această dare în funcție de numărul de porți fiscale sau sesii iobăgești, în timp ce sașii plăteau sume globale estimate în cadrul dietei. De obicei, această dare era impusă de două ori pe an, primăvara și toamna⁵⁷. Evoluția acestui impozit a fost marcată de creșterea necesităților militare, care reprezentau în această perioadă cea mai mare „cheltuială publică” a statului. Dieta de la Turda din iunie 1557 se exprimă cât se poate de concludent asupra destinației dării generale. Locuitorii țării plăteau o dare de 90 de denari de fiecare poartă fiscală, conform ultimei conscripții realizate. Acești bani erau destinați oștilor ce luptau în părțile Ungariei împotriva habsburgilor și mai ales acelora care participau la asediul cetății Gyula⁵⁸. Un an mai târziu, în 1558, invocând celebra maximă „banul este nervul războiului” (*pecunia est nervum belli*) regina Isabella solicită regnicolarilor o dare de 99 de denari pentru finanțarea expedițiilor și luptelor duse împotriva habsburgilor în părțile stăpânite de către Transilvania în Ungaria. Această dare era plătită și de către nobilii din Ungaria, cuantumul ei fiind însă în mod simbolic mai ridicat, 1 florin de poartă fiscală. În vederea aceleiași expediții, fiecare poartă fiscală era datoare a plăti câte o măsură de grâu și câte una de orz sau ovăz. Sașii plăteau 20.000 de florini și tot atâtea măsuri de grâu. Secuii plăteau aceste dări asemenea nobililor din comitatele transilvănene⁵⁹.

În primăvara anului 1560, darea de 99 denari, respectiv 1 florin avea să acopere necesitățile fortificațiilor de la frontiera de Vest (*ad municionem et conservacionem fortalicionum confiniorum*). Responsabil cu administrarea acestei sume era o persoană desemnată în mod special de către principe, Ladislau Dyenessj Illye.⁶⁰ În dieta din noiembrie 1560, precum și în cea din toamna lui 1561 cel însărcinat cu supervizarea străngerii dărilor și cu administrarea acestora era Ambrosie Literatul, care pentru îndeplinirea acestei slujbe se afla la Turda⁶¹.

În unele cazuri, pentru a eficientiza procesul de strângere și utilizare a banilor cuveniți pentru darea de 1 florin, administrarea acestora era lăsată în seama comiților locali. Astfel, la 29 august 1562, Ioan Sigismund adresa o scrisoare nobililor din comitatul Szabolcs prin care le cerea acestora să adune darea de 1 florin și să o înmâneze prefectului cetății Tokaj, Francisc Némethi de Zethen. O scrisoare similară era trimisă oficialilor din Szabolcs, la 28 iunie 1564, care confirmă modalitatea de plată a dării din anii anteriori și administrarea acestora în mod direct de către căpitanul cetății Tokaj⁶². Strângerea dării întâmpina dificultăți serioase mai ales în zonele de conflict. Se întâmpla ca uneori contribuțiile comitatelor din Partium să nu poată fi adunate în mod eficient și aduse în mâinile exactorilor ardeleni, de aceea sumele erau administrate direct de către căpitani cetăților din zonă. Mai trebuie menționat faptul că în acești ani taxa de 99 denari adunată din comitatele ardeleni era destinată tributului turcesc.

În anul 1564, darea de 99 de denari, strânsă din comitatele ardeleni, era destinată tributului turcesc, dar pe lângă aceasta se mai plătea o dare suplimentară de 40 de denari de poartă fiscală pentru întreținerea armatei. Nobilii din părțile ungurești plăteau în consecință o taxă totală de 1 fl și 40 de dn. Pentru aplicarea acestei taxe în rândul secuilor s-a făcut o nouă conscripție, cei care aveau bunuri în valoare de mai puțin de 6 florini fiind scutiți de

⁵⁷ D. Prodan, *op. cit.*, p. 413–416.

⁵⁸ MCRT, vol. II, Doc. V, p. 77.

⁵⁹ *Ibidem*, Doc. X, p. 102–103.

⁶⁰ *Ibidem*, Doc. II, p. 175.

⁶¹ *Ibidem*, Doc. III, p. 186; Doc. V, p. 194.

⁶² *Ibidem*, Doc. IX, p. 208; Doc. XIV, p. 228.

plata ei⁶³. În anii ce au urmat darea a continuat să fie solicitată cu consecvență. Deși destinația acestor dări nu era pomenită de fiecare dată, putem presupune că cel puțin o parte din ei erau folosiți în scopuri militare. O estimare aproximativă pentru cuantumul acestei dări în a doua jumătate a secolului al XVI-lea oferă suma de 60.000 de florini pentru cele 24.000 de porți fiscale din comitatele transilvănene, respectiv 30.000 de florini pentru cele 17.000 de porți înregistrate în comitatele din *Partium*. Suma totală reprezenta o treime din totalul veniturilor pecuniare ale vistieriei princiare, excluzând veniturile directe de pe domeniile fiscale⁶⁴.

O categorie aparte de dări o constituiau cele utilizate pentru construcția sau modernizarea cetăților țării. O parte din aceste cheltuieli erau preluate direct de către vistieria princiară, însă ocazional erau impuse dări speciale, valabile pentru întreaga țară sau doar pentru anumite comitate. Astfel, pentru ridicarea întăriturilor cetății Sebeș principele luase asupra sa a patra parte din cheltuieli, pe când celelalte trei pătrimi rămăneau în seama celor trei națiuni⁶⁵. În 1570 au început și lucrările la construcția cetății Oradea. Pentru aceste lucrări cei din comitatele ardelenne plăteau o dare de 20 de denari, însă nobilii din *Partium* plăteau un florin întreg⁶⁶.

Taxele vamale constituiau în această perioadă un venit redus, situație datorată în bună parte diminuării considerabile a activităților comerciale, mai ales a exporturilor externe. Războiul pentru *Partium* a blocat una dintre cele mai importante rute comerciale: cea care ducea spre Nord-Vest în Polonia, Ungaria și Slovacia și care avea ca principale puncte de tranzit Sătmarul și Baia Mare⁶⁷ (localități aflate în această perioadă în cea mai mare parte a timpului sub controlul habsburgilor). De altfel toate încasările punctelor vamale situate pe granița de Vest au fost reduse considerabil din cauza războiului. Rămănea de o vitalitate mai ridicată doar comerțul cu Principatele extra-carpătice.

Starea de război aproape permanentă l-a determinat pe Ioan Sigismund să ia o serie de măsuri protecționiste, care interziceau exportul anumitor mărfuri ce contau pentru potențialul belicos al țării. Astfel, în dieta de la Aiud din martie 1560, Ioan Sigismund interzicea exportul armăsarilor (*equi masculi*) și al pieilor crude⁶⁸. O măsură similară este luată în cadrul dietei de la Cluj din noiembrie 1561, care interzicea exportul oricărui fel de arme în regatele străine și, de asemenea, exportul cailor tineri sub 6 ani⁶⁹.

Aceste câteva aspecte de legislație militară și fiscală pun în lumină evoluția particulară a Transilvaniei princiare încă din primele ei decenii de existență. Implicarea tânărului stat într-un război îndelungat, de uzură, a necesitat o mobilizare fără precedent a resurselor economice, sociale și militare ale țării. Confruntarea cu Imperiul Romano-German pentru stăpânirea comitatelor din *Partium* a dus la conturarea unei adevărate frontiere militare, asemănătoare în multe privințe cu cea care despărțea teritoriile otomane de cele habsburgice în Ungaria, o frontieră cu un statut și mod de viață aparte. În privința organizării militare s-a făcut o căutare continuă a unor soluții și formule de mobilizare viabile, care să permită apărarea eficientă a granițelor. Războiul pentru *Partium* a fost privit

⁶³ *Ibidem*, Doc. XV, p. 230.

⁶⁴ *History of Transylvania*, p. 728.

⁶⁵ D. Prodan, *op. cit.*, p. 416.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 417; *MCRT*, Doc. XXII, p. 367.

⁶⁷ F. Pap, *Comerțul Clujului cu Satu Mare în sec. XVI–XVII*, în „Studii și Comunicări Satu Mare”, vol. IV, 1980, p. 160.

⁶⁸ *MCRT*, Doc. IX, p. 177.

⁶⁹ *Ibidem*, Doc. V, p. 198.

de Ioan Sigismund și de către stările ardeleni ca un război legitim, defensiv, justificat în primul rând de dreptul de moștenire al „fiului regelui Ioan” asupra coroanei Ungariei.

MILITARY LEGISLATION AND FISCAL POLITICS IN THE TIME OF JOHN SIGISMUND ZÁPOLYA (1566–1570)

The second part of John Sigismund's reign was marked by the military and diplomatic dispute with the Habsburgs for the control of *Partium*. Thus, the Transylvanian principality was involved in a large-scale war with a superior military power, which lasted more than a decade. Fighting this long war involved an unprecedented economic and military effort for the newly emerging state. The estates of the country were obliged to summon their armies on several occasions during this period, mainly because this war was regarded as a defensive one. The nobles from the Transylvanian and Hungarian counties under the control of John Sigismund consented to the general insurrection and the recruiting of the *militia portalis*, (a proportional recruitment of peasant soldiers from their domains). The Saxon towns continued to fulfill their military obligation in a traditional way, by sending a pre-established number of foot soldiers using firearms. An innovation regarding their status was the obligation of their Lutheran priests to ensure the transportation of the artillery to the assembly place of the army. The Szekler community underwent some major transformations in this period losing their traditional privileges of being exempted from most taxes. The general levy of the Szeklers was abolished after 1562; and from that moment on their military obligations resembled those of the county nobility. An important step was taken by the principality in the attempt to organize some kind of permanent army, equally sustained by the three ruling nations. This small but efficient army consisting of 1.500 to 6.000 men was always ready to fight on the western border.

In order to sustain a prolonged war, John Sigismund had to take some economical measures. He first expanded the crown domain, inherited from his predecessors, by making an important acquisition, the fortress of Făgăraș. Most of the public revenues were also used for military purposes, such as: paying the army, gathering foreign mercenaries, building and supplying border fortresses etc. The end of the war in 1570 with the peace treaty of Speyer was not very rewarding for Transylvania. John Sigismund had to give up the title of Hungarian king and lost most of the *Partium* counties with the notable exception of Bihor County and the fortress of Oradea. Through this period the Transylvanian principality continued the process of institutional consolidation and established an external politics path of balance between the two empires in its vicinity.

ARME DIN PERIOADA REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE ÎN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Mărturie a dramatismului înclășărilor armate în faza războiului civil (octombrie 1848 – august 1849), colecția muzeului reunește o multitudine de tipuri de arme rămase de la diferite unități armate ori de la gărzile naționale care au desfășurat operațiuni militare pe teritoriul Transilvaniei. Ea cuprinde aproape toate felurile de arme albe și de foc cunoscute și folosite în timpul revoluției de la 1848–1849: puști, pistoale, carabine, săbii, baionete, pumnale etc. Se foloseau deopotrivă arme regulamentare aflate în dotarea armatelor austriece și ungare, arme nobiliare, arme de vânătoare dar și arme confecționate de moșii din Munții Apuseni (lânci, topoare de luptă, coase îndreptate etc.).

Pentru o mai bună înțelegere, vom sintetiza câteva repere ale situației politico-militare din Transilvania anilor 1848–1849, convinși fiind că diversitatea tipurilor de arme utilizate este o consecință directă a evoluției fenomenului revoluționar și implicit a particularităților procesului de înarmare a taberelor aflate în conflict.

În cazul maghiarilor, vorbind despre gărzile naționale, este necesar de precizat că prin *Legea privind gărzile naționale*, promulgată de Dietă la începutul lunii iunie 1848, se autoriza practic înarmarea cetățenilor din localitățile importante pentru asigurarea securității interne. Era o lege chemată să transforme regimentele secuiești de graniță în nucleul militar în jurul căruia trebuia să se constituie forța înarmată desemnată să intervină împotriva nesupunerii țărănești ce se manifesta din ce în ce mai puternic. Se poate remarca faptul că autoritatea militară a comandamentului austriac de la Sibiu și implicit a generalului Anton Puchner era serios contestată de textul adoptat de deputații Dietei. Astfel, paragraful trei prevedea explicit: „Prin această lege secuii aflați sub arme sunt considerați membri ai gărzii naționale”. Practic, legea desființa regimentele de graniță secuiești și făcea se înceteze autoritatea militară austriacă asupra lor, în condițiile în care comanda urma să fie asigurată de „ofițeri numai patrioți care cunosc limba maghiară”¹.

Constituirea gărzilor naționale a început însă mai devreme, la Cluj spre exemplu garda națională maghiară a fost înființată încă de la sfârșitul lunii martie 1848. Astfel de formațiuni militare au fost înființate și în celelalte orașe ale Transilvaniei și treptat ele au devenit o forță care a acționat în favoarea marilor proprietari funciari. Chiar și după desființarea relațiilor feudale, gărzile naționale maghiare au continuat să sprijine aristocrația, participând la oneroasele execuții militare îndreptate nu numai împotriva țărănimii române, dar și a celei maghiare². Colecția noastră păstrează astfel de arme și steaguri ale gărzilor naționale, piese intrate în patrimoniul muzeului în a doua jumătate a sec. al XIX-lea prin achiziții și donații. Gardiștii unguri aveau diferite tipuri arme albe, multe lucrate la comandă

¹ *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*, vol. V, București, 1992, p. 233 sq.

² Liviu Maior, *1848–1849. Români și unguri în revoluție*, București, 1998, p. 226.

specială, arme de vânătoare nobiliare dar și arme regulamentare capturate de la austrieci în timpul luptelor ori preluate din arsenalele armatei imperiale.

De asemenea, mulți secui înrolați inițial în regimentele de graniță au devenit membri ai gărzilor naționale după adunarea de la Lutița din 15–16 octombrie 1848, și, în consecință, au utilizat împotriva austriecilor și rușilor armamentul regulamentar avut inițial în dotare. Practic, odată cu intervenția în Transilvania a armatei maghiare condusă de generalul Iosif Bem (decembrie 1848) s-a ajuns în situația paradoxală ca, în timpul luptelor, trupele ungare și armata imperială să utilizeze, unii împotriva altora, aproape aceleași tipuri de arme albe și de foc.

În ceea ce-i privește pe români, baza juridică a alcătuirii puterii armate a lor era *Petiția națională*, ce a sistematizat dezideratele generale românești pe baza unei concepții democratice despre stat și societate în care se regăsesc principiile liberale ale constituționalismului european și ale democrației sociale. Act programatic fundamental al revoluției române și al mișcării naționale românești pentru întreg secolul al XIX-lea, rezoluția Adunării naționale de la Blaj din 15 mai 1848, a cerut la punctul 10 următoarele: „*Înarmarea poporului sau gardă națională. Miliția română să aibă ofițeri români. Grănicerii să intre în garda națională când se va înființa*”. Peste două zile, Comitetul Național a luat decizii în această privință printr-o proclamație care relua punctele *Petiției naționale* și se încheia cu un apel la înarmare: „*Românilor! Întăriți-vă, armați-vă și țineți unii cu alții, cum se cade a face frații cei de un sânge și de o limbă*”³. Partizanii lui Simion Bărnuțiu, îndeosebi Avram Iancu, A. T. Laurian, Ioan Pușcariu, C. Romanu-Vivu și alții, au cerut insistent înarmarea poporului. Evenimentele petrecute la Mihalț la începutul lunii iunie, măsurile de natură militară luate împotriva satelor românești, creșterea numărului gărzilor naționale maghiare au adus tot mai frecvent în discuție această problemă. Avram Iancu îi îndeamnă pe moți să se înarmeze cu ocazia târgului de la Câmpeni din 9 iunie⁴ iar ulterior organizează tabăra de la Gura Râurilor unde își instruește oastea țărănească cu ajutorul unor foști soldați în armata imperială.

În condițiile agravării tensiunilor româno-maghiare în vara și toamna anului 1848, la nivelul conducerii revoluției române începe să se contureze tot mai mult orientarea provinează determinată de incertitudinile care planau asupra situației de ansamblu a comunității naționale. Manifestările de revoltă ale țăranilor români precum și atitudinea regimentelor de graniță românești care au refuzat subordonarea față de Ministerul de Război ungar au întărit această orientare.

Un moment de răscruce în exprimarea atitudinii potrivnice față de uniunea Transilvaniei cu Ungaria a fost și refuzul românilor de a se conforma ordinului cu privire la recrutări pentru armata națională ungară. Decretul a fost adoptat la guvernul Ungariei la

³ Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau Luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, Sibiu, 1902, p. 339.

⁴ *Revoluția de la 1848 în Transilvania. Ancheta Kozma din Munții Apuseni* (coord. Gelu Neamțu, Ioan Bolovan), Cluj-Napoca, 1998, p. 52. Asesorul onorific comitatens Kendi Péter din Câmpeni a declarat în fața anchetatorilor următoarele: „După dispersarea adunării de la Blaj, tânărul Avram Iancu s-a dus la Sibiu. Reîntorcându-se de acolo, a mers din sat în sat, ținând adunări și rostind poporului discursuri. Un discurs memorabil a rostit tânărul Iancu în ziua de 9 iunie anul curent în piața din Câmpeni în fața biroului șpanatului [regal] tocmai în zi de târg. El a spus atunci poporului ca fiecare om să se înarmeze, să-și confecționeze lănci, să-și îndrepte coasele, să-și facă rost de furci și, astfel înarmat, fiecare om să se prezinte sâmbătă la Câmpeni, deoarece exista un conte răătăcit, care comandă numeroși soldați deveniți hoți. În caz că vor fi atacați să fie pregătiți, deoarece și celelalte națiuni sau înarmat”.

sfârșitul lunii august 1848, într-un moment de maximă încordare atât din punct de vedere social, cât și politic. În conformitate cu prevederile ordinului referitori la recrutări, în termen de opt zile trebuia să aibă loc conscrierea recruților iar listele cu cei înrolați să ajungă la Ministerul de război ungar în termen de trei zile. Registrele civile pe baza cărora de derula recrutarea erau păstrate la parohii. Preoții români au refuzat să le pună la dispoziția funcționarilor maghiari iar aceștia care s-au lovit de ostilitatea satelor care erau obișnuite ca în momente asemănătoare recrutarea să se facă din porunca și în numele împăratului. Ca urmare a represaliilor (exemplul ilustrativ este măcelul de la Luna din 11 sept. 1848), satele s-au înarmat și au fost constituite tabere militare formate din locuitorii care se solidarizaseră pentru a fi capabili să reziste unităților de represiune. Tinerii susceptibili de a fi încorporați s-au refugiat în păduri sau pe teritoriul regimentelor de graniță românești. În acest mod, conscripția a fost împiedicată aproape peste tot de populație iar prezentarea celor conscriși a putut fi realizată doar în foarte puține locuri⁵.

A treia adunare națională de la Blaj (15–28 septembrie) a marcat abandonarea legalismului și începutul insurecției, adoptarea soluției revoluționare ca mijloc pentru transpunerea în viață a programului autodeterminării, înarmarea românilor și organizarea Transilvaniei pe baze naționale. Decizia de constituire a unei armate românești a venit ca urmare a slăbiciunilor manifestate la nivelul comandamentului de la Sibiu, a disputelor între generali austrieci dar și a poziției de nesupunere față de Ministerul de Război ungar a regimentelor de graniță românești.

În atmosfera de nesiguranță generală de la începutul lunii octombrie 1848, Comitetul Național a informat autoritățile militare printr-un manifest despre ridicarea armată românească și înființarea a 15 legiuni corespunzând administrativ unui număr similar de prefecturi⁶. Presat de noua conjunctură, generalul austriac Anton Puchner a fost obligat să-l recunoască chiar dacă i-a schimbat denumirea în Comitet de pacificațiune, pentru a-i da o pondere mai mare competențelor de natura militară. Conform proiectului românesc, prefectul era numit de Comitet și apoi confirmat de Comandamentul austriac. La rândul său, prefectul își alegea subprefecții, tribunii și vicetribunii. La nivelul satelor, organizarea militară revenea căpitanilor și vicecăpitanilor. Acestor veritabile gărzi naționale le revenea rolul de a dezarma pe cele maghiare care controlau mediul urban și care au fost înființate, așa cum am văzut, încă din primăvara anului 1848. Apariția acestor noi forțe militare, implicarea lor directă în operațiuni militare a dus la confruntări sângeroase, fără precedent, între români și unguri. Dezarmarea a început dinspre nordul Transilvaniei, dinspre secuime și dinspre Munții Apuseni. Trupele austriece au ocupat inițial nordul provinciei și au continuat campania în secuime. Moșii lui Avram Iancu au ocupat Abrudul și Zlatna, după care au coborât spre câmpie, cucerind Aiudul și Turda. În 18 noiembrie 1848, Clujul a fost predat colonelului Urban de guvernatorul Mikó Imre cu condiția ca în oraș să nu intre lăncierii români iar trupele maghiare s-au retras treptat la Ciucea. Mii de locuitori ai Transilvaniei și-au pierdut viața în cursul acestor confruntări care au durat până la mijlocul lunii noiembrie 1848.

Către sfârșitul lunii noiembrie, considerând Transilvania pacificată, generalul austriac Wardener a lansat o proclamație în care cerea desființarea structurilor militare românești și depunerea armelor. Mai mult, generalul Puchner a amenințat și cu folosirea trupelor imperiale împotriva românilor, cerând desființarea oștirii românești la a cărei

⁵ Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București, 2006, p. 97.

⁶ Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, vol. III, Viena, 1852, p. 75–77.

înzestrare participase doar simbolic. În ciuda acestor amenințări, românii nu s-au lăsat intimidați. Mai mult, cu ocazia Adunării din 28 decembrie de la Sibiu, ca o consecință a desfășurării războiului civil, Comitetul Național i-a cerut arme generalului Puchner, precum și înființarea unor unități de cavalerie românești cu un efectiv de 15000 de călăreți, ca și repartizarea a 50000 de arme de foc legiunilor românești⁷.

Ceea ce a lipsit cel mai mult românilor au fost armele de foc și muniția aferentă, fapt subliniat ulterior și în rapoartele prefecților români. De partea austrieșilor, efectivele scăzute ale armatei regulate imperiale, înzestrarea precară, indecizia și disputele la nivelul Comandei generale, nesupunerea colonelului Urban în nordul Transilvaniei, au dus la rapida înfrângere a armatei imperiale și a celei românești de către trupele maghiare comandate de generalul polonez Bem. Retrasede în nordul Olteniei și în Bucovina, efectivele armatei imperiale au fost și mai mult decimate de epidemia de holeră din primăvara anului 1849.

General talentat și capabil, Iosif Bem străpunge cordonul de apărare de la Ciucea în trei puncte, izbind trupele austriece de aici, simultan din mai multe părți și, în 25 decembrie 1848, reușește să ocupe Clujul și apoi, peste câteva zile, orașul Bistrița.

Obiectivul strategic al generalului Bem era ocuparea Sibiului și în avansul său spre sudul Transilvaniei străpunge frontul austriac în regiunea comunei Gănești (17 ianuarie 1849), după ce cu câteva zile înainte reușise să ocupe și orașul Tg. Mureș. Pentru a putea profita de succesele obținute generalul Bem îi ordonă imediat colonelului Czeecz János să îi vină în ajutor pentru a putea ataca Sibiu. La rândul lor, austrieșii comandați de colonelul Losenau se retrag dinspre Blaj spre Sibiu și fac joncțiunea cu trupele din garnizoana de aici.

Ajunse la porțile Sibiului, trupele ungare au început bătălia pentru cucerirea orașului la 21 ianuarie. Austrieșii au rezistat în această fază și au reușit chiar să provoace o înfrângere severă trupelor ungare în bătălia de la Ocna Sibiului (4 februarie). Imediat, generalul Bem a început o retragere precipitată pe ruta Apold – Miercurea – Șebeș – Orăștie. Generalul austriac Puchner s-a dovedit incapabil să profite de această situație și să-l urmărească, astfel încât să împiedice joncțiunea cu trupele venite din Ungaria, pe valea Mureșului, conduse de locotenent-colonelul Keményi Farkas. Cu ajutorul lor, generalul Bem a trecut la contraofensiva și a câștigat bătălia decisivă pentru Transilvania de la podul Simeriei (9 februarie). De această dată, contraofensiva forțelor ungare se finalizează cu ocuparea Sibiului la 11 martie 1849. Învinse, trupele austro-ruse se retrag prin pasul Turnu Roșu în zona Râmnicu-Vâlcea lăsând liber drumul trupelor ungare spre Făgăraș și Brașov⁸. Căderea Sibiului l-a determinat pe generalul Engelhard, comandantul armatei ruse din Brașov, să părăsească orașul. Practic, o dată cu ocuparea Brașovului de trupele generalului Bem (20 martie 1849) singura rezistență ce a rămas în Transilvania a fost cea românească, concentrată în perimetrul munților Apuseni, sub conducerea lui Avram Iancu și a Consiliului de Război, care și-a asumat decizia în problemele națiunii după ce Comitetul Național s-a retras în Muntenia.

În teritoriile controlate de armata generalului Bem și de gărzile ungare și secuiești administrația românească a fost desființată și s-a instituit un regim de teroare care a dus la

⁷ „Să se dea arme de foc cu baionete la o garda mobilă românească, ca de 15 mii, care să fie bine deprinsă și disciplinată. Ca să putem avea pace, trebuie neapărat să se înfrâneze odată dușmanii, și aceasta se poate face numai cu arme scopului răspunzătoare, căci fără arme nici eroii nu pot fi bravi; Să se mai câștige vreo 50 mii de puști pentru poporul întreg, pe socoteala și pe creditul națiunii.”, Teodor V. Păcățian, *op. cit.*, p. 512.

⁸ Johann Edlen von Nahlik, *Gesichte des kais. kön. 55 Linien-Infanterie-Regimentes Baron Bianchi*, Brünn, 1863, p. 188 sq.

multe pierderi de vieți omenești, confiscări de bunuri, condamnări la închisoare, bătăi etc. Atrocitățile împotriva românilor și a sașilor au fost au conduse și instrumentate de comisarul civil Ladislau Csányi care a instituit așa zisele „tribunalele de sânge” – instanțe care pronunțau sentințe capitale în urma unor procese sumare – și a transformat gărzile naționale ungare în „echipe de vânatoare” care au maltrat și ucis mulți civili nevinovați⁹.

Pe plan militar, este de remarcat faptul că succesele trupelor ungare au închis complet zona Munților Apuseni apărată de oastea lui Avram Iancu. Austriei se mai mențineau doar în cele două cetăți fortificate Alba Iulia¹⁰ și Timișoara, ambele cu garnizoanele încercuite și supuse asediului de trupele generalului Bem. În aceasta situație excepțională, Avram Iancu a întocmit un plan de rezistență clar și ingenios. El se întemeia pe utilizarea condițiilor naturale ale terenului muntos, bine cunoscut moților, și pe împrejurarea ca inamicul nu s-ar fi putut folosi pentru transportul trupelor de atac și a tunurilor decât de trei drumuri mai importante de pătrundere spre centrul Munților Apuseni. Avram Iancu a stabilit ca fiecare dintre acestea să fie apărate de către un prefect: apărarea văii Arieșului a fost încredințată lui Simion Balint, drumul de la Zlatna lui Axente Sever, iar controlul drumului Zarandului a revenit lui Ioan Buteanu. Centrul rezistenței românești, zona Câmpeni-Abrud, a fost încredințat spre apărare legiunii Auraria Gemina comandată de Avram Iancu. Acesta și-a organizat cartierul general la Câmpeni de unde a condus toate operațiile de apărare din primăvara și vara anului 1849¹¹.

După luptele de mai mică însemnătate din iarnă, încercările repetate de a sparge apărarea din munți iau o mai mare amploare abia după cucerirea Sibiului, mai întâi sub comanda maiorului Koloman Csuták la sfârșitul lunii martie și începutul lunii aprilie 1849, și apoi sub comanda maiorului Emerik Hatvany către sfârșitul lunii aprilie și începutul lunii mai. Tratatul purtat între conducătorii moților, în frunte cu Avram Iancu și emisarul lui Kossuth, deputatul Ioan Dragoș, sunt încălcate de maiorul Hatvany care atacă prin surprindere Abrudul și îl ocupă (6 mai 1849). Printre cei prinși aici s-au aflat și prefecții Petru Dobra și Ioan Buteanu, amândoi fiind executați ulterior din ordinele ofițerului ungur. Câteva zile mai târziu, moții au alungat trupele ungare din oraș iar deputatul Ioan Dragoș cade victimă nerespectării armistițiului; socotit trădător este executat de lăncierii tribunului Nicolae Corcheș..

După acest episod dramatic și înfrângerea definitivă a trupelor conduse de maiorul Hatvany (18–20 mai 1849), operațiunile militare împotriva moților sunt reluate, în prima jumătate a lunii iunie 1849 de locotenent-colonelul Keményi Farkas care a încercat să pătrundă în munți pe valea Crișului Alb, în direcția Abrud. Deși a ocupat orașul în 11 iunie, lăncierii moți l-au hărțuit neconținut și l-au constrâns în final să se retragă spre Zlatna cinci zile mai târziu¹². Cu retragerea lui Kemény expedițiile mai importante în munți au încetat, ciocnirile reducându-se mai mult la lupte de hărțuială. Ultima încercare de amploare de a pătrunde în munți a fost făcută pe valea Someșului, la începutul lunii iulie, de un detașament de voluntari aflat sub comanda lui Vasvári Pal. Armata sa a fost complet zdrobită de moții comandați de tribunul Nicolae Corcheș în bătălia de la Fântânele (6 iulie), Vasvári și alți comandanți fiind uciși în cursul luptelor.

⁹ Gelu Neamțu, *Revoluția românilor din Transilvania 1848–1849*, Cluj-Napoca, 1996, p. 101

¹⁰ Despre asediul cetății încercuite de trupele ungare vezi Eugen Hulea, *Cronica evenimentelor albauliene în anii revoluției de la 1848–1849*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 469–487.

¹¹ L. Loghin, C. Ucrain, *Aspecte militare ale revoluției de la 1848 în Transilvania*, București 1970, p. 17.

¹² Radu R. Rosetti, *Un episod din anii 1848–1849 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849* în *Anuarul de Istorie Națională*, IV, 1926–1927, p. 111–112.

În acest timp, situația politico-militară a Ungariei s-a agravat continuu, mai ales pe parcursul lunii iunie 1849. Ca urmare a acordului realizat la Varșovia între Curtea de la Viena și țarul Rusiei (21–23 mai), trupele rusești au pătruns în 18 iunie pe teritoriul Ungariei iar o zi mai târziu pe cel al Transilvaniei. Aici, ofensiva a debutat printr-un atac conjugat al trupelor austro-țariste din Galiția și Bucovina în est, în sud cel al corpului V de armată condus de generalul rus A. N. Lüders, în timp ce prin pasul Oituz au pătruns trupele comandate de generalul Lein. Cele trei mari corpuri de armată urmau să înainteze până la joncțiunea cu grosul trupelor rusești din vestul Ungariei aflate sub comanda mareșalului I. F. Paskevici¹³.

În fața acestor atacuri concentrice secuiei au opus o rezistență îndârjită în trecătoarea Timișului (18–21 iunie), în luptele desfășurate între Ozun și Chinchis unde a fost ucis maiorul de artilerie Gábor Áron (2 iulie) ori în pasul Nyerges între Ciuc și Cașin (31 iulie–1 august). Generalul Bem a reușit să oprească temporar înaintarea rușilor spre Cluj și, după bătălia câștigată la Prundul Bârgăului, a respins spre Bucovina armata rusă. La 22 iulie, în încercarea de a recuceri secuimea, el a întreprins un atac împotriva forțelor comandate de generalul Lein și a intrat în Moldova prin pasul Oituz. Operațiunea a durat puțin și a încetinit temporar ofensiva lui Lüders spre vestul Transilvaniei. Cu toate acestea, înaintarea rapidă a rușilor pe toate fronturile a zdrobit forțele ungaro-secuiești și, în consecință, orașele Brașov, Sibiu, Făgăraș au fost reocupate.

Amenințat cu blocarea pasului Oituz și izolarea în Moldova, generalul Bem revine spre Sighișoara și încearcă concentrarea rapidă a forțelor sale pentru angajarea unei bătălii decisive cu generalul Lüders. Din Sighișoara trupele ungare s-au retras în 28 iulie iar, trei zile mai târziu, la Albești ele au fost definitiv învinse și dispersate de către armata țaristă. În timpul bătăliei au căzut poetul Petöfi Sandor și publicistul, omul de cultură sas Anton Kurz ce făceau parte din statul major al trupelor lui Bem.

Pentru scurt timp, în urma joncțiunii cu armata lui Kemény, generalul Bem a reocupat Sibiu după bătălia câștigată la Ocna Sibiului (5 august). Este chemat apoi la Arad unde se refugiase guvernul și dieta ungară și este martorul înfrângerii forțelor ungare la sud de Timișoara (9 august) de către trupele austriece comandate de generalul Haynau. Câteva zile mai târziu, la Șiria lângă Arad, armata ungară comandată de generalul Görgey Arthur a capitulat în fața trupelor țariste. Momentul semnifică atât sfârșitul războiului de independență al Ungariei revoluționare împotriva Austriei cât și a intervenției militare ungare în Transilvania ce avea drept scop menținerea prin forța armelor a "uniunii" decisă de Dieta din Cluj la 29 mai 1848.

* *
*

Faptul că înarmarea a fost generalizată în anii revoluției este vizibil mai ales în cazul *colecției de arme de foc portative*. Prin urmare, aici întâlnim alături de ultimele tipuri de arme introduse în armata austriacă (ex. pușca de infanterie cu capsă sistem Augustin, model 1842) și arme vechi cu cremene (pușca de infanterie cu cremene Infanteriegewehr model 1798 respectiv 1828), cele mai multe scoase din arsenalele militare și distribuite gărzilor naționale. Acestor tipuri de arme regulamentare li se adaugă și armele de vânătoare cu alice care au aparținut gărzilor naționale.

Ceea ce este comun tuturor tipurilor de arme de foc portative din timpul revoluției, indiferent de sistemul de aprindere, era faptul că încărcarea armei se făcea exclusiv pe la

¹³ Liviu Maior, 1848–1849. *Români și unguri...*, p. 402.

gura țevei într-o succesiune de operații ce presupunea îndemânare și rapiditate. În cazul armelor cu cremene, cartușul se compunea dintr-un înveliș din hârtie legată cu sfoară la ambele capete ce conținea alături de praful de pușcă și proiectilul sferic. Inițial, militarul desfăcea cu dinții cartușul, ridica lama amnarului și turna o cantitate mică de praf de pușcă în tigăiță. Restul pulberii o turna concomitent în țeavă, urmată apoi de învelișul de hârtie rămas și glonțul sferic, scotea vergeaua și tasa bine încărcătura explozivă. După ce vergeaua era pusă în locașul ei sub uluc, se arma cocoșul cu degetul mare, se ochea și se apăsa pe trăgaci. În acest moment cocoșul port-cremene era aruncat de arc pe lama amnarului împingând-o înainte. Scânteile produse aprindeau pulberea pusă înainte în tigăiță (amorsa) iar concomitent focul de aici se transmitea printr-un orificiu la încărcătura explozivă din țeavă și în final detonația acesteia arunca proiectilul.

Procedeul de aprindere era destul de complicat și depindea destul de mult și de condițiile atmosferice. Pe o vreme umedă exista riscul mare ca pulberea din tigăiță să nu se aprindă. Pentru a înlătura acest inconvenient, sistemul de aprindere al armelor de foc portative a suferit importante inovații în prima jumătate a sec. al XIX-lea. În acest sens un pas înainte în perfecționarea sistemului de aprindere se datorează reverendului John Forsyth care a inventat în anul 1807 un nou sistem de dare a focului, mai simplu, ce exploata în principal proprietatea fulminatului de mercur de a exploda în momentul lovirii. Alți inventatori au avut ideea de a închide fulminatul în capsule din tablă subțire de cupru, ce se aplicau pe un suport port-capsă care comunica printr-un canal cu camera țevei.

Sistemul de aprindere cu percuție a fost adoptat treptat de marile armate europene în deceniile 4 și 5 ale sec. al XIX-lea. Pentru armata imperială austriacă acest sistem de aprindere a fost perfecționat și introdus prin strădaniile lui Giuseppe Console (1837) și ale baronului V. Augustin (1842). Ultimul a conceput sistemul ce-i poartă numele în literatura de specialitate, care constă în folosirea unui cocoș tip ciocan ce acționa prin lovire un cui percutor iar acesta la rândul lui provoca explozia capsei și implicit a încărcăturii principale din țeavă. Pentru o nouă lovitură, capsă putea fi ușor înlocuită cu ajutorul unui dispozitiv simplu, rabatabil, ce permitea extragerea manuală a capsei uzate și introducerea uneia noi.

Începând cu anul 1842, regimentele de infanterie austriece au fost dotate cu noul model de pușcă ce folosea sistemul de aprindere Augustin, armele cu platină cu cremene fiind treptat retrase din serviciu și depozitate în arsenalele armatei. Colecția noastră conține un asemenea tip de armă cu capsă ce ar fi putut proveni de la numeroasele regimente de linie austriece staționate pe teritoriul Transilvaniei în anii revoluției. Bătaia armei era de circa 600–700 m dar era periculoasă până la 250 m. Datorită faptului că arma avea țeava lisă (neghintuită), calibru 17,6 mm, precizia tirului era destul de mică la distanțe mai mari și, de multe ori, pentru a avea efect tiraliorii preferau tragerea în salve asupra formațiunilor inamice. Pentru lupta de aproape, arma era prevăzută cu o baionetă lungă în patru muchii, model 1799, ce era purtată separat într-un toc din lemn și care se atașa la nevoie de țeava armei cu un dispozitiv de blocaj de tip francez.

Armele de foc portative ale regimentelor de cavalerie (husari) erau carabinele și pistoalele. Fiind o armă mai scurtă și mai ușoară, carabina era purtată de husar de obicei pe umărul stâng, în timp ce pistoalele erau atașate în tocuri speciale de șaua calului, alături de sabie. Două modele de carabine au fost folosite în anii revoluției: carabina model 1798 cu cremene și carabina de husar, sistem Augustin, model 1844. În colecția muzeului există o singură armă din prima categorie având țeava lisă de calibru 17,6 mm, fabricată în anul 1837.

Din categoria carabinelor cu cremene mai deținem și o armă destul de rar întâlnită (Jägerstutzen, model 1807) aflată în dotarea trupelor austriece de vânători. Ghinturile și

calibrul mai redus al țevei (13,9 mm) erau specifice pentru acest tip de armă și îi confereau o precizie și o bătaie mai mare în raport cu armele cu țeavă lisă. Baioneta aferentă avea lama dreaptă cu vârf ascuțit și tăiș pe o parte și se atașa la țeavă cu ajutorul unui dispozitiv de tip Laukart.

Folosite ca și arme de autoapărare, pistoalele erau deopotrivă în dotarea trupelor de cavalerie, la ofițeri dar și la servanții pieselor de artilerie. Ca și în cazul carabinelor, se foloseau alături de tipurile mai vechi cu cremene model 1798 și pistoale cu aprindere chimică tip Augustin model 1844. Țeava pistoalelor era fără ghinturi iar calibrul era în cele mai multe cazuri identic cu cel al puștilor din rațiuni de compatibilitate a muniției. Încărcarea pistoalelor se făcea pe la gura țevei iar celelalte operații de executare a focului erau similare cu cele descrise mai sus. În cazul armelor cu capsă, de cele mai multe ori, cartușul de hârtie conținea alături și capsă de aprindere cu scopul de a crește ritmul de tragere în timpul confruntărilor prin simplificarea operațiunilor de încărcare.

Atunci când muniția lipsea, oștenii își confecționau singuri cartușele necesare. În cazul oastei lui Avram Iancu este cunoscut faptul ca mulți dintre conducătorii din munți s-au ocupat personal de procurarea armamentului și a muniției necesare lăncierilor și pușcașilor (vânători cum li se spunea în epocă). Un exemplu ilustrativ este prefectul Vasile Moldovan (1824–1895) care arăta în memoriile sale că: „am pus toate îngrijirile și n-am cruțat nici o jertfă ca să-mi prevăd legiunea cu arme. Pentru unii s-au făurit lănci, pentru alții s-au procurat puști și pistoale, dar muniție nu prea aveam”. Și tribunul Ioan Ciurileanu precizează în memorii că oștenii săi își confecționau singuri muniția necesară¹⁴. Lucrul acesta nu era lipsit de greutate, mai ales în timpul desfășurării acțiunilor militare. Astfel, prefectul Axente Sever preciza că: „cel mai adese ori ai noștri neavând hârtie nu puteau face cartușe, (fișicuri cum li se zicea), și atunci trebuiau a perde multă vreme pentru încărcare, vârsând întâiu pulberea, apoi îndesând călți, apoi gloanțe și iar călți”¹⁵. Acest fapt este probat în colecția noastră de cele două modele de tipare pentru turnat plumbi din anii revoluției. Având calibre diferite, cu ajutorul acestor dispozitive oarecum improvizate se puteau turna ușor gloanțe chiar pe câmpul de luptă.

Numărul armelor de foc cu care erau înzestrate trupele lui Avram Iancu a variat. Astfel, în luna noiembrie 1848, oastea condusă de Avram Iancu dispunea de 2 tunuri de fontă, 4 de lemn și 244 de puști. În primăvara și vara anului 1849, în timpul primelor ciocniri cu maiorul E. Hatvany, numărul lor se va ridica la 1234, sau după relatarea lui Iancu însuși – acest număr era de 1300–1400¹⁶. O mică parte erau arme primitive de vânătoare pe care le-ar fi putut avea moșii, o parte a armelor proveneau de la trupele ungare învinse și dezarmate iar o parte, mai consistentă, din arsenalele armatei imperiale. Referitor la acest ultim aspect, George Bariț, arăta că austriecii au pus la dispoziția românilor, în toamna anului 1848, cca. 1200 de arme vechi cu cremene¹⁷, cel mai probabil, credem noi, modelele de puști de infanterie ieșite din uzul curent și anume pușca cu cremene Infanteriegewehr model 1798 respectiv 1828.

Amănunte despre organizarea militară a moșilor găsim și în însemnările lui Rubin Patiția, însemnări despre strădania luptătorilor români de a-și făuri, prin mijloace proprii,

¹⁴ Nicolae Bocșan, Valeriu Leu, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1988, p 231–234.

¹⁵ L. Loghin, C. Ucrain, *op. cit.*, p. 24.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ George Bariț, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, II, Sibiu, 1890, p. 315.

arme de luptă mai eficiente, în special tunuri¹⁸, a căror lipsă s-a resimțit puternic. Referitor la armele oferite de austrieci în 1848, el nota: „Numai după acestea s-au făcut adunări de popor la Câmpeni, s-au ales feciori ca gardiști, pe care îi instruia un ofițer sas cu numele Schuster după o cârtică tipărită în limba română. Feciorii în loc de puști aveau pari groși de brad... Către toamnă au sosit pentru gardiștii din Câmpeni niște puști ruginite și cu cremene. Se necăjeau feciorii să le scoată din rugină, le spălau la vale cu nisip”¹⁹.

Colecția de arme albe conține mai multe piese individuale lucrate la comandă dar și principalele tipuri de arme regulamentare aflate în dotarea unităților de infanterie și de cavalerie.

Dintre modelele regulamentare folosite de ofițeri, colecția noastră păstrează două piese valoroase făcute de armurierul P. Knecht în Solingen în anul 1842. Prima reprezintă o sabie de ofițer din trupele de honvezi, model 1837, având lama curbată și decorată cu steaguri și arme pe fond auriu. La baza lamei este gravată, pe o parte, marca *Solingen*, iar pe cealaltă numele armurierului. Garda este simplă iar la capătul mânerului se află ștanțată o coroană cu cinci fleuroane și inițialele *DA* cu caractere gotice. Din punct de vedere constructiv, cea de-a doua sabie corespunde modelul regulamentar din anul 1827 aflat în dotarea ofițerilor din trupele de husari, având garda prevăzută cu două fante și un sistem de protecție suplimentară a brațului și a mâinii în caz de nevoie. De gardă este atașat un șnur din fir auriu cu ciucure. Ambele săbii au lama brunată pe ambele părți, bogat ornamentată cu motive geometrice și panoplie de steaguri și arme.

Trupele de cavalerie (husari) dispuneau în anii revoluției de diferite modele de săbii ce aveau în principal în comun lama curbată și garda lată. Ele erau purtate în teci din metal și piele, atârinate de șa, de obicei în partea stângă a cavaleristului. Se remarcă în cadrul colecției noastre sabia de husar model 1838 care a rezultat prin transformarea sabiei de honved model 1837. Această modificare a vizat în principal adăugarea unui nou model de gardă, mai lată și de formă ovală, pentru o mai bună protecție a mâinii.

Pentru revoluționarii unguri, sabia de infanterie model 1837 simboliza lupta pentru independență a țării și adesea lama era gravată cu lozinci revoluționare. Un exemplu elocvent este sabia din colecția noastră ce are pe lamă gravată deviza: *Pro Deo et Patria*. Tot pentru ofițerii din trupele de husari a apărut în anul 1845 un model nou de sabie care avea garda confecționată din metal traforat iar lama mai lată față de modelele anterioare. Piesa din colecția noastră corespunzătoare acestui model are lama gravată cu vulturul imperial și monogramă. Referitor la săbiile pentru cavalerie, mai reținem faptul că modelele pentru ofițeri (1827 și 1845) erau mai ușoare în comparație cu cele ale soldaților. În general, ultimii aveau în dotare o sabie model 1824, mai masivă cu lama curbată de 85 de cm și garda simplă închisă²⁰.

O piesă valoroasă a colecției este și o sabie de jurat maghiar din epoca postrevoluționară. După cum ne indică textul gravat pe lamă, ea a fost dăruită, în anul 1858, de Samuel Josika prințului Carol Schwarzenberg, guvernator al Transilvaniei (1851–1858).

¹⁸ Vezi Rubin Patiția, *Tunurile lui Iancu*, în *Românul*, Arad, an I, nr. 80, 8/21 aprilie 1911, p. 3.

¹⁹ Nicolae Josan, *Însemnările lui Rubin Patiția despre anii 1848–1849 în Munții Orăștiei în Apulum*, XI, 1973, p. 492.

²⁰ „Fényesebb a lánchnál a kard...” Emlékkiváltás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára “Sabia strălucește mai frumos ca lanțul...”. Expoziție comemorativă cu prilejul aniversării a 150 de ani de la revoluția și războiul de eliberare din 1848–49. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 1999, p. 53.

Alături de armele regulamentare, în colecția noastră există și arme albe țărănești, lănci în special, făurite de moți în munții Apuseni. Dintre ele se remarcă lancea lui Avram Iancu, intrată patrimoniul muzeului în anul 1908, având manșonul de prindere rotund cu nervura centrală subțiată spre margini. Existau modele de lănci cu vârful drept ori încovoiat în treimea superioară și fixat într-o tijă din lemn de circa 2 m. În bătăliile din Munții Apuseni, lăncile au fost folosite pe scară largă de moți mai ales împotriva trupelor ungare de cavalerie.

Remarcabilă prin bogăția ei, colecția de arme albe și de foc a muzeului contribuie din plin la ilustrarea din punct de vedere muzeistic a evenimentelor militare petrecute în Transilvania pe parcursul anilor 1848–1849. Totodată, ea ne oferă repere importante privind progresele tehnice ale armamentului de foc portativ din prima jumătate a sec. al XIX-lea, progrese legate de producerea unei muniții complete, fapt ce a condus în cele din urmă la noi modele, revoluționare, de arme de foc. Majoritatea pieselor provin din colecțiile fostului Muzeu de Relicve ale revoluției de la 1848–1849, înființat la Cluj în anul 1891, expresie directă a cultului pașoptist ce urmărea colectarea relicvelor, documentelor, amintirilor din acei ani²¹. În acest mod, alături de piese referitoare la revoluția maghiară, prin această colecție ne-au parvenit și obiecte deosebit de valoroase legate de revoluția română. Treptat, la sfârșitul sec. al XIX-lea și în secolul următor, colecția s-a îmbogățit cu alte obiecte intrate izolat în patrimoniul muzeului prin achiziții și donații.

CATALOG ARME DE FOC ȘI ACCESORII

1. Pușcă cu capsă, (*Infanteriegewehr*), model 1842

Lemn, oțel, alamă, baterie, turnare, gravare. Pușcă de calibru 17,6 mm, sistem Augustin, armă regulamentară aflată în dotarea trupelor de infanterie austriece. Țeava este rotundă la exterior, lisă în interior având dispozitive pentru luarea liniei de ochire. Ulucul este lung cu locaș pentru vergea. Mecanism de dare a focului cu capsă complet. Platina este inscripționată cu numărul 845. Pușca era prevăzută cu baionetă în patru muchii cu manșon ce era purtată separat într-un toc din lemn. Ea se atașa prin răsucire de capătul țevii cu ajutorul unui dispozitiv special.

L: 1470 cm., Lțeavă: 105 cm.

MNIT (nr. inv. M 4517)

2. Carabină cu cremene, (*Jägerstutzen*), model 1807

Lemn, oțel, alamă, baterie, turnare, gravare. Carabină de calibru 13,9 mm, armă regulamentară aflată în dotarea trupelor austriece de vânători. Țeava este ghintuită în interior. La exterior, de la culată la capătul ulucului, are muchiile canelate longitudinal, inscripția cu numele fabricantului *RAMAGER NEUESTADT* și dispozitivele pentru luarea liniei de ochire. Capătul țevii este rotund la exterior, cu sistem Laukart de atașare a baionetei. Pat cu obrăzar și aplicații din alamă.

Ltot: 105,5 cm, Lțeavă: 66,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6802)

3. Carabină cu cremene, (*Husarenkarabiner*), model 1798

Lemn, oțel, alamă, baterie, turnare, gravare. Carabină regulamentară pentru trupele de husari, (cal. 17,6 mm). Țeavă este rotundă în exterior, lisă în interior, întărită cu manșon de alamă, având încrustat anul fabricației 1837 și inițialele *IG* și *IS*. Pe partea stângă, de uluc și platină este prinsă o tijă ce servea la fixarea curelei. Patul este simplu cu gâtul fisurat. Sistem de declanșare a focului complet cu garda trăgaciului din alamă.

L: 85 cm., Lțeavă: 47,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 4534)

²¹ Vezi Melinda Mitu, *Date cu privire la istoria Asociației și a Muzeului de relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, 35–36. II/ Istorie, 1999, p.359–368.

4. *Carabină cu cremene, (prima jum. a sec. XIX)*

Lemn, oțel, alamă, baterie, turnare, gravare. Carabina cu țeavă ghintuită, cal. 14 mm. Țeava este octogonală în exterior iar platina este gravată cu motive geometrice și inscripția *IN WERLACH*. Pe țeavă se află dispozitivele pentru luarea liniei de ochire. Garda trăgaciului este din lemn iar alături este aplicată, cu ceară roșie, inițiala *B*. Uluc cu locaș pentru vergea. Pat cu obrăzar sculptat cu ghirlande și motive geometrice.

L: 88 cm., Lțeavă: 51 cm

MNIT (nr. inv. M 6800)

5. *Pușcă cu cremene, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, turnare, baterie. Țeavă lisă în interior (cal. 18 mm), rotundă în exterior. Mecanism complet de dare a focului. Uluc cu locaș pentru vergea. Patul este sculptat cu pești stilizați și are aplicații din alamă.

L: 112 cm., Lțeavă: 76 cm.

MNIT (nr. inv. M 6805)

6. *Pușcă cu capsă, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, baterie, turnare. Pușcă de calibru 15 mm, țeava lisă în interior, octogonală în exterior cu muchii canelate longitudinal și sistem de ochire gradat. Mecanism complet de dare a focului. Pat cu obrăzar drept, uluc scurt prevăzut cu orificiu pentru vergea.

L: 98,5 cm., Lțeavă: 62 cm.

MNIT (nr. inv. M 6804)

7. *Pușcă de vânătoare, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, os, baterie, turnare, gravare, ștanțare. Țeavă este ghintuită în interior (cal. 10 mm), rotundă la exterior cu opt șanțuri longitudinale. Mecanism de dare a focului complet cu capsă complet și dispozitive pentru luarea liniei de ochire. Ulucul este scurt, sculptat la capăt în formă de cap de câine având aplicată o coroană cu cinci fleuroane și monograma *M.B.* Pat cu obrăzar sculptat și aplicații metalice. Talpa patului este din oțel gravat de formă semicirculară cu buton pentru fixare pe umăr. Garda trăgaciului este polilobată din metal și os iar pe platină și pe partea superioară a țevei este aplicată inscripția *A. J. Krebs in Wien*.

L: 119 cm., Lțeavă: 73,2 cm.

MNIT (nr. inv. M 6801)

8. *Pușcă de vânătoare, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, baterie, turnare, gravare, ștanțare. Țeavă lisă, larg evazată la gură pentru vânătoare cu alicie. Pat cu gâtul sculptat cu decor geometric. Uluc pe toată țeava cu locaș pentru vergea. Mecanism de dare a focului cu cremene și amnar incomplet (lipsă cocoșul portcremene). Pe platină are gravată inscripția *DLME*.

L: 106 cm., Lțeavă: 66 cm.

MNIT (nr. inv. M 6807)

9. *Pușcă de vânătoare, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, alamă, baterie, turnare, gravare, ștanțare. Țeavă calibru mare pentru vânătoare cu alicie, evazată la gură canelată cu muchii longitudinale și inscripția *GIRONIMO MVTTI*. Pe platină are gravată inscripția *FRAN BIGONI*. Mecanism de dare a focului cu cremene și amnar incomplet (lipsă cocoșul portcremene). Uluc cu locaș pentru vergea. Patul este rabatabil printr-un dispozitiv cu șurub și are aplicații din alamă.

L: 92 cm., Lțeavă: 57,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6803)

10. *Pistoale cu cremene, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, alamă, turnare, baterie, placare, gravare. Pistoalele sunt identice din punct de vedere constructiv. Țeava este lisă în interior, rotundă și apoi canelată cu muchii longitudinale la exterior. Patul este sculptat, se termină cu bulb de alamă și este decorat cu motive vegetale, panoplie de steaguri, arme și figuri umane în relief. Ulucul are locaș pentru vergea. Platina este

bogat decorată și are gravată inscripția *G. GVARNERI*. Pe pat este aplicată o tăbliță cu inscripția *13 martius 1857* respectiv *Emlekul Sza. L. tol.*

L: 45 cm., Lțeavă: 27 cm.

MNIT (nr. inv. M 6820, a)

11. *Pistoale cu cremene, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, alamă, turnare, baterie, placare, cizelare, gravare. Pistoalele sunt identice din punct de vedere constructiv. Țeava este lisă în interior (cal. 14 mm), rotundă și apoi canelată cu muchii longitudinale la exterior. Pe partea superioară este ornamentată cu aplicații metalice și blazon cu leu și coroană. Ulucul este sculptat și are locaș pentru vergea. Patul este sculptat cu decor vegetal și se termină cu bulb în formă de cap de ostaș, cu coif și platoșă bogat ornamentate. Platina, cocoșul portcremene și lama amnarului sunt decorate cu vrejuri, motive geometrice și brăuri alveolare.

L: 44,5 cm., Lțeavă: 28 cm.

MNIT (nr. inv. M 6821, a)

12. *Pistol, (Kavalleriepistole), model 1798*

Lemn, metal, alamă, baterie, turnare, gravare. Pistol aflat în dotarea trupelor de husari (cal. 17,6 m). Țeava rotundă la exterior, lisă în interior, încrustată cu sigla *AB* și nr. 848. Mecanism de dare a focului complet cu cremene și amnar. Patul are incizată monograma *N* și se termină cu bulb de alamă simplu iar ulucul este fixat la capătul țevii cu un manșon din alamă.

L: 43,7 cm., Lțeavă: 26,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 4542)

13. *Pistoale cu capsă, (mijl. sec. XIX)*

Lemn, oțel, turnare, baterie, placare, gravare, cizelare. Pistoalele sunt identice din punct de vedere constructiv. Țeava are calibrul 11mm, este lisă în interior, rotundă la exterior și are gravată inscripția cu numele armurierului *P. Schenk in Marienbad*. Pe pat sunt sculptate, pe ambele părți, două brăuri cu motive vegetale iar la capăt se termină cu bulb din oțel gravat. Platina și garda trăgaciului sunt încrustate cu motive geometrice și vegetale. Ulucul este scurt, are capătul sculptat și pe partea opusă are aplicată o coroană cu nouă fleuroane și inițialele *M.B.* cu caractere gotice.

L: 38,5 cm., Lțeavă: 23,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6819, a)

14. *Cartușieră, 1848–1849*

Piele, alamă, coasere, baterie. Cartușiera a fost fabricată în atelierul lui L. Ritgen din Karlsruhe. Corpul este cusut, consolidat cu ținte și acoperit cu un capac rabatabil fixat cu ajutorul a două curelușe laterale. Cartușiera are două agățatori pentru atașarea la centura soldatului ce o purta la șold.

L: 15 cm., l: 8 cm., l: 11 cm.

Bibliografie: Mirel 1973, 747

MNIT (nr. inv. M 6830)

15. *Gloanțe, 1848–1849*

Fier, turnare. Serveau ca muniție pentru armele de foc cu încărcare pe la gura țevii. Proiectilele sferice erau introduse pe gura țevii și erau tasate cu vergeaua împreună cu praful de pușcă ce asigura propulsia lor. Aprinderea acestei încărcături explozive se realiza cu diferite sisteme de dare a focului (cu fitil, cu amnar și cremene ori cu capsă) specifice tipului de armă folosit.

Diferite calibre între 2 și 5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6831, M 6832, M 6833, M 6834, M 6835)

16. *Dispozitiv pentru turnat gloanțe, 1848–1849*

Lemn, metal, turnare, baterie. Este compus dintr-un clește din fontă strâns cu șurub având 12 orificii pentru turnare și mâner din lemn strunjit. Se puteau turna gloanțe sferice din plumb de calibrul 15 mm.

L: 48 cm., l: 35 cm.

MNIT (nr. inv. M 5483)

17. *Dispozitiv pentru turnat gloanțe, 1848–1849*

Metal, turnare, batere. Este compus dintr-un clește mic prevăzut la un capăt cu un orificiu de turnare. Se putea turna un proiectil sferic din plumb de calibru 10 mm.

L: 9 cm., l: 1,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6836)

18. *Țeavă de tun, prima jum. sec. XIX*

Metal, turnare, batere. Este de formă tubulară întărită cu patru inele de rezistență având calibrul 47 mm. La mijloc, pe ambele părți, țeava are osii, ce serveau la fixarea pe roți și afet. La culață este prevăzută un orificiu prin care se introducea fitilul de aprindere a încărcăturii explozive din interior.

L: 82 cm., Dgură: 16,3 cm.

MNIT (nr. inv. F 198)

19. *Ghiulea de tun, 1848–1849*

Piatră, șlefuire. Ghiulea sferică folosită de moți în timpul luptelor din Munții Apuseni.

D: 10 cm.

MNIT (nr. inv. M 5484)

20. *Ghiulele de tun, 1848–1849*

Metal, turnare. Două proiectile de tun de formă sferică.

D: 71 cm.; D: 118 cm.

MNIT (nr. inv. M 4677, FN)

21. *Hartă militară de campanie, 1849*

Hârtie pe pânză, litografie. Harta a fost folosită de generalul Iosif Bem în campania militară din Transilvania în primăvara anului 1849. Este lipită pe pânză neagră, îndoită în 15 dreptunghiuri și redactată în limba germană. Reprezintă principatul Transilvaniei și a fost tipărită la Sibiu de editorul M. Hochmeister (ediția a II-a).

L: 61 cm., l: 30 cm.

Bibliografie: Mirel 1973, 744; "Fényesebb a láncnál a kard...", 1999, 202

MNIT (nr. inv. M 6730)

22. *Baionetă, sistem Laukart, model 1835*

Oțel, forjare, batere, stanțare. Baionetă pentru carabina cu cremene model 1835 (Jägerstutzen). Lama este dreaptă cu vârf ascuțit și tăiș pe o parte. Este prevăzută cu șanț median pe ambele fețe. Pe muchie are stanțată sigla de meșter în forma literei *L* stilizate iar pe gâtul manșonului de prindere cifra 20.

L: 73 cm., D: 2,4 cm.

MNIT (nr. inv. M 4634)

23. *Baionetă, model 1799*

Oțel, forjare, batere. Baionetă în patru muchii cu dispozitiv de blocaj de tip francez. Manșonul cilindric era introdus pe țeavă și prin rotire de la stânga la dreapta se realiza fixarea. Modelul era des întâlnit la armele de infanterie austriece din prima jum. a sec. al XIX-lea.

L: 56 cm., D: 2,2 cm.

MNIT (nr. inv. M 4630)

24. *Baionetă, model 1799*

Oțel, forjare, batere. Baionetă în patru muchii. Manșon cilindric fără dispozitiv de blocaj.

L: 56 cm., D: 2,2 cm.

MNIT (FN)

ARME ALBE

25. *Sabie de honved, model 1837 (pentru ofițeri)*

Oțel, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama este brunată, are șanț median și este decorată cu o panoplie de steaguri și arme pe fond auriu. La baza are gravată pe o parte marca *Solingen* iar pe cealaltă numele *P Knecht*. Garda este simplă, închisă, iar la capătul mânerului se află ștanțată o coroană cu cinci fleuroane și inițialele *D.A.* cu caractere gotice. Ea a aparținut unui ofițer ce avea și rangul de baron. Pentru insurgenții unguri acest model de sabie simboliza lupta pentru independență a țării și adesea lama era gravată cu lozinci revoluționare.
L: 98,5 cm.; Lama L: 85cm., l: 2,7 cm.
MNIT (nr. inv. M 6825)

26. *Sabie de husar, model 1827*

Oțel, lemn, piele, turnare, forjare, baterie, placare. Lama este curbată, are șanț median pe ambele părți iar la bază este întărită cu manșon metalic. Garda este lată, are două fante și este prevăzută un sistem de protecție suplimentară a mâinii ce se deschidea și fixa în caz de nevoie Teaca este din metal prevăzută cu două inele de prindere cu ajutorul unui buton. Mânerul este din lemn învelit în piele de culoare neagră. Teaca este din metal, are două inele de prindere și se termină cu armătură în formă de potcoavă.
L: 96, 5 cm.; Lama L: 83, 5 cm., l: 3 cm.
MNIT (nr. inv. M 6779, a)

27. *Sabie de husar, model 1827 (pentru ofițeri)*

Oțel, piele, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama are șanț median pe ambele părți, este brunată și decorată cu panoplie de steaguri și arme pe fond auriu. La baza are gravat textul *P Knecht in Solingen* și anul fabricației 1842. Mânerul este învelit în piele iar garda este prevăzută cu două fante și un sistem de protecție suplimentară a mâinii ce se deschidea în caz de nevoie De gardă are atașat un șnur din fir auriu cu ciucure.
L: 96 cm.; Lama L: 83cm., l: 3,3 cm.
MNIT (nr. inv. M 6824)

28. *Sabie de husar, model 1838, (pentru ofițeri)*

Oțel, piele, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Din punct de vedere constructiv, acest model a fost realizat prin transformarea sabiei de ofițer honved (md. 1837). Această modificare s-a realizat prin adăugarea unui nou model de gardă, mai lată și de formă ovală, pentru o mai bună protecție a mâinii. Partea interioară a gârzii este ștanțată cu decor floral. Lama este gravată cu ornamente geometrice și are pe ambele fețe inscripția *Pro Deo et Patria*. Mânerul este din lemn învelit cu piele fixată cu sârmă metalică.
L : 101 cm.; Lama L: 86cm., l: 3 cm.
MNIT (nr. inv. M 6827)

29. *Sabie de cavalerist, model 1845, (pentru ofițeri)*

Oțel, lemn, piele, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama este curbată cu șanț median. Pe ambele părți este gravat vulturul imperial cu două capete și monograma *I*, iar pe muchie inscripția *Boltenstein*. Garda este lată, confecționată din metal traforat și incizat la exterior cu motive geometrice iar mânerul este învelit în piele fixată cu sârmă de alamă. Teaca este din lemn învelit cu piele. Are aplicații de alamă ștanțată cu decoruri geometrice și vegetale iar de ea sunt aplicate două inele de prindere.
L: 93,5 cm.; Lama L: 79 cm., l: 4,5 cm.
MNIT (nr. inv. M 6778, a)

30. *Sabie de husar, model 1824*

Oțel, lemn, piele, turnare, forjare, baterie, ștanțare, coasere. Sabie pentru trupele de husari. Lama este ușor curbată, la bază are pe o parte ștanțată o ancoră iar pe cealaltă inscripția *II WR No 17*. Garda este închisă, tip platbandă simplă iar mânerul este din lemn învelit în piele. Teaca este din piele cusută și se termină cu o armătură metalică în formă de potcoavă.
L: 78,5 cm.; Lama L: 66 cm., l: 4 cm.
MNIT (nr. inv. M 6782)

31. *Sabie de jurat, mijl. sec. XIX*

Oțel, piele, os, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare, aurire. Sabie de jurat maghiar. Lama este curbă și gravată pe ambele fețe. Pe o față a lamei este gravat textul: *ENSEM QUO CAROLUS PR. IN SCHWARZENBERG REITORMENTARIAE PRAEFECTUS, POSTREMOTRANSYLVANIAE GUBERNETOR DURANTE BELLO ITALICO PER SARDOS MOTO FORTITER [USUS] EST ANNO 1848–1849*. Pe cealaltă față este gravat textul: *IN MEMORIAM FRATRIS CARISSIMI FRIDERICUS PR IN SCHWARZENBERG VETERANO AMICO SAMUELI B JOSIKA DD 1858*. Garda este cruciformă cu capetele globulare. Garda și talonul sunt aurite cu motive geometrice și florale. Mânerul este îmbrăcat în plăsele de os iar teaca este învelită în piele cu două inele de prindere.

L: 93 cm.; Lama L: 79,5 cm., l: 3 cm.

MNIT (nr. inv. M 4602)

32. *Sabie, mijl. sec. XIX*

Oțel, piele, lemn, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama este ușor curbată cu șanțuri mediane pe ambele părți. La bază, pe o parte este ștanțat textul *WEYERSBERG & STAMM SOLINGEN* iar pe cealaltă *LISENHAEUER*. Garda este lată și confecționată din metal traforat și decorat cu motive geometrice. Teaca este din metal cu două inele de prindere și se termină cu armătură în formă de potcoavă.

L: 97 cm.; Lama L: 83 cm., l: 4 cm.

MNIT (nr. inv. M 4606)

33. *Sabie, mijl. sec. XIX*

Oțel, piele, lemn, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Sabie de proveniență austriacă cu lama dreaptă, vârf ascuțit și muchie proeminentă. Garda mânerului este lată și are în lateral cu două fante longitudinale și inscripția *F. S. YUNG*. Mânerul este din lemn învelit cu piele fixată cu sârmă metalică.

L: 73,5 cm.; Lama L: 59 cm., l: 4 cm.

MNIT (nr. inv. M 4607)

34. *Sabie, 1848–1849*

Oțel, piele, catifea, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama este curbată, are șanț median și este brunată pe ambele părți. Garda mânerului este lată și are șase orificii de diferite forme. Mânerul este din lemn învelit cu piele fixată cu sârmă metalică. Teaca este din metal învelit cu catifea de culoare bordo și are două inele de prindere.

L: 95 cm.; Lama L: 82,5 cm., l: 2,5 cm.

MNIT (nr. inv. M 6780, a)

35. *Hanger căzăcesc, a doua jum. sec. XIX*

Oțel, lemn, alamă, turnare, forjare, baterie, ștanțare, placare, gravare. Lama este curbată, ascuțită și prevăzută cu două șanțuri mediane pe ambele fețe și inscripții în limba rusă. Mânerul este învelit cu plăsele din lemn și manșon din alamă. Teaca este din lemn cu aplicații din alamă ștanțată cu un inel de prindere.

L: 58,5 cm.; Lama L: 43 cm., l: 3 cm.

MNIT (nr. inv. M 8867)

36. *Vârf de lance, Avram Iancu, 1849–1849*

Metal, forjare, baterie. Piesa a aparținut lui Avram Iancu (1824–1872), figura emblematică a revoluției române din Transilvania. Are manșonul de prindere rotund și se lățește treptat de la vârful spre bază. Nervura centrală este mai groasă și se subțiază spre margini.

Bibliografie: Mirel 1973, 737; "Fényesebb a lánchnál a kard...", 1999, 203.

L: 51 cm.; lmax : 5,7 cm.

MNIT (nr. inv. M 5429)

37. *Lance, 1849–1849*

Metal, lemn, forjare, baterie. Lancea are vârful drept cu manșon de prindere rotund și este atașat la tija din lemn cu ajutorul a două urechiușe laterale.

L: 219 cm.; Vârf L: 43 cm.
MNIT (nr. inv. M 7065)

38. *Vârf de lance, 1848–1849*

Metal, forjare, batere, ştanţare. Vârf uşor încovoiat în treimea superioară, decorat cu motive geometrice, linii şi puncte. Manşonul de prindere este rotund şi are un orificiu.

Ltot: 53,5 cm.

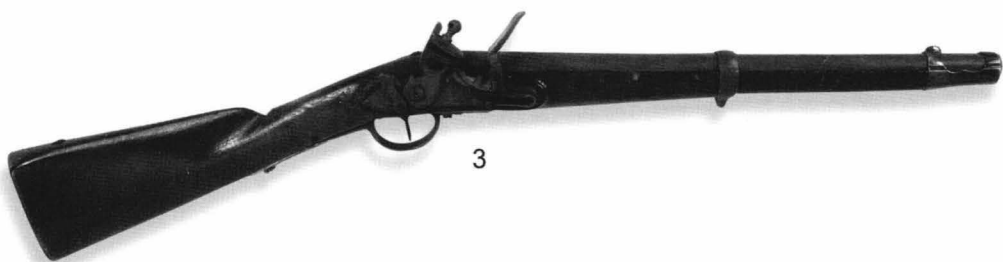
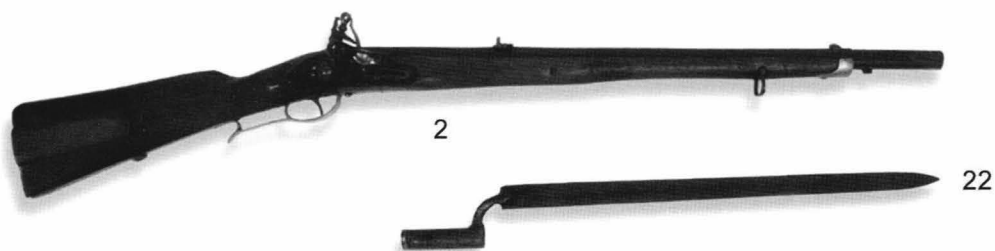
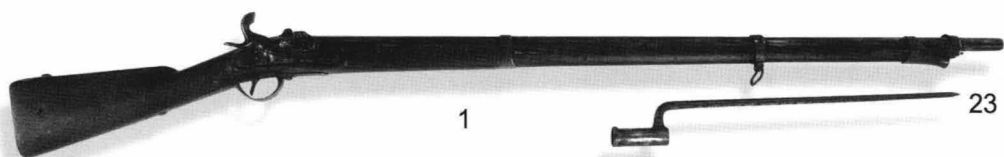
MNIT (nr. inv. M 6768)

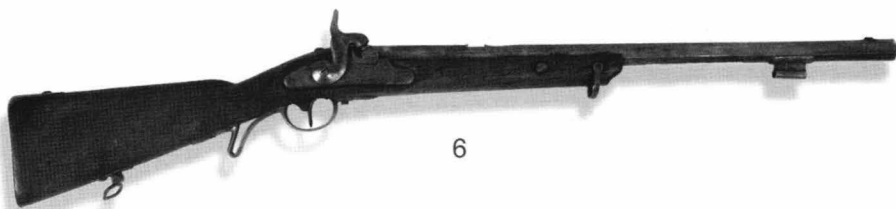
ARMS FROM THE 1848 REVOLUTION IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL
MUSEUM OF HISTORY OF TRANSYLVANIA

Proof of the dramatic armed clashes during the civil war (October 1848 – August 1849), the museum's collection includes a multitude of types of weapons that belonged to various armed units and national guards that participated in military operations on the Transylvanian territory. The collection includes almost all types of bladed weaponry and firearms known and used during the 1848–1849 revolution: shotguns, pistols, rifles, swords, bayonets, daggers, etc. At the same time, standard arms of the Austrian and Hungarian armies, noblemen's arms, and hunting weapons were used along with weapons handmade by the highlanders in the Apuseni Mountains (spears, battleaxes, straightened scythes, etc.).

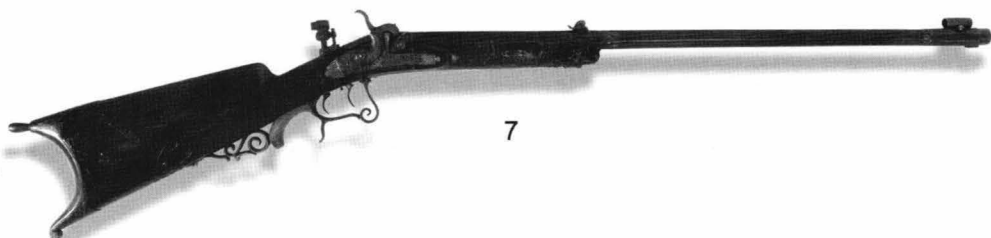
Arming was a general phenomenon during the revolution, as mirrored by the portable firearms collection. The collection includes the most modern, at that time, firearms introduced in the Austrian military (such as the Augustin percussion cap infantry rifle, model 1842, or the mountain corps rifle, model 1807) and old flint shotguns (infantry flint shotgun *Infanteriegewehr* model 1798, and 1828 respectively), mostly part of military arsenals and distributed to national guards. Besides these standard arms, hunting pellet guns were also used by national guards.

With its outstanding richness, the museum's bladed and firearms collection successfully mirrors the military events that occurred in the Transylvania of the years 1848–1849. At the same time, we witness technical progresses made by portable firearms in the 19th century, in relation to the production of a complete set of ammunition, which eventually helped to engender new, revolutionary concepts of firearms. Most items were received from the collections of the former Relics Museum of the 1848–1849 Revolution, founded in Cluj in 1891, a direct expression of the need to collect relics, documents, and memorabilia connected to that year. Thus, besides the exhibits related to the Hungarian revolution, we were able to acquire valuable items related to the Romanian revolution. Gradually, in late 19th century and over the subsequent century, the collection became enriched with more items the museum received either separately or through donations.

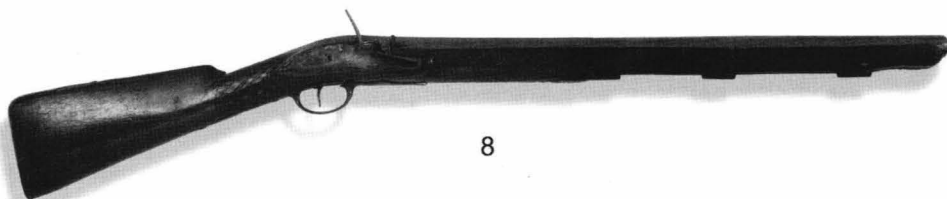

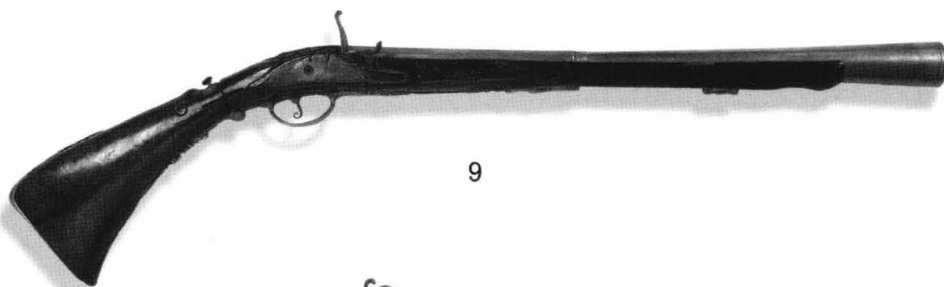
6

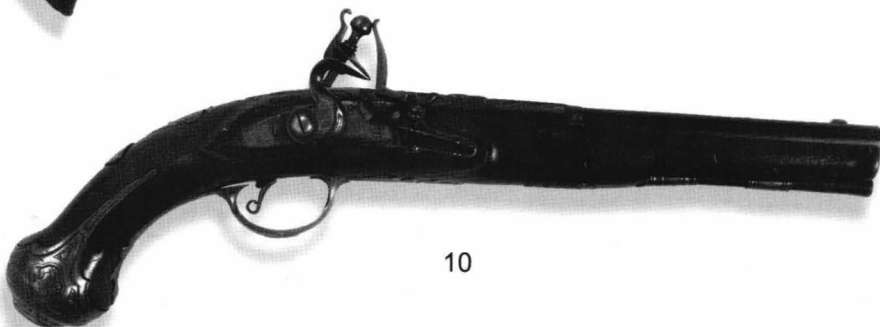
7

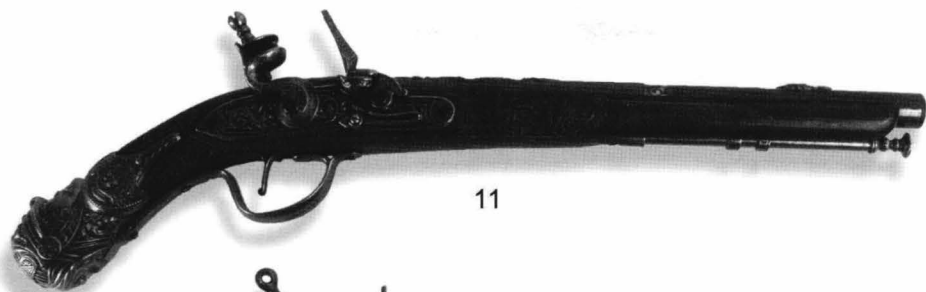
8

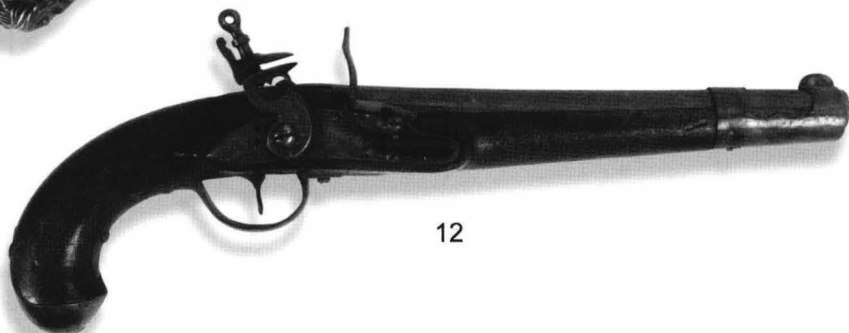
9

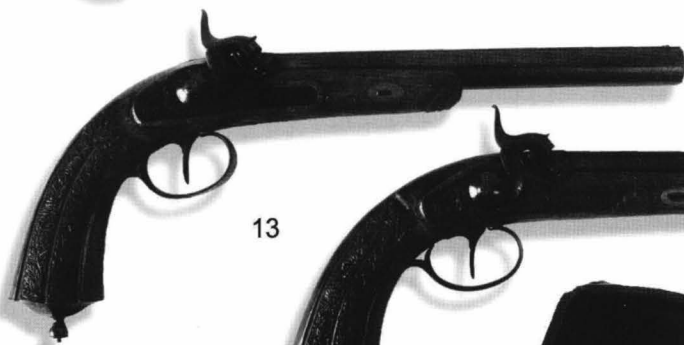
10

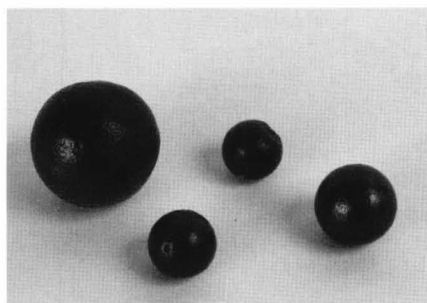
11

12

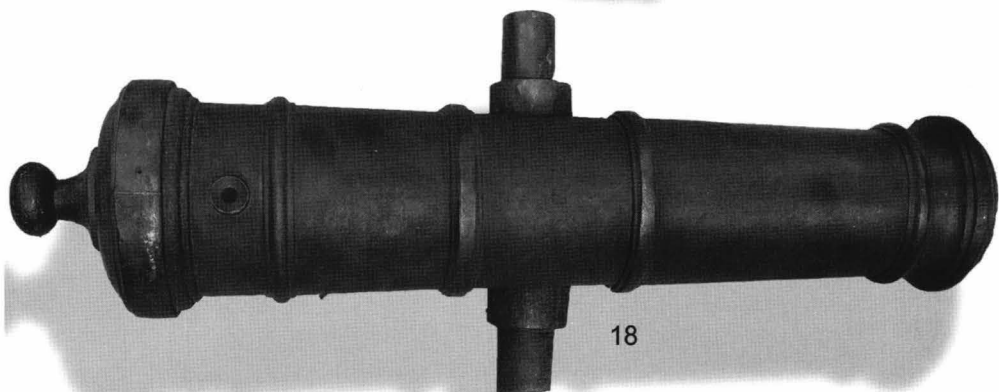
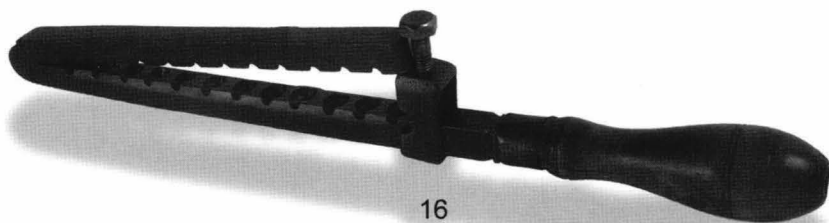
13

15

14

25

26

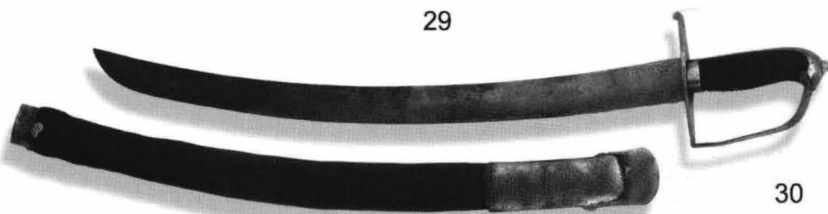
27

28

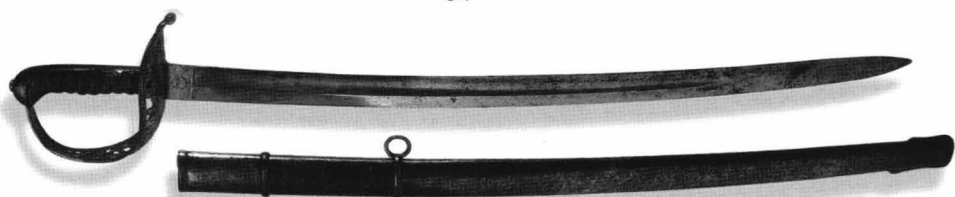
29

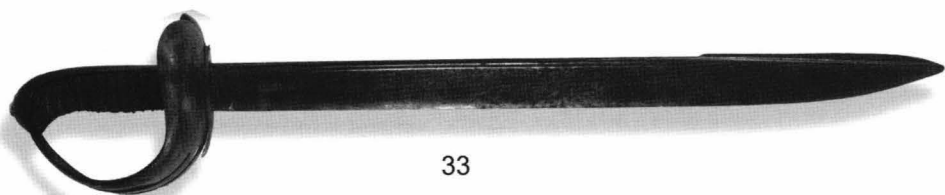
30

31

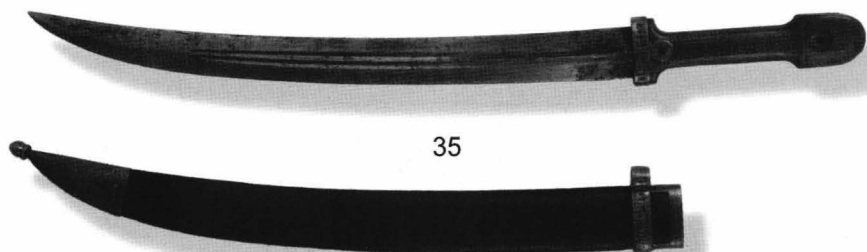
32

33

34

35

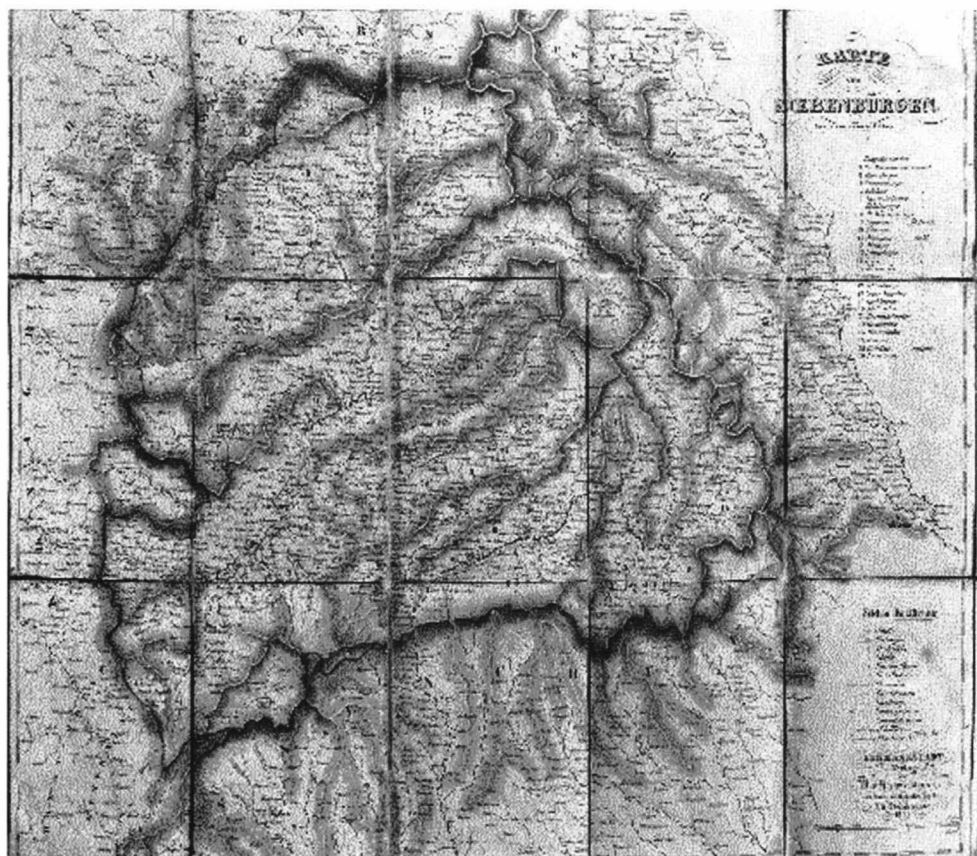
36

37

38

21

IDEOLOGIA POLITICĂ PAȘOPTISTĂ ȘI *RISORGIMENTO*-UL ITALIAN

Pentru a defini noțiunea de Risorgimento trebuie mai întâi să-i trasăm limitele ideologice, iar pentru a determina aceste limite este necesară descoperirea rădăcinilor istorice. Aceste rădăcini se regăsesc în romantism dar mai ales în naționalismul liberal de început de secol XIX.

În Italia, romantismul se definește după 1816, în plină epocă a Restaurației. Criticând concepția excesiv de intelectualizată și mecanicistă despre omenire și natură a iluminiștilor, romanticii admirau clasicitatea antică și medievală, crezând că rațiunea era folositoare omenirii în procesul de cunoaștere și înțelegere, în schimb, sentimentele dezvăluie omul în unicitatea sa.

Încadrându-se curentului general, romanticii italieni au scris „balade” și romane istorice cu subiecte inspirate din istoria medievală, au privit poezia ca pe expresia primară, nealterată a sufletului popular și au revendicat primatul fanteziei și al spontaneității asupra drepturilor intelectului și disciplinei literare.

Grupați, în cea mai mare parte, în jurul revistei milaneze „*Il Conciliatore*” și a celei florentine „*Antologia*”, romanticii italieni au militat, din punct de vedere politic, în rândurile opoziției liberal-patriotice adversară declarată a regimurilor restaurate și de aici marea deosebire față de romantismul european, care, în cele mai multe cazuri se identifică sub aspect politic cu ideologia Restaurației.

În paginile acestor reviste au publicat poeți, scriitori, oameni politici precum: Ugo Foscolo, Silvio Pellico, Giovanni Berchet, Alessandro Manzoni, N. Tommaseo, Romagnosi, Capponi, Guerazzi sau Mazzini.

Școala romantică italiană nu a combătut exigențele raționalismului și utilitarimului, extrem de prezente în Italia Restaurației, dar a încercat să aducă o serie de corective menite să ducă la o aprofundare și o particularizare ideologică conforme cu spiritul realităților italiene. Nu este suficient să dorești progresul prin distrugerea unor regimuri perimate ci este imperios necesară descoperirea unor forțe creatoare capabile să esențializeze o nouă ordine, adecvată unei societăți italiene în plină evoluție.

Generația romantică a fost generația de intelectuali politici care a promovat conștientizarea responsabilității și angajamentului pe care îl implică un act politic. Manzoni încearcă prin scrierile sale *Adelchi* și mai ales *Logodnicii* să ofere un limbaj ca „mijloc de comunicare a oricărei idei între toți italienii” și totodată afirmă faptul că istoria nu trebuie privită doar prin ochii celor puternici și ai „rațiunilor de stat”, ci și de la nivelul omului simplu, cu munca sa, curajul său, neîncrederea în justiția celor puternici și încrederea în dreptatea divină.¹

În ceea ce privește naționalismul liberal, acesta își are originea în Revoluția franceză, când sentimentele naționale și liberalismul se vor regăsi îngemănate în gândirea

¹ Giuliano Procacci, *Istoria Italianilor*, Ed. Politică, București, 1975, p. 305–306.

girondină, gândire care promovează ideea națiunii unite, guvernate de toți cetățenii. Guvernarea țării trebuie să se facă în litera unei constituții menite să garanteze drepturile individuale și universale. Toți cetățenii au obligația să se mobilizeze și să-și apere țara și să-și promoveze propriul mod de viață.²

După 1816, într-o Europă a Restaurației, pornind de la ideile romantismului manzonian, liberalismului european și a liberal-naționalismului girondin, intelectualitatea italiană angajată politic a urmărit formarea unui stat italian unic și a unei guvernări de tip liberal. Această intelectualitate nu este altceva decât parte dintr-o burghezie italiană aflată în plină expansiune, care-și dorește un nouă viziune asupra relațiilor sociale și a comportamentului politic.

Pe toată durata secolului XIX, liberalismul a reprezentat o puternică forță novatoare în context european, în timp ce în Italia dar și în Europa Central-răsăriteană această ideologie, asociată unui naționalism social, a compus un simbiot revoluționar regenerativ.

Cuvântul Risorgimento a fost folosit pentru prima dată de dramaturgul piemontez Vittorio Alfieri și definește un întreg proces al „*Renașterii*” italiene, poces inițiat odată cu revoluțiile eșuate din perioada 1820–1831 și își găsește finalitatea odată cu mutarea capitalei statului italian de la Florența la Roma, în 1870–1871. Există teorii politice conform cărora Risorgimento s-a încheiat abia la sfârșitul primului război mondial, unificarea teritorială neînsemnând și crearea unei conștiințe naționale unitare. Practic este vechiul concept al lui Metternich conform căruia „Italia nu este altceva decât o expresie geografică”. Totuși delimitările predominante în istoriografia italiană converg să înscrie Risorgimento între anii 1820–1870.

Există patru componente definitorii ale ceea ce numim Risorgimento, toate fiind individualizate printr-o ideologie clară, distinctă dar care prin forța împrejurărilor, s-au suprapus permanent, metamorfozându-se într-un idiom politic personalizat. Aceste patru componente sunt: republicanismul utopic al lui Giuseppe Mazzini, militarismul revoluționar al lui Giuseppe Garibaldi, legitimitatea monarhică și diplomația lui Benso Cavour și federalismul papal al lui Gioberti.

Baza ideologiei *republicanismului utopic* o formează credința în existența divinității supreme, a unei societăți condusă după principii egalitariste cu o conștientizare clară a drepturilor și obligațiilor individuale, iar progresul omenirii este natural așa încât nu trebuie impuse anumite limite inhibitorii. Raportându-se la naționalismul german al lui Schlegel, Mazzini îl consideră exclusivist și îngust, lipsindu-i un ideal capabil să traverseze barierele naționale și să devină universal. Gânditorul german respinge ideea că Evul Mediu ar fi fost o perioadă de vacuum intelectual, cuprinsă între clasicism și renașterea modernității, dar exagerează când propune Evul Mediu ca model ideal deoarece îl consideră perioada de formare a tradiției literare germane inspirată de nobilii impregnați de spiritul cavaleresc al credinței și de imaginația artistică pură. Prin prisma patriotismului său, recunoaște valoarea literaturilor naționale ca mijloace de progres civil și politic în viața popoarelor, dar, în același timp ignoră temele culturale comune națiunilor europene. Despre Schlegel, Mazzini spune că trebuie recunoscut ca una dintre vocile epocii noi, care recunoaște valoarea culturii naționale, dar recunoașterea sa este incompletă și limitată. Iluminismul a fost, desigur, plin de prejudecăți vizavi de Evul Mediu, dar și Schlegel are propriile sale prejudecăți față de Reformă și lumea modernă în general.

Pentru Mazzini, istoria dezvoltării spirituale din perspectiva Europei moderne aștepta încă să fie scrisă. Pentru a concepe această operă într-un mod adecvat e necesară o

² John R. Barber, *Istoria Europei moderne*, Ed. Lider, București, 1996, p. 126.

sensibilitate sporită în raport cu culturile naționale, dar fiecare cultură națională trebuie studiată în contextul dezvoltării spirituale generale a Europei aflate în drum spre libertate.³

Adevărata iubire de patrie e iubirea infinită, imună la prejudecăți și care se bazează pe dorința de pace și unitate, o pasiune care înflăcărează inimile generoase care nu pot tolera asuprirea și promiscuitatea patriei. În timp ce frații săi suferă în tăcere patriotul își face auzită vocea. Prevede răul care cuprinde patria și împărtășește nevoile, speranțele și neîmplinirile compatrioților săi, dar nu și slăbiciunile. Ca și declamatorii antici nu vorbește împins de furie irațională sau de orgoliul infatuării, ci de mânie și dispreț. Spune lucruri neplăcute compatrioților săi și denunță culpele acestora, dar o face pentru a-i chema la acțiune și nu pentru a fi umiliți sau pentru a-și afirma propria superioritate morală. Dorește să înalte inimile poporului pentru a lucra împreună pentru un țel comun. Vorbește pentru a răspândi aceleași sentimente pe care le simte cu propria inimă și știe că pentru a înfrânge opresinea și corupția este necesar ca dorința de libertate să crească și să se răspândească în inima poporului.⁴

Vocea patriotului e severă dar niciodată arogantă iar vobele sale exprimă o nobilă tristețe ca aceea a unui „om care scrie plângând”. De multe ori patriotul vorbește în van și foarte rar obține glorie și faimă în rândul contemporanilor săi, adesea primește în cel mai bun caz, exilul. Este nevoit astfel să ducă cu sine iubirea de patrie, fără să o fi putut transpune în practică, în acțiune politică. Trebuie să se mulțumească cu cuvintele și scrierile. Posteritatea se va apleca asupra operelor sale ca un fiziolog care studiază oase și nervi, foarte puține inimi generoase vor vedea în acele lucrări spiritul care răzbate din acele pagini.⁵

Pentru Mazzini primul pas spre lucrurile mărețe este înțelegerea marilor personalități ale trecutului. Acestea sunt un nesecat izvor de inspirație și susținere spirituală. Nici cea mai cruntă represiune nu poate opri un popor să-și rememoreze trecutul, iar cele mai importante amintiri sunt cele legate de cei care au iubit patria într-un sens nobil, fără să alerge după o lipsită de sens glorie națională și fără a se enclaviza în concepte naționale. Părinții trebuie să povestească fiilor istorii despre iubirea de patrie, nu pentru a stimula orgoliul național ci pentru a înțelege ce înseamnă libertatea.⁶

Pentru Mazzini, patria nu este, precum noțiunea herderiană, un organism compus din diverse părți ordonate ierarhic, ci o asociere democratică între indivizi liberi și egali.⁷

Mazzini dă patriei o dimensiune democratică opunând ideea de patrie a poporului celei de patrie a monarhilor și sublinează că într-o adevărată patrie, toți cetățenii trebuie să aibă drepturi politice egale. O patrie care exclude săracii, femeile sau pe cei de altă rasă este o patrie exclusivistă, confiscată. Elaborând conceptul de patrie sub forma unei republici democratice, intenționează nu doar să cuprindă în această ecuație doar egalitatea politică dar și dreptul legal la educație și muncă.⁸

O patrie adevărată nu poate avea străini în interiorul propriilor granițe, patria trebuind să garanteze tuturor demnitatea corespunzătoare drepturilor cetățenești, respectul și autorespectul pe care doar munca și educația le asigură.

³ Gwyllim Griffith. *Mazzini, Prophet of Modern Europe*, Londra, 1932, p. 197.

⁴ E. Morelli, *Giuseppe Mazzini. Saggi e ricerche*, Ed. Nigard, Roma, 1950, p.236.

⁵ Giuseppe Mazzini, *Dell' amor patrio di Dante*, în *Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini*, editor Paolo Galeati, vol. I, Imola, 1906, p.112–114.

⁶ Idem, *Dei doveri dell' uomo*, în *Scritti politici*, editori Terenzio Grandi și Augusto Combe, Torino, 1972, p.892.

⁷ *Ibidem*, p.894.

⁸ Giuseppe Mazzini, *Mazzini a Conway 30 ottobre 1865*, în *Scritti editi*, vol. LXXXIII, Imola, 1926, p.163–164.

„Patria nu e un teritoriu, teritoriul nu e altceva decât un înveliș material, patria este o idee care izvorăște cuvântul însuși, este sentimentul de iubire, în sens de comunicare care unește într-un tot pe toți fii aceluiasi teritoriu. Atâta timp cât unul singur dintre frații voștri nu este reprezentat prin propriul vot în dezvoltarea vieții naționale, atâta timp cât unul singur dintre frații voștri este lipsit de educație între educați, cât timp unul singur, capabil și cu vârsta de a munci, zace în mizerie din lipsa unui loc de muncă, voi nu o să aveți o patrie, o patrie a tuturor și pentru toți”.⁹

Muncitorii trebuie să participe la construcția republicii, fiind o datorie de cetățeni. Dacă muncitorii pot afirma că „această patrie este a noastră, deoarece părinții noștri au făcut-o”, ei au dreptul să fie recunoscuți și tratați ca cetățeni egali și să dețină partea lor din bogăția și prosperitatea națională. Pentru Mazzini, patria reprezintă casa comună în care trăim alături de persoane pe care le înțelegem, le îndrăgim și le simțim apropiate nouă. Această casă este egală între celelalte case-națiuni. Mazzini crede că atunci când suntem în propria casă trebuie să ne asumăm responsabilitățile cetățenești, iar când suntem în casa altora trebuie asumate îndatoririle față de comunitate. Apărarea libertății e obligația supremă a fiecăruia, chiar dacă se află pe pământ străin.

Obligațiile morale față de umanitate primează în fața celor datorate patriei. Înainte de a fi cetățeni ai unui stat, suntem ființe umane și aceasta înseamnă că barierele naționale nu pot fi invocate pentru a justifica surzenia morală. Vocile popoarelor asuprite pot fi ascultate oriunde. Pe cât de mari sunt diferențele culturale, iubirea libertății face înțelegerea posibilă.

Dragostea, care întetește lupta pentru o libertate comună a propriului popor, trebuie să susțină și lupta de apărare a demnității umane.¹⁰

Ca simpli indivizi, se poate face puțin pentru oamenii care nu aparțin propriului popor, se pot face gesturi caritabile sau se schimbă favoruri ocazionale, dar nu pot fi duse lupte comune. Este necesar ca între individ și umanitate să existe un intermediar, iar acest intermediar este națiunea și patria liberă. Ele sunt mijloacele pe care divinitatea le-a desemnat pentru a reliza planul de dezvoltarea al umanității. Trebuie început de la nivelul susținerii patriei și nu al umanității, deoarece este un ajutor înlăunțuit.¹¹

Pentru Mazzini nu există nicio incompatibilitate între politica raportată la proprii cetățeni și politica raportată la celelalte state. Și una și cealaltă trebuie să se inspire din principiile libertății. Iezuitismul marilor puteri europene care consideră libertatea sacră doar în limitele propriilor frontiere, dar încalcă sistematic drepturile altor popoare, este inacceptabil în numele patriotismului.¹²

„Iubesc patria mea deoarece iubesc Patria; iubesc libertatea noastră deoarece cred în Libertate; iubesc drepturile noastre deoarece cred în Drept”.¹³

Descrierea este mai mult una a datoriei decât a pasiunii pentru iubirea de patrie, dragostea de patrie trebuie să capete un sens mai larg și să fie înnoibilă prin aderarea la principiile universale. Națiunea merită iubirea cetățenilor atâta timp cât reprezintă un instrument utilizat pentru binele și progresul umanității. Particularitățile geografice, istoria, tradiția, limba nu sunt suficiente ca o națiune să fie apreciată. Tot acest tablou trebuie completat de o lumină morală superioară care derivă din angajamentul pentru

⁹ Idem, *Scritti politici*, p. 885.

¹⁰ *Ibidem*, p. 878.

¹¹ *Ibidem*, p. 882.

¹² Bolton King, *Mazzini*, Longman, Londra, 1902, p. 123.

¹³ Giuseppe Mazzini, *Lettere a Rodbertus von Berg*, 30 marzo 1861, în *Scritti editi*, vol. LXIX, p. 189.

dreptate și libertatea tuturor. O națiune care-și pierde valorile morale nu mai merită iubirea cetățenilor, dimpotrivă, merită să dispară.

Mazzini opune principiul naționalităților, naționalismului meschin al guvernelor post 1848. Naționalitatea înseamnă întâietatea dreptului în fața forței, fraternitatea națiunilor și implicare în schimbarea hărții europene după aceste principii.

Patria iubită de Mazzini este un tot de idealuri politice, cultură, spațiu și amintiri. Nu există doar idealul politic al republicii, dar fără republică, toate celelalte nu sunt suficiente să-l facă pe patriot să se simtă acasă în propria patrie.

După 1848, Mazzini a simțit că Italia nu mai era un loc pentru el, în mijlocul unui popor nobil dar ignorant, pradă ușoară pentru cei care vor să-l înșele și o clasă conducătoare lipsită de principii. După unificare, Mazzini nu recunoaște în Italia patria pentru care a luptat. Despărțirea și exilul au fost dureroase, dar dureroasă a fost și reîntoarcerea, deoarece a găsit doar spațiu și amintiri, nu și republica.

Carlo Piscane spune că pentru a servi naționalitatea nu trebuie să ne opunem liberei manifestări a voinței colective, orice interes fiind depășit în importanță de interesul universal. În jocul principiilor monarhice, înflăcărea patriotică degenerază devenind un naționalism limitat- „gretto nazionalismo”, iar politica forței și a intereselor obscure, rațiune de stat.¹⁴

Conceptul republicanist, egalitarist și etatist al lui Mazzini și-a evidențiat latura sa utopică în perioada Republicii Romane. Organizată după principiile mazziniene, având la bază legitimarea votului universal și implicit o adunare legislativă reprezentativă, Republica Romană a fost proclamată la 8 februarie 1849. Amenințată de armatele austriece învingătoare asupra trupelor piemonteze la Novara și de armata papală concentrată în sud la Gaeta, tânăra republică avea nevoie de un organ executiv eficient, capabil să ia decizii rapide menite să o protejeze. Se va alege astfel Triumviratul, format din: Carlo Armellini, Mattia Montecchi, Aurelio Saliceti; și un guvern condus de Muzzareli. Sprijinit de *Legiunea Italiană* a lui Giuseppe Garibaldi încercuită la Rieti, Triumviratul a promovat o serie de legi populare prin care a eliminat o serie de taxe și a garantat locuri de muncă pentru toți. Datorită faptului că papa Pius IX cere ajutor statelor catolice pentru a se întoarce la Roma din postura de conducător de stat și nu doar ca lider spiritual așa cum era considerat de Republica Romană, în cadrul Triumviratului se produc modificări prin plecarea lui Saliceti și Montecchi și apariția lui Aurelio Saffi și Giuseppe Mazzini.¹⁵

Din această postură Mazzini, a încercat să-și pună în aplicare ideile sale despre societatea ideală, acest lucru traducându-se prin secularizarea averilor ecleziastice și împărțirea pământurilor astfel obținute către țărani, a promovat o serie de reglementări vizavi de închisori și azile, a garantat libertatea de expresie și prin aceasta s-a dorit o presă liberă nesupusă cenzurii și a pledat pentru un învățământ de stat accesibil tuturor cetățenilor. Având exemplul Franței unde dreptul la muncă garantat tuturor s-a dovedit a fi un eșec costisitor, republicanii romani s-au ferit să aplice această hotărâre a adunării legislative.¹⁶

Întreaga paletă de principii mazziniene puse în practică de Triumviratul și guvernul de la Roma au fost o încercare temerară de a schimba temeliile sociale dar, din perspectiva funcționalității instituționale, s-a constituit într-un faliment economic, faliment dovedit de faptul că, în lipsa unor resurse financiare abandonate prin renunțarea la majoritatea taxelor,

¹⁴ Carlo Piscane, *La rivoluzione*, în *Scritti politici dell'Ottocento*, Ed. Ricciardi, Milano-Napoli, 1969, p. 118.

¹⁵ Ivanoe Bonomi, *Mazzini triumviro della Repubblica romana*, Ed. Faleri, Torino, 1936, p. 157.

¹⁶ Emilia Morelli, *Giuseppe Mazzini: Quasi una biografia*, Ed. Nigard, p. 212.

prin cheltuielile uriașe impuse de aplicarea reformelor și susținerea armatei garibaldiene, s-a ajuns l-a contractarea unor datorii imense. Aceste datorii cumulate cu o inflație incontrollabilă ar fi dus, chiar fără intervenția trupelor franceze ale lui Ludovic Bonaparte, la prăbușirea din interior a Republicii Romane.¹⁷

Spre deosebire de ideologia republicanismului utopic mazzinian, preceptele ideatice ale *militarismului garibaldian* sunt infinit mai simpliste, punându-se un accent preponderent pe latura practică a desfășurării acțiunilor politice și rezervându-și dreptul unei flexibilități principiale menite să asigure succesul de ansamblu fără să se piardă din vedere scopul inițial.

Ca stare de spirit, garibaldismul reprezintă o îmbinare perfectă între mazzinismul idealist cu perspective practice, activismul militarist al celor „o mie” și activitatea diplomatică, programată a lui Cavour. Această îmbinare a fost cu atât mai utilă cu cât a transformat *Risorgimento* dintr-o mișcare de idei naționaliste cantonate la nivelul mentalului colectiv, într-o mișcare politico-militară cu acțiuni bine definite, care merg de la confruntări de concepte patriotice până la campanii militare, războaie și eroisme romănțioase.

Noțiunea de garibaldism nu se limitează doar la activitatea lui Giuseppe Garibaldi, conceptul fiind mult mai larg, dar, în același timp, nu trebuie omis faptul că Garibaldi este inițiatorul acestei mișcări, cel care pune în practică prin acțiuni concrete dorința de Renaștere a italienilor. Istoriografia italiană contemporană și-a pus întrebarea dacă *Risorgimento* a însemnat o mișcare de renaștere sau a fost un ideal al elitei intelectuale conștiente.¹⁸ La această întrebare se poate răspunde prin intermediul garibaldismului, mișcare novatoare care a antrenat în acțiunile sale societatea civilă transformată în societate revoluționară, pregătită să-și asume sarcina unificării Italiei și formării unui stat modern capabil să devină subiect activ al politicii europene sub toate aspectele, de la industrializare și până la politica externă. Garibaldistul este patriotul dispus să se sacrifice fizic pentru crearea unei patrii comune; înflăcărat de propriile idei pune mâna pe armă și se alătură celor care cred în aceleași valori. El nu-și valorizează acțiunile prin strategii politice pe termen mediu și lung, există doar o țintă imediată care, atinsă, înseamnă împlinirea datoriei către patrie și recunoștința eternă a compatrioților. Conceptul de patrie nu se limitează doar la noțiunea de Italia, lupta pentru patrie trebuie dusă peste tot acolo unde oamenii simt că au nevoie de un stat care să-i reprezinte ca cetățeni. Acțiunea revoluționară nu este condiționată de o pregătire politică și diplomatică prealabilă, ea se desfășoară independent, prin voință proprie, încheierea sa însemnând apariția fondului politic care reglementează și gestionează noua realitate rezultată.

Dacă Garibaldi a fost un militar-patriot și nu a fost diplomat, Cavour și-a asumat cu succes acest rol, dacă Cavour nu a avut statura „sângelui regal” în relațiile politice internaționale ale secolului XIX, această calitate a avut-o regele piemontez Victor Emmanuel II din Casa de Savoia, iar dacă acesta nu a fost cuprins de fervoarea patriotică exprimată în mod public, italianul din Napoli, Roma, Parma, Modena, Genova, Torino, Milano a dat dovadă de un spirit de sacrificiu dus până la extrem.

Militarismul lui Garibaldi se deosebește de militarismul fascist al lui Mussolini, datorită fundamentului său național total diferit de naționalismul agresiv cu puternică tentă imperialist-colonialistă al fasciștilor italieni.

¹⁷ Emiliana P. Noether, *Mazzini and the Nineteenth Century Revolutionary Movement*, Consortium on Revolutionary Europe, Atena, 1986, p. 277–285.

¹⁸ Antonio Gramsci, *Sul Risorgimento*, Ed. Riuniti, Roma, 1959, p. 145.

Se spune despre Garibaldi că a adus în Europa un nou mod de a purta un război modern, eficient, cu impact imediat, cu un număr de victime relativ scăzut și anume *războiul de guerilă* specific Americii de Sud. Acest tip de război implică unități restrânse numeric cu o mare mobilitate, soldații fiind capabili să lupte în orice fel de condiții de climă și relief și având capacitatea de a îndura privațiuni dintre cele mai diverse, de la alimentație sărăcăcioasă și fluctuantă, până la izolarea pentru o perioadă lungă de timp.

Garibaldi a învățat să poarte războaie de guerilă între 1833–1848 când, alături de alți revoluționari italieni refugiați în America de Sud, va lupta într-un război civil în Imperiul Brazilian iar mai apoi în războiul uruguayano – argentinian.¹⁹ Trebuie precizat că practic acum se va forma nucleul a ceea ce vor deveni cei “O Mie”, Garibaldi fiind general al armatei uruguayene conducând Legiunea italiană. Tot acum se vor adopta celebrele “cămăși roșii și pălăriile cu boruri largi”, articole de îmbrăcăminte care vor deveni embleme ale garibaldiștilor.²⁰

În ceea ce privește succesul războiului de guerilă în Italia, există atât exemple pozitive cât și exemple negative; un exemplu pozitiv îl constituie “Debarcarea din Sicilia”, campanie militară care se transformă pe parcurs dintr-un război de guerilă într-o mișcare de mase, a cărei fervoare patriotică nu putea fi înfrântă de nici o armată, cu atât mai puțin de cea napoleontană; exemplul negativ al războiului de guerilă dus de Dictatorul Romei, Giuseppe Garibaldi, funcție instituită de Republica Romană, se constituie în “Retragerea din Roma” din 1848, retragere întinsă pe sute de kilometri în timpul căreia vor muri o mulțime de garibaldiști, inclusiv soția lui Garibaldi, Anita.²¹

Apropiat ideologic până în 1850 de principiile mazziniane, după întoarcerea sa în America de Sud și mai apoi în Statele Unite, Garibaldi renunță la idealismul paradisului social, concentrându-se asupra prezumțivelor variante legate de unificarea statului italian, acest lucru însemnând acțiuni directe și relații politice bazate pe pragmatism și nu pe valori morale mai mult sau mai puțin utopice. Astfel se explică aderarea sa la un viitor stat italian monarhic, susținut de Casa de Savoia și de Sardinia și renunțarea la păstrarea în continuare a principiilor republicane, lipsite de susținere practică.

Legitimitatea monarhică și diplomația cavouriană reprezintă cea de-a treia componentă esențială a Risorgimento-ului. Ajuns la putere în 1852, contele Camillo Benso di Cavour a adoptat o politică moderată opusă revoluției și romantismului mazzinienilor, a conștientizat faptul că nu poate governa împotriva reflexelor democratice din interiorul diverselor grupări politice, de la republicani la municipali, astfel încât punându-și în valoare calitățile sale de negociator, obține sprijinul unei majorități parlamentare confortabile. Acest lucru îi creează oportunitatea ca, într-o primă fază, să se ocupe de problematicile economice ale regatului sard, reușita acestui deziderat fiind urmată de o serie de reforme politice și sociale, mergând de la unele exproprieri funciare ale bisericii și până la asigurarea unei relative libertăți a presei.²²

În ceea ce privește activitatea sa diplomatică, istoriografia italiană crede că Benso Cavour nu a plecat de la ideea unificării Italiei, ci a pornit de la gândirea empirică a omului care știe să obțină din situațiile conjuncturale oferite de istorie, maximum de rezultate. Era pe deplin conștient de faptul că existența unei situații politice europene incerte este premisa favorabilă oricărei inițiative italiene.²³

¹⁹ Giorgio Candelora, *Storia dell'Italia moderna*, Ed. Feltrinelli, Milano, 1956, p. 96.

²⁰ Mircea Pădușanu, *Garibaldi*, Ed. Tineretului, București, p. 65–67.

²¹ Giuseppe Garibaldi, *Memorie autobiografiche*, Ed. Barbera, Florența, 1888, p. 253–257.

²² Denis Macek Smith, *Cavour*, Ed. Widenfeld, Londra, 1985, p. 25.

²³ Idem, *The Making of Italy 1796–1870*, Ed. Macmillan, Londra, p.167.

Războiul din Crimeea (1853–1856) și întreaga Problemă Orientală i-au oferit șansa, exploatată din plin, de a trimite un corp expediționar sard în fața Sevastopolului și, de asemenea, a devenit parte a Marilor Puteri, la Congresul din Paris, din 1856. Chiar dacă acest congres nu a oferit Piemontului avantajele teritoriale dorite, totuși, în perspectiva evenimentelor ulterioare, a fost un bun prilej de consolidare a relațiilor personale dintre Cavour și împăratul Franței Napoleon al III-lea. Dovadă în acest sens este Pactul de la Plombières din 1858, dintre cele două state. Îndeplinit parțial prin acordurile cu austriei de la Villafranca din 11 iulie 1859, a fost aplicat în manieră absolută, prin alipirea din 1860 a Toscanei și a Emiliei la Regatul Sardiniei și anexarea Nisei și Savoiei la Franța.

Caracterul rezervat și realismul diplomatic ale politicii lui Cavour și-au dovedit eficiența în relația cu Giuseppe Garibaldi din preajma “Debarcării în Sicilia”. Constrâns de angajamentele politice externe, Cavour nu a putut încuraja acțiunea lui Garibaldi, dar a știut să obțină acordul Franței pentru a-și deplasa trupele spre sud, în Marche și Umbria, iar apoi, profitând de succesul acțiunilor legiunilor garibaldine, a preluat Sicilia și sudul Italiei. Astfel l-a forțat practic pe Garibaldi să recunoască unificarea Italiei sub dinastia de Savoia reprezentată de regele Vittorio Emanuele II.

Bazate pe un simț diplomatic desăvârșit, pe un realism oportunism extrem și pe o legitimitate reprezentativă a statului ca monarhie constituțională, valorile morale ale omului politic Benso Camillo Cavour au existat într-o interdependență permanentă cu interesele guvernului și entității statale pe care le reprezenta.²⁴

Federalismul papal al lui Gioberti a fost una dintre componentele risorgimentale secundare, acest lucru datorându-se atât schimbării de atitudine politică a papei Pius IX după 1850 cât și aderenței populare reduse sau îndeplinirii țelurilor de unitate pe alte căi și sub alte forme ideologice.

Apărută în 1843, lucrarea lui Gioberti: *Primatul moral și civil al italienilor*, consideră că datorită primatului de civilizație care revine Italiei ca reședință a celei mai înalte funcții ierarhice bisericești și centru primordial al lumii catolice era de la sine înțeles dreptul legitim de a atribui Italiei statutul de model instituțional prin intermediul unei organizări federale a statelor care o compuneau, sub autoritatea spirituală a papei. Era o soluție care rezolva problema puterii temporale a papilor, făcând din înaltul pontif moderatorul suprem al noului stat, care va respecta necondiționat autoritatea celorlalți principii și bazele stăpânirii lor.²⁵

Aceste idealuri și-ar fi putut găsi realizarea practică prin intermediul papei Pius IX, în 1846, cunoscut pentru simpatiile sale liberale. Și-a început pontificatul sub bune auspicii, eliberând deținuții politici, punând capăt cenzurii presei și inițiind o serie de reforme în administrație, justiție, educație, iar laicilor li s-a permis o mai largă participare la treburile publice. Toate acestea plus crearea în 1847 a unei adunări consultative – Consulta, au creat speranța unificării Italiei sub primatul papal. Anul revoluționar 1848–1849, Republica Romană și Regatul Sardiniei au făcut ca acest proiect să rămână la nivelul unor năzuințe fără argumentare practică.

Mișcare politică cu profunde rădăcini social-culturale *Risorgimento* este un produs identitar al societății italiene din secolul XIX, caracteristicile sale culturale dar mai ales componenta politico-ideologică fiind un model de inspirație și pentru alte națiuni europene.

Din punct de vedere al prozelitismului ideologic mazzinismul a fost cel care și-a câștigat susținători în Țările Române, începând cu anii '30 ai secolului XIX. și încheind cu

²⁴ D. Beales, *The Risorgimento and the Unification of Italy*, Ed. Longman, Londra, 1981, p. 256.

²⁵ Francesco Traniello, Gianni Sofri, *Il Risorgimento*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2002, p. 55.

1872. Contactul direct cu aceste idei este posibil datorită emigrației române de la Paris, emigrație care reușește să stabilească legături cu reprezentanții altor naționalități prezente în capitala Franței, precum cea poloneză, astfel încât se pun bazele unei colaborări politico-revoluționare. Tocmai datorită acestor contacte, patrioții români ajung să cunoască îndeaproape ideologia mazziniană. O a doua cale a fost prin intermediul carboneriei europene, a cărei prezență publică se materializează prin organizarea în 1831 de către Mazzini a „Tinerei Italii”, reluată apoi la nivel european.²⁶ În concepția lui Mazzini, „Tânără Italie” nu este altceva decât „o frăție a tuturor italienilor care cred în legea progresului și în îndatoriri; a celor care cred că Italia este o națiune care cu forțe proprii, cu o unitate de gândire și acțiune, poate transforma Italia într-o națiune de oameni liberi și egali”. Năzuințele lui Mazzini nu s-au limitat doar la ambientul italian, viziunea sa dovedindu-se deschisă la nivelul întregului continent european, afirmând că „lupta trebuie dusă alături de popoarele subjugate cu forța de austrieci și turci, pentru ca aceste popoare să-și câștige independența și libertatea.”²⁷

După exemplul organizațiilor carbonare și bazându-se pe principiile libertății mazziniene au apărut în spațiul românesc organizațiile secrete revoluționare, precum „Frăția”, apărută în 1843, în Muntenia și inițiată de Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Golescu-Arăpila, Filipescu și Bolintineanu.²⁸

Cei mai importanți mazzinieni dintre revoluționarii români au fost Nicolae Bălcescu, Dimitrie Brătianu și C.A. Rosetti. Dacă pentru Nicolae Bălcescu, Mazzini a fost „cel mai mare revoluționar european”, pentru Dimitrie Brătianu a fost „omul secolului”, iar pentru C. A. Rosetti „principiul pur”.

Prin împărtășirea aceluiași valori și prin importante similitudini ale vizionarismului politic, Bălcescu este politicianul român cel mai apropiat ideologic de Mazzini. Atât în discursul politic al lui Bălcescu, cât și în programele revoluționarilor români de la 1848 și mai apoi în hotărârile guvernului provizoriu de la București, în mare parte concepute de același Bălcescu, regăsim termenii cheie ai concepțiilor mazziniene. În toate întâlnim noțiuni precum Patrie, Umanitate, Dreptate, Frăție, complementare ca forță de acțiune unor concepte precum Universalitate sau Democrație europeană, concepte propuse de Mazzini.

Bălcescu a crezut în principiul naționalităților, dar acest lucru nu l-a împiedicat să aibă o perspectivă europeană asupra revoluției de la 1848. Respectă aceeași idee mazziniană conform căreia valorile pentru care luptă un individ sunt valori care trebuie apărute oriunde se află acesta. Astfel, guvernul provizoriu de la București îndemna românii din Principate, atât prin intermediul adunărilor publice cât și al presei revoluționare, să depășească platitudinea statică a unui destin prestabilit și să se implice în sprijinirea puterii liberale, luând ca exemplu alte națiuni europene, care luându-și propria soartă în mâini au format prin revoluție guverne democratice, au dărâmat vechile privilegii sociale și cele care nu aveau un stat național și l-au creat prin voință proprie. Exemplu al „duhului luminării care a strălucit în toate colțurile Europei”, era Franța „cea mărețată”, Germania sau exemplul edificator în cazul de față, chiar și „sora noastră Italia”.²⁹

Această conștiință europeană a revoluționarilor pașoptiști are atât considerente morale și principiale de împărtășire a unor valori politice și sociale comune, cât și

²⁶ Nicolae Bocșan, *Opțiuni sociale și democratice în procesul constituirii solidarității naționale moderne. 1821–1848*, în *Națiunea română*, București, 1984, p. 368.

²⁷ Marco Baratto, *Mazzini e la Romania*, în *Il Cittadino*, Milano, iunie 2005, p. 3.

²⁸ Alexandru Balaci, *Legăturile lui Nicolae Bălcescu cu Giuseppe Mazzini și Italia*, în *Studii Italiene*, s. n.I, 1958, p.361.

²⁹ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, vol. II, București, 1902, pp. 208–211.

semnificații pragmatice. Pragmatismul lui Bălcescu este redat prin acțiunile sale din perioada 1848–1850. Participant la revoluția franceză de pe străzile Parisului, sprijinit de către organizațiile revoluționare de tip mazzinian pentru a deveni inițiatorul revoluției din Muntenia, Bălcescu s-a condus după principiile prevalenței unor noi modalități de modelare a relațiilor sociale și apariția unor noi state conduse după principii democratice, dar în același timp și-a ghidat acțiunile politice în funcție de situații reale. Se explică astfel transpunerea ideilor europeniste în tiparul unor proiecte concrete de formare a unor confederații de state naționale în Europa central-răsăriteană. Pragmatismul acestor proiecte consta în aceea că fărâmițate și divizate, noile state apărute în urma revoluției, nu aveau capacitatea de a se apăra împotriva armatelor contrarevoluționare ale Austriei, Turciei sau Rusiei. De aici au pornit încercările repetate ale lui Bălcescu de a ajunge la o înțelegere politică cu revoluția maghiară a lui Kossuth și încercarea de a concilia guvernul de la Pesta cu moșii lui Avram Iancu.³⁰ Crearea unei confederații dunărene, a fost sprijinită și de Mazzini, prin agenții săi trimiși în această zonă, dar și de un alt ideolog italian Carlo Cattaneo care și-a exprimat opinia încă de la începutul revoluției pe continentul european, aceea că principiul naționalităților va spulbera imperiile absolutiste din răsăritul Europei, acestea fiind substituite de „fedații formate din popoare libere”.³¹

Chiar după înfrângerea revoluției din Muntenia și îndepărtarea guvernului provizoriu de la conducerea statului de către trupele otomane, Bălcescu considera că nu puteau fi puse în practică principiile revoluționare decât prin intermediul unor state ale națiunilor care să formeze o confederație, capabilă să gestioneze destinele acestor națiuni, atât politic cât și militar. Toate aceste proiecte gravitau în jurul revoluției maghiare, singura rămasă neînfrântă la sfârșitul anului 1848, astfel încât comitetele revoluționare de la Paris și-au dorit să sprijine acțiunile lui Kossuth. Se explică astfel de ce polonezul Czartoryski i-a trimis în Ungaria pe generalii Iosif Bem și Henryk Dembinski, însoțiți de ofițeri și trupe ale Legiunii Poloneze, care numărau aproximativ 4000 de oameni.³² Acest lucru a creat o emulație deosebită în rândul revoluționarilor europeni, existând un flux permanent de voluntari spre armata maghiară, la începutul lunii iulie 1849, două treimi din aceasta fiind formată din străini.³³

Fiind creat contextul, observăm interesul italienilor pentru continuarea revoluției din Ungaria, astfel încât agentul mazzinian dar și piemontez, Alessandro Monti este trimis în Ungaria pentru a forma o Legiune Italiană, care să lupte alături de revoluționari. Se spera că vor putea fi recrutați numeroși italieni care-și îndeplineau serviciul militar în cadrul regimentelor austriece din Transilvania. În drumul său spre Ungaria, Monti ajunge la Constantinopol, unde se întâlnește la începutul lui 1849 cu emigrația politică românească, reprezentată de Nicolae Bălcescu și Ion Ghica. Propunerea italianului a fost aceea de a forma o legiune comună româno-italiană, propunere pe care inițial Bălcescu o acceptă, dar apoi bazându-se pe evidența realității, o respinge.³⁴ Evidența, care dovedește pragmatismul lui Bălcescu, însemna imposibilitatea organizării unei unități militare, în măsură să poarte bătălii, imposibilitate generată de lipsa unui număr suficient de voluntari³⁵ ca și lipsa unor

³⁰ *Ibidem*, vol. I, p. 640.

³¹ F. Momigliano, *Carlo Cattaneo e gli Stati Uniti d'Europa*, Milano, 1919, p.12.

³² Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol.IV, editori Elena și Gh. Zane, Ed. Academiei, București, 1964, p.186.

³³ *Ibidem*, p. 209.

³⁴ Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii politice a României 1848–1877*, București, 1930, p.15.

³⁵ Cifra inițială fiind de 30–40 de recruți.

resurse financiare absolut necesare echipării și înarmării acestei legiuni. În plus se adăugau și anumite opinii personale ale lui Bălcescu vizavi de Monti.³⁶

Monti a plecat spre Ungaria, unde formează o Legiune Italiană, legiune care inițial datorită lipsei armelor nu a putut fi trimisă în luptă, singura activitate fiind discursurile „înlăcărate ale lui Monti”, pentru ca apoi în ultimele momente ale revoluției maghiare să intre în focul unui război care se îndrepta spre o inevitabilă înfrângere.

Desigur este discutabil refuzul lui Bălcescu de a se alătura italienilor, fiindcă participarea unei unități românești la revoluția maghiară s-ar fi putut constitui într-un gest simbolic de fraternitate europeană. Credincios valorilor consacrate ale ideologiei de tip mazzinian, Bălcescu și-a dovedit realismul politic, deoarece după înfrângerea revoluției din Muntenia știa că o asemenea luptă nu poate fi dusă doar prin intermediul unor simboluri și programe, indiferent cât de puternice sau încărcate de suflu patriotic ar fi. O revoluție se câștigă prin inimă, suflet și mai ales o cooperare militară solidă între națiunile interesate de schimbarea realităților social-politice de pe vechiul continent.

Tocmai de aceea caută să deschidă noi căi de comunicare cu patrioții maghiari, chiar după înfrângerea acestora, dar se străduiește prin intermediul lui Ion Ghica și Dumitru Brătianu să stabilească linii de acțiune politică cu Mazzini și comitetul său de la Londra.³⁷

În încercarea sa de a urma în continuare ideii formării unei confederații puternice bazată pe voința națională liber exprimată concepe alături de Brătieni, Ion Ghica și C.A. Rosetti un proiect al unei Confederații Orientale. Pentru materializarea acestui proiect, Bălcescu ajunge în ianuarie 1850 la Londra, unde participă la formarea unei înțelegeri est și central europene și se constituie un Comitet din câte trei reprezentanți pentru fiecare dintre cele șase națiuni prezente: români, unguri, polonezi, ruși, boemi și croați. Preocupat de formarea unui organism revoluționar unificat la scara întregului continent, Bălcescu dorește să se reîntoarcă la Londra, chiar în cursul anului 1850, pentru a se întâlni cu Mazzini, lucru pe care nu-l reușise la precedentă sa călătorie în Anglia. Spera să creeze „o mare solidaritate revoluționară, în toată Europa”.³⁸

Chiar de la finalul lui februarie 1850, Bălcescu își dorea să participe la Londra, la o reuniune a naționalităților europene, interesate de proiectul lui Mazzini de a crea o „solidaritate revoluționară a tuturor națiilor Europei”. El a gândit o adunare a tuturor delegațiilor naționalităților în vederea alcătuirii unui program comun de acțiune.³⁹

În martie 1850, Bălcescu își exprimă dorința expresă de a merge la Londra pentru ai întâlni pe Mazzini și Ledru-Rollin, dar această dorință a sa nu se realizează datorită stadiului avansat al bolii sale, dar și a faptului că între timp își schimbase opiniile vizavi de un front comun european. În octombrie 1850, el credea că prioritatea este „să luăm rădăcini în țară” și abia apoi să fie trimis un reprezentant român în comitetul lui Mazzini, reprezentant legitim al unei națiuni și nu doar a câtorva patrioți aflați în exil. În cele din urmă după multe ezitări, emigrația politică română de la Paris decide în martie 1851, ca reprezentant al românilor pe lângă Comitetul Democratic de la Londra să fie Dimitrie Brătianu. Datorită agravării stării sale de sănătate Bălcescu pleacă spre sudul Franței, iar mai apoi spre Napoli și Sicilia, unde a și murit.

Profund atașat de valorile unei societăți ideale, în care direcțiile programatice trebuiau să se bazeze pe o identitate națională subsidiară și complementară în același timp

³⁶ Bălcescu considera că Monti nu are cunoștințele militare necesare pentru a conduce lăgiunea.

³⁷ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p.272.

³⁸ *Ibidem*, p. 274.

³⁹ *Ibidem*, p. 285.

unei identități europene comune, în care relațiile sociale se definesc prin echitate, frățietate, drepturi și obligații liber asumate, Nicolae Bălcescu a dovedit că mazzinismul ca ideologie politică poate fi transferat din dimensiunea utopiei într-o aplicație reală, cu condiția adaptabilității la o situație dată.⁴⁰

După dispariția lui Bălcescu principiile mazziniene sunt întruchipate de idealurile susținute de Dimitrie Brătianu și C.A. Rosetti. Primul numit de Comitetul Național Român, ca reprezentant al românilor pe lângă Comitetul Central Democratic European de la Londra se aliază ideilor lui Mazzini exprimate în proclamația sa către români din iunie 1851, români pe care îi vede ca pe „avangarda gintei latine” și „veriga de unire” cu popoarele din centrul Europei și Balcani. Împreună cu aceste popoare, români aveau posibilitatea să realizeze o confederație dunăreană, bazată pe principiile naționalității și a unor state suverane care pentru a apăra o libertate câștigată prin luptă, își unesc eforturile și resursele.⁴¹ Tocmai în spiritul acestei lupte Dimitrie Brătianu va lansa la 10 septembrie 1852 din Londra, un apel către Principate prin care clama necesitatea unei afirmări fățișe a identității naționale și a dorinței de a se alătura unui front revoluționar european de largă cooperare. Românilor din Austria li se cerea să opună rezistență în fața unei puteri opresoare, împotriva unui împărat „viclean și gâde”. Pentru a spori șansele de reușită a unui astfel de demers, românii ardeleni trebuiau să colaboreze inclusiv cu revoluționarii maghiari dispuși să recunoască celelalte naționalități din Regatul Ungariei.⁴²

Acest apel către românii din Austria prefigura formarea statului național cu granițele depășind limitele Principatelor și incluzând provinciile românești care în acel moment făceau parte din Austria⁴³ dar menținând în continuare în viață ideea unei confederații dunărene. În dorința de a participa la eforturile revoluționare europene Dimitrie Brătianu încearcă la finele anului 1853 să organizeze o legiune românească care să participe la războiul din Crimeea și încearcă să obțină acordul Angliei și Franței în acest sens, dar și să colaboreze cu Emilio Sceberras, Giacomo Manzoni și generalul polonez Milbitz în ceea ce privește problemele practice. Scopul acestei participări se traducea în mesajul pe care români doreau să-l transmită celorlalți europeni, acela de a fi gata să lupte alături de cei din poziția unei națiuni conștiente de propriul statut și stăpână pe destinul său.⁴⁴ Deși eșuată această încercare a lui Dimitrie Brătianu dovedește viziune așa europenistă de tip mazzinian, implicarea sa în susținerea acestor idealuri fiind relevantă fără echivoc într-un articol din martie 1872, scris în semn de omagiu la moartea lui Mazzini, în paginile ziarului *Românul*: „Am dreptul, mă simt îndreptățit să spun celor care nu au avut norocul să-l cunoască, că a fost acea mare personalitate care pentru aproape o jumătate de secol a întruchipat mișcarea de emancipare a tuturor paparelor. O jumătate de secol în care toți cei care luptau pentru libertate și naționalitate au fost numiți mazzinieni, o jumătate de secol în care lumea s-a împărțit între două idealuri: Mazzini, simbolul libertății și țarul Nicolae cel al despotismului. Mazzini era un gânditor profund, un poet, un artist al cuvintelor și în același timp un om cu o gândire pozitivă, pragmatic și atent la detalii. Mazzini iubea frumosul, iubea dreptatea, iubea libertatea, iubea Italia cu ardoarea primei iubiri a unei tinere fete, avea convingeri

⁴⁰ „Republica de la București”.

⁴¹ Alexandru Marcu, *op. cit.*, pp. 47–50.

⁴² Apostol Stan, Grigore Ploșteanu, *Utopia confederalismului pașoptist. Între vis și realitate*, Ed. Vestala, București, 2001, p. 161.

⁴³ *Ibidem*, p. 162.

⁴⁴ Ștefan Delureanu, *Un protagonista romeno della democrazia mazziniana: Dumitru Brătianu (1818–1892)*, Roma, 2002, p. 4.

puternici precum legile naturale eterne, avea credința unui adevărat profet și în același timp era calculat, precis, scrupulos, minuțios ca un contabil, energic ca un comandant pe câmpul de bătaie. Greșesc cei care spun: Păcat că Mazzini nu a crezut în monarhie, că nu a crezut în Vittorio Emanuele, ar fi fost un ministru mai mare decât Cavour. Dacă Mazzini ar fi fost așa, nu ar mai fi fost Mazzini. El nu putea trece peste principii, nu putea deveni mercantil sau un simplu consilier al lui Napoleon III. Mazzini, conștiința poporului italian, revelația Dumnezeuului naționalităților, expresia cea mai vie a libertății moderne, reprezentantul declarat al aspirațiilor tuturor popoarelor, întotdeauna apostol și martir, trebuia să schimbe vechea lume, să o schimbe sau să moară. Misiunea lui a fost aceea de a crea un Cavour, un Garibaldi sau un Manin, de a crea un rege patriot și un popor demn de libertate. I-a creat, a creat libertatea, a făcut unitatea Italiei, a creat Italia, iar dovada că el este creatorul Italiei moderne este dreptul universal de vot al Italianilor.”

Ideile mazziniene își vor găsi expresia și în articolele scrise în *Românul* de C. A. Rosetti, după 1857 regăsind aici noțiuni precum: libertate, dreptate, umanitate sau europenitate. Rosetti a dat în dese rânduri ca exemplu negativ lipsa de unitate a italienilor din timpul revoluției din 1848–1849. Singura soluție victorioasă a acestora ar fi fost reprezentată de unitatea ideologică în jurul lui Mazzini și promovarea unor concepte de cooperare europeană și sistemul republican susținut de revoluționarul genovez. Acest tip de discurs l-a însoțit pe C. A. Rosetti, în întreaga sa carieră politică, tocmai din această cauză fiind considerat un radical și un liberal „roșu”.⁴⁵

Un politician român care nu a adoptat și nu a promovat ideologia mazziniană, deși bun cunoscător al mișcării risorgimentale, a fost Vasile Alecsandri. El a adoptat o poziție legitimistă de tip Cavour, sprijinul politic obținut prin intermediul unor negocieri diplomatice substituindu-se unor concepte revoluționare menite să schimbe umanitatea din temelii. Ponderat ca fire Alecsandri a înclinat spre cumpătare, selecție și reținere față de orice exces. Așa îl expun: opera, biografia și mărturiile contemporanilor. „Sub poetul Alecsandri vezi totdeauna pe omul echilibrat, cu mintea sănătoasă”.⁴⁶ Alecsandri a preferat să stea retras la Mircești sau în străinătate, ferindu-se de luptele mărunte de partid și având oroare de orice exces demagogic și ultrademocratic. Din acest punct de vedere poziția sa este oarecum similară cu a lui Mihail Kogălniceanu sau și mai mult cu a lui Ion Ghica, anti-mazzinian declarat și legitimist convins, putând chiar afirma că a fost posibilă o oarecare influență politică a acestuia din urmă asupra lui Alecsandri.

„Alecsandri era un spirit liberal, liberal în sensul de la 1848 și 1856. Din această pricină el nu simpatizează cu mișcarea de reformă liberală, deși Alecsandri nu era un doctrinar, căci în politică nu avea păreri, dar de la 1866, de la noua Constituție, el se alipește pe lângă mișcarea Junimistă din Iași”, mișcare cu orientări conservatoare.⁴⁷

Trecând în revistă modul în care oamenii politici români de la jumătatea secolului XIX s-au raportat la valorile risorgimentale, se poate desprinde ideea unei profunde cunoașteri a fenomenului, dar acceptarea sa ca model politic este influențată de opiniile politice individuale și de evoluția situației politice generale, de pe bătrânul continent.

⁴⁵ Marco Baratto, *stud. cit.*, p. 5.

⁴⁶ George Panu, *Amintiri dela Junimea*, București, 1908, I, p. 371.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 317.

THE POLITICAL IDEOLOGY OF THE 1848 REVOLUTION AND THE ITALIAN
RISORGIMENTO

A tumultuous ideological effervescence characterized the period encompassing the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. Liberalism became more and more conspicuous, coexisting with the romanticism of the rediscovered classicism and to the nationalism present in a multitude of formulas that aimed at perfection. In the Italian as well as in the Romanian areas we can discover all this ideological tumult, a part of the principles being superposed to others and many of the political activities being in a tight connection. Following the trajectory of the political thinking of Mazzini, we become aware of the existence of some common European values that were the foundation on which the national states and the legitimate monarchies were founded. These new states held a plurality of principles, from Mazzini's to Garibaldi's way of action or Cavour's constructivist policy. The Romanian political personalities from the 19th century took over many of these principles and values, but they tried to adapt them to their own national realities.

ORGANIZAREA INSTITUȚIEI MITROPOLITANE ÎN BISERICA GRECO-CATOLICĂ ROMÂNEASCĂ ÎN PERIOADA LUI IOAN VANCEA DE BUTEASA (1869–1892)

Începând cu predecesorul lui Ioan Vancea, Alexandru Sterca Șuluțiu (1850–1867), cel dintâi mitropolit al Bisericii române unite, arhieriei rezidenți la Blaj asumă deopotrivă calitatea de episcopi diecezani ai diecezei mitropolitane, având pe linie de administrație bisericească aceleași atribuții ca și sufraganii lor, episcopii de Oradea, Gherla și Lugoj și, deopotrivă, pe aceea de șefi ai provinciei mitropolitane de Alba Iulia și Făgăraș, fiind astfel persoana numărul unu în ierarhia ecleziastică greco-catolică. Care este însă linia de demarcație între demnitatea (arhi)episcopală și cea mitropolitană, sursele de epocă nu sunt întotdeauna și în totalitate foarte tranșante și transparente. Considerăm interesant, astfel, să încercăm să identificăm „linia de demarcație” dintre cele două atribuții, care se co-fundamentează una pe alta, de altfel, în practica ecleziastică curentă, sau cel puțin să punem în evidență ceea ce particularizează mitropolitul și mitropolia în raport cu structura arhi (diecezană).

În momentul creării provinciei mitropolitane de Alba Iulia și Făgăraș (1853), ideea de mitropolie la românii ardeleni avea deja o istorie venerabilă. Episcopii uniți de Făgăraș folosesc frecvent de la unirea ecleziastică încoace apelativul mitropolitan, cu variante de genul „vlădică al românilor” sau „la Blaj, la mitropolie”, exprimând prin aceasta un deziderat al continuității cu vechea mitropolie românească a Bălgradului și în același timp un imperativ al autodepășirii instituționale și naționale în ultimă instanță. Dezideratul înființării mitropoliei sugerează ideea unei biserici naționale autonome, cu o ierarhie națională, eliberată de sub jurisdicția mitropolitului primat al Ungariei¹.

Ideea mitropoliei este asumată de mișcarea politico-națională, fiind transferată dinspre sfera ecleziastică propriu-zisă și inclusă printre obiectivele naționale românești prioritare. Revoluția pașoptistă a formulat, în acest sens, dezideratul unei biserici naționale românești și a unei mitropolii autonome, prin care să poată fi depășite diferențele și clivajele confesionale și să se susțină realizarea unității naționale. După revoluție, proiectul este reluat în variantă confesională însă, de către elitele cele două Biserici românești. Lupta pentru reactivarea mitropoliei, dusă pe căi tot mai distincte de către ortodocșii și uniții ardeleni, revendică însă în chip de reper legitimant fundamental continuitatea simbolică cu aceeași mitropolie românească de la Bălgrad, de dinaintea Unirii cu Roma. În mod esențial și fundamental, demersurile pentru reactivarea mitropoliei, semnifică, în ambele confesiuni, lupta pentru o biserică autonomă, desprinsă de ingerințele ierarhiilor vecine, sârbă și respectiv romano-catolică maghiară². Înființarea provinciei mitropolitane de Alba Iulia și

¹ Idealul mitropoliei la românii greco-catolici în secolul XVIII, a se vedea la Greta Monica Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782)*, Cluj-Napoca, 2004, pp. 65–72.

² Mai pe larg această problemă la N. Bocșan, *Națiune și confesiune în Transilvania în secolul al XIX-lea: cazul mitropoliei române*, în Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania: secolele XIII–XIX*, Oradea, 1994, pp. 97–188.

Făgăraș, în 1853, a însemnat, pe lângă preocupările forurilor pontificale de organizare a noii provincii bisericești, în ceea ce-i privește pe românii ardeleni, asumarea unui exercițiu al „reacomodării” cu o instituție „nouă”: mitropolia, care exista până atunci doar în stadiul ideatic al proiectelor, petițiilor, memoriilor revendicative și nu în cel al structurilor ecleziastice concrete. În această ordine de idei, păstorirea primului mitropolit, Alexandru Sterca Șuluțiu, poate fi valorizată drept o perioadă a „aclimatizării” instituției mitropolitane în practica bisericească nemijlocită a românilor greco-catolici.

Delimitarea specificului, a identității însăși a instituției mitropolitane și a funcționalității sale, presupune, în perioada pe care o avem în vedere, înțelegerea câtorva sisteme de referință: primul este cel al normativelor canonice care-i precizau competențele, jurisdicția, provinciei mitropolitane și a întâistătorului deopotrivă, a bazei legale de stat, care o „înartacula” ca entitate ecleziastică distinctă, și în al treilea rând, nivelul practicii ecleziastice nemijlocite: funcționarea ei ca for jurisdicțional superior în raport cu arhieceza și cu episcopiile sufragane.

Bula pontificală *Ecclesiam Christi*, promulgată de Pius al IX-lea în 26 noiembrie 1853 este, înainte de toate, documentul întemeietor de cea mai mare importanță pentru definirea instituției mitropolitane. Acesta postulează constituirea unei provincii ecleziastice de rang mitropolitan, formată din teritoriile diecezelor de Făgăraș și Oradea Mare, scoase pentru totdeauna de sub jurisdicția arhiepiscopiei și mitropoliei de Esztergom, de sub dreptul mitropolitan al acesteia, și din cele două episcopii noi, de Lugoj și de Gherla. Subliniem semnificația precizărilor terminologice prezente în documentul papal: provincie bisericească de rang mitropolitan, concomitent cu constituirea unui scaun arhiepiscopal și mitropolitan distinct: „o provincie ecleziastică proprie, greco-catolică, unită, de limbă română și de asemenea într-un scaun arhiepiscopal și mitropolitan de Făgăraș al românilor de rit greco-catolic unit [...]”³.

Decretele sinodului provincial de la 1872 sunt apoi temeiul canonic care dezvoltă principiile întemeietore din bula papală, precizând în mod explicit poziția mitropolitului în ierarhia bisericească, atribuțiile și competențele sale. În mod semnificativ, hotărârile din 1872 se centrează nu pe instituția mitropolitană, ci pe mitropolit, pe drepturile și plenipotențele acestuia în guvernarea Bisericii. Faptul arată că elaboratul sinodal a operat cu categorii eclesiologice și juridice preluate dinspre dreptul canonic latin, unde ierarhia, autoritatea episcopală este, după cea a papei, principiul creator de viață ecleziastică, și nu dinspre cel răsăritean, unde comunitatea este din punct de vedere eclesiologic baza existenței bisericii. Demnitatea mitropolitană este, astfel, conform decretelor sinodale citate (capitolul III, partea a II-a), „grad mijlociu prea însemnat între capul bisericii și între episcopi”, cu origini în timpurile apostolice (decretele cizează în sprijinul acestei afirmații canonul 34 al Apostolilor și canonul 9 al sinodului din Antiohia). Decretele enumără în continuare șapte categorii de „drepturi” ale mitropolitului în Biserica greco-catolică românească. Mitropolitul are astfel dreptul de a pretinde episcopilor din provincia sa să-l recunoască drept cap al lor și să colaboreze cu el în interesul general al provinciei, dreptul de protector al tuturor bisericilor din provincie, din care derivă întâietatea și onoarea sa peste episcopiile comprovinciali precum și dreptul de a fi pomenit la liturghie și la alte rugăciuni publice de către episcopi și cler. Nimic important și de interes general pentru toată provincia nu se poate întâmpla fără știrea și cooperarea mitropolitului. În calitatea sa de cap al respectivei provincii bisericești, mitropolitul are dreptul de a convoca sinoadele

³ Un fragment din textul bulei, la Augustin Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, pp. 391–392, versiunea românească după Bogdan Murgescu (coordonator), *Istoria României în texte*, București, 2001, pp. 252–253, traducere de Adriana Marian.

provinciale, de a prezida alegerea episcopilor, conform diferitelor uzanțe existente, de a verifica gradul de competență și calitățile candidaților, de a hirotoni pe episcopul ales, după acordarea de către papă a investiturii canonice. Odată cu instalarea situației de sedisvacanță a scaunului mitropolitan, episcopul decan de vârstă în colaborarea cu ordinariatul mitropolitan și cu ceilalți episcopi, are datoria de declanșa întreaga procedură constând în actul alegerii, examinarea candidaților, propunerea ternarului la împărat în vederea numirii. Mitropolitul are de asemenea dreptul de a funcționa ca instanță de apel, pentru forurile episcopoești sufragane, în toate cauzele bisericești, un drept de cea mai mare importanță pentru autonomia provinciei mitropolitane românești. Are dreptul de a pretinde episcopilor sufragani de nu lipsi de la reședință fără motive canonic întemeiate, de a se îngriji de bisericile episcopale vacante și de a dispune constituirea vicarului capitular. Din nou, în calitate sa de cap al întregii provincii, are dreptul de a supraveghea integritatea credinței, integritatea moravurilor, respectarea canoanelor, practicarea uniformă a cultului divin. Pentru înlăturarea abuzurilor în aceste privințe, este îndreptățit să efectueze vizitațiuni canonice. Mitropolitul deține apoi dreptul proedriei în sinoadele ecumenice, înaintea tuturor episcopilor, precum și dreptul de a purta paliul ca semn al jurisdicției arhiepiscopale. Sinodul afirmă că toate aceste drepturi aparțin scaunului mitropolitan greco-catolic de Alba-Iulia și Făgăraș și prescrie obligativitatea respectării lor pentru tot enoriașii provinciei. Capitolul dedicat competențelor mitropolitului se încheie, în chip de corolar, deplasând accentul de pe arhieru pe provincia bisericească, pe care o declară „autonomă și independentă de la jurisdicțiunea oricărei alte provincii bisericești”, depinzând în mod unic și exclusiv de scaunul apostolic al Romei, conform celor statornicite de bula papală întemeietoare⁴.

Studiul normativului canonic fundamental pentru autoritatea ecleziastică mitropolitană a Bisericii greco-catolice îndepărtează, așadar, în mod categoric, o eventuală percepție superficială potrivit căreia mitropolitul în raport cu episcopii sufragani era purtătorul unui titlu onorific și atât, un simplu *primus inter pares*. Sigur, pentru o înțelegere până la capăt a funcționalității instituției mitropolitane, trebuie văzut cum a funcționat în mod efectiv și în practica vieții bisericești normativul canonic sinodal, se impune confruntarea decretelor cu realitatea pentru a vedea dacă n-au rămas simple enunțuri, literă moartă, dar sub raportul formulării canonico-juridice, putem accepta, deocamdată, că autoritatea mitropolitană o încorporează și o depășește pe cea episcopală. Jurisdicția mitropolitului asupra episcopiilor sufragane este comparabilă sub raportul plenipotențelor deținute cu jurisdicția episcopilor diecezani asupra protopopilor și a protopopiatelor. Autoritatea mitropolitană n-o substituie și nici n-o marginalizează pe cea episcopală, nici măcar în cazul sedisvacanței la o episcopie sufragănă, mitropolitul nu devine episcop interimar al acelei dieceze, ci este în măsură doar să dispună alegerea vicarului capitular, care administrează episcopia până la venirea episcopului succesor. Legislația canonică greco-catolică prevede așadar o funcționare a diferitelor paliere ale ierarhiei, fără dubluri și suprapuneri, în așa fel încât mitropolitul exercită o dublă putere de jurisdicție: ca arhiepiscop, este episcopul diecezei mitropolitane, iar ca mitropolit are putere de jurisdicție episcopală peste întreaga provincia mitropolitană.

Din perspectiva relațiilor cu celelalte Biserici catolice din Austro-Ungaria și cu statul, mitropolitul și instituția mitropolitană asigură pentru Biserica Română Unită o

⁴ Pe larg, capitolul despre mitropolit al decretelor sinodale, în *Concilium provinciale primum Alba-Iuliense et Fogarasiense 1872 maii 5–14*, publicat la Ioannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliourum nova et amplissima collectio*, ediție de Ludovico Petit și Ioanne Baptista Martin (în continuare Mansi), vol. 42. *Synodi orientalis, 1865–1874*, Paris, 1910, col. 511–515.

prerogativă fundamentală: *autonomia* ecleziastică. Fundamentată pe stipulațiile bulei papale și pe prevederile decretelor din 1872, autoritatea mitropolitană împreună cu autonomia provinciei ecleziastice românești sunt recunoscute și de legile statale. Mitropolia greco-catolică, deopotrivă cu cea ortodoxă a românilor ardeleni de altfel, au fost „înarticulate” în legile statului dualist, prima prin legea XXXIX/1868 iar a doua prin legea IX/1868⁵.

Calitatea de autonomă, asigurată de instituția mitropolitană Bisericii românești greco-catolice, în sensul unei delimitări complete de ierarhia de rit latin din Ungaria și al unei relații de subordonare doar față de Sfântul Scaun, definesc în termenii dreptului canonic catolic o Biserica mitropolitană *sui iuris*. Practicarea unei astfel de relații de completă independență în peisajul politico-ecleziastic din Ungaria, în condițiile în care timp de un secol și jumătate episcopiile de Făgăraș și Oradea Mare făcuseră parte din provincia mitropolitană de Esztergom, era un adevărat leitmotiv al identității, mai exact al noii identități ecleziastice pe care asumă Biserica unită transilvană după anul 1853. Pe durata arhiepăstoririi lui Ioan Vancea, factorul ecleziastic de natură să submineze autonomia Bisericii românești era din perspectiva discursului identitar românesc cel puțin, proiectul „Autonomiei Catolice” maghiare. Rămâne însă un alt punct nevralgic al autonomiei provinciei greco-catolice românești, chiar dacă de mai mică amplitudine, căruia Vancea îi va dedica o atenție susținută în primii ani ai mandatului său: calitatea de for de apel de a treia instanță pentru cauzele matrimoniale, pe care arhiepiscopul de Esztergom continua să o dețină pentru Biserica românească și după desprinderea diecezelor românești din provincia mitropolitană maghiară.

Calitatea de for de a treia instanță de apel pentru cauzele bisericești judecate în prima și a doua instanță în Biserica română unită, a rămas și după 1853 în seama arhiepiscopiei maghiare de rit latin la Esztergom, oricât a putut părea de puțin compatibilă această dependență jurisdicțională a noii provincii mitropolitane românești, statuată ca autonomă *ab initio*, de o ierarhie străină. Reglementarea acestei chestiuni a preocupat în anii succesivi înălțării scaunului mitropolitan în Transilvania, ierarhia română unită, cele două delegații trimise în Transilvania, sub conducerea nunților vienezi Viale Prela și De Luca, în 1855 și respectiv 1858, nunțiatura vieneză însăși și diferite dicasterii romane⁶. O primă rezolvare a chestiunii a avut loc prin breva papală din 23 decembrie 1859, dată de Sfântul Scaun și ca urmare a solicitărilor arhiepiscopului primat Szcitowski al Ungariei de a primi apelări în regim de a treia instanță de la provincia mitropolitană de Alba Iulia și Făgăraș. Prin această brevă, arhiepiscopul primat era delegat timp de un deceniu cu plenipotența de a putea revizui în a treia instanță cauzele judecate la nivel de a doua instanță de mitropolitul român⁷. În anul 1869 expiră acest mandat acordat prelatului maghiar și Vancea, pe linia opoziționistă a predecesorului său, întreprinde demersuri susținute pe lângă nunțiatură și Sfântul Scaun, pentru a lichida și acest „suvenir” al vechii dependențe față de mitropolia maghiară de rit latin. Vancea refuză oferta nunțiului Falcinelli de a se prelungi mandatul acordat arhiepiscopului primat în 1859. Într-o lungă și elaborată scrisoare trimisă nunțiului Falcinelli în 2 iulie 1869, mitropolitul expune pe larg abuzurile introduse în instanțele ecleziastice de judecată pe perioada ultimei sedisvacanțe a scaunului arhiepiscopal de Făgăraș și Alba Iulia, arătând apoi că, potrivit vechilor uzanțe din Biserica românească,

⁵ Apud A. Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, p. 373.

⁶ Evoluția dezbaterilor privind funcționarea instanțelor de judecată în Biserica greco-catolică românească a deceniului al șaselea, a se vedea în lucrarea Anei Victoria Sima, *Vizitele nunțiilor apostolici vienezi în Transilvania (1855–1868)*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, pp. 47–52, 216–219, 277–280.

⁷ *Ibidem*, p. 278.

aprobate și de papă cu alte ocazii, forul de prima instanță în arhidieceză fusese asigurat de protopop ca delegat al episcopului, ajutat de alți patru preoți. Pledează pentru necesitatea restaurării acestui for de judecată de primă instanță, desființat ca urmare a aplicării abuzive, și la greco-catolici, a instrucțiunii matrimoniale Rauscher. Vorbește apoi despre inconveniente care pot surveni prin judecarea unor cauze ale diecezelor românești, în a treia instanță, de către primatele Ungariei sau orice alt tribunal de limbă neromână, printre care: distanțele și dificultatea efectuării călătoriilor, necunoașterea limbii, actele cauzelor au fost redactate în română la forurile deja judecate etc. Ca soluție, Vancea avansează în scrisoarea sa un adevărat „proiect de reformă” pentru forurile de judecată din diecezele românești, ca alternativă la apropiata expirare a mandatului acordat arhiepiscopului primat, pe data de 23 decembrie 1869. Proiectul-alternativă susținut de mitropolit prevede pentru cauzele judecate în arhidieceză, prima instanță pe seama tribunalului protopopesco, de câte ori va fi aprobat de Sfântul Scaun, a doua instanță-tribunalul arhiepiscopesc, a treia instanță-episcopul de Lugoj. Pentru cauzele de judecată din episcopia Oradei, propune ca primă instanță tribunalul diecezan, a doua-arhiepiscopul de Alba Iulia, a treia instanță-episcopul de Lugoj sau de Gherla. În ceea ce privește dieceza Lugojului, este propus tribunalul diecezan ca primă instanță, a doua instanță-arhiepiscopul de Alba Iulia, a treia instanță-episcopul de Oradea sau de Gherla. Proiectul de reformă al lui Vancea întrunește agreementul nunțiului Falcinelli, care-l expediază împreună cu o scrisoare proprie, cardinalului Barnabò, prefectul Propagandei, în data de 1 august 1869. Mai mult, nunțul este de părere că, dacă Sfântul Scaun aprobă acest proiect, împunerea solicitată de Vancea în scrisoare ar trebui expediată în cel mai scurt timp, pentru a înlătura pericolul unei eventuale desființări a tribunalelor ecleziastice de către guvernul maghiar, așa cum se întâmplase deja în Cisleithania⁸.

Pe perioada sejurului la Roma, ca participant la conciliul ecumenic, Vancea a profitat de ocazie încercând să obțină o rezolvare favorabilă a problemei instanțelor de judecată din Biserica sa, problemă a cărei soluționare se amâna de mult timp. În 25 ianuarie 1870 a înaintat cardinalului Barnabò o relatare despre starea arhidiecezei sale, în care solicita instituirea Scaunului roman ca a treia instanță pentru provincia greco-catolică românească. În solicitarea către Barnabò, a reiterat în linii mari argumentația din scrisoarea trimisă nunțiului de la Viena, în 2 iulie 1869, propunând de asemenea o distribuție similară a diecezelor românești, pe nivele de competență ca foruri de judecată⁹. Mitropolitul reînnoiește această solicitare, în data de 26 ianuarie, către Cesare Roncetti, funcționar la Secțiunea pentru afacerile ritului oriental de la Propaganda, pe care-l roagă să rezolve cât mai repede cererile adresate cardinalului Barnabò¹⁰. În 3 martie 1870, Vancea are o întrevedere cu Marino Marini, prosecretar al Congregației pentru Afacerile Ecleziastice Extraordinare, în problema reglementării forurilor de apel¹¹. După această întrevedere, înaintează papei o petiție, datată 5 martie 1870, în care susținea necesitatea delegării forului papal ca a treia instanță pentru episcopilor greco-catolici români, reluând argumentația referitoare la neajunsurile apelării la scaunul arhiepiscopal de Esztergom¹². Neprimind

⁸ Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali, *Scritture riferite nei congressi. Romeni 1865–1875*, busta no. 1, ff. 341 r–347 r (scrisoarea lui Vancea către Falcinelli), 340 r-v, 348 r-v (scrisoarea lui Falcinelli către Barnabò).

⁹ Textul petiției date lui Barnabò, datate 19 ianuarie 1870, e publicat în N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, pp. 610–611.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 334–335.

¹¹ *Ibidem*, pp. 363.

¹² Publicată în *ibidem*, pp. 615–617.

răspuns la aceste solicitări, mitropolitul încredințează o nouă petiție prosecretarului Marino Marini, în 13 iunie 1870, prilej cu care reamintește și scrisoarea din 5 martie, adresată papei prin intermediul aceluiași Marini, în care ceruse "ca provincia ecleziastică de Alba Iulia, în sensul petițiilor mele anterioare, să aibă competența de a judeca în a treia instanță pricinile bisericești în numele Sfântului Scaun"¹³. Demersurile întreprinse de mitropolitul Vancea în perioada lucrărilor conciliare nu au dat rezultatele scontate. În data de 5 august 1870, nunțiul răspunde solicitărilor arhierelui român, afirmând că nu există nici un argument împotriva delegării pe seama episcopului greco-catolic a mandatului de judecare în a treia instanță a cauzelor bisericești și matrimoniale anchetate de mitropolit în a doua instanță. Nunțiul vienez a mai spus că papa n-a putut să rezolve pozitiv solicitările ierarhului de la Blaj și că a dispus printr-o brevă promulgată în aceeași zi (5 august), prelungirea mandatului episcopului de Esztergom de a judeca în a treia instanță cauzele menționate mai sus¹⁴. Vancea a răspuns, în 17 august 1870, la scrisoarea nunțiului, dar nu cunoaștem conținutul acestei scrisori. În schimb, la această scrisoare a ierarhului român, nunțiul răspunde cu o alta, datată în 22 august 1870, precizând că prin brevele apostolice din 15 decembrie 1866, emise pentru prelații din Austro-Ungaria, Suveranul Pontif prelungea cu încă un deceniu drepturile speciale ce acordau diferiților ierahi și scaune episcopale, gradele doi și trei de jurisdicție. Prin recenta brevă din 5 august, papa a prelungit aceste drepturi în condițiile arătate în scrisoarea precedentă¹⁵.

Nu cunoaștem seria completă a corespondenței purtată de mitropolitul transilvan cu forurile pontificale pe această temă, și astfel, în aceste rânduri, am rezumat informația din scrisorile avute la îndemână. În elaboratul sinodal de la 1872, se prescrie în capitolul III (*Despre forurile instanțelor*) din partea a zecea (*Despre județele bisericești*), desfășurarea întregii proceduri în sensul celor solicitate în perioada anterioară. Potrivit hotărârilor sinodale, ca for de primă instanță pentru cauzele bisericești, civile, criminale și matrimoniale, sunt delegate cu mandatul scris al episcopului, scaunele protopopești. De la acestea se face apel la scaunul episcopal, iar de acestea se apelează la scaunul mitropolitan ca for de a treia instanță. De la forul mitropolitan apelațiunea trebuie înaintată direct la scaunul apostolic, care în baza canonului 5 al conciliului de la Serdica, mandatează pe unul din episcopii provinciei de Alba Iulia și Făgăraș să judece în numele Sfântului Scaun, ca for de a patra instanță, toate cauzele apelate¹⁶. Decretele vor putea fi însă aplicate efectiv abia după revizuirea lor la Roma și retrimiterrea la Blaj, în 1881. În același an, Propaganda Fide, secția pentru afacerile ritului oriental, emite o instrucțiune special dedicată problemei (30 aprilie 1881), în care se conferea nunțiului de la Viena dreptul de mandata pe unul dintre episcopii sufragani mitropoliei de Alba Iulia și Făgăraș, cu prerogativa de a putea judeca în a treia instanță. Ordonanța, deopotrivă cu decretul care încep să funcționeze efectiv în Biserica românească, fiind proclamate oficial ca atare, în al doilea sinod arhidiecezan (1882), vor pune capăt unei situații de vid legislativ care a stăruit aproape un deceniu în provincia mitropolitană transilvană¹⁷. Întreg acest traseu revendicativ nu însemna altceva decât încercarea de a pune în acord jurisprudența bisericească din provincia de Alba Iulia și Făgăraș cu normativul canonic fundamental, bula papală *Eclesiam Christi*, care-i statuase deplina independență jurisdicțională față de arhiepiscopia de rit latin de la Esztergom și, în același timp, de a valida în practică statutul autonom al Bisericii române unite.

¹³ Publicată în *ibidem*, pp. 627–628.

¹⁴ Publicată în *ibidem*, pp. 631–632.

¹⁵ Publicată în *ibidem*, pp. 633–634.

¹⁶ *Concilium provinciale primum Alba-Iuliense et Fogarasiense 1872 maii 5–14*, in Mansi, 42, col. 609.

¹⁷ A. V. Sima, *op. cit.*, p. 280.

În raporturile cu Sfântul Scaun și cu lumea catolică, instituția mitropolitană asigura pentru Biserica greco-catolică o calitate deosebit de importantă: aceea de reprezentare. Participarea mitropolitului la conciliul ecumenic de la Vatican, în perioada noiembrie 1869-iulie 1870, alături de episcopul sufragane Iosif Papp-Szilágyi, a impus grație prestației teologice de excepție a mitropolitului la dezbateri, maximă vizibilitate și audiență pentru Biserica românească. Prin contribuția la dezbaterile conciliare, Vancea a avansat deodată cu punctele de vedere teologice și o imagine a identității Bisericii unite transilvane, atașată de specificul și tradițiile sale răsăritene, și este suficient să amintim în acest sens discursul din 2 iunie 1870, la a 63-a congregație generală, apreciat la superlativ de numeroși participanți, inclusiv de eruditul cardinal Pitra, care i-a dedicat o replică polemică¹⁸. Oficierea liturghiei în limba română în catedrala Sfântul Petru, prezentarea provinciei bisericești ardelenice în textul solicitat de episcopul american Gibbons, sunt alte două secvențe care au scos în relief imaginea mitropolitului și a Bisericii mitropolitane pe care o păstorea. Pe aceeași linie a reprezentării în raport cu Sfântul Scaun se înscriu și pelerinajele la Roma. Ar fi vorba mai întâi de primul său pelerinaj în capitala creștinătății catolice, la care a participat, în 1886, în fruntea episcopatului sufragane, care a cules o serie de aprecieri semnificative pentru imaginea Bisericii românești, așa cum a fost și aceea a cardinalului Simeoni, prefectul Propagandei: „Biserica voastră se distinge între toate bisericile de rit oriental”¹⁹. Anul următor, 1887, episcopatul român în frunte cu mitropolitul participă la un al doilea pelerinaj la Roma, ocazionat de jubileul de 50 de ani de preoție a papei Leon XIII. Cu această ocazie Vancea este tratat într-o manieră cu totul specială, papa invitându-l la cuvânt înaintea tuturor: „Să auzim pe Arhiepiscopul Românilor din Ungaria!”. Discursul rostit cu acest prilej de arhiereul român este numit de papă, care-i cere manuscrisul la final: „nobile ta cuvântare”. Vancea a participat apoi la o impunătoare liturghie papală, organizată în cinstea evenimentului, alături de alți aproximativ 300 de episcopi și 50 000 de credincioși²⁰. Toate aceste gesturi simbolice au o semnificație mai mult decât formală, ele reușesc să impună imaginea Bisericii românești greco-catolice, autonome, cu noul ei statut mitropolitan, atât la Sfântul Scaun care avea până nu demult o cunoaștere cu totul minimală a realităților greco-catolice din Transilvania și, nu în ultimul rând să o facă cunoscută altor reprezentanți ai lumii catolice, cărora le era la fel de puțin cunoscută.

În relațiile interecleziastice din Ungaria precum și în raporturile cu nunțiatul venețian, cu Sfântul Scaun și nu în ultimul rând cu statul ungar, statutul mitropolitan al Bisericii românești iese așadar în evidență prin însăși natura politicilor „externe” desfășurate de mitropolit și de membrii curiei mitropolitane. Pe plan intern, jurisdicția mitropolitană se exercită prin promovarea unei politici comune și prin inițierea de către arhiereul de la Blaj a unor demersuri convergente, cu reprezentarea intereselor tuturor episcopiilor sufragane și a enoriașilor acestora. Intervenția lui Vancea pe lângă oficiali români și discuțiile purtate cu episcopul Pankovici, pentru separarea parohiei românești Sighetu Marmației de la dieceza ruteană de Muncaci și încorporarea ei în aria de jurisdicție a episcopului de Gherla, așadar o problemă de ce depășea raza de jurisdicție „arhiepiscopală”, este unul din primele exemple care arată că mitropolitul înțelege să-și exercite efectiv și nu formal calitatea de arhipăstor al întregii provincii bisericești.

Două direcții validează mai consistent calitatea de mitropolit, prin inițiativele promovate de la Blaj: politico-națională și școlară. Din prima categorie se pot menționa

¹⁸ N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, pp. 436–447.

¹⁹ Ioan Georgescu, *Mitropolitul Ioan Vancea. La 50 ani de la moartea lui*, Oradea, 1942, p. 41.

²⁰ *Ibidem*, p. 42.

demersurile ierarhului Vancea pe lângă guvern, în vederea angajării unor funcționari români greco-catolici în structurile centrale și locale ale administrației de stat. Astfel, în contextul reorganizării tribunalelor din Ungaria și Transilvania, Vancea solicită ministrului justiției de la Budapesta, Baltazar Horváth, prin scrisoarea din 18 aprilie 1870, să numească și români de confesiune unită în diferite posturi, punându-i în acest sens la dispoziție o listă cu 55 de persoane în măsură să asume slujbe ca: judecători la Curtea supremă, asesori și secretari la Tablele Regești din Budapesta și Târgu Mureș, președinți și asesori la judecătoria comitatense și ținutale²¹. Asupra acestui demers revine în perioada 6–10 iulie 1870, când, pe durata călătoriei de întoarcere de la Roma spre Transilvania, se oprește la Budapesta și are o întrevedere cu ministrul Horváth²². În urma solicitării primului ministru maghiar Lónyai Menyhért de a-i prezenta un memoriu cu doleanțele românilor, Vancea convoacă și prezidează două conferințe, la Blaj, în 29 iunie și respectiv 3 iulie 1872, cu participarea și a unor membri ai elitei mișcării naționale, ca George Barițiu, Ilie Măcelariu, Ioan Rațiu. Memoriul, în redactarea lui Barițiu ca secretar-referent și semnat și de mitropolitul unit, va fi publicat în numerele 3, 4/1874 ale ziarului „Observatorul” de la Sibiu²³. Demersurile întreprinse pe linia sprijinirii învățământului românesc, a școlilor confesionale, constituie o zonă de interese generale, vizând în egală măsură Biserica unită în integralitatea ei și comunitatea națională românească, în susținerea cărora Vancea s-a implicat cu autoritatea care i-o conferea poziția de arhiepiscop și mitropolit. A intervenit astfel, la dezbaterile în Dietă a legii învățământului primar, promulgată de guvernul maghiar în 1879, apoi la legea referitoare la învățământul secundar, în 1883²⁴. Un demers de anvergură inițiat de Vancea în numele episcopatului din întreaga provincie, este memoriul adresat ministrului de culte și instrucțiune publică în 18 octombrie 1885, împotriva unei scrisori circulare a acestuia, din data de 13 iulie a aceluiași an, care intervenea în competența consistoriilor diecezane de a judeca în cauze disciplinare și bisericești ale cantorilor-învățători. Memoriu, inedit în istoriografia de la noi, este semnat de mitropolitul Vancea și toți ceilalți episcopi sufragani: Mihail Pavel (Oradea), Victor Mihalyi (Lugoj) și Ioan Szabò (Gherla)²⁵. Mitropolitul s-a mai pronunțat împotriva legii referitoare la grădinițe sau a azilurilor de copii, din 1891²⁶. Prezența mitropolitului greco-catolic în ambianța dezbaterilor pe teme politice și școlare însemna în primul rând să susțină interesele instituției pe care o reprezenta, de pe poziția maximei autorități și reprezentativități ecleziastice, dar în același timp, arhierul asuma implicit și calitatea de „lider național”. În pofida vocii inteligenței laice, tot mai sonor auzită în dezbaterile politice angajată de comunitatea românească din epocă, care milita pentru marginalizarea până la excludere a rolului conducător al arhierilor în mișcarea de emancipare națională, liderii celor două Biserici, profitând și de calitatea lor de senatori de drept în Senatul (Casa Magnaților) de la Budapesta, vor fi într-un fel sau altul, prin pozițiile asumate, și ipostaza de purtători de cuvânt ai națiunii.

Identitatea instituțională a mitropoliei Blajului s-a aflat într-o continuă elaborare, la nivelul practic al vieții ecleziastice. Cei 16 ani de existență a Bisericii române unite ca provincie mitropolitană au însemnat doar delimitarea canonică a unui cadru instituțional și

²¹ Informație preluată din jurnalul participării episcopatului român la conciliul ecumenic, vezi N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, p. 435.

²² *Ibidem*, pp. 482–483.

²³ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 58.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Archivio Segreto Vaticano, *Arch. Nunz. Vienna*, busta no. 587. *Card. Vanutelli*, vol. XXXII, ff. 420 r–428 r.

²⁶ I. Georgescu, *op. cit.*, p. 58.

începutul unui proces de organizare, dus mai departe și amplificat în timpul păstoririi lui Vancea. „Ansamblarea” celor patru episcopii, pe teritoriul cărora funcționau tradiții, cutume, norme de drept diferite în ceea ce privește relațiile cu Sfântul Scaun și cu celelalte biserici din Austro-Ungaria, cu statul și societatea, într-o construcție instituțională atât de complexă, a însemnat parcurgerea unui proces dificil și sinuos, care nu avusese răgazul să ajungă la maturitate într-un interval de numai un deceniu și jumătate, care desparte înființarea mitropoliei de începutul păstoririi lui Ioan Vancea. În ceea ce-l privește pe întâistătător, putem afirma că maniera în care și-a asumat rolul a contribuit foarte mult la configurarea identității instituției pe care o păstora. Atât în relațiile pe care le putem numi „externe”-cu Sfântul Scaun, cu Biserica catolică maghiară, cu statul-cât și în viața internă a Bisericii, Vancea a fost purtătorul de cuvânt al ideii mitropolitane, căreia a încercat să-i impună o imagine cât mai vizibilă, prestigiu și autoritate efectivă. Participarea personală la vizitațiuni canonice, la hirotonirea a doi dintre episcopii săi sufragani: Mihail Pavel, la Oradea (26 ianuarie 1873) și Victor Mihályi, la Lugoj (14 februarie 1875), la sfințiri de biserici și la examene școlare, a însemnat într-o societate cu structuri tradiționale de mentalitate, promovarea unei strategii cu un impact deosebit. Sensibilitatea colectivă a enoriașilor provinciei mitropolitane de Alba Iulia și Făgăraș, deosebit de permisivă la „arătarea vlădicului” ca și la „arătarea împăratului”, înregistra ca pe un fapt excepțional prezența „în teren” a autorității politice sau a celei bisericești. Vancea a reușit, astfel, să impună imaginea unei instituții nu numai de la amvon, sau de la prezidiul reuniunilor sinodale, ci și în mijlocul turmei sale. Sunt de altfel informații care sugerează că era o prezență plăcută și carismatică, mitropolitul rutean de Lemberg, Iosif Sembratowicz, afirmă că pe perioada studiilor vieneze, viitorul mitropolit al Blajului era apreciat și îndrăgit de colegii săi²⁷.

În fine, mai trebui spus că, identitatea instituției mitropolitane ca atare ne este prezentată în exprimarea surselor contemporane sau chiar și ulterioare, sub semnul unei anume confuzii, suprapuneri, adesea indirecte și involuntare, cu arhiepiscopia. Sigur calitatea de arhiepiscop o determină și o întemeiază în mod imediat pe cea de mitropolit, potrivit regulilor canonice, Vancea însuși recomandându-se și semnând acte cu incidență asupra diecezei mitropolitane cât și cele privind provincia bisericească în ansamblu, ca „arhiepiscop și mitropolit”. Gradul de imprecizie sau de suprapunere a identităților instituționale se datorează însă formulărilor unor surse, cele mai multe provenind din exteriorul structurilor bisericești, fiind mai mult formulări ale presei, ori provenite din vorbirea curentă etc. de genul: „ordinariat mitropolitan”, „consistoriu mitropolitan”, „cancelarie mitropolitană” etc. Toate aceste exprimări și denominări au o anume plauzibilitate cel mult în sens simbolic și onorific, altminteri în ceea ce privește funcționalitatea și aria de cuprindere efectivă a sus-numitelor instituții, denominările formulate pe marginea lor nu exprimă nimic concret, pentru că toate acestea nu sunt instituții ale provinciei mitropolitane, ci numai ale arhidiecezei. În actele oficiale, așadar cele în măsură să redea identitatea exactă a funcției și a instituției, Vancea semnează întotdeauna punând denominativul „arhiepiscop” înaintea celui de „mitropolit”. Mai mult, documente de corespondență și nu numai, provenite de la episcopi catolici de rit latin, sau chiar dinspre dicasterii romane, îl numesc pe Vancea doar „arhiepiscop de Alba Iulia și Făgăraș” sau, și mai simplu, „arhiepiscop de Făgăraș”.

²⁷ Augustin Bunea, *Metropolitul Dr. Ioan Vancea de Buteasa. Schiță biografică*, p. 6. Despre impactul „arătărilor imperiale” în mentalitatea colectivă românească, a se vedea Doru Radosav, *Arătarea împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XIX). Discurs și reprezentare*, Cluj-Napoca, 2002.

În mod real, singura „instituție” pe care o putem identifica cu precizie ca fiind mitropolitană, așadar cu putere de a emite hotărâri ale autorității ecleziastice valabile pentru întreaga provincie, este conciliul sau sinodul provincial. Mai putem adăuga apoi, pe linie juridică, după ce Vancea a reușit să „repatrieze” și forul de apel de a treia instanță, cu începere din 1881, și tribunalul bisericesc, în măsura în care la Blaj erau apelate în a treia instanță cauze judecate în primele două instanțe în diecezele sufragane.

Un alt indiciu al funcționării efective a jurisdicției mitropolitane pe linie ierarhică, era reprezentat de felul în care episcopii sufragani se subordonau, în practica bisericească, mitropolitului, așa cum îi obligau decretul sinodale din 1872. Realitatea subordonării și, mai mult, asumarea unei anume solidarități cu poziția și cu demersurile mitropolitului este însă una multiformă pentru că, în realitate, episcopii sufragani au manifestat grade variabile de obediență sau de independență în raport cu arhiepiscopul-mitropolit. Luările diferențiate de poziție față de Autonomia Catolică maghiară, context în care Blajul a oscilat între prudență și refuzul participării, în timp ce episcopia de Oradea și-a trimis reprezentanți la congresele autonomiei de la Budapesta, sugerează limpede cum opțiunea politico-eccleziastică a episcopului diecezan a putut da gesturi și atitudini contrastante în raport cu politica preconizată oficial de mitropolit. O relație de reală colaborare, în cel mai autentic spirit eclezial, a funcționat între Vancea și sufragantul său de la Lugoj de după 1875, Victor Mihályi, aceasta și datorită faptului că între ei raporturile erau vechi și bine consolidate de multă vreme, ca și între mitropolit și Mihail Pavel, a cărui numire în fruntea diecezei de Oradea se pare că s-a bucurat de agreementul și recomandarea lui Vancea.

L'ORGANIZZAZIONE DELLA METROPOLIA GRECO-CATTOLICA ROMENA DURANTE LA GUIDA ECCLESIASTICA DI IOAN VANCEA (1869-1892)

La guida ecclesiastica dell'arcivescovo e metropolita Ioan Vancea a capo della Chiesa greco-cattolica romena (1869-1892), rappresentò un periodo di riforme sul piano dell'organizzazione costituzionale nonché sul piano canonico, disciplinare e scolastico. Durante questi anni fu riorganizzata la struttura dell'arcidiocesi nel senso in cui si modificò la sua estensione territoriale, il numero dei distretti protoprebiterali diminuì praticamente nel 1881 e allo stesso tempo si creò un vicariato foraneo per le comunità greco-cattoliche della zona dei siculi. Si riunirono oltre i sinodi provinciali (1872, 1882), tre sinodi arcidiocesani, nel 1869, 1882 e 1889, momenti di riferimento per l'organizzazione dell'arcidiocesi, soprattutto il secondo, del 1882, il quale integrò i decreti del primo sinodo provinciale (1872) nella legislazione arcidiocesana. Consideriamo altrettanto che nonostante la evidente prossimità e la vicinanza tra le strutture dell'arcidiocesi e quelle dell'intera provincia mitropolitana di Alba Iulia e Făgăraș, si possono delineare da una parte le cariche di Ioan Vancea come arcivescovo e dall'altra le esigenze della sua dignità come metropolita ossia capo dell'intera provincia ecclesiastica dei romeni greco-cattolici. Secondo il nostro parere, la sola „struttura istituzionale” con potere di giurisdizione estesa al livello dell'intera provincia mitropolitana greco-cattolica fu, in questo periodo, il sinodo provinciale, riunito nel tempo di Vancea due volte, come già detto. Il significato storico di entrambi i sinodi provinciali è importante anche per il modo in cui mettono in risalto l'incontro tra la concezione pontificia dell'organizzazione ecclesiastica e quella locale, romena, e per la maniera in cui la latinizzazione influi in modo diretto e conscio oppure indiretto sull'organizzazione costituzionale della Chiesa greco-cattolica romena. Anche se fu valutata all'epoca ed in alcuni ulteriori lavori storiografici come diminuzione della specificità e dell'identità orientale di questa Chiesa, la latinizzazione rappresentò l'espressione, a volte esagerata, di un impegno e di una volontà coerente e di lunga portata, di organizzazione ecclesiastica, che passò nel tempo di guida ecclesiastica di Vancea, dal livello teoretico e puramente dichiarativo a quello dei fatti concreti.

DATE PRIVIND SITUAȚIA ȘCOLILOR ROMÂNE CONFESIONALE ȘI PROBLEMATICA CELOR MIXTE DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Într-un studiu recent¹ am reconstituit în linii generale unele aspecte legate de evoluția școlilor confesionale și a celor mixte determinată de colaborarea dintre stat și biserică în

¹ *Aspecte privind situația școlilor confesionale române și problematica celor mixte din Transilvania în epoca lui Bach*, în mss. la „Anuarul Institutului de Istorie George Bariț din Cluj-Napoca” cu următoarea bibliografie aferentă despre Biserica Unită: Textul Bulei din 1853 la Victor Bojor, *Episcopii diecezei greco-catolice de Gherla acum Cluj-Gherla (1856–1939)*, Târgu-Mureș, 1939, p. 44–54; O. Bârlea, *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj*, în „Perspective”, nr. 37–38, X, Munchen, iulie-decembrie, 1987; P. Dumitriu Snagov, *Le Saint Siège et la Roumanie Moderne. 1850–1866*, Roma, 1982; Ana Victoria Sima, *Vizitele Nunțiilor Apostolici vienezi în Transilvania. 1855–1868*, vol. I-II, Presa Universitară Clujeană, 2003; Nicolae Bocșan, Ioan Cârja, *Biserica Română unită la Conciliul ecumenic Vatican I (1869–1870)*, Cluj-Napoca, 2001; Ioan Cârja, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoritului mitropolitului Ioan Vancea*, Presa Universitară Clujeană, 2007. Despre Șuluțiu vezi: Dumitru Suci, *Studii privind mișcarea națională a românilor din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2004, la studiul I Alexandru Sterca Șuluțiu și mișcarea națională românească, p. 7–183.

Despre Mitropolia Ortodoxă Română și întemeietor vezi: N. Popea, *Arhiepiscopul și Mitropolitul Andrei, baron de Șaguna*, Sibiu, 1979; Idem, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei baron de Șaguna sau luptele național-politice ale românilor 1846–1873*, vol. I, Sibiu, 1889; Ilarion Pușcariu, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900; Ioan Lupaș, *Viața și faptele Mitropolitului Andrei Șaguna*, Sibiu, 1913; Keith Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Rumanian of Transylvania. 1846–1873*, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1977; *In Memoriam. Mitropolitul Andrei Șaguna 1873–2003*, Cluj-Napoca, 2003.

Despre învățământul confesional sâtesc din Transilvania vezi: Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*, București, 1971; Simion Retegan, *Satul românesc din Transilvania, cîitor de școală, 1850–1867*, Cluj, 1994; Idem, *Sate și școli românești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1867–1875)*. Studiu introductiv, ediție îngrijită, note și comentarii de Simion Retegan, Cluj-Napoca, 1994; Idem, *Parohii, biserici și preoți greco-catolici din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1849–1875). Mărturii documentare (1849–1875)*. Numai despre epoca lui Șaguna vezi: Gheorghe Tulbure, *Școala sâtescă din Ardeal în epoca lui Șaguna*, Cluj, 1938. Pe tot spațiul românesc vezi: *Istoria românilor*, vol. VII, tom. I, 1821–1878. Coordonator Acad. Dan Berindei, București, 2003, p. 813–824. Despre atenția acordată de mitropolitul Ioan Vancea și de unele Vicariate problemei școlare vezi: Ioan Cârja, *Biserica și societatea ...*, la cap. III, p. 131–139; Mirela Andrei, *La granița imperiului. Vicariatul greco-catolic al Rodnei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2006, la cap. V, p. 258–319. Multe date privind situația învățământului popular din Transilvania în *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849–1918. Documente*, Vol. II (31 decembrie 1851–15 iulie 1859), volum întocmit de Simion Retegan (coordonator), Dumitru Suci, Mádly Lorand. Colaboratori George Cipăianu, Rodica Sofronie, București, 2004, (în continuare *Mișcarea*); *Crâmpeie din istoria Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania. Eparhia Sibiului către Protopopiatul Solnoc II. Corespondență (1 octombrie 1845–20 decembrie 1874)*, vol. I. Coordonator Dumitru Suci, autori Dumitru Suci, Alexandru Moraru, Flaviu Vida, Cosmin Cosmuța, Cluj-Napoca, 2006, (în continuare *Corespondența*).

dezvoltarea învățământului popular, de politica regimului neoabsolutist în acest domeniu, dar și de raporturile adesea discordante și antagonice dintre cele două Biserici române, unită și ortodoxă. Puterea de influență și prestigiul lui Șaguna a scăpat școlile confesionale neunite de superinspecția unui episcop străin, a trecut-o în mâinile lui și a Consistoriului din Sibiu și printr-o practică susținută pe teren a pus și Ministerul Cultelor să recunoască în 1859 în mod expres aceste realizări, inclusiv drepturile protopopilor și parohilor în materie confesional-școlară.

Într-o epocă dominată de Concordatul cu Roma și de ofensiva mai mult sau mai puțin directă pentru generalizarea Unirii printre românii din Marele Principat al Transilvaniei, ierarhul ortodox pus în pericol de a-și pierde turma sufletească, refuză categoric armonizarea eforturilor materiale comune cu greco-catolicii în încercările de a se obține aprobarea înființării unei Academii Naționale Române sau măcar a unei Academii de Drept comune și se opune înființării de către români a școlilor mixte unite și neunite, chiar în zonele cele mai sărace ale acestuia. Poziția Sibiului dar și a Blajului prozelit a provocat nemulțumirea și disperarea elitelor laice românești, care în plină epocă modernă, situau naționalul înaintea confesionalului și regretau din suflet certurile dintre Blaj și Sibiu, pe care le doreau înlăturate din spectrul vieții publice, premiză în abordarea comună a tuturor problemelor învățământului național.

Ne-am oprit în acest articol și asupra începuturilor școlii confesionale catolice din Târgu Lăpuș, care constituie în sine un material interesant pentru un studiu de caz, fiind un fel de termometru ce înregistra temperaturile înalte ale unor diferende dure ivite în susținerea unor școli de altă confesiune și în problematica școlilor mixte în general. Școala era catolică, dar cu precădere catolică de rit grec, la construcția ei au participat și ortodocși și romano-catolicii din zonă, cu sume mai modeste. Suspiciunile s-au declanșat repede, cele dintre greco-catolici și romano-catolici s-au stins ușor, dar conflictele dintre uniți și neuniți au durat anii întregi și au exasperat opinia publică românească din întreaga Transilvanie. Ne propunem să reconstituim punctele de vedere românești greco-catolice și ortodoxe privind construcția și susținerea școlii, precum și întreaga ei istorie.

Uniții și protopopul Dimitrie Varna aveau colaborarea cu Locotenența în privința contribuțiilor tuturor locuitorilor, indiferent de confesiune, la ridicarea școlii catolice din Târgu Lăpuș, unde să-și trimită copiii la învățătură. Locotenența a stabilit că pentru plata a patru învățători, a unui director și a doi catiheti era necesară suma de 3000 de florini și a ordonat preturii din Dej să investigheze dacă sătenii din pretura Lăpușului consimt la solvirea banilor. Dacă neuniții și celelalte confesiuni nu se angajau, fondarea școlii rămânea în competența exclusivă a greco-catolicilor. La început ortodocșii au consimțit să contribuie, dar la presiunea lui Șaguna au dorit să se retragă, inamicii școlii au pierdut două procese, forțele s-au reunificat în 1857 și în 1858 episcopul Ioan Alexi a binecuvântat piatra de temelie a edificiului. Locotenența a aprobat punerea școlii sub Inspecția și Directoratul Ordinariatului din Gherla, unde învățătorii să fie români greco-catolici știutori de maghiară și germană, uniții cerând înaltului for administrativ să împiedice toate încercările de a stinge colaborarea interconfesională în problema școlară. La insistențele dușmanilor, a intrigilor și a pârilor, Locotenența a trimis o comisie de anchetă și de sondare a populației contribuitoare formată din consilierii școlari de stat Carol Fesztl, Pavel Vasici, translatorul Andrei Mureșan și „comisul” lui Șaguna, protopopul Partenie Trombitaș.

În timpul anchetei, Carol Fesztl a fost corect și a respins cererea romano-catolicilor ca Direcțiunea școlii să intre sub competența Ordinariatului catolic de rit apusean pe motiv că pentru o minoritate maghiară catolică de rit latin nu prejudiciază interesele unei majorități române catolice de rit grec. Toate intrigile ulterioare ale romano-catolicilor efectuate pentru a impune și un învățător de confesiunea lor plătit mai mult de greco-catolici decât de ei, în

condițiile în care uniții au plătit pentru susținerea și dotarea învățătorilor 1097 de florini și romano-catolicii, împreună cu reformații doar 127 florini, au fost înlăturate în urma energicului Sobor protopopesesc din Suciul de Jos. În schimb, în timpul anchetei ortodoxiei contribuatori au răspuns la prima întrebare că dacă s-au hotărât odată să contribuie la susținerea școlii, nu renunță la decizia lor. Protopopul Dimitrie Varna afirma că Partenie Trombitaș, care învățase lecția de acasă (deci de la Șaguna), pe care urma să o recite la Lăpușul Unguresc, s-a amestecat în popor, l-a făcut să se răzgândească în interes propriu, deși a fost admonestat de Fesztl că procedura lui nu era corectă. „Nepriceputul cler și popor greco-oriental”, spunea Varna, s-a lăsat ademenit de vorbele „pline de venin” ale emisarului șagunist și ortodoxiei au renunțat solemn la vechiile angajamente făcute cu uniții. Mai mult, „unii apostoli fanatici ai întinericului” au încercat să-i sperie pe țăranii uniți că fără contribuția ortodocșilor vor fi împovărați cu plata unor sume mari de bani și ar fi mai bine să treacă la neuniți, dar pericolul a fost evitat. Oricum, din dotația anuală a școlii de 2400 florini s-au pierdut 1176, grație retragerii ortodocșilor și acestui incident trist ce va rămâne în posteritate ca o „sfâșiere de tristă memorie”.

În urma anchetei, Locotenenta a aprobat cererea lui Șaguna ca ortodocșii să nu mai fie nevoiți să cheltuiască pentru școli de altă confesiune decât a lor și a ordonat ca uniții din pretura Lăpușului și o parte din cei ce locuiau în districtul Cetății de Piatră împreună cu romano-catolicii din satele mixte și comuna reformată a Lăpușului Unguresc să susțină anual școala cu 1224 florini, din venitul crăsmăritului pe trei luni, din dobânziile și obligațiile împrumutului național sau din alte venituri comunale. Cei trei învățători care predau materiile prevăzute de Ministerul de resort la 23 martie 1855 și doi catiheti, unul greco, altul romano-catolic, erau remunerați cu 1090 florini, restul de 134 florini urmând să fie depuși la casa preturii cezaro-regale pentru formarea unui fond școlar. Toți părinții care nu contribuiau la susținerea școlii și aveau copii ce învățau acolo, plăteau didactrul (taxa școlară) și anume, pentru un elev de clasa I, 1 florin și 20 de creițari, clasa a II-a, 3 florini și 13 creițari, clasa a III-a și a IV-a, 4 florini și 20 creițari. Nici un contribuitor greco sau romano-catolic și reformat, care plătea dare directă nu era scutit de plata salariilor dascălilor, banii se adunau în rate anticipative, la fiecare pătrar de an, în lăzile comunale, de aici erau transferați oficiului cercual care îi va depune la preceptura cezaro-regală din Lăpușul Unguresc, de unde vor ajunge la destinație. Protopopul unit era încântat că în primăvara lui 1859 școala arăta ca un edificiu măreț ce făcea cinste numelui de român, deși lucrările erau finisate doar la parter în cele patru clase, rămânând etajul nefinisat spre paguba școlii și bucuria dușmanilor săi. Clădirea a costat 8000 de florini și în 1859 au mai fost angajați încă 2 dascăli.

Sperând că Satana dormita, uniții au încercat să-și reunească forțele cu ortodocșii și au dorit să reînvie vechea armonie la 5 iulie 1860, când erau pregătite toate condițiile ca protopopul unit Ioan Dragomir și cel neunit Vasile Cosma să semneze protocolul de colaborare. Dar spiritul lui Iuda s-a trezit din nou și un preot ortodox l-a informat pe Șaguna de această încercare și de faptul că în școala din Lăpușul Unguresc se făcea propagandă intensă și intempestivă care primejduia și strica tineretul școlar greco-oriental. Șaguna interzice categoric supușilor săi sufletești să contribuie cu bani pentru școală iar sumele alocate în anii trecuți să fie lăsate uniților drept pomană. Un alt circular al lui Șaguna din 1862, lung cât Evanghelia lui Lazăr, a zădărnicit o tentativă asemănătoare a prepozitului Macedon Pop și a judeului suprem comitatens Gabriel Manu și astfel etajul I a rămas neterminat. S-a recurs la arendarea parterului unui negustor și la construcția rapidă a etajului, o perioadă parterul urmând a fi folosit ca prăvălie și etajul ca școală. Construcția a fost finanțată din arendă, din vânzarea unor obligațiuni și din donațiile obținute de la episcopul Ioan Vancea de Buteasa, canonicii, preoții și creștinii greco-catolici din Eparhia

Gherlei în 1867. Cheltuielile au fost de 1532 de florini și 76 de creițari și au depășit cu 209 florini și 45 creițari suma adunată care era de 1323 florini și 31 creițari, diferența urmând a fi achitată cât mai repede posibil.

Optimizat că edificiul școlar s-a ridicat din „tristele sale ruine” spre bucuria oricărui român binesimțitor „om cuminte și simț uman”, Dimitrie Varna are din nou emoții, se întristează când inamicii aduc pe tapetul unei ședințe a comitetului comitatens problema școlii din Lăpușul Unguresc. Constatând că de mai mulți ani, uniții și neuniții nu se puteau nicidecum împăca, comitetul comitatens în frunte cu președintele său a decis ca greco-catolicii să-i despăgubească pe toți ortodocșii care de bunăvoie au contribuit la susținerea ei, și tot de bunăvoie au renunțat la ea. Dacă uniții, proprietarii de fapt ai școlii, nu erau capabili să-i despăgubească pe ortodocși și pe reformati, școala trebuie scoasă la licitație, cu „doba” spre vânzare. Un spectru negru îi apare în fața ochilor lui Dimitrie Varna care se teme că și împărțirea banilor rezultați din vânzare se va face după repartizarea sibiană „potrivit metodei împărțirii veșmintelor lui Iisus Christos între evreii necredincioși”. Varna cade din nou în disperare și necaz deoarece concepea timpul parcurs de toți ca un secol al luminării bazat pe deviza cultivării și propășirii poporului unde asemenea lucruri ar fi trebuit să nu se întâmple. El respinge categoric ideea ca uniții să-i despăgubească pe neuniți care de 12 ani nu și-au oferit crucerul pentru susținerea școlii, lăsând toate greutățile pe umerii greco-catolicilor. Groaznica propunere a comitetului comitatens a fost însă stopată energic de Gabriel Manu care i-a negat orice fel de competență în materie pe motivul rațional că fosta Locotenentă, care a fixat normele pentru organizarea instituției, a dispus ca toată organizarea acesteia să treacă sub autoritatea Ordinariatului greco-catolic de Gherla. În aceeași ședință comitatensă, Andrei Frâncu a remarcat că majoritatea deținuților de la închisoarea din Dej proveneau din zona Lăpușului, fapt ce demonstra și pretindea în mod imperativ ca școlile și educația să se întărească, să influențeze în bine poporul. Era grav dacă în asemenea condiții cineva propunea ca școlile să nu se înmulțească ci să se desființeze și din cele care existau prin vânzări la licitație sau alte metode. Varna aduce mulțumiri lui Gabriel Manu, salvatorul și al doilea întemeietor al școlii, își pune nădejdea în episcopul Ioan Vancea de Buteasa, plin de merite pentru biserică, școală și națiune, prin acțiunea cărora se va asigura un viitor mai fericit, prosper, fără valuri și convulsii pe seama școlii din Lăpușul Unguresc. În anul școlar 1867–1868, 1/3 din elevi erau greco-orientali, romano-catolici și de alte confesiuni și 2/3 erau greco-catolici. Întrucît pe parcursul crizei unii învățători s-au retras, Vancea a mai angajat un dascăl plătit de el anual cu 120 florini, promițându-i în scurt timp un salariu de 200 florini. Bucuros că răutăcioasele mașinațiuni ale inamicilor care ani întregi au dorit ca școala sau să piară sau să cadă pradă în mâinile lor, Dimitrie Varna își încheie lunga și tumultoasă sa istorie cu deviza „Dumnezeu cu noi și cu sfânta noastră cauză”.²

În alte corespondențe de presă se recunoaște că uniții și neuniții din nordul comitatului Solnocului Interior (sau „Dinlăuntru”), erau cei mai săraci din Transilvania, motiv pentru care situația școlară era mai mult decât precară. Lucrurile s-au putut ameliora grație activității filantropice a fostului pretor cezaro-regal Elia Mitkiewitz și a protopopului unit Ioan Dragomir care au acționat sub auspiciile lui Ioan Alexi. Inițiativa întemeierii școlii din Lăpușul Unguresc data din 1854, poporul peste deosebiri confesionale, a acceptat să contribuie împreună la cheltuieli, astfel că românii din cercul Lăpușului și din cercul Copalnic-Mănăștur au acționat sub deviza „Viribus unitis”. În 1856 lecțiile s-au ținut în casă închiriată și în 1858 școala era ridicată și parțial finisată având la etaj 6 odăi de clasă și la

² „Concordia”, VIII, 1868, nr. 1–562, 16/4 ianuarie, p. 381, nr. 2–563, 19/7 ianuarie, p. 384–385, nr. 11–673, 20/8 februarie, p. 420–421, nr. 12–674, 23/11 februarie, p. 424–425.

parter 4 odăi. Uniții considerau că un asemenea edificiu școlar ar aduce onoare oricărui oraș din Marele Principat al Transilvaniei. Corespondentul greco-catolic care semna cu B. consideră că stricarea armoniei dintre frați a început de la pârlile unui preot greco-oriental la Sibiu inspirat de spiritul Satanei care preferând să miroase tămâia sfințită decât să vadă și să suporte cointelegerea dintre frații de același sânge, și-a vârât coada și unghiile nimicind-o dintr-o lovitură.

După ce Locotenența a scutit 12 comune ortodoxe de orice contribuții pe seama școlilor confesionale mixte, și mai ales pentru cea unită din Lăpușul Unguresc (care nu era mixtă, ci catolică din punct de vedere confesional), celelalte 46 comune unite plăteau anual pentru școală 1224 florini, din care 1090 erau destinați pentru salariile dascăliilor, iar restul de 134, cu alți 100 ce se percepeau de la părinții elevilor de alte confesiuni cu titlul de taxă școlară (Schulgeld) se alocuau pentru înființarea unui fond școlar. Anual școala era frecventată de câte 100–200 elevi, dintre care 60–70 greco-catolici, 20–40 greco-orientali, 10–20 romano-catolici, 3–6 reformati, 2–4 israeliți și din părțile Ungariei veneau câte 10–20. Învățători supleanți au fost în 1857 pedagogul Iacob din Feldru, în 1858 Elie Berciu, I. Bușiță, ca învățător primar cu leafă de 420 florini, indemnizație de locuit 52, Laurențiu Caba, docent și catihet cu 367, Teodor Rotariu cu 252, Lucaci Nagy, catihet romano-catolic cu 52 florini anual. La școala lăpușneană se preda religia, citirea română, ungară, germană, gramatica română, ungară, germană mai puțin după 1860, istoria patriei, geografia, aritmetica, desenul, geometria, istoria naturală, economia, fizica și cântările. Corespondentul B. afirmă că după retragerea ortodocșilor, copiii lor erau primiți ca și ceilalți străini doar după plătirea taxei școlare de 3–4 florini anual³, pe când conform altor surse, ortodocșii au fost de multe ori scutiți de Schulgeld.

Ortodocșii consideră că sumele alocate de ei școlii catolice din Lăpușul Unguresc, ca și materialele de construcție și zilele de lucru prestate în cuantum de 1190 florini pe obligațiuni, 617 florini și 75 creștari bani gata, câțiva stâneni de piatră, 8 bucăți lemne de construcții și 118 zile de lucru au fost obținute prin abuz de organele locale de stat și de cei interesați. Așa s-au petrecut lucrurile la Borcut, Văleni, Dobric, Dobriținaș, Costeni, Cupșeni, Libotin, Mașca, Peteritea, Poiana Porcului, Rogoz, Rohia, Stoiceni, Suciul de Jos și Ungureni. Juzii și bătrânii comunali s-au supus fostului pretor Elie Mitkiewicz să contribuie la susținerea școlii catolice din Lăpușul Unguresc, fiind timorați că dacă nu-i execută poruncile, nu mai erau nici juzi, nici bătrâni sătești. În aceste condiții ei au nesocotit sfatul preoților ortodocși din comunele respective să nu plătească nimic din lăzile comunale pentru școli de altă confesiune fără consultarea comunităților. Parohul Samuil Cupșa combate categoric pretenția clerului unit că juzii comunali și câte doi bătrâni sătești pot lua orice hotărâri în numele comunităților care i-au ales. Dacă se raționa astfel, juzii și bătrânii satelor puteau să le și aprindă, fără să răspundă ca reprezentanți ai comunităților. Membrii antistiilor comunale nu puteau dispune de destinația banilor fără acordul expres al mirenilor din comunități, care a lipsit în toate cazurile menționate. Cupșa părtinește clar opinia mai marelui său bisericesc care nu recunoștea organelor executive de stat să încalce în anumite limite autonomia confesională școlară ortodoxă, măsurile acestora le definea ca ilegale, impuse sau octroate neregulamentar și pe cele mai multe le scotea din funcțiune în problema finanțării școlilor catolice sau mixte. Parohul ortodox își întreabă mai mult sau mai puțin retoric „colegii” uniți cum îndrăznesc să le pretindă neuniților tot timpul bani când unul din capii școlii din Lăpușul Unguresc a spus clar că decât să vadă ortodocși cu influență în jurisdicția și conducerea ei, mai bine îi pune o majă de praf de pușcă la bază și o aruncă în aer ca să devină într-un minut ruină.

³ „Amicul Școalei”, 1861, nr. 43, 28 octombrie, p. 348–350.

Cupșa nu neagă că unii învățători uniți sunt bravi, mai ales pentru confesiunea lor, dar nu pentru ortodocși, față de care s-au dovedit a fi destul de găunoși. Învățătorii din Lăpușul Unguresc îi condiționau pe părinții ortodocși care doreau să-și dea copiii la școală să treacă la Unire și în general elevii greco-orientali, spunea Cupșa, erau tratați ca a cincina roată de la car și îi întreabă malițios dacă asemenea tratamente le-au învățat la Viena sau la Praga și au venit să le aplice în zonă. Cupșa pretinde sentențios ca banii smulși de pretorul Elia Mitkiewitz în neoabsolutism de la juzii și bătrânii comunităților, fără învoirea acestora, trebuie să fie dați înapoi ortodocșilor și doar dacă existau donații după 1861, acestea să rămână uniților drept pomană. El respinge acuzația uniților că neuniții blocau progresul culturii în protopopiatul Solnoc II dând exemplu sinodul protopopesesc din Costeni, din 30 noiembrie 1864. Aici s-a hotărât ca protopopul și doi preoți să facă o vizită tractuală pentru lămurirea poporului despre necesitatea îmbunătățirii veniturilor preoțești, a salariilor învățătorilor și pentru o bună frecventare a școlilor de către elevi. Fiecare comună bisericească urmărea lunar stadiul rezolvării acestor probleme importante din viața comunităților și pe această linie s-au raportat succese sigure, oamenii își plăteau taxele cuvenite, școlile își desfășurau bine activitatea prin ajutor benevol, nu prin execuții silite cum pretindeau uniții. Chiar unde greco-orientalii aveau dascăl bun, ca, de pildă, în Rohia, pe Iov Pop, calificat, bine pregătit, absolvent al cursului pedagogic, plus 6 clase gimnaziale și cu succese în procesul de învățământ, plătit cu un salariu modest, dar fiind un bun gospodar și proprietar, nu pretindea mai mult de la bieții săteni, totuși Dimitrie Varna i-a determinat pe uniții lui minoritari în Rohia, să-l angajeze și pe dascălul unit Filip ce funcționa și în 1868, cu o leafă și mai mică de 10 florini. Cupșa întreabă publicul, date fiind aceste fapte, cine anume punea stavilă creșterii salariilor dascălilor, uniții sau ortodocși? Cupșa nu era de acord nici cu despăgubirea de după 1861 deoarece și Sfânta Scriptură spunea că „numai cine are două haine să dea una la cine n-are” și pretinde că elevii ortodocși fiind rău tratați, se mutau la alte școli, și doar după ce a venit ca învățător Teodor Roșu, elevii au început să frecventeze din nou școala din Lăpușul Unguresc⁴.

Am reconstituit pe larg controversile dintre uniți și neuniți, mentalitățile lor în materie școlară în general, și în problema școlii din Lăpușul Unguresc, în special, doar cu intenția de a măsura întrucâtva temperaturile înalte la care au ajuns disputele și conflictele în epocă. La acestea trebuie adăugat și impactul asupra publicului cititor din cercul Lăpușului și din întreaga Transilvanie, care întreținea o situație încordată, nervoasă, defavorabilă unei colaborări fructuoase în domeniul confesional-școlar românesc și o atmosferă înveninată de interminabile reproșuri. Documentele vremii demonstrează toate fazele evoluției problematicei în cauză legate de ancheta locotențială, retragerea ortodocșilor de la cheltuielile comune, atitudinea reală a pretorului Elia Mitkiewitz în materie școlară. Acest funcționar a lăsat o amintire fericită de mic patron sau mecenat între uniți, și una nefericită, de respingere în memoria ortodocșilor.

După ce episcopul Andrei Șaguna anunță decizia locotenențială privind scutirea ortodocșilor de taxe pentru alte școli confesionale⁵, comunele din zonă divulgă ca ilegale vechile angajamente, dar pretind și restituirea banilor pentru a-i folosi la construcția școlilor proprii, biserici noi sau să și le repare pe cele vechi. Bineînțeles că aceste pretenții și atitudini au stârnit alte certuri și convulsii între cele două confesiuni române. Restituirea sumelor a fost o chestiune spinoasă care nu s-a bucurat de succes în cele mai multe cazuri și o vreme autoritățile au încercat să-i silească pe ortodocși să-și respecte angajamentele vechi. Obștea bisericească ortodoxă din Libotin prin parohul Dionisie Filip și învățătorul Pavel

⁴ „Telegraful român”, XVI, 1868, nr. 21, 14/26 martie, p. 83–84, nr. 47, 13/25 iunie, p. 186–187, nr. 48, 16/28 iunie, p. 189.

⁵ *Correspondență*, p. 205.

Filip se plâneau în 21 ianuarie 1859 protopopului Vasile Cosma că n-a scăpat de cheltuielile pentru școala din Lăpușul Unguresc. Greco-catolicii în număr de doar 34, față de 160 de ortodocși, au plătit dascălul unit din Lăpușul Unguresc din lada satului, de unde au trimis și 12 florini pentru o fundație la școala respectivă. Creștinii greco-orientali cer ca partea plătită de ei pentru școala greco-catolică din Lăpușul Unguresc să li se restituie în bani, pentru a-i depune în continuare în lada comunei sau pentru a-și construi o școală nouă de confesiune ortodoxă în Libotin.⁶ În aceeași zi, obștea bisericească din Poiana Porcului, în frunte cu parohul Ilie Hărăguș, îl solicită pe protopopul Vasile Cosma, ca pe unul ce avea putere, să intervină pentru ca partea ei din lada satului să-i fie restituită și să obțină bani împrumut pentru repararea bisericii care avea datorii și ducea lipsă de veșminte preoțești. Din lada satului greco-catolicii predau școlii din Lăpușul Unguresc două obligațiuni de stat.⁷ La 12 martie 1859 obștea ortodoxă din Libotin, emite o adeverință semnată de dascălul Pavel Filip, preoții Constantin Filip și Dionisie Filip, prin care își exprimă dorința să primească înapoi banii sau obligațiile din împrumutul imperial pentru a reinnoi acoperișul și pardoseala bisericii, zidirea unei școli și a unei capele în cimitir. Sătenii nu consimt ca acești bani să fie folosiți în alte scopuri decât numai în cele dorite de obște.⁸

Asemenea cereri erau îndreptățite și în consonanță cu o circulară a episcopului Șaguna în care-i sfătuia pe supușii săi sufletești să ceară ei înșiși de la pretură obligațiile pentru banii ce i-au împrumutat împărăției și să declare solemn că nu sunt de acord ca banii să fie folosiți fără învoirea lor. Dacă nu venea un răspuns prompt, să aștepte 2–3 săptămâni răspunsul de la pretură și dacă nu-l vor primi sau nu li se vor da obligațiile, să facă recurs la prefectură; dacă nici aici nu vor reuși, cazurile să-i fie raportate la Sibiu pentru a lua el însuși măsurile necesare. Credincioșii să nu se certe cu pretorul, dar să-i spună hotărât că trebuie să-i mulțumească pe creștinii ortodocși, deoarece tot posesorul este stăpân pe banul lui.⁹ Pretura, instituție a administrației locale de stat a regimului neoabsolutist ce încheiase Concordatul și întărirea Biserica Romană putea să îndrepte cu preferință dobânzile sau obligațiile din împrumutul imperial spre bisericile și școlile confesionale catolice sau mixte. Episcopul Andrei Șaguna nu putea accepta, ca și banii ortodocșilor să fie folosiți în asemenea scopuri. Nici măcar în școlile confesionale mixte greco-catolice și greco-ortodoxe procedura nu era considerată binevenită, deoarece Sibiul își concentra forțele strict spre cele curat neunitate. Cupșenii cer și ei înapoi banii din împrumutul de stat aflați în lada satului pentru a-i folosi în interesul bisericii și a-și construi școală proprie ortodoxă, cerere exprimată și de frații lor de credință din Dobricul Lăpușului și Rogoz.¹⁰

Cât despre pretorul Elia Mitkiewitz care făcea parte din cohorte de funcționari din Cisleithania trimiși în Marele Principat al Transilvaniei de regimul neoabsolutist al lui Alexander von Bach, credem că era sincer atașat de principiul luminării poporului prin școală și uneori era chiar șocat de rămânerea în urmă a românilor din pretura lui în această privință. Mitkiewitz nu era interesat de certurile confesionale interromânești și ordona clar ca protopopii și parohii uniți și neuniți, ca și mirenii lor, să acționeze concentrat și concertat în ridicarea școlilor și plățirea unor dascăli competenți și eficienți. Acest lucru îl interesa în primul rând, chiar dacă în calitatea lui de catolic ar fi preferat, probabil, generalizarea catolicismului printre românii din Transilvania și a părținit categoric școala greco-catolică

⁶ Idem, p. 207.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, p. 210. Din lada satului s-au luat pentru clădire o obligație de 100 florini în argint și s-au achitat în 1856, 15 fl. m. c., în 1857, 17 fl. m. c., în 1858, 28 fl. m. c., în total 60 fl. m. c. bani peșini.

⁹ Ibidem, p. 209.

¹⁰ Ibidem, p. 211, 212, 213.

din Lăpușul Unguresc, ca și pe cele mixte din unitatea administrativă, ce o conducea și de care răspundea în fața Locotenenței. Mitkiewitz constată că progresul tineretului școlar era lent, greoi, deoarece lipseau învățătorii capabili și comunitățile erau prea sărace. El a propus ca mai multe sate să-și construiască o școală corespunzătoare și să plătească un dascăl valoros. Pretorul îl convoacă pe Vasile Cosma și pe preoții subordonați să se prezinte la sediul preturii din Lăpușul Unguresc, în data de 29 octombrie 1859, însoțiți de juzi și de unii membrii din antistiile comunale, pentru a trece la fapte.¹¹ Propunerea era logică și benefică, dar presupunea cheltuieli mari și nu s-a putut aplica integral tot din cauza sărăciei de multe ori constatată de pretor în rapoartele sale. Mitkiewitz l-a anunțat pe Vasile Cosma că pentru Rogoz, Libotin, Suciul de Jos s-au fixat salariile preliminare ale dascălilor de 25, 30 și 50 de florini. Protopopul trebuie să găsească învățători capabili să asigure progresul elevilor iar salariul său de 120 de florini pe an se va achita din casele comunale și de la părinții elevilor. Mitkiewitz îl obligă ca împreună cu parohii să țină o evidență clară a copiilor de vârstă școlară, să-i atenționeze și pe juzi că trebuia asigurată o bună frecvență a școlii și părinților să li se explice clar că trimiterea copiilor la învățătură era obligatorie, (în caz contrar puteau fi pedepsiți conform regulamentelor în vigoare). Nu erau exceptați decât pruncii de tot săraci care nu aveau îmbrăcăminte de iarnă, dar vara puteau veni la școală și în cămăși, dacă nu le lipsea hrana necesară. Mitkiewitz a sondat și părerile sâtenilor în problemele școlare care i-au confirmat că ar fi de acord ca mai multe comunități să-și construiască o școală și să salarizeze un dascăl bun, însă și acolo unde mai multe sate s-au hotărât să întrețină școala într-o singură localitate (ceea ce însemna că elevii din celelalte făceau naveta), odăile de clase nu erau pregătite și în comunele respective exista un singur învățător calificat. În aceste condiții căpeteniile comunităților și părinții pruncilor școlari l-au rugat pe Mitkiewitz ca până la 1 noiembrie 1860 fiecare comunitate în parte să-și plătească separat dascălul său și să-și țină școala ca până atunci. Programul și frecvența școlară să fie strict respectate și protopopul să așeze în fiecare sat învățător bun. Pretorul speră din suflet că până în vara anului 1860 se vor construi școli în satele stabilite și vor fi pregătiți mai mulți dascăli demni de numele funcției lor.¹²

Elia Mitkiewitz n-a mai prins multe veri în Transilvania pentru a urmări și supraveghea mersul lucrurilor deoarece regimul neoabsolutist pe care l-a servit a căzut și, probabil, s-a întors acasă împreună cu alți funcționari „octroați”, deci numiți și trimiși pe cale executivă de Viena aici pentru a-i aplica politica centralizatoare. Oricum, intențiile lui bune pentru dezvoltarea învățământului popular românesc sunt, după părerea noastră, incontestabile și trebuie să fie situate deasupra conflictelor unito-ortodoxe în domeniul școlilor. Uneori funcționarii administrației locale de stat înregistrau situații incredibile astăzi și ordonau îndreptarea lucrurilor de urgență. Subcomisariatul cezaro-regal al Reteagului îl atenționa la 30 iulie 1853, prin Fodoran, pe protopopul Vasile Cosma că în parohia Dobricelului (azi Dumbrava) s-a constatat că nici parohul, nici învățătorul nu știau scrie, astfel că înaltele porunci venite de la Viena pentru răspândirea științei de carte în popor nu se puteau aplica și progresul tineretului școlar era blocat. Protopopul să se conformeze instrucțiunilor în vigoare, să găsească un dascăl înzestrat cu știință pentru comuna Dobricelului, să-i fixeze leafa potrivit, deoarece numai prin oameni competenți copiii puteau fi bine instruiți și se asigura obținerea unor rezultate bune la examenele din școlile comunităților. Procedul trebuia extins asupra tuturor satelor aflate sub autoritatea bisericească și școlară a protopopului Vasile Cosma.¹³

¹¹ Ibidem, p. 219.

¹² Ibidem, p. 220–221.

¹³ Ibidem, p. 158–159.

Construcția unor școli noi, salubre, încăpătoare, care să corespundă regulamentelor de stat și bisericești ce urmăreau dezvoltarea învățământului popular confesional, a fost un proces greu, de lungă durată, care s-a derulat și a depășit în timp regimul neoabsolutist, a trecut în cel semiliberal al lui Anton von Schmerling și în unele cazuri s-a desăvârșit în dualism. Astfel, în 1853–1854 în cele 14 sate din subcerul Lăpușului aflate în subordinea protopopului Vasile Cosma, nu existau clădiri pentru școală, în afară de cea neterminată din Suci de Jos, nici în comunitățile cu populație mixtă unită și neunită, nici în cele curat ortodoxe. Din categoria școlilor mixte făceau parte Poiana Porcului, Cupșeni, Libotin, Dumbrava, Ungureni, Rohia, Suci de Jos, Lăpușul Dobricului care împreună cu satele curat greco-orientale prezentau o situație dramatică pe teren. În schimb, după 20 de ani de cheltuieli, eforturi și investiții, dar și de „secetă” în domeniul construcției de școli, a căzut și „ploaia mănoasă” atât de mult așteptată și dorită. În 1873 tabloul apare cu totul altfel, progresele înregistrate în construcții sunt certe și oferă o notă de optimism îndreptățit prin Protocolul școlar elaborat în acest an. Dacă în Borcut, Dobricul Lăpușului, Poiana Porcului, școlile se aflau în plină construcție dar nu erau finisate, în Dămăcușeni, Dumbrava, Inău, Costeni, Cupșeni, Libotin, Rogoz, Rohia, Stoiceni, Suci de Jos, Ungureni, starea edificiilor școlare era notată și considerată bună, la Răzoare și Peteritea era cotate ca fiind foarte bună. Toate școlile erau înzestrate cu grădini cu pomi, cu excepția Borcutului. Învățătorul Pavel Bolbosu era absolvent de curs pedagogic și era plătit cu 80 de florini din lada comunală a Borcutului. În 1873, în semestrul I, școala lui a fost frecventată de 21 de băieți și doar 4 copile, iar 29 de băieți și 26 de fete nu au fost la școală; în semestrul II în rubrica frecvenței școlare nu figurează nici un elev iar la a cea a absențelor sunt înregistrați 49 de băieți și 30 de fete. Iosif Boțiu predă la Dămăcușeni, avea 4 clase normale, era plătit cu 87 de florini de părinții pruncilor, frecvența și absențele pe cele două semestre erau 34 băieți, 20 fete prezenți, la 22 și 11 absenți, și 10 băieți, nicio copilă prezenți la 46 băieți și 31 fete absenți. Dimitrie Perhaiță, absolvent de pedagogică, predă la Dobricul Lăpușului, fiind plătit cu 40 florini din lada comunală. În semestrul I avea prezenți 4 băieți și trei fete, contra 11 băieți și 4 copile, absenți. În semestrul II, niciun prezent, absenți fiind 15 băieți și 7 fete. La Dumbrava Ioan Bodea era absolvent dublu de curs clerical și pedagogic, era plătit cu 51 de florini din lada comunală. În semestrul I a avut 24 băieți, 4 copile, prezenți, contra 25 și 33 absenți; în semestrul II n-a mai avut pe nimeni la școală, înregistrându-se 49 băieți și 37 fete la rubrica absenți.

Teodor Hereșiu, pedagog absolut, funcționa la Costeni, era plătit cu 40 de florini din lada comunală, în semestrul I a înregistrat 30 de băieți, 14 copile, prezenți, contra 29 și 29 de absenți, în semestrul II, n-a mai venit niciun copil la școală, lipsind 59 băieți și 43 de fete. Ioan Ungur, care a terminat 4 clase normale, predă la Cupșeni, era plătit din lada comunală cu 121 de florini, în semestrul I. Prezenți au fost 44 de băieți și 27 de copile, contra 35 și 31 absenți; în semestrul II, 30 băieți, 20 de fete, prezenți, 49 și 38 absenți. Alexandru Perhaiță, absolvent pedagogic și clerical, era plătit de părinții pruncilor din Libotin. În semestrul I a avut 30 de băieți și 16 copile, prezenți, 58 și 30 absenți; în semestrul II n-a mai venit niciun copil la școală, așa că s-au înregistrat 88 băieți și 16 copile absenți. Vele Mihai era plătit la Răzoare cu 80 de florini de părinții pruncilor. În semestrul I a avut 34 de băieți și 14 fete la școală, 30 și 18 au absentat; în semestrul II prezenți au fost 10 băieți și 6 fete, absenți 56 și 26. La Peteritea, Gavril Tunsu avea 4 clase normale, era plătit cu 49 de florini de părinții pruncilor. În semestrul I a avut 30 de băieți și 10 fete prezenți, 26 și 10 absenți; în semestrul II, n-a mai venit nimeni, înregistrându-se 56 băieți și 30 fete absenți. Nicolae Cina a făcut doar școala populară, predă la Poiana Porcului, primea 60 de florini din fondul școlar. În semestrul I, 10 băieți și 7 fete erau prezenți la școală, 50 și 19 absenți; în semestrul II, n-a mai venit niciun copil la școală, absenți fiind 60 și 23. La

Rogoz, Constantin Cosma a urmat 3 clase normale, era plătit din lada comunală cu 60 florini. În semestrul I a avut 38 băieți și 10 fete prezenți, contra 36 și 27 absenți; în semestrul II, 20 băieți și 10 copile prezenți, 54 și 36 absenți. Ioan Pop de la Rohia, avea și patru clase normale, era absolvent de pedagogic și era plătit cu 60 florini, plus patru cupe de cucuruz per elev. În semestrul I au fost prezenți 20 băieți și 8 fete, absenți 10 și 10; în semestrul II, 6 băieți prezenți, nicio fată, înregistrându-se 24 băieți și 18 copile la rubrica absenți. Dascălul Ilisie Griguță, avea doar școala populară primea doar 30 de florini din lada comunală a satului Stoiceni. În semestrul I, a avut 10 băieți și 6 fete, prezenți, 22 și 7 absenți; în semestrul II, 7 băieți prezenți, 32 băieți și 13 copile absenți. George Popovici avea 3 clase normale, primea 80 florini din lada comunei Suci de Jos. În semestrul I erau 25 băieți și 10 fete prezenți, 6 și 6 absenți; în semestrul II, 6 băieți prezenți, 25 băieți și 16 fete absenți. La Ungureni, Demetriu Buda, absolvent de școală populară, primea 40 de florini din arenda cârciumei comunale. În semestrul I avea 30 băieți și 15 fete prezenți, 56 și 34 absenți; în semestrul II, n-a mai venit niciun copil la școală, absenți fiind 86 băieți și 49 copile.¹⁴

Protocolul stă mărturie despre succesul înregistrat în construirea școlilor, o relativă bună pregătire a dascălilor, cu câteva excepții, dar este ilustrativ și pentru frecvența școlară catastrofală din zonă, datorată sărăciei părinților ce-și angajau copii slugi la păstoritul vitelor celor mai înstăriți sau la muncile agricole, iar iarna nu aveau încălțăminte și îmbrăcăminte adecvată pentru a-i trimite la școală.

În regimul dualist, clericii români simt nevoia să înlăture certurile din trecut ivite în problematica școlilor mixte, să împartă și să limpezească apele involburate de decenii de acuzații și reproșuri reciproce și să le transforme, și unii și alții, în școli strict confesionale, considerând ca de pe această poziție le vor putea apăra cu mai mult succes în fața pericolelor de a fi transformate în școli de stat. La 2 iunie 1873, viceprotopopul și inspectorul școlar tractual Demetriu Vășnel îi scria protopopului Samuil Cupșa că străinismul tinde să pătrundă în casele și vetrele românilor și de aici în bisericile și școlile lor, ei fiind asupriți în cauzele naționale și de învățământ. Românii trebuiau să reziste, să se înarmeze cu arma științei și a culturii deoarece prin ele vor împiedica inamicul să-i șteargă din rândul națiunilor europene. Vășnel consideră că starea școlilor din zona Lăpușului nu era bună și deplângea faptul că în cele mixte învățătorii se schimbau anual spre prejudiciul procesului de învățământ, adică odată cel greco-catolic și apoi cel ortodox. El se declară întru totul de acord ca pe viitor greco-orientalii să-și preia și să-și denumească școlile ca școli confesionale ortodoxe și să-și instaleze învățători de confesiunea lor în comunele Cupșeni, unde după șematismul uniților erau în 1867, 225 suflete greco-catolice după conscripția civilă doar 96, în Ungureni 402 sau 392, în Dobricu Lăpușului 287 sau 314, în Poiana Porcului, 120 sau 100, în Libotin 139 sau 59. Protopopul unit ceda celui ortodox 5 comune amestecate cu 1173 suflete greco-catolice după șematismul diecezan și 961 după conscripția civilă cerând în schimb să i se dea ca școli confesionale greco-catolice cu învățători de aceeași confesiune în comunele mixte, Suci de Jos, unde trăiau 463 de suflete greco-orientale și Rohia, cu 452 de ortodocși, deci în total 915 greco-orientali, ceea ce înseamnă că sub jurisdicția lui Cupșa cădeau cu 46 de suflete unite mai mult decât îi reveneau lui din cele ortodoxe. După împărțire se întărea dreptul parohilor în predarea religiei, ca și dreptul poporului asupra școlii, după schemele din trecut, iar învățătorii nu se mai schimbau anual. Calitatea școlilor și denominația de confesionale le vor întări poziția față de stat a cărui legislație le recunoștea dreptul de autonomie.¹⁵

¹⁴ Ibidem, p. 425–426.

¹⁵ Ibidem, p. 421–422.

Acest pact demonstrează că inspectorii și directorii școlari care erau clerici considerau că în cazul celor mixte existau mai puține garanții privind păstrarea autonomiei lor. La 29 septembrie 1873 protopopul Samuil Cupșa îi transmite arhiepiscopului și mitropolitului Procopiu Ivacicoviciu numărul sufletelor greco-orientale și greco-catolice din comunele amestecate Libotin, Cupșeni, Poiana Porcului, Dobricu Lăpușului, Ungureni, Suci de Jos, Rohia. Potrivit protocoalelor parohiale aici trăiau 4626 de ortodocși și după conscripțiile mai noi 1534 de greco-catolici, deci ortodocșii întrec pe uniți cu 3092 de suflete; și dacă se face statistica ortodocșilor după noile conscripții tot ating cifra de 4453 și sunt mai mulți ca uniții cu 2919 creștini. Protopopul își exprimă acordul față de pactul cu greco-catolicii prin care li se cedau școlile din Suci Inferior (sau de Jos) și din Rohia care deveneau unite, greco-orientalii rămânând cu toate celelalte, adică cu Dobricu Lăpușului, Poiana Porcului, Libotin, Cupșeni, Ungureni, unde erau majoritari, exceptând Dobricul Lăpușului, unde uniții îi întreceau ca număr.¹⁶

În 1874 s-a realizat împăcarea și înțelegerea cordială și în privința școlii confesionale unite din Lăpușul Unguresc între românii greco-catolici și greco-orientali. Gabriel Manu, președintele comitetului școlar unit, îi scria la 15 aprilie protopopului ortodox Samuil Cupșa, vechiul adversar al școlii, că îi erau totuși cunoscute sacrificiile comune românești pentru înființarea școlii principale districtuale din localitate. Știa, de asemenea, că după retragerea românilor de confesiune orientală, românii uniți din cercul Lăpușului împreună cu cei din Copalnic-Mănăstur au reușit să conserve existența școlii împotriva decretelor emise de către administrația politică maghiară. Între 1860–1872/3 școala din Lăpușul Unguresc a fost frecventată de 866 elevi, dintre care 764 erau români, după confesiune 521 uniți, 243 neuniți, aceștia din urmă fiind scutiți de plata didactului de 2–3 florini prevăzută de lege. Manu evocă încercările vechi de a revigora armonia și înțelegerea comună pentru susținerea școlii, atât de necesară românilor din district pentru educarea copiilor lor, însă aceste conferințe au naufragiat din considerente și preocupări confesionale neîntemeiate și înguste.

Greco-catolicul Manu constată cu satisfacție că ideea de a susține cu puteri unite școli de calitate, ca cea din Lăpușul Unguresc, a prins din nou rădăcini în cler și popor și s-a împământenit și la Sinoade și la Consistoriile diecezane și arhidiecezane. Protopopul Samuil Cupșa este invitat la o întrunire comună pentru a lua toate măsurile necesare mai ales că adversarii românilor lucrează ziua și noapte să lichideze institutul național școlar cât mai repede. Trebuia încheiat un compromis înțelept, și stabilite definitiv metodele de lucru pentru a asigura conservarea și dezvoltarea școlii principale din Lăpușul Unguresc. Samuil Cupșa, de data aceasta receptiv, întrunește Sinodul protopopesesc și încheie înțelegerea sau compromisul cu uniții pe care îl trimite Mitropoliei spre revizuire și aprobare înainte de a fi pus în lucrare.¹⁷

Un sondaj organizat în 1858 de Mitropolia și Arhiepiscopia Română Greco-Catolică de Alba Iulia, cu sediul la Blaj, în privința stadiului în care se aflau școlile populare confesionale și a măsurii în care corespundeau normelor fixate de stat, este deosebit de semnificativ pentru evoluția învățământului românesc la sfârșitul regimului neoabsolutist. Ministerul Cultelor și al Învățământului, ca și Locotenența Marelui Principat al Transilvaniei, nu erau mulțumite de starea reală a școlilor, de frecvența școlară, de numărul școlilor și de calitatea profesională a dascălilor. Mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu aducea la cunoștința clerului subordonat dispozițiile guvernamentale și locotenențiale privind organizarea școlilor confesionale emise de Ministerul Cultelor și Învățământului la

¹⁶ Ibidem, p. 433–434. Protopopului i s-a cerut raportul printr-un ordin consistorial ca senat școlar emis în 24 august în problema tranșării definitive a problemeticii școlilor în cauză.

¹⁷ Ibidem, p. 447–448.

13 mai 1857. Acestea constituiau un adevărat act normativ de stat care trebuia aplicat pe teren printr-o colaborare armonioasă a funcționarilor publici sau politici din administrația locală cu autoritățile bisericești. Protopopii să trimită tuturor preoților exemplare din acest normativ de stat și să treacă la fapte în sensul celor prevăzute și stipulate. În toate comunele să existe școli bune, salubre și potrivite în proporție cu numărul copiilor de vârstă școlară. Dacă unele sate erau sărace și nu-și puteau construi școli, copiii să fie îndatorați a frecventa școala din satul cel mai apropiat. Băieții și fetele între 6–12 ani să frecventeze școlile populare, la oraș 10 luni, începând din 1 noiembrie până la finele lui august, la sate 9 luni, până la încetutul lunii iulie, în lunile de iarnă până la începutul lucrărilor agricole, în fiecare zi urmând a se ține 3 ore înainte și 2 ore după amiază. Absolvenții de școală populară, între 12–15 ani, urmau școlile de repetiție, inclusiv cei ce învățau o meserie și erau în faza uceniciei. Erau fixate modalități de alegere a dascălilor, competența parohilor locali și a antistiilor comunale în materie școlară, pedepsirea părinților ce nu-și trimiteau copiii la școală, întocmirea unor fonduri școlare pentru acoperirea cheltuielilor necesare. Protopopul se va deplasa în fiecare comună, va convoca parohul, învățătorul, antistii comunali, le va împărți exemplare din acest normativ, le va explica conținutul și îi va îndemna să porceadă la fapte. Șuluțiu își instruia protopopii ca în calitatea lor de inspectori școlari tractuali să viziteze mai des școala și unde lucrurile nu mergeau bine, să recurgă la autoritățile politice pentru îndepărtarea neajunsurilor, deoarece și ele erau îndatorate să privegheze asupra luminării poporului prin școală.¹⁸

Ministerul Cultelor și Învățământului a dispus la 19 aprilie 1858 ca normele de organizare și funcționare, numirea directorilor, catiheților și învățătorilor la școlile populare catolice din Ungaria, să se extindă și asupra celor catolice de rit latin și grec din Transilvania. Locotenenta cere Blajului să prezinte un raport privind numirea inspectorilor, alegerea dascălilor la școlile catolice normale și erariale, precizarea școlilor militare de graniță, ce influență au avut comunitățile în așezarea personalului didactic în școli și dacă acestea nu au abuzat de acest drept sau dacă fondatorii privați ai unor școli nu și-au păstrat o influență prea mare în numirea învățătorilor. Trebuiau cunoscute prin ce metode s-au numit dascălii la școlile catolice montane, comunale și salinare care se aflau sub patronaj erarial (de stat) și să se precizeze influența, partea sau proporția în care autoritățile politice au contribuit la instalarea tuturor învățătorilor de la școlile respective.¹⁹

La 21 iunie 1858 arhidiaconul greco-catolic Alexandru Arpadi din Trei Scaune îl înștiințează pe mitropolit că în districtul lui există o singură școală la Poian, dar n-avea dascăl, creștinii nu puteau să asigure unui învățător leafa și cele necesare traiului, așa că elevii frecventau școala romano-catolică. La Ghelinta, cantorul e și dascăl, este ales de comunitate, el ca și inspector școlar nu l-a întărit, însă l-a acceptat parohul locului. Clădire școlară nu există și dascălul învață pruncii să citească, să scrie, rugăciunile și aritmetica în casă privată. La Vișinelu, cantorul e și dascăl și orele se țin în odaia din spate a casei parohiale, destinată acestui scop. În celelalte parohii nu numai că nu existau dascăli, dar lipseau și cantorii deoarece nu știau bine românește. Dacă nu se vor găsi fonduri private sau din casa statului, pentru salarizarea dascălilor, așezarea parohilor și cantorilor în biserici în curând se va stinge toată românia din Trei Scaune. Alexandru Arpadi nu crede că instrucțiunile din Ungaria se pot aplica și în Transilvania unde nu existau posibilități materiale pentru susținerea inspectorilor și dascălilor. Directorul școlilor catolice, Carol Fesztl a dispus ca uniții să-și trimită copii la școlile romano-catolice din secuime.²⁰

¹⁸ *Mișcarea*, p. 414–415.

¹⁹ *Ibidem*, p. 458–459.

²⁰ *Ibidem*, p. 462–463.

Arhidiaconul Ioan Căpuianu raporta că în tractul Alecușului nu există școli normale și triviale erariale, nici militare de graniță sau montane, camerale și salinare și niciun individ nu a înființat școală catolică. În tract existau școli populare, dar numai 2 sunt construite, în unele comunități sunt speranțe că se vor construi, dar în cele sărace trebuie așteptat multă vreme până la ridicarea lor. Copiii au învățat însă carte în case pe chirie plătită de popor sau în casele cantorilor. Poporul și-a ales dascălii în consens cu antistiile comunei și a parohului, a încheiat contracte întărite de autoritățile politice. În unele cazuri acestea îi examinau și dacă nu corespundeau nu le validau contractele. Căpuianu crede că obștile care au construit deja școlile pe care le administrează pot fi determinate să nu mai influențeze așezarea dascălilor în sate.²¹

Protopopul George Crișan raportează că publicarea dispozițiilor ministeriale și locotenențiale sau mitropolitane nu ajută cu nimic problema grea a învățământului decât în cazul că s-ar constitui un fond școlar din care s-ar plăti dascălii, deoarece mizeria și sărăcia nu permiteau sătenilor să-și cheltuiască banii cu școala în măsura necesară. Antiștii comunali nu se interesau de învățământ deoarece erau oameni simpli și nu-i înțelegeau rosturile sau țineau de alte confesiuni. Crede că era necesară intervenția autorităților politice pentru a repara lipsurile și a încuraja dezvoltarea școlilor populare catolice. Nouă parohii uniți din Ighișdorful Săsesc (azi Ighișul Vechi), Sibiel, Motiș, Borfa (înglobat în Horia), Dacia, Ighișul Vechi, Bârghiș, Vecerd și Răvășel adevăresc că s-au străduit să lămurească poporul să-și ridice școli, să-și dea pruncii și pruncele la școli, iar pe părinții îndărătnici i-au raportat la juzi să-i pedepsească. Dar tocmai din acest motiv și-au atras ura și reproșurile unor creștini din parohiile lor. Ordinariatul mitropolitan să ceară intervenția oficialilor politici asupra oamenilor pentru a-i sili să respecte ordinele în vigoare, deoarece poporul necultivat s-a dezbrăcat mai tare de moralitate în timpul libertății decât în vremurile mai vechi și nu-și ascultă păstorii sufletești. Vicearhidiaconul Blajului, Ioan Olteanu raporta mitropolitului la 1 septembrie 1858, că în iarna trecută, cu unele excepții, nu s-au prea frecventat școlile deoarece lipseau docenții și acolo unde existau, plata era nestatornică. În Cenade însă Ioan Plaste, dascăl și cantor și-a făcut datoria, în unele comune existau școli, în altele, sătenii nici nu se gândeau să le ridice, ca de exemplu, la Lupu, Spătac, Șeușa, Cistei și Mihalt. La Mănărade școala era gata, dar nu avea dascăl. Pretura a interzis ca arenda crâșmăritului pe 3 luni să se dea bisericilor și casei școlilor, banii intrau în casa comunei, deși un document vechi de 75 de ani atestă că în Bucerdea Vinoasă, crâșmăritul pe 3 luni a aparținut totdeauna bisericilor română și reformată și școlilor lor. Deși în Crăciunelul de Jos cu ajutorul banilor de pe crâșmărit s-a construit parțial o școală frumoasă cioplită din brad, pretura a dat banii pe mâna judeului și școala a rămas neacoperită, bătută de ploi și pe jumătate putredă. Sătenii nu-și doresc dascăl adevărat și se agață de cantor să le învețe copiii.²²

Protopopul Aron Boer certifica la 16 septembrie 1858 că dintre parohii unele nu corespundeau dispozițiilor de stat din 13 mai 1857. Parohii erau la Dămieni, Valea Jidanului, Tulgheș, Cerbu, Bilbor, Toplița, Sărmaș, Varheghiu, Joseni, Voșlăbeni, Ghimeș-Făget, Plăeștii de Jos, Gheorghieni, Poiana Mărului, Miercurea Ciuc, Sânmărtin, dar numai la Toplița, Varheghiu, Sărmaș, Tulgheș, Cerbu și Ghimeș-Făget creștinii aveau școli construite, iar în celelalte orele se țineau în case închiriate. Frecventarea școlilor era precară mai ales iarna în cercul GhiorgHENilor, unde satele românești erau împrăștiate și copiilor le trebuia 2 ore până să ajungă la școală. Astfel, se pierdea timpul cu naveta elevilor, și nu se câștigă spor la învățătură, la care se mai adauga faptul că mulți dascăli erau slabi,

²¹ Ibidem, p. 473–474.

²² Ibidem, p. 477–481.

incompetenți, cu două excepții (Joseni și Dămieni). Antîștii comunali nu se interesau de școli și docenții erau „neharnici”. Protopopul propunea ca preoții să țină două ore cu copiii într-un fel de școală de duminică și de sărbători pentru a fi catehizați. Cinci parohii din Cerbu, Tulgheș, Valea Jidanului, Gheorghieni și Bilbor să-și unească forțele și să ridice o școală normală la Tulgheș, în vecinătatea Moldovei, dotată cu plată împărțitească și un dascăl harnic, existând astfel speranța că pruncii o vor frecventa mai bine. Mitropolitul este invitat să facă cunoscut Ministerului starea de întuneric în care zăcea poporul la granița cu Moldova. Împăratul, fiind și patron sau posesor privat al multor proprietăți, să se îndure a da ajutoare preoților uniți, inclusiv pentru construcția școlii normale din Tulgheș. Pruncii ai căror părinți trăiau amestecați cu secuii și erau plugari, economi, morari și păstori, frecventau școli romano-catolice, însă și frecvența lor era precară. Protopopul se teme să-i silească să-i trimită la școală română catolică de rit grec, fiindcă exista riscul ca părinții care nu știau limba română, ci numai maghiara, să treacă la confesiunea catolică de rit latin, în care caz eparhia ar pierde cel puțin șase parohii ce vor fi șterse din șematisme dacă se forțau lucrurile după indicațiile locotenențiale din 1857.

Vicearhidiaconul Nemeș Gregoriu se plîngea și el mitropolitului că lipseau școlile din tractul Șomfalăului (Cornești), dar orele se țineau în case închiriate. El a dispus ca plata dascălilor să se facă din contribuția sătenilor, indiferent că aveau copii sau nu, și anume cei mai înstăriți să contribuie cu un florin, monedă convențională, cei săraci cu 20 creițari, plus pentru un băiat o ferderă de bucate, pentru o fetiță o jumătate de ferderă. Elie Vlăsa Țicudi, protopopul Arieșului, raporta că parohia Bădeni, mică și săracă era parțial maghiarizată, dar s-a construit o casă pentru școală situată lângă cea a cantorului în 1856. În 1858 părinții nu și-au mai dat copiii la școală, deoarece nu doreau să-i plătească nimic cantorului care era și dascăl destul de calificat și harnic. La Aiton exista și școală și dascăl calificat, dar ea a fost frecventată doar de 13 prunci și 5 fetițe. La Dumbrava orele se predau în casă privată, existând speranțe pentru construcția unei școli, însă la Călărași trăiau numai 33 de familii unite, unii erau zilieri și proletari și nu erau capabili să-și construiască o școală, iar neuniții nu vor să-și unească forțele cu ei în această chestiune. În schimb, la Podeni, unde ortodocșii erau majoritari, aceștia țineau școala care era frecventată și de uniți. La Inucu școala era ridicată de trei ani, dar nu era finisată, cerându-se ajutorul preturii. În Cheia de 4 ani cantorul era și dascăl, dar părinții n-au fost mulțumiți de el și și-au adus învățător nou. Cantorul se va muta într-o casă a bisericii și cea cantorială, destul de comodă, va servi de școală. Poporul din Măhaciu era recalcitrant, nu dorea să-și construiască școală și nici nu renunța la cantorul incapabil să-i educe pe copii, pentru a aduce învățător competent. Urma ca o comisie specială să vină la fața locului pentru a schimba lucrurile în bine.

La Ormeniș, grație zelului depus de notarul Petru Horvath, școala stă pe picior bun. În Poiana s-a construit școala încă din 1853, dar era atât de mare, încât iarna nu se putea încălzi, și copiii învățau în casa cantorului. La Cornești dascălul avea ca „salar” uzul a 3 petecuri de pământ, preda vara iar iarna era înlocuit de cantor. La Moldovenești antistia comunală maghiară nu a acordat loc de școală pentru uniți și cantorul ținea orele într-o casă întunecoasă ca o peșteră, iar la Unirea cantorul preda într-o odaie din casa cantorială. Țicudi își informa superiorul ierarhic că autoritățile politice n-au ajutat cu nimic clerul unit în problema școlară, iar antîștii comunali străini nu interveneau din motive de ură națională sau din nepăsare. Poporul român nepăsător nu se străduia cu ridicarea școlilor, nu cumpăra cărți pentru copii și sub diferite pretexte urmăreau să-i subtragă de la frecventarea școlii. Georgiu Stoia, vicearhidiaconul de Mediaș raporta că frecvența școlară era bună doar în patru parohii: la Velț, Ighișu Nou, Șoala, Șeica Mare, antîștii comunali sași nu se îngrijesc de soarta școlilor unite, nu pedepsesc părinții care nu-și trimit copiii la școală, cu excepția celui din Ighișu Nou. În protopopiat nu existau decât 3 școli construite, orele se predau în

celelalte sate din când în când în casele dascălilor. Protopopul a cerut ajutor de la comisariat pentru ca fiecare sat să primească un loc de școală, dar n-a dobândit nimic. Învățătorii, pe lângă că primeau simbrii mici, sau câteodată nici acelea nu li se achitau, nu erau scutiți în tot satul de sarcinile comunale. Protopopul își încheia raportul cu tristețe: „Și așa merg lucrurile cu destul năcaz și amar, așa este starea școalelor acestui arhidiaconat ce cu toată devoțiunea” o arată mitropolitului. Ioan Deak, protopopul Cutului afirma că era imposibil ca fiecare comună să-și aibă școala sa clădită după regulamentul gubernial din 8 martie 1858 și învățător plătit „după cum cere timpul de față”, până ce comunitățile sau obștile sătești vor fi lăsate în voia lor să-și clădească sau nu școli sau să le încropească din îngrădituri proaspete, mici și insalubre. Unele stăteau de 5 ani sub cerul liber, descoperite, gata să se dărâme, sau erau folosite în alte scopuri, cum s-a întâmplat la Drașov, Șpring, Sebeș, Drâmbor, Șeușa, din cercul Albei Iulii. Nici învățători capabili nu se vor găsi până ce se menține tradiția veche ca părinții pruncilor să-i plătească pe dascăli cu 8–16 cupe de cucuruz de prunc dar și pe acestea le obțineau foarte greu, numai cu concursul dregătoriilor comunale sau cercuale. Deci, după spusa arhidiaconului până și cerealele „cu sfadă și scârbă” le puteau căpăta dascălii. Antiștii comunali erau „illiterati”, nu-și băteau capul cu școala nici când erau provocați de parohi, mai ales acolo unde comuna era împărțită în mai multe confesiuni. În protopopiat nu existau decât două școlițe clădite înainte de 1848, în Alba Iulia și Dumitra, cea dintâi îngrădită și acoperită cu paie, dar totuși utilizabilă, cea de a doua, era în ruină și iarna nu putea fi folosită. În celelalte parohii copiii învățau în casele dascălilor (numiți în epocă docenți) sau în case închiriate. Nu există o plată fixă și statornică pentru dascăli pe care să o primească din lada satului, ci ei trebuiau să o scoată de la săteni, dar de multe ori nu o primeau și își pierdeau toată voia de a mai învăța pruncii. La aceste rele se mai adăuga „fatala dezbinare a neuniților”, care deși aveau aceeași limbă cu uniții, nu doreau să aibă școli împreună unii cu alții. Astfel stând lucrurile, în comunele mixte greco-orientale și greco-catolice, oamenii nu erau capabili să-și construiască două școli, pe când împreună puteau să le ridice foarte ușor. Pentru a-și atinge scopurile privind cultivarea românilor din Ardeal, Guberniul trebuia să intervină drastic prin dregătoriile politice și să acționeze după un plan concret bine stabilit. Inginerii de la preturi și prefecturi să elaboreze proiecte pentru fiecare școală, să fixeze prin calcule preliminare prețul acestora după normativul guvernamental din 8 martie 1858, conform numărului copiilor de vârstă școlară și proporțional cu starea financiară a comunelor. Inginerii vor lucra pe cheltuiala comunităților. Dacă într-o comună curat greco-catolică n-ar ajunge banii din casa satului pentru construcția școlii, restul sumei să fie achitat după o repartitie dreaptă de fiecare locuitor, indiferent dacă are sau nu, prunc de școală. În cazul comunelor cu populație mixtă, unită și neunită, unde era imposibil să se ajungă la învoirea de a-și construi împreună școala, din lada satului, să se aloce fiecărei confesiuni bani, iar sumele lipsă să fie repartizate locuitorilor. Salariile învățătorilor să fie fixate de dregătoria politică și bisericească în bani peșin din lăzile comunelor și numai unde acestea nu le puteau plăti integral să se recurgă și la plata în cereale din partea părinților. Doar astfel, credea protopopul, s-ar obține prin concurs dascăli harnici și competenți, o frecvență școlară mai bună. Însă până atunci intenția bună a Ministerului Cultelor și Învățământului din Viena nu va avea efect, deoarece nimeni nu-și poate imagina că se poate asigura o frecvență școlară bună, fără școală construită după cerințele vremii și cu plata convenită învățătorilor calificați.

Vicearhidiaconul Gabriel Crețan, își informa mitropolitul că în cele 22 de parohii ale sale, nu existau docenți capabili și zeloși, dar în 2–3 parohii funcționau dascăli despre care se putea zice că făceau ceva treabă. În timpul primăverii și verii, pruncii munceau pe câmp, iar juzii locali nu pedepseau părinții ce nu-și trimiteau copiii la școală. Juzii locali, dacă erau români „illiterati” ascundeau vinovăția părinților și împreună cu notarii români, ce nu

prevedeau pericolul pentru națiune, emanau acte false prin care dovedeau că pruncii nu frecventau școala deoarece erau bolnavi sau ei sau părinții lor, pentru a scăpa de amenzi. Dacă notarii erau străini procedau cu râvnă exact la fel, băteau din palme, „văzându-ne necazul că românii fug de școală ca diavolul de tămâie”, remarcă rușinat și indignat clericul Gabriel Crețan. O parte din preoți, deși vedeau și știau de aceste proceduri diavolești „pe perirea neamului făcute” nu luau nici o măsură și tăceau „muțește” în fața lor. Deși la Milaș, Archiud, Ocnița, Cozma, Băița și Satu Nou au fost trimiși dascăli tineri și harnici, dar aceștia n-au fost primiți promițându-li-se în batjocură 60–70 florini pe 9 luni și nimic altceva. Sătenii le-au spus că cei din sat (probabil cantorii) sunt bucuroși să primească dascălia și pe bani mai puțini. În acele sate în care părinții sunt amendați că nu-și trimit copiii la școală, critică preoții și amenință dascălul „că mai mult nu va fi dascăl”. Nu rareori asemenea părinți „slabi și întunecați la minte” atrag de partea lor întreaga comunitate.

Atanasie Mesaroși, administratorul diaconatului Băgăului și paroh unit al Ocnișoarei raporta mitropolitului Alexandru Sterca Șuluțiu că în parohiile Ocnișoara, Băgău, Tamborești, Mesentea, Peleș și filia Ciumbud existau școli gata construite frecventate în mod regulat de copiii de vârstă școlară și aici regulamentele de stat erau respectate. În satele Ciugud, Asinip, Hopârta, Pârâu-Cărbunari, Sâncrai, Căpuș, Gâmbaș nu existau școli edificate, dar lecțiile se țineau în case private și frecvența elevilor era bună (cu excepția parohiei Hopârta). La examene elevii s-au prezentat bine și dacă au existat deficiențe, acestea se datorau dascălilor nepricepuți și nu copiilor. Părinții se fereșc tare de dascăli competenți cu plată mare și preferă pe cei ce nu pricep ce înseamnă să fii cu adevărat dascăl, deci pe cantori.

Iosif Milaș din Târgu-Mureș menționa în parohiile sale și faptul că sătenii nu erau solidari în susținerea școlii și plățirea dascălilor. Cei avuți fără prunci spuneau că nu vor învăța copilul nimănui pe banii lor să ajungă domn și apoi să-și scoată căciula în fața lui, alții afirmău că pruncii lor sunt mici și încă nu mergeau la școală, și a treia categorie formată din părinții al căror copii au terminat școala, nu mai vor să dea nici ei nici un crucer. Poporul nu pricepea „neprețuitul folos ce aduce creșterea cea bună cu sine, cu puteri unite”. Samuel Vlasa László din Indol îi relatează mitropolitului că Ministerul Cultelor și Învățământului de departe, de la Viena, dădea instrucțiuni în privința școlilor și pentru îmbunătățirea stării preoților, presupunând sau crezând că poporul român este avut, îi dă mâna să facă de toate, iar preoții lui se întorc de pe o dungă pe alta stând pe scaune luxoase și umplute ca cei bogați. De fapt, protopopul afirma deschis incompatibilitatea dintre pretențiile instrucțiunilor guvernamentale și sărăcia poporului român, care avea nevoie mai mult de bani, de ajutoare de stat pentru biserici și școli, decât de indemnuri și ordine emise pe hârtii oficiale ce nu se puteau aplica pe teren. Guvernul este preocupat să reglementeze fierberea vinarsului, dar mai bine ar fi să se îngrijească de băutul țuicii care trebuie diminuat și „atunci poporul prost i-ar ajunge banii a-și plăti darea și a-și face școli”. Influența parohilor săraci ce își câștigau pâinea de multe ori la munci alături de cei mai de jos zilieri, asupra școlii era slabă și doar îmbunătățirea stării lor materiale ar putea să se răsfrângă benefic asupra învățământului popular. Ioan Baghi, vicearhidiaconul din tractul Mărgăului propune ca salariile dascălilor să fie incluse în impozitele către stat ce sunt culese de preceptorii cezaro-regali și să fie achitate în rate de către autoritățile politice.

Anania Pop din Morlaca crede că numirea unui consilier școlar de stat român greco-catolic, și nu ungur romano-catolic ar putea îndrepta lucrurile, cu colaborarea statului, deoarece acelui român îi zăcea la inimă „propășirea și fericirea națională”. Grigoriu Mihali raporta din Zlatna mitropolitului că în Corna, Baia de Arieș, Ponor nu există clădite școlii și nu făcea nimeni lecții. În Pătrunjeni, parohul Collini s-a apucat să predea lecții, dar pe urmă le-a sistat. La Cărpiniș și Feneș funcționau școli comunale cu învățători neuniți în care

învătau împreună pruncii ortodocșilor și cei ai greco-catolicilor. La Certege nu exista învățatură școlară din lipsa dascălului, iar în Câmpeni învățătorul Clemente Aiudenu nu-și făcea datoria. Sărăcia, trimiterea pruncilor la păscutul vitelor sau la munca câmpului, lipsa veșmintelor stau la baza slabei frecvențări a școlilor atât în zona Zlatna, cât și la Dumbrăveni sau în protopopiatul Clujului și Aiudului.²³

Sondajul unit din 1858 demonstrează starea precară a școlilor confesionale, lipsurile procesului de învățământ și a clădirilor noi destinate acestuia, dar el reflectă doar un stadiu al evoluției lor. Procesul în sine se desfășoară pe o perioadă îndelungată și multe din lipsurile menționate într-o fază vor fi înlăturate în fazele următoare, așa cum s-au constatat lucrurile și în alte zone ale Transilvaniei, evidențiate în studiul de față. Documentele demonstrează că lupta oamenilor cu sărăcia era dificilă, de lungă durată, iar necesitatea unirii capacităților și posibilităților financiare și materiale în construirea școlilor și salarizarea unui corp didactic valoros se impuneau cu și mai multă acuratețe.

Am reconstituit, de asemenea, și am pus accentul pe apelurile și propunerile venite din mai multe părți, de la personalități de marcă, dar și de la unii clerici și chiar de la săteni simpli, pentru efectuarea unei acțiuni generale și comune în problema învățământului confesional școlar.

Privind lucrurile din această perspectivă, la prima vedere s-ar crede că circularul lui Șaguna din 1852 este condamnabil, ca și măsurile luate după aceea de marele ierarh, deoarece au zădărnicit în cea mai mare parte sau în cele mai multe locuri asemenea acțiuni. Nu dorim să părtinim în niciun mod atitudinea Sibiului ortodox, dar reconstituind lucrurile așa cum au fost și explicându-le de ce s-au desfășurat așa și nu altfel, trebuie să constatăm că reacțiile de respingere ale episcopiei greco-orientale, atât în privința înființării unei Academii Naționale, Facultăți de Drept, cât și în problematica școlilor mixte, sunt explicabile în condițiile ofensivei legate de generalizarea Unirii cu Roma prin convertirea românilor ortodocși care urmărea de fapt lichidarea confesiunii greco-orientale din Marele Principat al Transilvaniei. Oricare episcop devotat eparhiei și confesiunii lui, aflat cu un asemenea „cuțit la gât” ar fi reacționat la fel, ca să nu mai vorbim de faptul că relațiile lui Șaguna cu ortodocșii de peste Carpați, cu frații Hurmuzachi, principii Moldovei și ai Munteniei, mitropoliții și episcopii din Principate, mănăstirile bogate de aici, care i-au trimis după 1849 ajutoare pentru repararea pagubelor provocate de războiul național sângeros din 1848–1849, erau deosebit de bune și de cordiale. O eventuală convertire a tuturor ortodocșilor din Transilvania la Unirea cu Roma, ar fi tulburat rău apele, ar fi atras după sine afurisenii și anateme între ierarhi pe o scară cu mult mai mare decât au provocat-o cele de după 1701. Lucrul era de nedorit în epoca modernă, când naționalul trebuia să domine, să înghită confesionalul sau chiar și factorul social în procesul greu și dificil al emancipării politice românești, al formării statului modern și al completării lui până la cuprinderea armonioasă în frontiere naționale a tuturor fiilor și ficelor poporului român.

Pe de altă parte, ambele biserici române din Transilvania au fost și vor fi piese de rezistență pentru etnia, limba și naționalitatea română, pentru emanciparea ei, și până și cel mai modest intelect putea să priceapă că doi este mai mult decât unul, mai ales că înființarea acestui „unicat” era problematică în sine sau era considerat de cei mai mulți ca un făt sau copil născut mort. Lucrurile nu trebuiau forțate nici într-o parte, nici în cealaltă. De fapt, în deceniile următoare clericii ambelor biserici din Transilvania, ajutați de frații de peste Carpați, se vor angrena în mișcarea antidualistă din Austro-Ungaria și în procesul făuririi statului român unitar. Aceasta a fost nota dominantă în epoca modernă, fără a fi însă posibil ca cealaltă problemă adiacentă, a relațiilor dintre uniți și neuniți, să dispară cu totul. Ea a

²³ Ibidem, p. 499–525.

fost doar ameliorată, diminuată, dar revenea câteodată în valuri mai mult sau mai puțin mari în sânul societății românești.

Am văzut că Ioan Maiorescu a lansat în 1852 apelul logic de bun simț, ca încercările de convertire a ortodocșilor la catolicism, certurile dintre Sibiu și Blaj să fie definitiv înlăturate, lucrurile să fie lăsate pe seama unei evoluții naturale, fără intervenții întempestive și forțări. Era recomandabil ca și în locul lor să se instituie colaborarea și armonia între frați în problema Academiei, a școlilor mixte și în toate celelalte probleme. Lucrurile au evoluat exact pe dos și în 1855 Alexandru Sterca Șuluțiu, preconizat și întărit mitropolit, încă din 1854, bate șeaua la 21 aprilie că „amata” sa națiune (deci toată românimea) să priceapă, să cunoască, să adore pronia lui Dumnezeu, să vadă că mâna și providența dumnezeiască este cu ea și din grație divină și prin voința Împăratului are un singur mitropolit și arhiepiscop. Într-adevăr, Șuluțiu era singurul ierarh de acest rang, ceea ce însemna că el a invitat și pe ceilalți români ce formau jumătate din „amata” națiune să vină sub sceptrul, sau mai bine zis, sub cărja lui metropolitană și arhiepiscopescă, adăugând că și Mântuitorul „s-a rugat pentru unirea noastră a tuturor celor ce cred în sfânt numele lui zicând: „Părinte sântă păzește-i pre aceia, în numele tău, pre cari i-ai dat mie, ca să fie una precum și noi”. Sunt evocați sfinții părinți care n-au avut altceva mai sfânt și mai de preț decât unirea cu cea dintâi Biserică apostolească a Romei „întru care au viețuit și murit”. Șuluțiu repetă în circularul său invitația de a adera toți la Unire: „cunoaște dară prea amată națiune și cler voia lui Dumnezeu și prea amatului împăratului tău și urmează ei. Că calea fericiri noastre s-a deschis și bucuria noastră este deplină”. Proaspătul mitropolit de Alba Iulia, cu sediul la Blaj, dispune să se aducă în slujbele divine mulțumită Atotputernicului care prin adâncul sfaturilor a ridicat Alba Iulia, după 142 de ani la rangul vechi de mitropolie, să se roage pentru bunăstarea Bisericii Catolice și Apostolice sfinte și pentru ca Spiritul Sfânt să lumineze toată națiunea română ca sub puterea și sub aripile părintești ale augustei Case domnitoare să se unească sub un singur cap bisericesc al său, care, în contextul dat, nu putea fi altul decât el însuși.²⁴

Șaguna califică actul din 21 aprilie 1855 ca „fiind plin de figuri și sucituri de vorbe”, suspect, periculos pentru Biserica lui Christos pe care o conducea și în care se insinuează că însăși voința împăratului era lățirea și întărirea Unirii cu Roma în sânul poporului român. În adresa către guvernatorul Karl von Schwarzenburg, Șaguna afirmă că poziția Blajului este periculoasă pentru Biserica Ortodoxă Română, deoarece ierarhia ei este atacată de cealaltă ierarhie română și tulbură pacea religioasă din Principat. Înaltul prelat consideră că titlul metropolitan de Alba Iulia era incorect și se cuvenea unei mitropolii române greco-orientale ce urma să se reînființeze deoarece la Alba Iulia mitropolia a fost ortodoxă, iar prin trecerea lui Atanasie la Unire, chiar și romano-catolicii, i-au denumit episcopia ca fiind episcopia Făgărașului și episcopilor le dădură numele de episcopi de Făgăraș, și nimic mai mult. Deci proprietatea Bisericii Ecumenice nu s-a schimbat prin metamorfoza conștiinței personalității lui Atanasie și trebuia redată de drept românilor ortodocși din Marele Principat al Transilvaniei. Episcopii români greco-orientali au trecut sub jurisdicția Karlowitzului în 1783 doar până la restaurarea mitropoliei lor de Alba Iulia, care era dorul cel mai fierbinte al său și al tuturor fiilor săi sufletești, preciza Șaguna. Ierarhul nu se opunea cu nimic înființării unei mitropolii unite sau greco-catolice de Făgăraș, dar este împotriva

²⁴ Arhivele Naționale, Direcția Cluj, Fond Episcopia Greco-Catolică Gherla, Pachet 9, 141/1855, f. 8–9; Idem, F. Șuluțiu, nr. 102; „Gazeta Transilvaniei”, XVIII, 1855, nr. 34, 30 aprilie, p. 129; N. Popea, *Vechea Mitropolie ortodoxă a Transilvaniei. Suprimarea și restaurarea ei*, Sabiniu, 1870, p. 167–169; V. Bojor, *Episcopii diecesei gr. cat. de Gherla...*, p. 39–42; *Mișcarea*, II, p. 267–270.

denominației de Alba Iulia pentru aceasta, la care nu este îndreptățită nici de dreptul istoric nici de cel canonic.²⁵

Șuluțiu era convins că prin circularul său din 21 aprilie 1855 și-a făcut o datorie sfântă, dar într-o scrisoare către episcopul Vasile Erdelyi mărturisește că se teme de influența lui Șaguna asupra guvernatorului Karl von Schwarzenburg ca și de toate mașinațiunile lui menite să submineze și să împiedice progresele Sfintei Uniri, precum și prestigiul episcopilor uniți în fața autorităților de stat. Era necesar ca episcopii Erdelyi, Dobra și Alexi în frunte cu el să întreprindă toate măsurile necesare pentru a îndrepta lucrurile, apelând la concursul Nunțiului Apostolic din Viena. Șaguna prin intervențiile lui mari, puternice și dese, i-a atras de partea lui „mai pe toți”, a devenit atotputernic și factorul sau forul cel mai periculos pentru Sfânta Unire și apărătorii ei, dar și pentru toată națiunea română, pe care o împiedică să treacă la Unire. El l-a determinat pe guvernator să treacă de partea sa, și să-l părăscă la Împărat pentru atmosfera tensionată creată în Marele Principat al Transilvaniei de circulara din 21 aprilie.²⁶

Desigur, manevrele Blajului din anii 1854–1855 au devenit de notorietate publică, ca și cele din anii 1850–1852, atât în Transilvania cât și în capitala imperiului, iar „amicii” unguri și germani ai românilor râdeau copios și tare, de se țineau de burți, bucurându-se că printre „valahi” s-a accentuat dihonía confesională ce părea să nu se mai termine. De fapt, nu este exclus ca regimul neoabsolutist acordând unora mitropolia de Alba Iulia și refuzând-o celorlalți să manevreze pentru menținerea acestor disensiuni cu scopul de a-i stăpâni mai ușor pe români și a-i împiedica să-și concentreze forțele și capacitățile în scopurile politice dorite de toți. Iacob Mureșan și George Barițiu iau poziție deschisă în favoarea părintelui lor sufletească de la Blaj apărând în „Gazeta Transilvaniei” și „Calendarul pentru poporul românesc” toate principiile din circularele și pastoralele Blajului. În replică, Șaguna atacă acele pasaje din „Gazeta Transilvaniei” care fără rușine și fără sfială, subminează Biserica Ortodoxă, samănă vrajbă și neîncredere între arhieru și clerul său și-i numesc pe creștinii Bisericii drept credincioase răsăritene „schismatici” provocându-i să-și părăsească confesiunea și credința și să treacă la Unire. Șaguna combate clar îndemnurile uniților pentru înființarea școlilor mixte recomandată de „neînțelepciunea și mintea cea slabă a redacției” condamnând-o pentru că primea și publica apeluri ce propagau această idee periculoasă pentru bisericile și școlile ortodoxe. Scriitorul de „Calendar”, George Barițiu, încearcă pe toate căile să atace meritele nepieritoare ale Sinodului ortodox din 1850 și să împiedice eforturile de a se obține reînființarea mitropoliei greco-răsăritene. Unitul Barițiu, sau nu cunoștea meritele general recunoscute ale marelui Sobor, sau le-a trecut cu vederea din răutate. Însuși Împăratul a enunțat dreptul la existență și la egală îndreptățire a Bisericii Române Ortodoxe în raport cu alte biserici din stat, și în urma Soborului mulți români calificați au obținut posturi în administrația de stat, membrii lui oferind 6000 de florini și credincioșii 21000 florini pentru sediul Institutului pedagogico-teologic, iar monarhul a aprobat înființarea fundației „Francisc Iosifiană” în 1853 pe seama creștinilor ortodocși. Scriitorul de „Calendar” Barițiu răstălmăcește și schimonosește totul când scrie despre ortodocși, la fel cum redactorul Iacob Mureșan al „Gazetei Transilvaniei” dovedește o tendință rea și periculoasă pentru existența ortodoxiei.

În consecință, Șaguna ca arhierul credincioșilor greco-orientali, îi sfătuiește și îi roagă să nu cumpere și să nu citească „Gazeta Transilvaniei” a lui Iacob Mureșan și „Calendarul” lui Barițiu, deoarece „sunt pline de minciuni, amăgiri și înșelăciuni” care urmăresc subminarea Bisericii greco-orientale. Înaltul ierarh își sfătuiește fiii sufletești să

²⁵ N. Popea, op. cit., p. 174–177; *Mișcarea*, II, p. 280–282.

²⁶ A.N.D.J. Cluj, F. Șuluțiu, nr. 109; *Mișcarea*, II, p. 283.

tragă masca naționalității de pe fața „Gazetei” și a „Calendarului” și vor vedea imediat că adevărata intenție era zdrobirea existenței confesiunii ortodoxe prin înglobarea ei în catolicism.²⁷

De fapt, dovada concretă a prestigiului și a autorității spirituale a episcopului Andrei Șaguna, a rolului său din 1848–1849 în combaterea centralismului maghiar de stat ce a detronat Dinastia, recunoscut de Tron și de Viena catolică, apare în dimensiunea ei adevărată, prin faptul că în pofida manevrelor catolice de rit latin și grec a politicii lui Thun și a unor autorități locale de stat, între 1850–1857, numărul ortodocșilor români din Marele Principat al Transilvaniei a crescut de la 30,2 % la 31,7 %.²⁸

DONNÉES CONCERNANT L'ÉVOLUTION DES ÉCOLES ROUMAINES
CONFESSIONNELLES DE LA TRANSYLVANIE ET LA SITUATION DOUTEUSE DES
ÉCOLES MIXTES DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XIX-IÈME SIÈCLE

L'étude présente l'évolution des écoles roumaines confessionnelles uniates et orthodoxes de la Transylvanie pendant le régime néoabsolutiste d'Alexandre von Bach et les efforts des deux églises roumaines et des autorités de l'Etat d'assurer à l'enseignement primaire un niveau intellectuel approprié à l'époque moderne.

Le grand prélat Andrei Șaguna s'est opposé fermement à l'existence des écoles mixtes orthodoxes et gréco-catholiques et a mis l'accent exclusivement sur un bon fonctionnement des écoles primaires gréco-orientales, à l'encontre de la politique viennoise et les tendances uniates de Blaj, qui ont poursuivi la généralisation de la confession gréco-catholique parmi les roumains de Transylvanie par l'absorption de tous les orthodoxes. La formule des écoles ayant une seule confession a été appliquée au début du dualisme austro-hongrois par le clergé roumain appartenant à ces deux confessions qui se sont partagé les écoles mixtes en les transformant soit en écoles uniates, soit en écoles orthodoxes. Le caractère confessionnel des écoles et l'autonomie des églises en ce qui concerne le processus d'enseignement a été reconnu par les lois hongroises de l'époque. Le clergé roumain a choisi cette solution qui a été la plus appropriée pour la conservation de l'existence des écoles roumaines confessionnelles.

²⁷ Gheorghe Tulbure, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări școlare. Diverse*, Sibiu, 1938, p. 195–201; *Mișcarea*, II, p. 300–304.

²⁸ Traian Rotaru (coord.), *Recensământul din 1857. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997, p. 10; *Mișcarea*, II, p. XII, de la capitolul Introducere de Simion Retegan.

PROIECTE DE CONSTITUIRE A UNOR UNITĂȚI MILITARE TRANSILVANE ALCĂTUITE DIN FOȘTI PRIZONIERI SAU EMIGRANȚI ÎN S.U.A. (1917)

Studiul de față își propune să cerceteze două interesante proiecte din vremea Primului Război Mondial, care din nefericire nu s-au materializat.

Începând cu a doua decadă a lui aprilie 1917, în corelație cu acțiunea de reorganizare a armatei române, în cercurile românești dar și în cele ale Antantei, a început să se vehiculeze posibilitatea creării unor contingente alcătuite din prizonieri de război români care luptaseră anterior în armata austro – ungară, iar altele formate din emigranți transilvăneni din S. U. A.. Aspectul era demn de luat în seamă din moment ce la 23 aprilie 1917, ministrul Franței în România Charles de Saint – Aulaire transmitea ministrului francez al afacerilor externe, Alexandre – Félix Ribot că poetul ardelean Octavian Goga a propus constituirea unei comisii în Rusia, însărcinate cu recrutarea prizonierilor de război de origine transilvană, dornici să lupte în armata regală. Numărul lor s-ar ridica la 100.000 de soldați, din care jumătate deja solicitaseră încorporarea în armata română. De asemenea, 800 de ofițeri ardeleni și-au făcut cunoscută o dorință similară. Chiar dacă punerea pe picioare a acestor contingente reclama timp, guvernul republicii franceze era dispus să sprijine demersul pe lângă oficialitățile de la Petrograd¹, iar reprezentantul diplomatic la Iași nu își disimula optimismul că în pofida neajunsurilor provocate de foamete și epidemii, trupele regale vor fi capabile să lupte în cel mult 2 luni : „Această armată, al cărei moral și instruire se ameliorează rapid grație eforturilor ofițerilor noștri, ar fi în măsură nu doar să secondeze armata rusă, ci și să o stimuleze prin exemplul său.”² Condiția principală era ca *Noua Rusie*, adică guvernul provizoriu rus, să îi furnizeze proviziile și materialele de război făgăduite. Conform unei anchete desfășurate recent, efectivele armatei ar depăși chiar previziunile anterioare, mulțumită aportului prizonierilor transilvăneni, a căror trimitere pe front din Rusia fusese aprobată de către Petrograd.³

Proiectul însă va rămâne literă moartă în august când Ribot i-a comunicat lui Saint – Aulaire că după ce s-a consultat și cu ministrul de război, a realizat că era inoportun în împrejurările dificile de atunci să se efectueze demersuri pe lângă guvernul rus pentru a obține de la acesta punerea la dispoziția armatei române a prizonierilor ardeleni dornici să fie încorporați.⁴

Pe de altă parte, încă de la intrarea în război a României, liderii refugiați la București ai Partidului Național Român din Transilvania studiaseră mijloace potrivite pentru a încorpora în armata română elementele mobilizabile ale emigrației transilvane din

¹ Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A. M. A. E. F., în continuare), Série Guerre, Sous – Série Roumanie, Dossier (D.) 346, f. 62–63

² *Ibidem*, f. 65.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, f. 172

S. U. A.. Guvernul României urma să trimită cu acest scop o misiune specială peste Oceanul Atlantic. Aceasta, împreună cu Departamentul de Stat, cu Statul Major francez și cu Statul Major britanic va analiza măsurile ce se impuneau a fi luate.⁵ Rolul de a coordona misiunea i-a fost încredințat preotului Vasile Lucaciu. Din misiune mai făceau parte preotul Ioan Moța și locotenentul Vasile Stoica, care se înrolase în armata română și fusese în două rânduri rănit pe front.⁶ Caracterul neoficial al misiunii reiese din memoriile lui Vasile Stoica.⁷ Totuși, președintele Consiliului de miniștri, Ion I. C. Brătianu și ministrul de interne, Alexandru Constantinescu și-au acordat girul, iar însărcinatul cu afaceri al S. U. A. la Iași, Andrews, le-a înmănat celor trei scrisori de recomandare pe care ei urmau să le prezinte Departamentului de stat. De asemenea, Saint – Aulaire a procedat la recomandările necesare pe lângă ambasadorul Franței la Washington.⁸ Misiunea română avea să susțină ideea unirii Transilvaniei cu România și să prepare organizarea unei unități de voluntari români din Transilvania. Acest contingent era menit să combată pe frontul francez și să facă parte din armata franceză sau americană, dar să își conserve caracterul său românesc.⁹ În conformitate cu informațiile oferite de către Vasile Lucaciu, numărul transilvănenilor stabiliți în S. U. A. la sfârșitul lui aprilie 1917 era de 300.000, din care 12.000 deja se înscriseră spontan pe listele de înrolare voluntară în armata română. Părintele Lucaciu a prognozat că numărul respectiv, de altfel anterior intervenției S. U. A. în război, ar putea fi chiar dublat grație unei propagande susținute. El și-a arătat voința ca respectivul contingent să constituie o divizie care să lupte în Franța, în partea franceză a frontului franco – englez. Acolo trebuia să fie transportată chiar din momentul în care va fi adunată. Supraviețuitorii respectivului corp transilvan ar urma să revină în România, unde vor contribui la consolidarea influenței franceze.¹⁰

La 6 iunie 1917, însărcinatul cu afaceri al S. U. A. la Tokio a telegrafiat secretarului de stat Robert Lansing informând că misiunea românilor ardeleni viza stimularea patriotismului românilor din S. U. A. pentru cauza Aliatilor. Saint – Aulaire a sprijinit pe lângă ministrul de externe, Ribot ideea creării unei legiuni alcătuite din voluntari ardeleni aflați în S. U. A.¹¹, iar misiunea specială creată de către cabinetul român și încredințată lui Vasile Lucaciu va ajunge în S. U. A. la finele lunii iunie 1917, după ce a trecut prin Rusia și Japonia. Președintele Consiliului de miniștri al republicii franceze, Ribot i-a adus la cunoștință această știre lui Jules Jusserand în 26 iunie 1916. Bucurându-se de consimțământul guvernului român, părintele Lucaciu a solicitat insistent ca un ofițer francez din cadrul misiunii militare franceze din Statele Unite să fie abilitat pentru a-i oferi asistență.¹² În audiența de care s-a bucurat la Robert Lansing, Vasile Lucaciu a înfățișat lacunar obiectivele misiunii, solicitând sprijinul S. U. A. pentru înfăptuirea unificării României. Secretarul Departamentului de stat american a făgăduit întregul ajutor american în acest sens.¹³ Ulterior, misiunea transilvănenilor a fost primită și de către William

⁵ *Ibidem*

⁶ Boris Rangheț, *Relațiile româno – americane în perioada Primului Război Mondial (1916 – 1920)*, Editura Dacia, Cluj – Napoca, 1975, p. 30

⁷ Vasile Stoica, *În America pentru cauza românească*, București, 1926.

⁸ B. Rangheț, *op. cit.*, p. 31

⁹ V. Stoica, *op. cit.*, p. 7

¹⁰ A. M. A. E. F., *Guerre, Roumanie*, D. 346, f. 71–72

¹¹ Luana Popa, Titus Hașdeu, „Din corespondența secretă a Ambasadorului Franței în România în anul 1917”, în *Crisia*, 1979, nr. 9, p. 789.

¹² A. M. A. E. F., *Guerre, Roumanie*, D. 346, f. 207

¹³ V. Stoica, *op. cit.*, p. 7

Phillips, adjunctul lui Lansing, în fața căruia a fost repusă pe tapet chestiunea formării unei unități de voluntari, alcătuită din emigranți români. În 6 –7 iulie 1917, Lucaciu, Stoica și Moța au purtat discuții și cu ministrul de război, Newton Baker, prezentând un plan concret de constituire a unui contingent românesc în S. U. A..¹⁴

Planul respectiv avea mai multe puncte: organizarea unei unități de români transilvăneni și bănățeni voluntari, care nu dispuneau de cetățenie americană; încadrarea respectivei unități în armata americană, (dar purtând denumirea de *batalionul românesc* sau *brigada românească*, în funcție de numărul voluntarilor); ofițerii vor fi americani sau, în caz contrar, ardeleni puși la dispoziție de către cabinetul de la Iași, ținând cont că toți românii din S. U. A. erau originari din Transilvania și Banat; subofițerii vor fi români, foști gradați în armata în care și-au satisfăcut serviciul militar sau subofițeri formați deja în armata americană; limba de comandă și cea de instrucție va fi engleza, româna uzitându-se în caz de nevoie. Celelalte detalii aveau să survină în urma unei înțelegeri cu statul român. După cum aprecia Vasile Stoica, recunoașterea respectivului contingent ca unitate românească reprezenta o problemă sine – qua – non.¹⁵

Însă ministrul de război s-a consultat cu Statul Major și a respins propunerea română, argumentând că S. U. A. aveau ca obiectiv prioritar crearea unei armate americane unitare, având ca scop accelerarea procesului de asimilare a imigranților într-o națiune americană unitară. Vasile Stoica a replicat că nu toți românii din S. U. A. erau cetățeni americani, o mare parte dintre ei având familii în Transilvania. Ei doreau să contribuie la lupta pentru eliberarea țării lor. Baker a afirmat că nu putea proceda la excepții de la regulile stabilite. Totuși, era posibil ca S. U. A. să analizeze din nou această chestiune.¹⁶

La rândul său, la 1 iulie 1917, ministrul de război al Franței, Paul Painlevé și-a prezentat oficial poziția ministrului de externe, cel dintâi apreciind că formarea unei legiuni transilvane în S. U. A. părea lipsită de interes pentru Aliați din pricina dificultăților pe care le-ar implica transportul contingentelor pe teritoriul francez. La curent cu refuzul lui Painlevé, Ribot l-a contactat pe ministrul francez de la Iași, informându-l că din punct de vedere politic, guvernul francez și ministerul de război nu erau foarte interesate de prezența unei forțe militare transilvane pe frontul francez.¹⁷ Astfel, proiectul creării legiunii transilvane a intrat în impas.

Istoricul Constantin Kirițescu era de părere că în urma respectivelor refuzuri, misiunea reprezentanților ardeleni în S. U. A. avea să se dizolve.¹⁸ Newton Baker și însuși președintele Statelor Unite, Woodrow Wilson au analizat ulterior încă o dată planul organizării unei brigăzi transilvane. Misiunea reprezentanților ardeleni a continuat să promoveze cauza românească în S. U. A.. Cu acest scop, Vasile Stoica va ține câteva conferințe la Washington, Boston și Manchester by the Sea.¹⁹ Pentru realizarea unei eficiente activități de propagandă în rândurile americanilor era necesară cunoașterea limbii engleze, iar Vasile Stoica era singurul dintre cei trei membri ai misiunii ardeleni care vorbea această limbă. Prin urmare, doar el a rămas în toamna anului 1917 în S. U. A.. Ioan

¹⁴ B. Rangheț, *op. cit.*, p. 34

¹⁵ V. Stoica, *op. cit.*, p. 8

¹⁶ *Ibidem*, p. 9; B. Rangheț, *op. cit.*, p. 35

¹⁷ A. M. A. E. F., *Guerre, Roumanie*, D. 347, f. 1, f. 8

¹⁸ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, Editura Casei Școalelor, București, vol. III, p. 293

¹⁹ B. Rangheț, *op. cit.*, p. 36, p. 41

Moța a plecat la Iași în septembrie, în timp ce părintele Vasile Lucaciu s-a îndreptat spre Paris.²⁰

Eforturile asidue depuse în vederea înființării unei legiuni transilvane au fost reluate în a doua jumătate a anului 1918. Cu acest obiectiv, Vasile Stoica și Nicolae Lupu au purces la tatonări pe lângă Departamentul de Stat american. Cu toate stăruințele românilor, la 25 octombrie 1918, ministrul de război american a declinat iarăși propunerea.²¹ El a reluat argumentația referitoare la dificultățile de transport, invocând și alte inconveniente. Uzinele din S. U. A. izbuteau cu greutate să echipeze armatele americane și nu se puteau dispensa de muncitori.²² Mai târziu, cheltuielile ridicate de transport au contribuit de asemenea la eșuarea definitivă a proiectului ce viza formarea unei unități românești. Această realitate s-a petrecut cu prilejul unor contacte româno – britanice desfășurate la Washington în perioada 26 decembrie 1918 – 2 ianuarie 1919.²³

Așadar, intențiile de constituire a unor contingente militare românești din care să facă parte foști prizonieri de război români – care combătuseră în armata dublei monarhii – și a unor unități formate din emigranți transilvăneni stabiliți în Statele Unite ale Americii nu s-au concretizat. Totuși, contactele și discuțiile reprezentanților români purtate pe această temă cu reprezentanții Antantei, în principal cu cei ai Franței și ai Statelor Unite au reprezentat un capitol însemnat al relațiilor diplomatice ale României în cursul celei dintâi conflagrații mondiale.

PROJECTS CONCERNING THE CREATION OF TRANSILVANIAN MILITARY UNITS FROM FORMER PRISONERS OR IMMIGRANTS IN THE U.S.A. (1917)

The present study aims at investigating two interesting projects developed during the First World War. Unfortunately they were not put into practice. Since the second decade of April 1917, in conjunction with the reorganization of the Romanian army, Romanian circles, but also the Entente, begun to think of the possibility of creating military units consisting of Romanian prisoners of war who had previously fought in the Austrian – Hungarian army. The other project concerned Romanian military units which were formed by Transylvanian immigrants in the United States. The most important personalities involved in this project were poet Octavian Goga, priests Vasile Lucaciu and Ioan Moța, and lt. Vasile Stoica. On July 6th and 7th, Lucaciu, Stoica, and Moța negotiated with U.S. Secretary of State Robert Lansing and minister of war, Newton Baker, a concrete plan for establishing a Transylvanian military unit in U.S.A. The Americans rejected the project. On the other hand, on July 1st 1917, the French minister of war, Paul Painlevé considered that the formation of a Transylvanian military force in the U.S.A. seemed impossible because of the difficulties and the charges imposed by the transport of military contingents on French territory. At Painlevé's current refusal, Ribot contacted the French Minister of Iași, telling him that from that point of view, the French Government and the Ministry of war were not very interested in the presence of Transylvanian military forces on the French front. The contacts and the discussions on this issue with representatives of the Entente, mainly with those of France and the United States, constituted a significant chapter of Romania's diplomatic relations during the First World Conflagration.

²⁰ *Ibidem*, p. 40

²¹ *Ibidem*, p. 94

²² V. Stoica, *op. cit.*, p. 41

²³ B. Rangheț, *op. cit.*, p. 94

UN PROMOTOR AL EXPERIENȚEI PEDAGOGICE ROMÂNEȘTI ÎN TRANSILVANIA DUPĂ UNIREA DIN 1918 – GEORGE G. MATEESCU (1892–1929). REPERE BIOGRAFICE

Anii care au urmat Marii Uniri din 1918 au marcat, din punct de vedere al istoriei învățământului și culturii în Transilvania, profunde transformări la nivelul organizării instituționale în sensul fondării principalelor puncte de formare și susținere a vieții românești din vechea provincie istorică: școlile primare și normale, liceele românești, universitatea clujeană, constituirea unui corp profesoral și învățătoresc adaptat, redactarea unor manuale în conformitate cu noile direcții și materii propuse în învățământ. Acest proces complex, ale cărui realizări practice au devenit evidente destul de rapid în condițiile asumării de către stat a susținerii întregii linii de politică românească la nivelul învățământului și culturii ardelen, a fost coordonat îndeaproape de Resortul Cultelor și al Instrucțiunii Publice din cadrul Consiliului Dirigent și a fost susținut atât de intelectualii transilvăneni, în mare parte implicați și în mișcarea națională activă în perioada anterioară anului 1918, cât și de oamenii de cultură și funcționarii de stat veniți de peste Munți odată cu organizarea României Mari. Legat de contribuția acestora din urmă la imprimarea unui curs prevalent românesc vieții culturale ardelen, creionăm aici profilul intelectual și biografic al lui George G. Mateescu – istoric al antichității, arheolog și epigrafist, format la școala bucureșteană a lui Vasile Pârvan, unul dintre ideatorii Universității românești a Transilvaniei – care a avut un rol semnificativ, în calitate de profesor de istoria și geografia României, de autor de manuale didactice în sfera disciplinelor amintite, de dascăl al proaspăt înființatului Seminar Pedagogic Universitar clujean, de membru activ al Extensiunii Universitare, remarcându-se totodată printr-o activitate de înaltă performanță științifică în cadrul academic, mai întâi la Institutul de Arheologie, apoi ca bursier al Facultății de Litere și Filosofie la Școala Română din Roma recent înființată sau în calitate de conferențiar de epigrafie și antichități clasice al Universității din principalul centru cultural transilvan, în cele din urmă în poziția de director al Școlii românești din capitala Italiei, poziție care i-a fost conferită după moartea lui Pârvan, la pertinenta recomandare a Academiei Române, pe baza meritelor sale științifice deosebite.

Născut în 1892 la Giurgiu, George G. Mateescu era fiul unui negustor înstărit din localitatea respectivă, Gheorghe Mateescu, și al Eufrosinei Mateescu¹. Provenea dintr-o familie cu mai mulți copii, având încă o soră, Maria și un frate, Vasile Mateescu, pe care tatăl îl va întreține la studii medicale² și care va funcționa mai apoi la Institutul antirabic din

¹ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale (D.J.A.N. Cluj), Fond Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, nr. 798, Facultatea de Litere, doc. nr. 704/1–1928/29, f. 44 (Anunțul funebru privind moartea prof. G. G. Mateescu).

² Vasile G. Mateescu a funcționat după absolvire mai întâi ca medic extern, perioada de stagiatură efectuând-o la Clinica de ginecologie și obstetrică din Cluj sub îndrumarea profesorului Cristea Grigoriu, apoi a intrat ca asistent la Institutul de Istoria Medicinii din Cluj, fondat în 1921 de

Cluj³. Adolescentul Mateescu și-a desăvârșit instrucția secundară la Liceul Sf. Petru și Pavel din Ploiești⁴ și cea superioară la Facultatea de Litere din București, între anii 1910–1914,

profesorul Jules Guiart, fiind un discipol al profesorului Valeriu Bologa, în anii '30 director al Institutului de Istoria Medicinii, Farmaciei și de Folclor Medical. Catedra de Istoria Medicinii, Farmaciei și de Folclor Medical a fost suplinită până la 1 ianuarie 1932 de, la vremea respectivă, doctorul docent Valeriu L. Bologa. În urma organizării, în noiembrie 1931, a concursului pentru ocuparea acesteia, Valeriu Bologa a devenit, cu data de 1 ianuarie 1932, profesor agregat la catedra respectivă. În consecință, s-au făcut noi numiri de personal științific ajutător, doctorandul pe atunci, Vasile Mateescu, fiind numit asistent bugetar. Încă din anii de studiu, Vasile Mateescu a fost îndrumat de profesorii Iacob Iacobovici – în Clinica de chirurgie pe care acesta o conducea venind pentru prima dată în contact cu responsabilitatea medicală și cu satisfacția pe care o oferă reușita în această profesie – și Iuliu Hațieganu, cu ajutorul căruia și-a întregit cunoștințele de clinică medicală, precum și de profesorul Coriolan Tătaru, directorul Clinicii dermato-venerice. A colaborat la revistele „Clujul Medical”, „Mișcarea Medicală Română” de la Craiova, „Revista Științelor Medicale” de la București, dar și la periodice precum „Patria” sau „Drumul Nou”. Inspirat probabil și de pasiunea pentru istorie a fratelui său, George, s-a orientat înspre cercetări medico-istorice, colaborările sale la amintitele reviste fiind de asemenea factură (de exemplu în „Clujul Medical”, 1933, nr. 1, p. 33–40, a redactat un articol intitulat *După congresul medico-istoric din București*, în „Mișcarea Medicală Română”, 1933, 6, nr. 3–4, p. 159–169 a publicat un studiu despre *Învățămintul medico-istoric la Cluj*, în ziarul „Patria” din 4 februarie 1933 informa publicul cititor despre *Expoziția grafică de Istoria Medicinii în România*, iar în „Revista Științelor Medicale”, 1935, 24, nr. 8, p. 978–982 tipărea un material asupra *Descântecele din Județul Năsăud*). Fiind preocupat în special de medicina Greciei antice, a susținut în mediul universitar clujean o serie de conferințe pe această temă. În cadrul Institutului de Istoria Medicinii și-a elaborat teza de doctorat referitoare la *Evoluția educației fizice în raporturile ei cu medicina*, sub conducerea profesorului Valeriu Bologa, susținută la 15 iunie 1933 în fața comisiei care îi avea ca membrii, alături de îndrumătorul cercetării, pe profesorii Iuliu Hațieganu, Iuliu Moldovan – titularul disciplinei de igienă și igienă socială de la Universitatea clujeană –, Mihail Botez, specialist în patologie generală și experimentală și pe profesorul de anatomie descriptivă și topografică, V. Papilian. Lucrarea a fost tipărită în 1933 de Editura Cartea Românească din Cluj (no. 682 în seria de teze de doctorat ale Facultății de Medicină și Farmacie, 60 p.) și a fost dedicată de autor părinților, precum și memoriei celor doi frați dispăruți prematur, George și Maria. În cadrul tezei un capitol fundamental este consacrat istoriei educației fizice în lumea Greciei antice (citându-l foarte mult pe un alt elev al Școlii Române din Roma, Ștefan Bezdechi, cu lucrarea *Sportul la eleni*, tipărită în 1930 la Cluj), iar autorul, influențat de opiniile și pregătirea științifică a fratelui său, G. G. Mateescu, își deschide cercetarea cu citate din concepția filosofică a lui Vasile Pârvan. Preferința pentru cultura și știința italiană s-a simțit și la Vasile Mateescu, desigur indusă de fratele său, George, așa cum rezultă din preocupările de istoria medicinei Italiei și din investigarea celor mai recente orientări și curente ale științei medicale din Peninsulă (vezi articolul tipărit în „Clujul Medical”, 15, nr. 7, 1 iulie 1934, p. 426–430, scris în colaborare cu V. Bologa, *Noul hipocratism (Note pe marginea cărții profesorului Arturo Castiglioni „L'orientamento neoippocratico del pensiero medico contemporaneo”, Torino, 1933, 51 p.)*, de fapt textul unor comunicări despre actualitatea hipocratismului, prezentate în ședința din 19 mai 1934 a Societății Științelor Medicale din Cluj). „Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj pe anul școlar 1931/32”, Cluj, 1932, p. 137–138, 168; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj pe anul școlar 1932/33”, Cluj, 1933, p. 157; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj (Roumanie) 1933–34. Suivi d'un résumé en français”, Cluj, 1934, p. 171–173; „Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj pe anul școlar 1934–35”, Cluj, 1935, p. 210.

³ Lucian Nastașă, „*Suveranii*” universităților românești. *Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864–1948)*, Cluj-Napoca, Ed. Limes, 2007, p. 141.

⁴ Pasiunea pentru cunoaștere și disponibilitățile naturale pe care G. G. Mateescu le avea pentru munca de cercetare acerbă și minuțioasă s-au profilat încă din vremea liceului, pe care l-a absolvit primul în generația sa, cu media 8.20, calificare performantă pentru exigențele anilor respectivi. D.J.A.N. Cluj,

specializându-se în istorie și geografie. Pasiunea pentru studiile de istorie antică și epigrafie s-a conturat încă din al doilea an de facultate, prin frecventarea seminarului profesorului Vasile Pârvan⁵, care îl va introduce pe tânărul student și în munca de explorare arheologică, pe teren, la Ulmetum încă din primăvara anului 1912, iar acesta va dobândi aici experiență chiar din primele campanii de scoatere la lumină a cetății antice. Pe șantierul arheologic de la Ulmetum, G. G. Mateescu a funcționat în calitate de asistent onorific al Muzeului Național de Antichități⁶ și al Serviciului de săpături arheologice⁷, al cărui director era din anul 1910 Vasile Pârvan. În vara lui 1912 și în 1913, tânărul student a participat la toate săpăturile făcute de Pârvan la cetatea Ulmetum și mai târziu, în vara anului 1914, G. G. Mateescu s-a implicat, tot sub îndrumarea maestrului său, în prima campanie de săpături de la Histria. Încă din anii Universității s-a conturat propensiunea tânărului cercetător pentru lumea tracilor, aceasta constituind mai târziu și specializarea sa definitivă, G. G. Mateescu întocmind în anul al treilea de facultate, două lucrări cu respectivel subiect, apreciate în mod deosebit de Vasile Pârvan: *Știrile lui Tacit privitoare la traci și illiri* și *Știrile lui Velleius Paterculus privitoare la traci și illiri*. Aceste lucrări au fost prezentate în seminarul de istoria antică al profesorului Pârvan, prima cercetare fiind chiar premiată⁸.

După absolvirea facultății, la sfârșitul lunii septembrie 1914, Pârvan îl va coopta definitiv pe tânărul Mateescu asistent onorific în cadrul Muzeului Național de Antichități⁹, iar în octombrie același an, G. G. Mateescu își va lua licența în litere¹⁰. În 1915–1916 proaspătul absolvent va dobândi experiență în activitatea de șantier arheologic tot sub îndrumarea lui Vasile Pârvan, la Tomis, în primele luni ale anului 1915, la Callatis (în vara aceluiși an), în județul Durostor, unde a activat ca asistent-ajutor al lui D. M. Teodorescu, conservator al Muzeului Național de Antichități sau la Abrittus (în vara anului 1916). Tânărul arheolog s-a deprins treptat să conducă o campanie de săpături, mai întâi în vara anului 1915 la Vetrina, iar în anul următor la Abrittus, investigație începută sub conducerea lui D. M. Teodorescu și pe care a continuat-o de unul singur, descoperind o poartă din perioada romano-bizantină¹¹. Rezultate directe ale acestei munci de teren au fost primele

Fond Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, nr. 798, Facultatea de Litere, Dosar profesor G. G. Mateescu, nr. 127, f. 19 v.

⁵ În perioada studenției, G. G. Mateescu a obținut prin concurs o bursă a Facultății, fiind și în anii respectivi unul dintre cei mai merituoși cursanți ai Universității bucureștene. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 221–1921/22, f. 1v.

⁶ Ibidem, f. 20.

⁷ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 15.

⁸ I. Crăciun, *G. G. Mateescu. 1892–1929*, „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, 1931–1935, 6, p. 795–796.

⁹ O scrisoare a lui Vasile Pârvan, din 18 septembrie 1914, adresată Ministrului Instrucțiunii și Cultelor recomanda suplینirea copistului Muzeului Național de Antichități, licențiat al Facultății de Litere, M. Doraș, bolnav de plămâni și internat într-un sanatoriu, de către proaspătul absolvent G. G. Mateescu, *Vasile Pârvan. Corespondență și acte*. Ediție îngrijită, cu introducere, note și indice de Alexandru Zub, București, Ed. Minerva, 1973, p. 168.

¹⁰ G. G. Mateescu a obținut licența cu mențiunea „magna cum laude”, specialitățile în care a fost susținută fiind istoria antică, istoria universală și arheologia, iar cei trei profesori ai comisiei, în ordinea disciplinelor alese, Vasile Pârvan, Nicolae Iorga și G. Murnu. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. nr. 127, f. 20 v.

¹¹ *Vasile Pârvan. Corespondență...*, p. 170, 174; *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915, înaintat domnului Ministru al Instrucțiunii și Cultelor de directorul Muzeului*, București, Tip. C. Göbl, 1916, p. 5–10; D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 104–1925/26, f. 5.

contribuții științifice ale lui G. G. Mateescu, care reflectă interesul său în sfera epigrafiei și a istoriei tracilor. Este vorba despre partea referitoare la *Cercetări arheologice între Siliștră și Turtucaia în iulie-octomvrie 1915. Raport special nr. 8*, redactată împreună cu D. M. Teodorescu din *Raportul asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915*¹², despre studiul de epigrafie *Tomi-Oescus. O inscripție inedită* (asupra unei inscripții inedite referitoare la Legiunea a V-a Macedonica), tipărit în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” din același an¹³, precum și de studiul apărut în 1916, intitulat *Cercetări cu privire la traci: A. Emendațiuni la CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum)*, în esență 14 noi lecturi la o serie de inscripții privitoare la traci¹⁴, unde apare deja orientarea tânărului cercetător spre problemele legate de onomastica tracă.

Un tablou cu situația materială a personalului științific al Muzeului Național de Antichități pe anul 1915 indică retribuirea lunară reală a fiecăruia. Sumele erau modeste, cercetătorii fiind nevoiți să aibă și alte ocupații sau surse de venit¹⁵. De aceea Mateescu va începe din anul 1915 o activitate pedagogică în învățământul secundar, ca profesor suplinitor la o serie de licee din București, continuată în perioada războiului, examenul de capacitate la istorie susținându-l doar în primăvara anului 1919.

Din octombrie 1916 postul de asistent la Muzeul Național de Antichități din București al lui G. G. Mateescu a devenit bugetar¹⁶, dar tânărul istoric și-a continuat și munca de profesor suplinitor în învățământul secundar din capitală, începută în anul 1915. În condițiile retragerii administrației românești în Moldova în timpul primului război mondial, G. G. Mateescu a preferat să rămână la București¹⁷, unde a funcționat ca profesor suplinitor la clasele divizionare paralele la Liceele „Sf. Sava”, „Gh. Lazăr”, „Mihai-Viteazul” și „D. Cantemir”, continuându-și activitatea până în 1919. În luna mai a acelui an și-a susținut examenul de capacitate la istorie, fiind clasificat al patrulea, cu media 9¹⁸.

La Muzeul Național de Antichități din București, tânărul Mateescu va funcționa până în toamna anului 1919, când împreună cu alți specialiști din vechea Românie se va alătura efortului recuperator al culturii ardelen, stabilindu-se la Cluj, ca profesor la Liceul „Gheorghe Barițiu” (1919–1926), apoi și la Seminarul Pedagogic Universitar, unde va profesa până în momentul morții.

Liceul „Gheorghe Barițiu” din Cluj a fost una dintre primele instituții ale învățământului secundar românesc organizate în centrul de cultură ardelen după Marea

¹² Vezi *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915, înaintat domnului Ministru al Instrucțiunii și Cultelor de directorul Muzeului*, București, Tip. C. Göbl, 1916, p. 46–51.

¹³ „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 1915, 8, p. 36–40.

¹⁴ Idem, 1916, 9, p. 29–40.

¹⁵ V. Pârvan avea 261,80 lei pe lună, D. M. Teodorescu, conservatorul Muzeului – 218,25, I. Andrieșescu – 200, D. Pecurariu, desenatorul instituției – 180, H. Metaxa, doctorand și custodele Muzeului – 95, M. Doraș, copistul – 108, iar G. G. Mateescu, P. Nicorescu, ambii doctoranzi în litere și S. Lambrino, în anul respectiv student în litere, câte 75 de lei pe lună fiecare. *Vasile Pârvan. Corespondență...*, p. 201; „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1915”, București, 1916, p. 218.

¹⁶ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 221–1921/22, f. 1.

¹⁷ O scrisoare a lui Vasile Pârvan din martie 1917, adresată ministrului de resort și referitoare la situația personalului Muzeului Național de Antichități aflat la Iași în refugiu indică faptul că numai directorul instituției și asistentul științific Paul Nicorescu constituiau la vremea respectivă nucleul de specialiști ai muzeului, ceilalți funcționari nefiind prezenți în capitala moldoveană. Scrisoarea avea alăturate statele de plată, cuprinzând diurna lui Pârvan și salariul lui Nicorescu, care au primit aviz favorabil la 14 martie 1917. *Vasile Pârvan. Corespondență...*, p. 203–204.

¹⁸ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. nr. 127, f. 20 v.

Unire. Prin însăși modalitatea de constituire a corpului didactic, liceul, inaugurat la 19 octombrie 1919, a reflectat maniera și baza de recrutare a specialiștilor, aplicată și în cazul altor instituții de învățământ constituite la Cluj în toamna anului 1919 (Facultatea de Litere și Filosofie a Universității clujene, de exemplu, avea un nucleu profesoral alcătuit în proporție de aproximativ jumătate din dascăli de formație autohtonă sau încadrabilă într-unul dintre centrele fostului Imperiu și cu pregătire ulterioară la Budapesta sau Viena, în timp ce jumătatea cealaltă a grupului didactic era „importată” din vechiul Regat, în rândul acestora din urmă existând și elemente de extracție macedo-română)¹⁹. Din totalul de 19 profesori cu câți și-a început activitatea Liceul „Gh. Barițiu”, 10 erau ardeleni, iar 9 veniți odată cu administrația românească, dintre ei 7 fiind „importați” din vechea Românie, unul din Macedonia²⁰ și unul din Franța (era vorba de profesorul de limba franceză Louis Liotard, numit la 2 decembrie 1919 și care asigura astfel, fiind de limbă maternă franceză, calitatea învățământului filologic modern în respectiva școală secundară)²¹. Direcțiunea a fost încredințată preotului Alexandru Ciura (1877–1936), de formație greco-catolică, absolvent al Facultății Teologice și de Litere din Budapesta, cunoscut publicist ardelean, colaborator al „Vieții Românești”, cu o activitate didactică de aproape două decenii, membru fondator al Astrei și al „AGRU”-lui, devenit și membru al „Societății Scriitorilor Români” și al „Sindicatului Presei Române din Ardeal”²². Directorul Ciura, care era profesor de latină și elină la liceu, a inaugurat activitatea acestuia cu un discurs tipic spiritului național românesc ardelean²³, iar programul de conducere al instituției, cel puțin în primii ani de la înființare, s-a bazat pe aceste principii²⁴.

¹⁹ Vezi lista primilor profesori ai Universității din Cluj în *Serbările pentru inaugurarea Universității din Cluj. 31 ianuarie – 2 februarie 1920*, București, Atelierele „Cartea Românească” S. A., 1920, p. 164–165.

²⁰ Era vorba de profesorul de desen și calligrafie Pericle Capidan, de formație bucureșteană însă, fiind absolvent al Artelor Frumoase din Capitală, premiat pentru lucrările sale expuse la începutul secolului trecut în saloanele de pictură anuale de la București și Paris și cu o experiență didactică de aproape două decenii la data respectivă. Dealtfel, în toamna anului 1919, era încadrat la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității clujene ca lector, specialist în dialectele române transdanubiene, Theodor Capidan, originar din Prilep (Macedonia), care se va impune apoi în mediul academic clujean ca un reputat lingvist, fiind ani de-a rândul colaborator la proiectul lui Sextil Pușcariu, *Dicționarului Limbii Române*, alături de Constantin Lacea, și el devenit profesor la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj. Pentru contribuția sa la studiul lingvistic al romanității balcanice, Theodor Capidan va fi ales în 1928 membru corespondent al Academiei Române, iar în 1935 membru titular. „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”. Publicat de Alexandru Ciura, directorul liceului, Cluj, Inst. de Arte Grafice „Cosânzeana”, 1920, p. 15; Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 162–163.

²¹ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 16.

²² Idem, p. 14; D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 439–1935/36.

²³ „Clujul – centrul șovinismului orb – proclama directorul Alexandru Ciura în cadrul inaugurării festive a liceului la 19 octombrie 1919, care a avut loc în prezența secretarului general al Resortului de Instrucție al Consiliului Dirigent al Transilvaniei, profesorul O. Ghibu – se va preschimba într-un centru de intelectualism conștient, purtând în frunte ca o stea divină – cum a zis Alecsandri – stema latinității. [...] Veniți, iubiți colegi din Ardeal și din regat, să ne încheagăm rândurile, și să plecăm, ca magii de la răsărit, sub călăuzirea acestei stele minunate! Veniți să ne întindem mâna, căci lanțurile sclăviei s-au sfărâmat [...] Și acum, ne apropiem cu modestie și dragoste de Tine, slăvite patron al liceului nostru, nemuritorule dascăl și istoriograf ardelean, Gheorghe Barițiu! [...] neadurmitul apostol al neamului”. „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 4–5.

²⁴ Era urmărită fundamentarea spiritului național al elevilor prin carte, activitate școlară și biserică. Încă din primul an de funcționare al Liceului „Gh. Barițiu” a fost constituită o bibliotecă românească, numărând la început în jur de 600 de volume. Biblioteca destinată pregătirii orelor profesorilor

Urmărind traseul carierei profesorilor fondatori ai liceului, se poate constata că, din totalul de 19 membri ai corpului didactic, la interval de un deceniu mai rămăseseră în cadrul instituției doar 9 dintre aceștia (deci mai puțin de jumătate, dacă ținem cont că doi dintre ei, Pericle Capidan și G. G. Mateescu, erau detașați la Seminarul Pedagogic Universitar, respectiv la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității clujene, nemaifuncționând efectiv în cadrul respectivei școli secundare)²⁵. Liceul s-a bucurat, în primul său deceniu de funcționare, de prezența la catedra de limba germană, din octombrie 1919 și până în septembrie 1922, a profesorului ardelean Constantin Lacea²⁶, brașovean de origine, cu studii universitare în Litere la Budapesta, unde s-a specializat în franceză veche și germană. Filologul C. Lacea, având doctoratul susținut în 1898 la Leipzig cu teza *Cercetări asupra limbii „Vieții și petrecerii svinților” a mitropolitului Dosoftei 1682*, a profesat chiar din același an, predând limba germană, franceză și română la Liceul Românesc și la Școala Comercială Superioară din Brașov, fiind autor al unor manuale pentru învățământul secundar (*Manual de limbă germană*, 1904; *Carte de cetire*, 1905). Refugiat în străinătate în 1916, mai întâi la Stockholm și apoi la Paris, a contribuit, cu un bogat material informativ privitor la istoria românilor, la constituirea bazei documentare pentru Conferința de Pace din 1919²⁷. Revenit în țară, a predat germana și franceza la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj, fiind cooptat în același timp pe postul de custode-bibliotecar la Muzeul Limbii Române²⁸. Cu data de 1 februarie 1922 a fost numit profesor la Academia de Înalte Studii Economice și Industriale din Cluj și a mai păstrat doar câteva ore la liceu până la încheierea anului școlar²⁹. În paralel, a desfășurat o intensă activitate în cadrul Muzeului Limbii Române din Cluj, contribuind la îmbogățirea bibliotecii acestuia cu valoroase colecții. În planul

cuprindea 260 de cărți, mare parte în ediția “Minerva”, donate de Consiliul Dirigent, precum și volume din edițiile Academiei Române, iar cea destinată elevilor însuma 340 de titluri. În plus, liceul s-a abonat la reviste de cultură românească precum “Luceafărul”, “Convorbiri Literare”, “Cele Trei Crișuri”, “Transilvania”, “Lamura”, “Viața Românească”, “Sburătorul”, “Cultura Creștină”, “Revista Societății Tinerimea Română”. Fondul de carte moștenit de pe vremea administrației maghiare (Liceul “Gh. Barițiu” fiind instalat în edificiul construit în anii 1870–1871 pentru școala civilă susținută de oraș, care mai apoi, prin ordinul nr. 71542 din 20 iunie 1911 al Ministerului ungar al Cultelor și Instrucției Publice, a fost declarată școală de stat), atât cel destinat tinerimii, cât și biblioteca profesorală, a fost îndepărtat, după o selecție prealabilă volumele fiind puse în vânzare și înlocuite cu tipărituri ale autorilor români. În ceea ce privește activitatea școlară, erau organizate serbări cu ocazia zilelor istorice și religioase românești (festivitățile unirii și independenței din 1 decembrie, 24 ianuarie și 10 mai, sărbătoarea organizată de armata română pentru a comemora eroii căzuți pentru patrie la 20 mai 1920, înlocuită în anul următor printr-o mare serbare câmpenească, la 21 mai 1921, cu participarea tuturor elevilor școlilor românești primare și secundare din Cluj, ziua Sfântului Gheorghe, considerată “hramul” liceului, când era evocată figura lui Barițiu etc.) la care se adăugau ceremoniile legate de aniversarea unor date marcante ale istoriei noastre naționale precum 75 de ani de la Adunarea de la Blaj din 8/15 mai 1848, comemorarea a 400 de ani de la moartea lui Neagoe Basarab etc. Formația teologică a directorului liceului s-a oglindit și în organizarea educației bisericesti a elevilor, văzută ca un factor important al vieții naționale, fiind impulsionată frecventarea serviciului religios al ambelor confesiuni românești, în funcție de orientarea și tradiția ecleziastică de care aparținea respectivul elev. Idem, p. 10–12; “Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 9; “Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 6–7.

²⁵ „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 14–19.

²⁶ Idem, p. 17.

²⁷ Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 459.

²⁸ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 16.

²⁹ “Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 4.

activității sale de filolog, s-au remarcat colaborarea sa, din 1906, la *Dicționarul Limbii Române* (redactând în întregime primele trei litere și contribuind la alcătuirea altora), precizarea și corectarea datării sau titlului unor cărți vechi (*Cărțile vechi din Biblioteca Universității din Cluj*, *Psaltirea în versuri a lui Dosoftei din Biblioteca Muzeului Limbii Române*, *Cel mai vechi calendar românesc 1733*) precum și studiile lingvistice privitoare la istoria Brașovului (*Din graiul românilor din Scheii Brașovului*, *Contribuții la cunoașterea trecutului și educației vechilor negustori și meseriași brașoveni*, *Limba noastră și viața economică a brașovenilor*, *Cărțile vechi din biblioteca bisericii Sf. Nicolae din Brașov* etc.) Pentru întreaga sa activitate de filolog și lingvist a fost răsplătit cu alegerea, la 29 mai 1939, ca membru de onoare al Academiei Române (repus apoi în drepturi la 3 iulie 1990). În 1940 a revenit la Brașov, unde a rămas apoi până la sfârșitul vieții (1950)³⁰. Constantin Lacea a fost singurul dintre profesorii „fondatori” ai Liceului „Gh. Barițiu” care a devenit membru al Academiei Române, calitatea sa remarcabilă ca specialist (printre puținii profesori care aveau doctoratul luat) contribuind în mod decisiv la pregătirea filologică a primelor promoții de absolvenți ai școlii.

Interesant ar mai fi de remarcat tocmai faptul că nucleul stabil al profesorilor Liceului „Gheorghe Barițiu” l-au format ardelenii, cei care erau legați și prin contextul socio-familial de centrul de cultură clujean și de această zonă a țării în general. Astfel, cei 7 profesori care înregistrau o continuitate decenală neîntreruptă proveneau, fără excepție, din Ardeal sau din vechiul Imperiu și erau, în marea lor parte, absolvenți și ai teologiei, propunând spre studiu materii precum limbile clasice și moderne, religia, istoria, dar și științele (matematica, fizica și chimia) sau sportul. Era astfel vorba de profesori precum Alexandru Ciura, directorul liceului, care predă latina și elina; Vasile Candrea, absolvent al Facultății teologice din Blaj și al celei de Litere de la Budapesta, directorul internatului liceului și profesor de istorie și latină; Simion Ilieșiu, absolvent al Institutului de Educație Fizică din Budapesta și profesor de gimnastică; Gregoriu Litan, absolvent al Facultății teologice și al Facultății de Științe din Cluj, profesor de matematică, fizică și chimie; Ioan Nicoară, decanul de vârstă al corpului profesoral pentru că funcționa în învățământ din 1892, absolvent al Facultății teologice din Blaj și al Facultății de Litere de la Universitatea din Cluj, cu doctorat în filosofie, profesor de latină și română; Ioan Precup, absolvent al Facultății teologice din Budapesta și apoi al cursului de pregătire pentru profesori organizat la Cluj în vara anului 1919, profesor de engleză și germană sau Petru S. Simu, absolvent al Facultății teologice din Blaj și profesor de religie pentru elevii greco-catolici³¹. Dincolo de acest nucleu de extracție greco-catolică, în esență grupul stabil al corpului profesoral al Liceului „Gheorghe Barițiu”, ceilalți dascăli veniți din vechiul Regat au activat mai puțin timp în cadrul instituției, fie reîntorcându-se în localitățile de origine (cum a fost cazul profesorului de română și latină Furmuzache Chiriac, licențiat în Litere al Universității bucureștene, care s-a întors la gimnaziul din Giurgiu numai după un an de funcționare, fiind substituit de profesorul Romulus Demetrescu³² sau al profesorului de matematică Nicolae I. Niculescu, licențiat al Științelor bucureștene, cooptat la catedra de Geometrie a Universității din Cluj și apoi transferat în ianuarie 1924 la București, fiind înlocuit la liceu, din toamna anului 1925, de Ioan Armeanca, absolvent al Universității din centrul de cultură

³⁰ Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 460.

³¹ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 14–18; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 14–19.

³² „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 15; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 7.

transilvan³³), fie accesând posturi în ambientul universitar clujean, la început printr-o detașare temporară, apoi prin definitivă plecare în momentul titularizării la Universitate. Așa a fost, de exemplu, cazul profesorului de științe naturale Ștefan I. Mateescu, licențiat al Facultății de Științe din București și care a fost integrat ca asistent în cadrul Institutului de Geologie al Universității clujene, fiind în cele din urmă detașat la Academia de Înalte Studii Economice și Industriale din Cluj, aceasta după o scurtă perioadă de funcționare la Focșani³⁴, al profesorului de fizică și chimie Sebastian Nicolau, de asemenea absolvent al Facultății de Științe din București, asistent la Facultatea de Științe clujeană³⁵, al profesorului de franceză, filosofie și drept Constantin Sudețeanu, licențiat al Literelor bucureștene, activ în cadrul liceului doar în anul 1919, transferat la Oradea ca director al școlii normale de acolo și care va fi cooptat în cele din urmă la Catedra de Sociologie a Universității clujene³⁶ sau al profesorului de muzică Traian Vulpescu, cu dublă licență, în teologie de la Universitatea din București și, de asemenea, a Conservatorului din capitala vechiului Regat, care, după ce a intrat ca suplinitor la Conservatorul din Cluj în anul universitar 1920–21, din februarie 1923 trece ca profesor la instituția respectivă, fiind înlocuit de Sava Golumba³⁷. În această ultimă categorie se încadrează și G. G. Mateescu, al cărui iter profesoral l-ar fi condus spre o definitivare a funcționării în cadrul Universității clujene, dacă moartea nu l-ar fi răpit atât de timpuriu.

³³ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 17; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1923–24”, 5, p. 3; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anii 1925/26, 1926/27”, 7–8, p. 4, 6; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, p. 14.

³⁴ În anul școlar 1921–22, profesorul Ștefan I. Mateescu a revenit la 7 noiembrie 1921 de la Focșani, unde fusese transferat, iar de la 1 februarie 1922 și până la 30 iunie același an a funcționat la Academia de Înalte Studii Economice și Industriale din Cluj, susținând cursul de mineralogie, geologie și agrogeologie. În anul școlar următor, 1922–23, Ștefan Mateescu și-a luat concediu de la 28 octombrie pentru întreaga perioadă a activității didactice, trecând în calitate de conferențiar la Academia de agricultură, unde a susținut același curs ca în anul precedent. Detașarea sa la Academia de Înalte Studii Economice și Industriale din Cluj s-a prelungit pe parcursul anilor școlari 1923–24, 1924–25 și 1925–26, catedra sa de la liceu funcționând prin supliniri, situație de altfel generalizată la nivelul instituției în acei ani și deplânsă frecvent de conducerea școlii. Din septembrie 1926, Ștefan Mateescu va renunța definitiv la activitatea didactică în cadrul Liceului „Gh. Barițiu”. „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 16; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 4, 14; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1922–1923”, 4, p. 3, 11; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1923–24”, 5, p. 5, 8; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1924–25”, 6, p. 7; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anii 1925/26, 1926/27”, 7–8, p. 3, 7; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 17.

³⁵ Similar profesorului Ștefan Mateescu, Sebastian Nicolau a funcționat la Liceul „Gh. Barițiu” în perioada octombrie 1919 – septembrie 1926, în anii școlari 1920–21, 1921–22 și 1922–23 fiind în concediu de studii la Paris. „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 17; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 7, 16; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 3, 14; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1922–1923”, 4, p. 11; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 17.

³⁶ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 17; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 7; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 19.

³⁷ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 18; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 18; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1922–1923”, 4, p. 3, 13.

La Liceul „Gheorghe Barițiu”, G. G. Mateescu este titularizat profesor secundar cu data de 1 septembrie 1919, în specialitatea istorie și geografie³⁸ și își va desfășura aici activitatea până la 1 octombrie 1926, când, în urma numirii sale cu data de 1 martie 1926 conferențiar provizoriu (sau nedefinitiv) de antichități clasice și epigrafie la Facultatea de Litere a Universității clujene, a fost detașat de la catedra sa de istorie de la Liceul „Gheorghe Barițiu”, ea fiind suplinită în întregime și titularul primind de acolo doar gradațiile didactice, în așteptarea numirii definitive la conferință³⁹. În anul școlar 1926/27, de exemplu, orele de istorie ale lui G. G. Mateescu au fost suplinite de Semproniu Mihali, în timp ce pentru partea de geografie, în septembrie 1926, a fost titularizat provizoriu un nou profesor, Gheorghe Popa, licențiat al Facultății de Litere și Filosofie din București și cu o experiență de profesorat de 5 ani, cumulându-se astfel orele de geografie distribuite anterior între dascălii care aveau specialități duble, istorie și geografie, precum Mateescu sau Vasile Candrea⁴⁰. În anii școlari 1927/28 și 1928/29 catedra de istorie a lui G. G. Mateescu de la Liceul „Gh. Barițiu” a fost suplinită de Ioan Buzea, licențiat al Facultății de Litere și Filosofie din Cluj⁴¹.

Această situație s-a perpetuat până la trecerea în neființă a lui G. G. Mateescu, la 7 iunie 1929, așa că în scripte acesta a funcționat la liceu până la sfârșitul vieții⁴², singura perioadă de întrerupere fiind concediul de studii de 1 an și 6 luni, luat de la sfârșitul anului 1922 până în vara lui 1924, timp în care a fost la Roma ca membru al Școlii românești de acolo⁴³. De asemenea, în decursul anului școlar 1921–1922, G. G. Mateescu a solicitat un concediu de boală mai îndelungat, din 28 noiembrie 1921 și până după vacanța de Paște (24 aprilie 1922), constituția sa fizică fragilă dovedindu-se a fi o problemă încă de pe atunci. În perioada când a beneficiat de concediu medical, orele de istorie și geografie i-au fost suplinite de profesorii Eugen Hulea, D. Silaghi și M. Toma⁴⁴. În vederea stagiului de cercetare la Școala Română din Roma, care și-a început activitatea în noiembrie 1922, G. G. Mateescu a solicitat, la 26 decembrie anul respectiv, concediu de studii pe un an, având ca înlocuitori la liceu, pentru disciplinele istorie și geografie, pe profesorii suplینitori Iosif Silaghi și Ioan Rodeanu, ambii proaspăt intrați în învățământ, primul dintre ei în 1921, iar celălalt chiar în 1922⁴⁵. Pe parcursul anului școlar 1923–1924, G. G. Mateescu și-a continuat

³⁸ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 298–1925/26, f. 9.

³⁹ Idem, doc. nr. 704/2–1928/29, f. 37; doc. nr. 43/2–1928/29, f. 5.

⁴⁰ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anii 1925/26, 1926/27”, 7–8, p. 31–33;

⁴¹ „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 18.

⁴² Funcționarea lui Buzea la Liceul „Gh. Barițiu” din Cluj a fost legată de prezența acolo a lui G. G. Mateescu (a suplini catedra acestuia din urmă din septembrie 1927 până în septembrie 1929), care l-a promovat ca tânăr absolvent, sprijinindu-l în absolvirea Seminarului Pedagogic Universitar. Din toamna anului 1929, după moartea lui Mateescu, istoria a fost împărțită între Vasile Candrea și Gheorghe Popa, devenit acum titular definitiv, în timp ce pentru orele de geografie au fost coopțați o serie de titulari provizorii (profesorii Publiu Cotuțiu, Ioan Maxim, Mircea Prișcu și Nicolae Tătaru), pentru ca în cele din urmă respectiva materie, în anul școlar 1931/32, să își găsească expresia prin activitatea profesorilor titulari definitivi N. Tătaru și N. Dragomir. „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1927/28”, 9, p. 5–7; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 8, 14; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1930–1931”, 12, p. 4–7; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1931–1932”, 13, p. 19–21.

⁴³ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 704–1928/29, f. 43 (ferparul corpului profesoral de la Liceul „Gheorghe Barițiu” din Cluj, prin care se anunță moartea colegului lor de

numai 37 de ani, Gheorghe G. Mateescu).

⁴⁴ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 20 v.

⁴⁵ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 4.

⁴⁶ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1922–1923”, 4, p. 3, 10–11.

concediul de studii până în vara anului 1924, fiind înlocuit de profesorul suplinitor Gheorghe S. Simu, licențiat al Facultății de Litere și Filosofie din Cluj, care i-a preluat orele de istorie, în timp ce geografia, ca materie aparținând domeniului Științelor și nu celui al Literelor, a fost împărțită între profesorii care cultivau respectivele domenii în cadrul liceului (profesorul titular de matematică și fizică Gregoriu Litan și suplinitorul de chimie și științe naturale Victor Lațiu), câteva ore fiind preluate însă și de profesorul titular de engleză Ionel Precup⁴⁶.

Activitatea lui G. G. Mateescu în cadrul Liceului „Gh. Barițiu” s-a remarcat, la nivelul pedagogicului, în mod special prin cultivarea spiritului național al elevilor săi, dat fiind și specificul materiilor pe care le predă. În primii ani în care a profesat la liceul clujean (înainte de plecarea sa la Roma), Mateescu s-a numărat între dascălii care sprijineau activ organizarea și desfășurarea serbărilor școlare, ocazii predilecte de promovare a valorilor naționale și de încetățenire a acestor repere culturale și obiceiuri, până atunci proprii doar vechiului Regat, în rândul elevilor ardeleni. Semnificativ este și faptul că în acei ani, cuvântările care marcau aceste momente festive erau ținute, alături de directorul liceului, de profesorii proveniți din vechiul Regat (în special de titularii disciplinelor umaniste). În anul școlar 1919–1920, de exemplu, în cadrul serbărilor școlare ale Liceului „Gh. Barițiu” (inaugurarea activității sale la 19 octombrie 1919, aniversarea Unirii Ardealului la 1 decembrie 1919, sărbătoarea Unirii de la 24 ianuarie și a independenței de la 10 mai) au ținut discursuri în fața elevilor profesorii de română, istorie și geografie Furmuzache Chiriace și G. G. Mateescu, acestuia din urmă fiindu-i încredințată alocuțiunea în onoarea zilei de 24 ianuarie 1920 (sărbătorită în acel an la 6 februarie în contextul adoptării noului calendar), prelegerea sa urmărind evidențierea *back-ground*-ului istoric al respectivului eveniment festiv⁴⁷. În anul școlar următor, 1920–1921, G. G. Mateescu a ținut un „cuvânt entuziast”, după cum se consemnează în cronica liceului, în cinstea zilei de 10 mai 1921 (ziua independenței, serbată la 23 mai), discursul său prefăcând marșul elevilor spre Piața Unirii, unde au asistat la parada organizată în onoarea respectivei sărbători, în fruntea armatei defilând pentru prima dată cercetașii Liceului „Gh. Barițiu”⁴⁸.

În toamna anului 1921, unul dintre evenimentele marcante ale urbei, aducerea cadoului Romei pentru Cluj – lupoaica și gemenii Romulus și Remus – de către o delegație

⁴⁶ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1923–24”, 5, p. 3, 7–8; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 19.

⁴⁷ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 10–11.

⁴⁸ Nucleul de cercetași ai liceului a fost organizat în anul școlar 1920–1921 de profesorul de română și filosofie Romulus Demetrescu, titularizat în locul lui Furmuzache Chiriace. R. Demetrescu, în învățământ doar din anul 1918, după ce absolvise Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din Iași și servise ca militar în campania din 1916–1918, fiind decorat cu „Coroana României” în grad de Cavaler și cu „Virtutea Militară”, a contribuit la direcționarea în conformitate cu valorile naționale a activităților extrașcolare ale elevilor, punând bazele centurii de cercetași și organizând Societatea de lectură, mai ales în contextul în care profesorul avea preocupări publicistice mai vechi, fiind colaborator al revistelor „Viața Nouă”, „Arhiva”, „România Viitoare”, „Cele Trei Crișuri”. A fost cooptat succesiv ca asistent al Institutului de Psihologie Experimentală al Universității din Cluj, iar mai apoi a fost detașat ani de-a rândul, din 1925, la Seminarul Pedagogic Universitar. „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 9, 13; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 11, 25; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anii 1925/26, 1926/27”, 7–8, p. 4, 6, 32; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1927/28”, 9, p. 5; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul 1928/29”, 10, p. 8, 15; „Anuarul Liceului «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1931–1932”, 13, p. 19, 21.

italiană a fost sărbătorită de Liceul „Gh. Barițiu” în conformitate cu spiritul național care a stat la baza fondării instituției. În ziua de 28 septembrie 1921, elevii liceului au ieșit în întâmpinarea oaspeților italieni⁴⁹, iar profesorii școlii au marcat momentul prin publicarea în presa locală a unor articole privitoare la importanța istorică și politică a evenimentului, între contribuții numărându-se și foiletonul din ziarul „Cultura Poporului” semnat de G. G. Mateescu și intitulat semnificativ *Strămoșii noștri*.⁵⁰ Tot în toamna anului 1921, la 8 octombrie, au fost organizate la Cluj, prin directa contribuție a armatei, festivitățile dedicate comemorării a 400 de ani de la moartea lui Neagoe Basarab. Evenimentul se înscria pe linia politicii oficiale a timpului, de instituire și cultivare în Ardeal a unor tradiții românești de extracție extracarpatică, factorul militar și cel școlar-educational având un rol fundamental în sprijinirea acestor inițiative. Acțiunea cu valență românizatoare a fost secondată de o campanie în presa vremii, în principalele ziare clujene ale vremii evenimentul fiind sărbătorit prin articole istorice care exaltau spiritul național. În ziarul „Cultura Poporului”, de exemplu, a cărui fondare și funcționare în primii ani după Unire a fost realizată prin contribuția oficialităților administrației românești a Clujului, în special a comandamentului armatei a VI-a, profesorul universitar și istoricul Alexandru Lapedatu publica, în numerele din octombrie 1921, un articol asupra lui *Neagoe-Voevod*.⁵¹ În cadrul Liceului „Gh. Barițiu”, sărbătoarea a fost marcată de discursurile profesorilor G. G. Mateescu și Romulus Demetrescu, cu studii de filosofie și litere în mediul universitar ieșean. Din nou s-a apelat la dascălii titulari ai disciplinelor de istorie și limba și literatură română, iar comemorarea a continuat cu participarea elevilor liceului la parastasul oficiat la Capela Eroilor⁵².

La nivelul activității didactice, pe durata în care G. G. Mateescu a profesat efectiv la Liceul „Gh. Barițiu” (1919–1926), a prestat între 16 și 19 ore săptămânal, în specialitățile istorie și geografie (într-un singur an școlar, 1921–1922 având norma constituită și din latină), fiind în același timp custode al colecției de hărți a școlii⁵³.

Perioada anilor 1920–1922 a oglindit, la nivel bibliografic, activitatea lui G. G. Mateescu ca profesor de istoria și geografia României în centrul transilvănean, care se deschidea atunci masiv spre importul de cultură românească.

În 1920, Mateescu a publicat la Cartea Românească din Cluj două lucrări de popularizare, *Geografia României*⁵⁴ și *Istoria Românilor*⁵⁵. Aceste volume de vulgarizare apăreau într-un context politic și instituțional bine conturat, în care pilonii fundamentării spiritului național, școala și armata, se întâlneau pentru a integra Transilvania în viața statului român după Unirea din 1918. Din inițiativa Ministerului de Interne, la nivel local a inspectorului de poliție D. Carapancea, a fost inițiată o „Bibliotecă a Ministerului de

⁴⁹ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 6.

⁵⁰ „Cultura Poporului”, Cluj, 1921, 1, nr. 22, 26 sept., p. 5; nr. 23, 3 oct., p. 5; nr. 24, 10 oct., p. 5; nr. 25, 17 oct., p. 5; nr. 26, 23 oct., p. 5; nr. 28, 7 nov., p. 6; nr. 29, 14 nov., p. 6; nr. 30, 21 nov., p. 6.

⁵¹ Alex. Lapedatu, *Neagoe-Voevod*, „Cultura Poporului”, 1921, 1, nr. 26, 23 oct., p. 5; nr. 27, 30 oct., p. 6.

⁵² „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 6;

⁵³ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 7, 13.

⁵⁴ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 16; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1920–21”, 2, p. 16; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1921–1922”, 3, p. 13; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1924–25”, 6, p. 7; „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anii 1925/26, 1926/27”, 7–8, p. 7.

⁵⁴ G. G. Mateescu, *Geografia României*, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1920, 94 p.

⁵⁵ Idem, *Istoria Românilor*, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1920, 204 p.

Interne”, în care au apărut cărți destinate deschiderii orizontului cultural și educării corpului sergenților din Cluj, realizate cu sprijinul profesorilor din oraș, în special a corpului didactic de la Liceul „Gh. Barițiu”. Până la începutul verii anului 1921, în această serie apăruseră *Istoria Românilor* a lui G. G. Mateescu, *Geografia României* de același autor, *Cartea Sergentului de Oraș. Diverse instrucțiuni*, de D. Carapancea, *Călăuza Sanitară* a doctorului Ion Totoianu și *Cartea de Cetire Românească* scrisă de profesorii de latină, elină și română de la Liceul „Gh. Barițiu”, Alexandru Ciura și Ovidiu Hulea⁵⁶.

În anii următori, tânărul profesor la Liceul „Gh. Barițiu” a scris o serie de manuale școlare de aceeași specialitate: *Geografia României, pentru școlile primare*, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1921, 104 p. (apărută și în traducere maghiară sub titlul *Románia földrajza. Az elemi iskolák számára. Fordította Gr. Litan*, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1922, 96 p., precum și în limba germană, *Erdkunde Rumäniens. Für die Volksschulen verfasst von...Übersetzt und für den Gebrauch der deutschen Volksschulen bearbeitet von Jacob Fuchs*, Timișoara, Verlag der Schwäbischen Verlags. A-G, 1922, VIII + 64 p.), *Geografia Europei, pentru școlile primare* (clasa a V-a primară) Cluj, Tip. Cartea Românească, 1922, 52 p., *Geografia jud. Cojocna, pentru școlile primare* (în colaborare cu I. Angheliu⁵⁷), Cluj, Tip. Cartea Românească, 1922, 56 p., *Geografia României, pentru școlile secundare maghiare*, tradusă în ungurește de Gr. Litan, ed. II, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1922, 96 p. Activitatea sa didactică și de autor de manuale era în consens cu nevoia de carte românească destinată învățământului ardelean, înscriindu-se într-un proiect coerent gestionat și coordonat de statul român. Nevoia de suport didactic pentru învățământul românesc de aici era resimțită acut în majoritatea școlilor primare și liceelor, manualele aduse din vechiul Regat pentru a umple acest gol fiind la început percepute ca distante în raport cu habitudinile pedagogice și cu un anume regionalism lingvistic ardelean. „Cu manualele – se afirma într-o dare de seamă asupra mijloacelor de învățământ ale Liceului „Gh. Barițiu” din anul școlar 1919–1920 – am întâmpinat multe greutăți până când am trimis un delegat al corpului profesoral ca să ne aducă de la București manualele de cari aveam lipsă. Și așa s-au resimțit multe lacune mai ales la autorii de filologie clasică, cari au lipsit aproape cu totul. Conferința directorilor de licee, ce s-a ținut la Cluj, luna ianuarie crt. [1920] a constatat că foarte multe manuale din Regat nu sunt înțelese pe deplin de elevii noștri, și astfel se reclamă o prelucrare a unor manuale, ca elevii să nu întâmpine greutăți măcar în intervalul de câțiva ani, până ce se vor obișnui cu limbajul din manualele din regat. Prelucrarea acestor manuale, și editarea autorilor clasici, în volume cât de abreviate este de o necesitate atât de urgentă, încât întrelăsarea ei va avea efecte nefavorabile asupra instrucției însăși”⁵⁸. De aceea, efortul lui G. G. Mateescu de redactare a unor manuale de geografie s-a înscris pe linia promovată atunci în învățământul românesc din Ardeal, mai ales în condițiile în care Geografia României era una dintre materiile didactice repropuse într-o manieră cu totul nouă după momentul politic 1918.

În vara anului 1921, presa clujeană și în special ziarul „Patria”, organul Partidului Național Român, anunța în numere succesive din luna august ale publicației că se află sub tipar *Geografia României*, manualul alcătuit de G. G. Mateescu, profesor la Liceul „Gh.

⁵⁶ *Cărți nouă*, „Cultura Poporului”, 1921, 1, nr. 5, 29 mai, p. 8.

⁵⁷ Învățător la școala primară „Avram Iancu” din Cluj, constituită în contextul fundamentării învățământului românesc în Transilvania după 1918. Provenea, la fel ca G. G. Mateescu, din vechiul Regat. *Un martor al istoriei. Emil Ghilezan de vorbă cu Adrian Niculescu*. Cuvânt înainte de Neagu Djuvara. Cuvânt de încheiere de Dinu Gavrilescu, București, All Educational, 1998, p. 32.

⁵⁸ „Anuarul Liceului de Stat «Gheorghe Barițiu» din Cluj pe anul școlar 1919–1920”, p. 12.

Barițiu” din Cluj, manual „aprobat de On. Secretariat General din Cluj pentru școalele primare”. Acest manual s-a bucurat și de transpunerea în limbile maghiară și germană în anul 1922, oferind punctul oficial de vedere asupra realităților geografice ale teritoriului românesc. Cele două manuale de *Geografie a României*, pentru școlile secundare, respectiv primare, apărute în 1921 au fost premiate în același an de Onor. Directorat al Instrucțiunii publice din Cluj (cu sumele de 5000 și 2000 lei)⁵⁹.

În sfera lucrărilor de popularizare redactate de G. G. Mateescu după sosirea sa la Cluj se înscrie și seria de articole intitulată *Strămoșii noștri*, materiale redactate în conformitate cu spiritul național al epocii și tipărite în ziarul „Cultura Poporului” din Cluj în anul 1921⁶⁰. Publicația „Cultura Poporului”, subintitulată „Foaie de cultură și educație cetățenească”, a debutat la 1 mai 1921, sub direcția generalului de divizie N. Petala, comandantul corpului al VI-lea al armatei, ca organ al Societății „Cultura Poporului”. Asociația omonimă fusese constituită la 27 octombrie 1920, în timpul grevei generale din toamna respectivă, ca un răspuns „oficial” și „național” la problemele muncitorimii ardelenene, tot mai mult influențată în anii respectivi de ideile bolșevice penetrate pe filieră iudeo-maghiară. Cele două forțe creatoare de conștiință națională, învățământul și armata, și-au dat și de data aceasta mâna în încercarea de a oferi proletarietului ardelen o alternativă ideologică viabilă, tentând să contracareze spiritul internaționalist demolator al construcției naționale promovat de comuniști. Adunarea în care s-a decis constituirea Societății „Cultura Poporului”, întrunită în sala Redutei, a fost convocată sub patronajul Universității clujene și al Armatei a VI-a, inițiativa aparținând rectorului, profesorul de la Facultatea de Drept, Vasile Dimitriu și generalului N. Petala. Autodefinindu-se ca o asociație de „propagandă culturală și patriotică” în special în rândurile muncitorimii urbane, societatea a fost constant sprijinită de Universitatea românească și de armată, comitetul „Culturii Poporului” ținându-și ședințele săptămânale la Universitate (doar prelegerile duminicale destinate proletarietului se desfășurau în sala Redutei, deseori urmate de recitaluri ale artiștilor de la Opera Română și de concerte ale corului dirijat de maestrul Gh. Dima), în timp ce prin contribuția armatei a fost organizat un cinematograf pentru muncitori⁶¹. Semnificativ era și faptul că președinția comitetului Societății „Cultura Poporului” a fost deținută de rectorul Universității clujene, profesorul Vasile Dimitriu, în timp ce profesorul universitar de filosofie de la Facultatea de Filosofie și Litere, Marin Ștefănescu, era vicepreședinte al asociației, colonelul Gh. Bacaloglu din cadrul Corpului al VI-lea de armată fiind doar secretarul organizației. Comitetul îi mai întrunea și pe generalul de divizie N. Petala, comandantul Corpului al VI-lea al armatei, devenit ulterior directorul gazetei „Cultura Poporului” – inaugurată, nu întâmplător, în ziua de 1 mai a anului următor –, pe maiorul Vasile D. Chiru⁶², membru al Societății Scriitorilor, prim comisar regal și

⁵⁹ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 16.

⁶⁰ Ibidem, f. 15 v.

⁶¹ Lucian Bolcaș, *Ce este Societatea „Cultura Poporului”?*, „Cultura Poporului”, 1921, 1, nr. 1, 1 mai, p. 5.

⁶² Pentru implicarea pe care armata a avut-o în fondarea și funcționarea Societății „Cultura Poporului” este semnificativ faptul că, după constituirea asociației, în toamna anului 1920, fusese avansată ideea folosirii ca organ al acesteia a revistei „Biblioteca Soldatului și a Cetățeanului”, publicație bilunară care își începuse apariția în anul 1920 avându-l ca director-proprietar pe maiorul Vasile Chiru și ca prim redactor pe Constantin Riuleț și care se impusese ca o foaie de propagandă militară. „Biblioteca Soldatului și a Cetățeanului” își avea redacția și administrația la Cluj (pe Strada Dorobanților nr. 11), în timp ce imprimarea ei era executată de Tipografia „Acțiunea Română” din București. Ziar adresat ambientului militarilor prin excelență (subtitlul preciza că publicația era

secretar al gazetei, pe Ion Agârbiceanu, directorul ziarului „Patria”, precum și pe o serie de profesori universitari, directori de școli și licee românești din Cluj, militari și oficialități din cadrul administrației românești. Printre membrii marcanți ai comitetului „Culturii Poporului” s-au numărat astfel profesorii universitari Iacob Iacobovici, șeful Clinicii chirurgicale, G. Pamfilie, de la farmacologie, Ioan Lupaș, titularul catedrei de Istoria nouă a românilor, Augustin Maior, specialist în fizică teoretică și tehnologică, Vasile Meruțiu de la geografie, I. Popescu-Voitești, titularul disciplinei geologie și paleontologie din cadrul Facultății de Științe sau Florian Ștefănescu-Goangă, specialist în psihologie experimentală, profesorii secundari Nicolae Bogdan, directorul Liceului de fete „Regina Maria”, Alexandru Ciura, directorul Liceului „Gh. Barițiu”, G. Precup, directorul învățământului secundar, A. Domide, Victor Lazăr, istoric și Ovidiu Hulea, titular de latină, elină și română la Liceul „Gh. Barițiu”. Din comitetul societății mai făceau parte publiciștii Lucian Bolcaș, A. Maniu și E. Vasiliu, generalul de brigadă din cadrul Armatei a VI-a, I. Anastasiu și colonelul I. Roman, comandantul Regimentului 16 Infanterie, secretarul general în Ministerul de Interne, C. Tănăsescu, prefectul regional de poliție M. Pilat, secretarul general de justiție V. Pop, primarul orașului Cluj, Iulian Pop, prefectul județului Cojocna, P. Meteș, secretarul general al Ministerului Agriculturii, E. Petrini, directorul Regiei Monopolului Statului, inginerul P. Lucaci, inspectorul cooperației din Ardeal, Aurel Lapedatu, directorul regionalei C.F.R. Cluj, inginerul I. Hossu sau P. Groza, ministrul Ardealului⁶³.

Pe lângă inițiativele puse în practică în mediul proletarietului clujean (printre care s-au numărat întrunirile cu largă participare populară de la atelierele C.F.R. și fabrica de

“autorizată de Marele Stat Major General al Armatei cu ordinul no. 717/1920”), la care colaborau cu diverse materiale propagandistice și patriotice de caracter larg vulgarizator în general ofițerii, “Biblioteca Soldatului și a Cetățeanului” și-a continuat apariția și în anii următori (1921–1922), indicând în permanență publicului cititor frecventarea gazetei “Cultura Poporului” a generalului Petala. În contextul în care, la începutul lunii februarie a anului 1922 grupul de publiciști de extracție militară (directorul “Culturii Poporului”, generalul N. Petala, comandantul Corpului VI Armată, primii redactori Vintilă Petala, secretar de Legațiune și maiorul Vasile D. Chiru, prim comisar regal precum și secretarul de redacție Vladimir Nicoară) părăsesc gazeta “Cultura Poporului” – decizie luată în urma implicării societății și a organului acesteia în viața politică, considerată de ofițeri incompatibilă cu credința lor de soldați, care se cerea străină de amestecul în frământările vieții politice – publicația va pierde din accentele ei specifice, de foaie de educație cetățenească, urmând o evoluție proprie în planul presei culturale a României interbelice. A apărut până în anul 1930, anul al zecelea, avându-l ca prim redactor pe Constantin Cehan-Racoviță. După perioada clujeană, din anul 1928 gazeta va ieși la București. Dealtfel din februarie 1922 președinte al Societății “Cultura Poporului” a devenit profesorul universitar clujean Marin Ștefănescu, până atunci vicepreședinte al asociației, iar organul de presă al organizației i-a susținut candidatura în alegerile din acel an ca deputat independent. Pe de altă parte, publicistul Vasile Chiru anunța în numărul 14 al revistei sale “Biblioteca Soldatului și a Cetățeanului” că din onorariul pe care l-a primit timp de nouă luni cât a făcut parte din redacția “Culturii Poporului” dorește să instituie “Premiul Maior V. Chiru”, care să fie acordat anual celei mai bune lucrări scrise de un român pe tema decăderii morale a societății omenești și perimării valorilor fundamentale ale acesteia, iar din doi în doi ani celei mai bune lucrări de orice natură scrisă și publicată în perioada respectivă de un ofițer român în activitate, mandatând Societatea “Cultura Poporului” cu acordarea acestuia, iar în cazul în care respectiva asociație se va transforma în formațiune politică sau va refuza să se implice în conferirea premiului, solicita Academiei Române gestionarea acestuia, oferind fondul celui mai înalt for științific al țării. “Biblioteca Soldatului și a Cetățeanului”, Cluj, 1922, 3, nr. 14, 1 mart., p. 13–14; “Cultura Poporului”, 1922, 1, nr. 40, 29 ian., p. 1; 2, nr. 41, 5 febr., p. 1–2; nr. 42, 12 febr., p. 1.

⁶³ Vezi lista membrilor comitetului Societății „Cultura Poporului”, „Cultura Poporului”, 1921, 1, nr. 1, 1 mai, p. 8.

tutun), Societatea „Cultura Poporului” și-a extins activitatea propagandistică și în alte centre ardeleni cu o însemnată concentrare muncitorească precum Ocna-Dejului, Satu-Mare, Baia-Mare, Turda sau Deva, propunând lucrătorilor industriali soluția sindicatelor naționale ca o alternativă la mișcarea sindicală de factură comunistă și promovând conceptul apropierii între diversele straturi ale societății, ca o contrapunere la principiul luptei de clasă. Spiritul național al inițiativei era reflectat și de organizarea în diversele centre transilvane a unor cursuri de limba română gratuite pentru muncitori, precum și de orientarea spre o colaborare strânsă cu ASTRA sibiană. Implementarea unei prese românești care să promoveze în rândul muncitorimii ardeleni „soluția națională” la problemele acestora a reprezentat un alt element fundamental în activitatea propagandistică a Societății „Cultura Poporului”⁶⁴. S-a reușit astfel tipărirea unei foi ocazionale la Ocna-Dejului, intitulată „Înfrățirea muncitorilor”, iar pentru proletariatul clujean s-a publicat, cu începere de la 1 mai 1921, gazeta „Cultura Poporului”, inaugurată printr-un articol program cu pregnante accente naționaliste, semnat de comitetul asociației și tipărit pe prima pagină a numărului de debut al foi⁶⁵. Având ca obiectiv lărgirea orizontului cultural al muncitorimii și educarea ei în conformitate cu valorile naționale românești, ziarul „Cultura Poporului” a făcut loc în paginile sale – alături de articole semnificativ intitulate (*Ticăloșiile bolșevice, Sfârșitul bolșevicilor* etc.) și publicate în cadrul rubricii *Informațiuni* – unor foiletoane axate pe subiecte de istorie a poporului nostru. Astfel, din numărul al doilea al gazetei, care avea o periodicitate săptămânală, apărând în fiecare duminică, a fost inaugurată rubrica *Istoria neamului românesc* (ulterior intitulată *Din istoria neamului românesc*), în cadrul căreia erau publicate articole semnate de Victor Lazăr, referitoare la principalele momente ale evoluției istorice a poporului nostru, ordonate cronologic (seria a fost inaugurată de studiul amplu *Romanii și dacii*⁶⁶, continuată apoi de prezentarea, în două părți, a problemei *Năvălirii popoarelor barbare*⁶⁷, de materialele referitoare la *Încreștinarea românilor*⁶⁸ și *Continuitatea sau stăruința românilor în Dacia*⁶⁹, pentru ca mai apoi, în cadrul numerelor 10–16 ale ziarului să fie atinse subiecte circumscrise precum *Voievodatele românești*⁷⁰, *Dreptul românesc*⁷¹ sau *Limba românească*⁷²). Edificator în privința programului organului Societății „Cultura Poporului”, care urmărea în primul rând clarificarea opiniei cititorilor săi referitoare la problemele esențiale și îndelung discutate ale istoriei poporului român precum originea latină și, mai ales, continuitatea, este faptul că rubrica istorică a numerelor 17–35 ale gazetei (din august și până la sfârșitul anului 1921) este ocupată cu publicarea capitolelor unei singure teme, cea a *Așezării altor neamuri printre români*, în timp ce episoadele foiletonului din prima jumătate a anului 1922 au fost consacrate *Românilor din Sudul Dunării*⁷³ precum și istoriei spațiului extracarpatic, cu o privire comparativă asupra evoluției Transilvaniei⁷⁴.

⁶⁴ L. Bolcaș, *op. cit.*, p. 5.

⁶⁵ Vezi „Cultura Poporului”, 1921, 1, nr. 1, 1 mai, p. 1.

⁶⁶ Idem, 1921, 1, nr. 2, 8 mai, p. 5–6.

⁶⁷ Idem, 1921, 1, nr. 3, 15 mai, p. 2; nr. 4, 22 mai, p. 2.

⁶⁸ Idem, 1921, 1, nr. 7, 12 iun., p. 6.

⁶⁹ Idem, 1921, 1, nr. 8, 19 iun., p. 4; nr. 9, 26 iun., p. 4.

⁷⁰ Idem, 1921, 1, nr. 10, 3 iul., p. 4.

⁷¹ Idem, 1921, 1, nr. 11, 10 iul., p. 4; nr. 12, 17 iul., p. 4.

⁷² Idem, 1921, 1, nr. 13, 24 iul., p. 4; nr. 14, 31 iul., p. 5–6; nr. 15, 8 aug., p. 5; nr. 16, 15 aug., p. 4.

⁷³ Idem, 1922, 1, nr. 38, 15 ian., p. 5; nr. 39, 22 ian., p. 5–6.

⁷⁴ În vederea familiarizării publicului neinițiat ardelean cu principalele momente ale evoluției istorice a Țării Românești și Moldovei, s-a încercat explicarea principalelor realități politico-statale,

Atenția deosebită pe care gazeta „Cultura Poporului” o acorda limbii, literaturii și istoriei naționale, în scopul sensibilizării și cultivării spiritului național al muncitorimii ardelenene, emerge și din preocuparea consecventă de a semnală maselor de lucrători cele mai importante evenimente ale timpului, care aveau directă legătură cu afirmarea și confirmarea originilor latine ale poporului român. Darul simbolic pe care Italia l-a făcut municipalității clujene în toamna anului 1921 (lupoaiă împreună cu Romulus și Remus), a fost semnalat pe larg în cadrul numerelor din septembrie-octombrie ale ziarului, fiind prezentate chiar detalii ale vizitei delegației italiene⁷⁵. În cinstea evenimentului a fost inaugurat un foileton intitulat semnificativ *Strămoșii noștri*, semnat de profesorul secundar, la vremea aceea, G. G. Mateescu, care fusese recomandat pentru a face parte din rândul colaboratorilor gazetei de directorul Liceului „Gh. Barițiu”, Alexandru Ciura, unul dintre membrii marcanți ai Societății „Cultura Poporului”. Primul capitol al seriei de articole, cu subtitlul *Nașterea poporului român*, tipărit în numărul din 26 septembrie 1921 care preceda sosirea oaspeților italieni, se deschidea cu un discurs triumfalist naționalist, menit să inculce cititorilor un sentiment de mândrie față de apartenența la poporul român, care și-a desăvârșit unitatea statală, fiind promovată totodată ideea necesității apropiierii între straturile societății, văzută ca unic răspuns la tendințele iredentiste manifestate încă puternic în lumea ardeleană. Întreaga lucrare se subsumează acestei idei, a unității naționale, argumentându-se istoric – din perspectiva originii latine și a continuității poporului pe teritoriul etnogenezei – preeminența elementului românesc în cadrul tuturor provinciilor reunite la 1 Decembrie 1918. Argumentarea istorică se face la nivelul unei lucrări de popularizare, elementele constitutive ale poporului român fiind desemnate cu plasticul termen vulgarizator de „strămoșii noștri”. Substanța propriu-zisă a articolului este însă foarte bine documentată, explicația introducând elemente de geografie istorică, etnografie, istoria cultelor și credințelor religioase, istorie militară, toponimie și, mai ales, date privitoare la istoria populațiilor italice și a Romei antice. În mod sugestiv, legenda întemeierii Romei este publicată în numărul „Culturii Poporului”, care prezintă momentul conferirii celebrei „lupa capitolina” orașului Cluj de către trimișii Italiei. Întreaga serie de articole vulgarizatoare

administrativ-juridice și sociale ale acestor provincii istorice românești. Victor Lazăr prezenta astfel cititorilor mai puțin avizați, într-o manieră specifică materialelor de popularizare, problematica *Întemeierii Munteniei și a Moldovei* („Cultura Poporului”, 1922, 1, nr. 40, 29 ian., p. 4; 2, nr. 41, 5 febr., p. 3–4; nr. 42, 12 febr., p. 4), elementele mai importante ale domniei lui *Basarab-Vodă* (Idem, 1922, 2, nr. 43, 19 febr., p. 4–5), *Alexandru Basarab* (Idem, 1922, 2, nr. 44, 26 febr., p. 4–5), *Vladislav Basarab* (Idem, 1922, 2, nr. 45, 6 mart., p. 3–4) și *Mircea cel Bătrân* (Idem, 1922, 2, nr. 46, 13 mart., p. 3–4; nr. 47, 20 mart., p. 2–3; nr. 48, 26 mart., p. 3–4), iar pentru spațiul românesc est-carpatic, date istorice legate de *Urmașii lui Bogdan* (Idem, 1922, 2, nr. 49, 2 apr., p. 3–4) și *Alexandru cel Bun* (Idem, 1922, 2, nr. 50–51, 16 apr., p. 6–7; nr. 52, 23 apr., p. 3–4). A fost avută în vedere, în numere succesive din aprilie și mai 1922, *Organizarea Țărilor Românești* (Idem, 1922, 2, nr. 53, 30 apr., p. 3–4), cu accent pe explicarea instituției domniei, a *Sfatului Domnului* (Idem, 1922, 2, nr. 54, 7 mai, p. 2), a celorlalte organisme administrative și juridice, încercându-se o comparație cu evoluția Transilvaniei (Idem, 1922, 2, nr. 55, 14 mai, p. 2; nr. 56, 21 mai, p. 2). Alte capitole au fost dedicate structurii sociale a acestor provincii, componenței și rolului boierimii și al țărănimii etc. (Idem, 1922, 2, nr. 57, 28 mai, p. 2; nr. 58, 4 iun., p. 2; nr. 59, 11 iun., p. 2; nr. 60, 18 iun., p. 2–3; nr. 61, 25 iun., p. 2; nr. 62, 2 iul., p. 2, nr. 63, 10 iul., p. 2 etc).

⁷⁵ Este reprodus, de exemplu, discursul-toast al generalului N. Petala, directorul gazetei „Cultura Poporului”, rostit cu ocazia banchetului oficial organizat la prefectură în cinstea oaspeților italieni, discurs axat pe ideea latinității națiunii române („Astăzi [...] voi, trimișii Cetății Eterne, veniți în mijlocul nostru spre a ne bucura de izbânda noastră comună și spre a înălța împreună, în mijlocul cetății romane – Napoca, simbolul în bronz al latinității noastre”). Idem, 1921, 1, nr. 25, 17 oct., p. 7.

scrise de G. G. Mateescu pentru „Cultura Poporului”, opt la număr, are în vedere prezentarea celor două componente ale poporului român, cel traco-dacic și cel roman, autorul consacrand trei materiale lumii daco-getice (evidențiată sub aspectul originii sale etnice, întinderii geografice, îndeletnicirilor, portului, credințelor religioase, practicilor militare și organizării instituționale sub Burebista și Deceneu). Întemeierii și istoriei Romei antice îi sunt dedicate două capitole, în timp ce alte două părți ale seriei urmăresc principalele momente ale războaielor dacice și deznodământul acestora, Mateescu acordând un spațiu consistent prezentării Columnei traiane, semnificației ei artistice și istorice. Articolul final al seriei tratează problema Daciei ca provincie romană, fixând importanța fenomenului romanizării populației traco-dacice autohtone în etnogeneza românească.

Substanța acestui grupaj de articole, precum și titlul (*Strămoșii noștri*), vor fi reluate de G. G. Mateescu peste câțiva ani, în vara lui 1927, când a fost invitat de Nicolae Iorga să țină o serie de conferințe la Universitatea Populară de la Vălenii-de-Munte. Istoricul a tratat de data aceasta subiectul într-o manieră riguros științifică – cu toate că respectivele prelegeri au fost destinate tipăririi în colecția intitulată tocmai *Biblioteca de vulgarizare „Cuvântul”* a Fundației Culturale din Vălenii-de-Munte, apărând în al patrulea număr al seriei – axându-și prevalent discursul pe teme de istorie a culturii și civilizației și lăsând la o parte simpla prezentare a „filmului” evenimentelor politice și militare. Studiile vor fi dealtfel tipărite și în numărul 7–9 din 1927 al „Revistei istorice” patronată de Iorga, semn al aprecierii de care tânărul conferențiar de atunci, G. G. Mateescu, se bucura din partea marelui savant, nivelul de erudiție al materialelor fiind în conformitate cu exigențele publicației.

În anul 1920, G. G. Mateescu s-a căsătorit cu Felicia Nicorescu, tânără provenind dintr-o familie mic-burgheză⁷⁶, care a urmat studii superioare în medicină, continuate la sfârșitul anilor '20 printr-o pregătire doctorală finalizată cu teza *Tulburări oculare de origină dentară*⁷⁷, susținută la Facultatea de Medicină și Farmacie din Cluj în ziua de 20 iunie 1929, la câteva zile după moartea lui G. G. Mateescu (survenită la 7 iunie 1929). Doctoratul în medicină și chirurgie al Feliciei Mateescu a beneficiat de îndrumarea profesorului Dumitru Michail de la Clinica oftalmologică din Cluj – unde doctoranda și-a desfășurat munca de investigație practică, cazurile concrete citate în lucrare ca exemple fiind studiate aici –, profesorul fiind și președintele comisiei în fața căreia a fost susținută teza, ceilalți membri fiind profesorii I. Predescu-Rion de la Clinica oto-rino-laringologică (în anii respectivi suplinind și Clinica stomatologică), V. Papilian, specialist în anatomie descriptivă și topografică, Ioan I. Nițescu, titularul catedrei de fiziologie umană și Jacob Iacobovici de la Clinica chirurgicală. Supleant în comisia de doctorat a Feliciei Mateescu a fost I. Aleman, doctor docent la vremea respectivă, mai târziu profesor agregat la Clinica stomatologică, de îndrumarea căruia s-a bucurat pentru partea de stomatologie.

Din 1921, G. G. Mateescu va fi cooptat ca asistent la Institutul Arheologic al Universității nou înființate, viitorul Institut de Studii Clasice⁷⁸, iar de la 1 septembrie 1921

⁷⁶ Felicia Nicorescu era fiica Daniței și a lui Nicolae Nicorescu, director al căminului de ucenici din Timișoara la sfârșitul primului deceniu interbelic. Părinții Feliciei locuiau în Timișoara în cartierul Iosefin, pe strada Pop de Băsești, 22 și mai aveau încă un fiu, Eusebiu, căsătorit cu Elena, care a avut la rândul său doi fii, Tiberiu și Bujor Nicorescu. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 704/1–1928/29, f. 31, 31v., 44.

⁷⁷ Felicia G. Mateescu, *Tulburările oculare de origină dentară*. Teză pentru doctorat în medicină și chirurgie prezentată și susținută în ziua de 20 iunie 1929, Cluj, “Editură de ziare” Societate anonimă, 1929, 32 p. (Facultatea de Medicină și Farmacie din Cluj, no. 462).

⁷⁸ În legătură cu cooptarea lui G. G. Mateescu la Institutul de Arheologie, ar fi de menționat că a existat propunerea directorului acestuia, Vasile Bogrea, de a-l numi pe Mateescu asistent încă de la 1

va funcționa ca asistent pe lângă catedra de istoria antică a Facultății de Litere și Filosofie⁷⁹. Din această poziție⁸⁰, Consiliul Facultății de Litere al Universității clujene l-a recomandat la 30 noiembrie 1921 ca membru al Școlii din Roma, un rol important având desigur și părerea mentorului său, Vasile Pârvan.

Anii în care G. G. Mateescu s-a bucurat de statutul de membru al Școlii Române din Roma (1922–1924) au constituit o etapă benefică în evoluția sa științifică și în cariera sa didactică. A dobândit experiență practică prin vizitarea marilor șantiere arheologice italiene de la Pompei și Ostia și a adunat un vast material epigrafic în vederea redactării lucrării sale de doctorat. Rezultat al specializării sale la Roma au fost cele două studii erudite publicate în primele numere ale anuarului Școlii Române din capitala Italiei (*I Traci nelle epigrafi di Roma*⁸¹ și *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico*⁸²), dintre care cel dintâi a fost prezentat ca teză de doctorat în toamna anului 1924, precum și cercetarea privitoare la *Granița de apus a tracilor (Contribuțiuni toponomastice și epigrafice)*, tipărită în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, după întoarcerea sa în țară⁸³.

În vara anului 1925, Mateescu a întreprins o serie de săpături arheologice la castrul roman de la Jupa, lângă Caransebeș, stabilind caracterul așezării romane respective, care s-a dovedit a fi, contrar opiniei răspândite în istoriografia precedentă, un centru prevalent rural. Rezultatele săpăturilor au rămas din păcate în manuscris, așa cum s-a întâmplat și cu raportul asupra campaniei arheologice de la Slava-Rusă, lângă Babadag, campanie condusă de Mateescu în vara anului următor, 1926, în cadrul lucrărilor fiind descoperită o cetate romană de mare întindere, cu o fortificație pe dealul alăturat, cu un sistem de apărare puternic, compus din ziduri groase și peste 30 de turnuri și cu o bazilică creștină în interior, evidențiată de prezența unor capiteluri purtând semnul crucii și a unor mozaicuri pavimentale⁸⁴.

octombrie 1920, așa cum rezultă din adresa nr. 987–1920/21 a rectoratului Universității din Cluj către Ministerul Instrucțiunii. La 14 decembrie 1920, Secretariatul General Cluj al Ministerului Instrucțiunii trimitea rectoratului Universității adresa nr. 35599/1920, prin care aproba numirile a 12 persoane în schema Institutului, cu data de 1 octombrie 1920, dar menționa că „numirea D-lui Mateescu Gheorghe cu asistent nu se poate face nefiind post prevăzut în buget”. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 224–1920/21. În consecință, Mateescu va fi cooptat în februarie 1921 ca asistent extrabugetar la Institutul de Arheologie și Numismatică din Cluj (în conformitate cu adresa nr. 39084/1920 a Ministerului Instrucțiunii și al Cultelor). Idem, doc. nr. 328–1920/21. Într-un *Curriculum vitae*, prezentat de G. G. Mateescu Facultății de Litere și Filozofie a Universității din Cluj la 24 noiembrie 1925, prin care solicita admiterea la concursul pentru ocuparea catedrei de Istoria antică (catedră la care va fi titularizat în urma competiției Emil Panaitescu, la 23 decembrie 1925 – adresa Ministerului nr. 140754), G. G. Mateescu preciza că de la 1 septembrie 1920 a fost numit asistent onorific al Institutului Arheologic al Universității din Cluj, iar de la 1 septembrie 1924 asistent bugetar (definitiv) al aceleiași instituții (în conformitate cu ordinul nr. 114598 din 11 noiembrie 1924 al Ministerului Instrucțiunii Publice). Idem, doc. nr. 104–1925/26, f. 5; doc. nr. 132–1926/27, f. 13; Idem, Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 21. Pentru Emil Panaitescu vezi D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., Dosar prof. Emil Panaitescu, nr. 155, f. 17.

⁷⁹ Idem, doc. nr. 704/2–1928/29, f. 37.

⁸⁰ În toamna anului 1921, când Mateescu își înainta cererea către Consiliul profesoral al Facultății de Litere a Universității din Cluj pentru a fi recomandat „ca membru al Institutului istorico-arheologic de la Roma, înființat de curând supt direcțiunea d-lui profesor V. Pârvan”, era asistent extrabugetar al Institutului Arheologic și doctorand al Facultății de litere din Cluj, la secția istorică. Idem, doc. nr. 221–1921/22, f. 1.

⁸¹ “Ephemeris Dacoromana”, 1923, I, p. 57–290.

⁸² Idem, 1924, 2, p. 223–238.

⁸³ “Anuarul Institutului de Istorie Națională”, 1924–1925, 3, p. 377–491.

⁸⁴ I. Crăciun, *op. cit.*, p. 798, 801.

Cu începere de la 1 septembrie 1925, G. G. Mateescu a funcționat și ca profesor de istorie la Seminarul Pedagogic Universitar din Cluj⁸⁵. La sfârșitul anului 1928 susținea acolo doar opt ore suplimentare pe săptămână⁸⁶. Dealtfel în perioada interbelică devenise o practică funcționarea profesorilor la mai multe catedre, din învățământul secundar, respectiv superior, pentru unele având calitate de suplinitori, pentru altele de titulari, astfel că în primăvara anului 1928, Legea pentru modificarea art. 90 și 91 din legea învățământului superior intervenea cu reglementarea acestei situații, stabilind că membrii corpului didactic universitar nu pot avea o altă catedră sau funcțiune retribuită de stat, județ, comună sau vreo instituție al cărei buget e votat de Adunările legiuitoare sau controlat de stat. De asemenea, articolul 91 în forma modificată stabilea că membrii corpului didactic universitar nu pot avea funcții permanente la instituții private și – în vederea optimizării activității în învățământul superior, care deseori suferea de pe urma frecventului absenteism al profesorilor, angajați în munca didactică universitară în alte localități decât cele unde domiciliau sau unde desfășurau activități complementare – prevedea că aceștia nu pot exercita în mod permanent profesii libere (precum cele de avocat, medic sau inginer) în alte localități decât cele în care își aveau catedra. Pentru a se asigura un plus de control asupra practicilor universitare, legea intervenea și în problema domiciliului profesorilor universitari, localitatea trebuind să coincidă cu cea unde aveau catedra. De asemenea, se prevedea regularitatea cursurilor, conferințelor sau a lucrărilor practice care intrau în obligația profesorilor, titulari și agregați sau a conferențiarilor, stabilirea numărului orelor săptămânale ale unui cadru didactic de către Consiliul fiecărei facultăți, precizându-se că orele de curs ale unui membru al corpului profesoral nu pot fi așezate într-una și aceeași zi. Se încerca astfel să se stabilească o permanență efectivă a universitarului respectiv la catedră sau conferință, evitându-se absențele prelungite și recuperările forțate. Dealtfel alineatul 7 al respectivului articol stabilea obligația decanilor fiecărei facultăți de a comunica Ministerului absențele nemotivate ale membrilor corpului didactic. Ministerul Instrucțiunii solicita astfel facultăților, la începutul lunii mai a anului 1928, clarificarea situației pentru fiecare profesor până la data de 1 octombrie 1928⁸⁷. Conferențiarul G. G. Mateescu intra și el în această categorie⁸⁸, așa că în data de 8 noiembrie 1928 a fost nevoit să trimită Ministerului un act justificativ prin care își preciza situația, arătând că în momentul respectiv nu mai preda efectiv la Liceul „Gh. Barițiu”, unde își avea titularizarea, catedra fiindu-i suplinită în întregime, iar orele ținute la Seminarul Pedagogic Universitar le considera suplimentare⁸⁹.

⁸⁵ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac de Lit., Dosar prof. G. G. Mateescu, nr. 127, f. 21.

⁸⁶ Idem, doc. nr. 43/3–1928/29, f. 5.

⁸⁷ Circulara Ministerului Instrucțiunii nr. 53871/928 din 4 mai 1928. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 468–1927/28, f. 3, 3v.

⁸⁸ Vezi adresa nr. 468 pe 1927/28 din 17 mai 1928 a Decanatului Facultății de Filosofie și Litere din Cluj către Ministerul Instrucțiunii Publice, care preciza că la data respectivă dintre toți profesorii Facultății doar Marin Ștefănescu nu avea domiciliul la Cluj, locuind la București, iar „domnul G. G. Mateescu profesor la Seminarul Pedagogic Universitar și conferențiar cu titlu provizoriu ocupă la Facultatea noastră și postul de asistent la Institutul de Arheologie”. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 468/4 –1927/28, f. 1.

⁸⁹ La 8 octombrie 1928, G. G. Mateescu declara că funcționează “efectiv în Cluj în următoarele două posturi: 1) Conferențiar provizoriu de Antichități Clasice și Epigrafie la Facultatea de Litere. 2) Asistent la Institutul Arheologic. Catedra mea de istorie – adăuga Mateescu – de la liceul «Gh. Barițiu», de la care sunt detașat, e toată suplinită de dl. I. Buzea. Eu primesc însă de acolo cele două gradații, până ce voi fi numit conferențiar definitiv. La Seminarul Pedagogic Universitar am numai opt ore suplimentare pe săptămână”. La 22 noiembrie 1928, ca răspuns la adresa Ministerului

Cu toate că activitatea desfășurată în cadrul respectivei instituții era considerată de G. G. Mateescu, într-un fel, complementară prestației sale în cadrul Universității, a înțeles să și-o desfășoare cu meticulozitate și profesionalism, respectând importanța pe care o avea Seminarul Pedagogic Universitar în formarea generațiilor de tineri profesori ardeleni care au contribuit la o evoluție pozitivă a învățământului din Transilvania.

Constituirea Seminarului Pedagogic Universitar de pe lângă Universitatea românească a Transilvaniei a urmat un model importat din vechiul Regat, unde exista tradiția funcționării unui singur seminar pedagogic, cel al Universităților. Această organizare era, într-o anumită măsură, diferită de cutumele mediului academic al Clujului antebelic unde, în conformitate cu structurarea învățământului maghiar, exista Seminarul Pedagogic din Cluj pentru profesorii școlilor secundare, instituție de stat fără nici o legătură cu Universitatea, cu bibliotecă și local proprii, care asigura pregătirea pedagogică a profesorilor secundari în vederea examenului lor de capacitate. Odată cu organizarea Universității românești la Cluj, profesorul Onisifor Ghibu (1883–1972, unul dintre fondatorii pedagogiei românești, membru corespondent al Academiei Române și autor al unor cercetări relevante pentru evoluția învățământului românesc ardelean precum *Școala românească în Transilvania și Ungaria. Dezvoltarea ei istorică și situația ei actuală* sau *Viața și organizarea bisericească și școlară din Transilvania*, ambele publicate în 1915⁹⁰) atunci secretar general la Resortul de Instrucție al Consiliului Dirigent al Transilvaniei și profesorul agregat Vladimir Ghidionescu (1878–1948, ieșean de origine, cunoscut pedagog român, autor al lucrării *Introducere în pedagogie și pedagogie experimentală*, București, 1915) au militat pentru organizarea unui laborator de pedagogie și pedagogie pe lângă Facultatea de Litere⁹¹, apoi pentru constituirea unui Seminar Pedagogic Universitar, în conformitate cu tradiția învățământului din Vechea Românie. Organizarea acestei instituții s-a definitivat pe parcursul anului academic 1919–1920, pe baza propunerilor lui Vladimir Ghidionescu, acesta devenind și director al Seminarului Pedagogic Universitar nou creat. Se avea astfel în vedere crearea, cu începere din toamna anului școlar 1920–21, a unui seminar pedagogic în cadrul Universității românești, care să cuprindă două secții (una secundară și cealaltă normală superioară), în vederea dobândirii unui sediu adaptat, până la construirea noului local al instituției, profesorul Ghidionescu propunând preluarea clădirii Seminarului pedagogic vechi, unguresc, destinat pregătirii profesorilor secundari⁹². Elementul înnoitor față de tradiția învățământului clujean era tocmai constituirea unei secții normale superioare în cadrul seminarului pedagogic, alături de cea destinată profesorilor secundari, în spiritul modelului oferit de seminariile pedagogice universitare din vechiul Regat, unde pregătirea teoretică și cea practică, de la școala de aplicație, atât a profesorilor secundari, cât și a celor de la școlile normale de învățători, se făcea în acest mod. În primăvara anului 1920, în cadrul Facultății de Litere a fost constituită o comisie, alcătuită din profesorii Gheorghe Bogdan-Duică (de literatura română modernă), Silviu Dragomir (istoria popoarelor sud-est europene), Iosif Popovici (slavistică) și Sextil Pușcariu (limba și literatura română), care să

Instrucțiunii Publice nr. 104100 din 21 noiembrie 1928, Decanatul trimitea adresa sa nr. 48/1928–29 la care era anexată declarația conferențiarului G. G. Mateescu. D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 43–1928/29, f. 3, 3v, 5.

⁹⁰ Dorina N. Rusu, *op. cit.*, p. 337; Onisifor Ghibu, *Oameni între oameni. Amintiri*. Selecție și introducere de Ion Bulei. Text stabilit, tabel cronologic și indice de nume Octavian O. Ghibu. Note și comentarii Ion Bulei, Octavian O. Ghibu, Șerban Polverejan, București, Ed. Eminescu, 1990, p. 15–18.

⁹¹ D.J.A.N. Cluj, Fond Univ. din Cluj, Fac. de Lit., doc. nr. 70–1919/20, 291–1919/20.

⁹² Vezi propunerea profesorului agregat definitiv de Pedagogie, Vladimir Ghidionescu din 17 mai 1920, acceptată de Decanatul Facultății de Litere din Cluj. Idem, doc. nr. 403–1919/20, f. 1.

decidă detaliile acestei chestiuni, în condițiile unei necesități pregnante de profesori destinați școlilor normale, pentru a impulsiona dezvoltarea învățământului românesc în Transilvania. În urma propunerilor comisiei, dezbătute la începutul lunii martie 1920 în Consiliul profesoral al Facultății și înaintate Rectoratului Universității și mai apoi Resortului Cultelor și al Instrucțiunii Publice din cadrul Consiliului Dirigent, prin adresa nr. 6480/1920 a acestui for, din 18 martie 1920, se aproba, cu începere din anul școlar 1920/21, înființarea unei secții normale superioare în cadrul Seminarului Pedagogic Universitar din Cluj, absolvenții acestei secții urmând a fi utilizați în sistemul de învățământ ca profesori de școli normale de băieți și fete pentru specialitățile de la Litere și Științe la care au trecut examenul de licență și, în plus, din rândul acestora dorindu-se a fi recrutați pe viitor și revizorii sau inspectorii școlari, precum și funcționarii superiori în administrația învățământului primar și normal⁹³. În decursul lunii mai a anului 1920, profesorii de pedagogie ai Universității clujene s-au preocupat de organizarea aspectului practic al funcționării Seminarului Pedagogic Universitar, în special de chestiunea deschiderii unei școli de aplicație unde cursanții să își formeze deprinderile didactice⁹⁴. La 29 mai 1920, comisia prezidată de profesorul Marin Ștefănescu (titularul filosofiei în cadrul facultății) și alcătuită din Florian Ștefănescu-Goangă, profesor de psihologie experimentală și Vladimir Ghidionescu, înaintau decanatului proiectul de Regulament al Seminarului Pedagogic Universitar, organizat pe 25

⁹³ Idem, doc. nr. 264–1919/20, f. 1–4; 339–1919/20, f. 1.

⁹⁴ La 17 mai 1920, Vladimir Ghidionescu înainta Decanatului un memoriu, destinat a fi prezentat Ministerului de Culte și Instrucțiune Publică, prin care solicita adoptarea de măsuri urgente în vederea deschiderii școlii normale de băieți din Cluj, al cărei local era folosit ca sediu al invalizilor de război și care urma să devină din toamnă, odată cu organizarea Seminarului Pedagogic Universitar, școală de aplicație a acestei instituții. Idem, doc. nr. 404–1919/20, f. 1, 1v, 3. Chestiunea a fost reluată și precizată în memoriul înaintat Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 21 mai 1920, de către Decanatul Facultății de Litere. Alcătuit prin grija profesorului Florian Ștefănescu-Goangă și însoțit de Consiliul Facultății, memoriul trata chestiunea școlilor normale de băieți și de fete necesare funcționării Seminarului Pedagogic Universitar, solicitând ca localurile acestora să fie redade școlilor pentru care au fost clădite, pentru nevoile învățământului românesc din Transilvania. „Facultatea de Litere a organizat – se arăta în respectivul memoriu – cu începere din anul școlar 1920/21, în vederea pregătirii corpului didactic pentru școlile secundare și normale, un seminar pedagogic universitar cu două secții, una pentru școlile secundare (gimnazii, licee), alta pentru școlile normale. Pe lângă pregătirea teoretică necesară viitorilor profesori, facultatea pune mare temei și pe pregătirea lor practică. În vederea acestei pregătiri, facultatea are absolută nevoie de un liceu și o școală normală, care vor deveni școli de aplicație, puse sub conducerea profesorilor de pedagogie ai facultății. Actualmente funcționează în Cluj un liceu de băieți și unul de fete, în localurile lor proprii, care pot deveni școli de aplicație pentru secția secundară, dar nu funcționează decât o școală normală de fete, într-un local închiriat cu totul nepotrivit. Școala normală de băieți nu funcționează din lipsă de local, deși întreg corpul didactic e numit de la începutul anului și primește salariul cuvenit. Amândouă aceste școli au localurile lor proprii, [care] sunt însă ocupate de servicii cu totul străine scopurilor pentru care au fost clădite. În localul școlii normale de fete, foarte încăpător și admirabil organizat, e instalat corpul al VI-lea de armată, iar în localul școlii normale de băieți, un local nou, amenajat modern în mod ideal cu tot ce e nevoie pentru o școală normală, e ocupat de spitalul de invalizi; iar acum în urmă, când numărul acestora s-a redus foarte mult, în loc să fie redat școlii, care n-a putut funcționa tocmai în momentele când este mai imperioasă nevoie de învățători, resortul ocrotirilor sociale l-a destinat pentru o clinică chirurgicală ortopedică. Facultatea nu înțelege cum aceste localuri trebuincioase pentru învățământ au fost luate și transformate cu mari cheltuieli de bani pentru alte scopuri și pentru servicii care pot găsi cu înlesnire alte localuri mai potrivite cu trebuințele lor și pentru instalarea cărora să nu fie nevoie să se strice și să se transforme”. Idem, doc. nr. 409–1919/20, f. 1, 1v, 2, 2v.

de articole⁹⁵. În toamna anului 1920, proiectul de regulament era înaintat, cu semnătura decanului Nicolae Bănescu, Secretariatului General al Cultelor, spre aprobare⁹⁶, la 11 octombrie 1920 decanul solicitând ferm aprobarea acestui regulament, în vederea bunei desfășurări a activității didactice în noul an universitar⁹⁷. Prin adresa nr. 101610 din 18 octombrie 1920, Ministerul Instrucțiunii și al Cultelor aproba proiectul profesorilor Facultăților de Litere și Științe din Cluj privitor la constituirea unui Seminar Pedagogic Universitar, care să cuprindă și o secție pedagogică pentru absolvenții școlilor normale⁹⁸.

Adoptată în contextul procesului uniformizării treptate a diverselor compartimente ale organizării statului român după Unirea din 1918, Legea din iulie 1924 privitoare la învățământul primar al statului și la învățământul normal-primar a determinat, în decursul anului universitar 1924–25, ridicarea problemei modificării Regulamentului Seminarului Pedagogic Universitar din Cluj, fiind necesară adaptarea acestuia la noile exigențe ale învățământului și o mai concretă acordare a prevederilor sale în raport cu reglementările organizatorice ale celorlalte seminarii pedagogice universitare românești. Încă de la începutul anului 1925, în ședința Consiliului profesoral din 17 ianuarie, Facultatea de Științe din Cluj își delega pe profesorii săi E. Racoviță, D. Călugăreanu, G. Bratu, G. Dima și Al. Borza, pentru ca, împreună cu reprezentanții Facultății de Litere, să elaboreze un proiect de Regulament al funcționării Seminarului Pedagogic Universitar. În ședința Consiliului profesoral al Facultății de Litere din 19 februarie 1925 sunt delegați membri în comisia pentru alcătuirea unui proiect de Regulament al Seminarului Pedagogic, profesorii Gh. Bogdan-Duică, G. Kisch, Fl. Ștefănescu-Goangă și Vl. Ghidionescu, care vor fi convocați în martie 1925, alături de comisia Facultății de Științe, pentru a începe discuțiile privitoare la

⁹⁵ Regulamentul prevedea scopul seminarului (pregătirea teoretică și practică pedagogică a candidaților la profesorat de la facultatea de litere și științe), activitatea acestuia (care consta, în afara cursurilor propuse la Universitate de respectivi profesori de pedagogie, din lucrările științifice teoretice asupra unor subiecte din domeniile disciplinelor pedagogice pe care cursanții aveau obligația să le alcătuiască, din cercetările științifice pe bază de material istoric, statistic și experimental pe care frecventatorii instituției trebuiau să le întreprindă, precum și din asistarea la lecțiile de practică pedagogică în școlile de aplicație ale seminarului și participarea la ședințele de discuție asupra acestor lecții) și definea cele două secții ale instituției. Articolul al 4-lea venea cu precizarea că la secția secundară erau primiți studenții regulat înscriși la Facultățile de Litere și Științe ale Universității, care doreau să intre în învățământul secundar, în timp ce articolul al 5-lea indica sfera de recrutare a cursanților secției normale (în general absolvenții de licee, cei de școli normale înscriși la Facultate sau care au o anumită experiență în învățământul primar). Era prevăzută distribuirea materiilor pe semestre, cursurile teoretice pedagogice care trebuiau urmate, fundamentale (pedagogia generală, pedagogia și pedagogia experimentală, didactica generală și specială, istoria pedagogiei) sau speciale (pedagogia socială, istoria școlilor române sau legislația și administrația școlară), precum și organizarea activității practice, din semestrul al 6-lea studenții secției secundare fiind obligați să audieze lecțiile practice de liceu și discuțiile asupra lor, pentru ca în semestrele 7 și 8 să susțină lecții la școala sau liceul de aplicație respective. Articolul al 24-lea și al 25-lea erau consacrate problemei școlilor de aplicație, prevăzându-se ca, până la crearea acestora (în sistemul complet de liceu și școală normală de băieți și de fete cu școala ei primară), studenții ambelor secții ale seminarului să execute practica la liceele de băieți și de fete și la școlile normale existente în Cluj, acestea urmând să colaboreze cu Seminarul Pedagogic al Universității în vederea stabilirii directivelor pedagogice care trebuiau urmate. Idem, doc. nr. 424–1919/20, f. 3,4.

⁹⁶ Idem, doc. nr. 2–1920/21, 541–1920/21.

⁹⁷ Idem, doc. nr. 62–1920/21, f. 1.

⁹⁸ Absolvenții acestei secții urmau să primească o diplomă specială, care le conferea dreptul de a se prezenta la examenele de capacitate pentru profesoratul școlilor normale. Idem, doc. nr. 98–1920/21, f. 3.

respectiva chestiune⁹⁹. O decizie concretă în această privință nu s-a luat în anul academic 1924–25, așa că, la 17 noiembrie 1925, decanul Facultății de Litere se adresa din nou membrilor Comisiei pentru studierea și modificarea Regulamentului Seminarului Pedagogic Universitar din Cluj, profesori la Facultatea de Științe, să se întrunească pentru a relua problema. Tot în acea perioadă a fost modificată componența comisiei de la Litere, în locul lui Bogdan-Duică și G. Kisch intrând N. Drăganu și O. Ghibu¹⁰⁰. Cu toate că respectivul for decidea să se întrunească până cel târziu în 10 februarie 1926, dezbaterile a fost reluate în noul an universitar 1927–28 și regulamentul definitivat în anul 1928–29, perioadă în care O. Ghibu era decan al facultății¹⁰¹.

Dealtfel și pentru această modificare de funcționare, elaborată pe parcursul anilor 1925–28, a fost luat ca exemplu Regulamentul Seminarului Pedagogic Universitar din București „Titu Maiorescu”, profesorul Onisifor Ghibu întreprinzând în acest scop o deplasare la Iași și București, în decembrie 1927, pentru a se familiariza cu activitatea și modul de organizare al instituțiilor similare din celelalte două mari centre academice românești. În urma acestei vizite, la 1 februarie 1928, Ghibu a prezentat Consiliului Facultății de Litere un raport asupra celor constatate la Iași și la București, care a contribuit la precizarea prevederilor regulamentului¹⁰².

În perioada în care G. G. Mateescu a predat istoria la Seminarul Pedagogic Universitar, instituția își precizase organizarea și avea o oarecare experiență de funcționare, precum și un local în Piața Unirii nr. 12. Progresele anilor anteriori de activitate s-au oglindit și în maniera în care era structurată partea practică a pregătirii studenților, toate aceste dezvoltări și precizări regăsindu-se ulterior în noul regulament al seminarului, elaborat și adoptat la sfârșitul primului deceniu interbelic. În esență, se precizase clar că studenții facultăților Universității clujene (fie că erau de la Litere și Filosofie, de la Teologie sau de la Științe) care doreau să urmeze o carieră didactică erau obligați să frecventeze regulat, timp de doi ani, lucrările teoretice și practice ale Seminarului Pedagogic Universitar. La nivelul cerințelor teoretice, seminarul a pus accent pe esență și accesibilitate, păstrându-se obligativitatea unui curs de pedagogie generală și a unui de didactică și metodică, ambele de câte două ore pe săptămână, frecventate vreme de un an fiecare, cu începere din anul întâi de studii. Se pune, în schimb, un tot mai evident accent pe lucrările practice (audieri, conferințe, discuții și lecții practice) din cadrul seminarului, susținute la liceul sau școala de aplicație (de băieți sau de fete), activități la care studenții puteau participa doar din anul al doilea de facultate și doar după trecerea examenelor cerute de regulamentul universitar. Aici intervenea rolul profesorului de specialitate de la Seminarul Pedagogic, care decidea, împreună cu studenții interesați de anumite materii și organizați în grupe pe specialități, orele de frecventare a lecțiilor respective (există obligativitatea audierii unui minim de 30 de ore la diverse clase ale liceului, dintre care 20 de ore la materia principală și 10 la cea secundară). Abia după această fază studentul susținea lecții practice (cel mult 10 în total), calitatea ultimelor dându-i profesorului de specialitate dreptul de a-l recomanda pe respectivul candidat la lecțiile de probă din ambele specialități (principală și

⁹⁹ Idem, doc. nr. 266–1924/25.

¹⁰⁰ Vezi convocarea comisiei din 20 noiembrie 1925, semnată de decanul Silviu Dragomir. Idem, doc. nr. 133–1925/26, f. 2, 4.

¹⁰¹ Idem, doc. nr. 206–1927/28, f. 24, 30–34.

¹⁰² În urma discuțiilor avute în Consiliul profesoral, structura regulamentului a fost redusă la 18 puncte (cel al seminarului bucureștean avea 12), prevederile conformându-se articolului 111 din Legea învățământului superior, articolului 24 din Legea pentru examenul de capacitate și dispozițiilor cuprinse în regulamentul special al seminariilor pedagogice. Idem, doc. nr. 206–1927/28, f. 3–6.

secundară). În plus, un rol important era rezervat criticii, practicanții având datoria de a audia conferințele care erau ținute de directorul seminarului și de a asista la colocviile conduse de profesorii de specialitate¹⁰³. Mai mult, așa cum își amintea un fost elev al Liceului de băieți (actualul Liceu „Emil Racoviță” din Cluj), care în anii '20 era folosit ca liceu de aplicație al Seminarului Pedagogic Universitar, directorul Vladimir Ghidionescu era adeptul principiului necesității impunerii rolului „critic” al școlii, al dezvoltării acestui spirit, elevii fiind încurajați să îi contrazică pe profesori și să angajeze discuții în contradictoriu, studenții așezați ultimele bănci învățând „pe viu” cum se țin lecțiile și cum reacționează profesorii, în special din perspectivă pedagogică¹⁰⁴.

„Lecțiile de probă” constituiau ultima etapă a pregătirii studenților în Seminarul Pedagogic. După susținerea și critica ei, profesorul de specialitate înainta direcțiunii un proces verbal, însoțit de toate planurile de lecții ale practicantului, la care își adăuga aprecierile critice și mențiunea propusă pentru lecția de probă (care putea fi una dintre cele trei: foarte bine, bine și suficient). Directorul elibera certificatul de absolvire, după ce era semnat de profesorii celor două specialități (principală și secundară).

O analiză a temelor lecțiilor de probă ale studenților care au fost coordonați în cadrul Seminarului Pedagogic Universitar de profesorul de istorie G. G. Mateescu (la materia principală sau la cea secundară) indică preferința practicanților pentru subiecte de istorie antică, în conformitate cu specialitatea îndrumătorului lor¹⁰⁵. Calificativele obținute

¹⁰³ Idem, doc. nr. 206–1927/28, f. 3–6, 41.

¹⁰⁴ *Un martor al istoriei Emil Ghilezan...*, p. 33–34.

¹⁰⁵ Practicanții Seminarului Pedagogic Universitar care au lucrat cu G. G. Mateescu și-au ales în general dubla specializare istorie cu română (sau invers), respectiv istorie cu geografie (dar această opțiune era mai puțin frecventă, geografia aparținând Facultății de Științe). La 17 octombrie 1927, de exemplu, absolvea seminarul Th. Muscă, licențiat al Facultății de Litere din Cluj, care a frecventat instituția pedagogică în anii 1925–26, lecția de probă susținută la materia principală, istoria, având tema *Împărații romani în secolul I*. Materia secundară era limba română (pentru care a semnat profesorul Romul Demetrescu), calificativele fiind de „bine” la istorie și „foarte bine” la română. La 9 iunie 1928 își încheia pregătirea pedagogică Ioan Buzea (născut la 3 noiembrie 1903 la Ștenea, în județul Târnava Mare, licențiat al Facultății de Litere a Universității din Cluj și care în anii școlari 1927–29 a suplinat catedra lui Mateescu de la Liceul „Gh. Barițiu”). Buzea frecventase Seminarul Pedagogic în anii 1926–28 și a ales ca temă pentru lecția de probă la materia principală, istoria, *Imperiul lui August*, la care a obținut calificativul „bine”, în timp ce la specialitatea secundară, dreptul, lecția sa, *Noțiuni de economie politică*, a primit calificativul „foarte bine”. La 29 noiembrie 1927, Verona Bădescu-Tatu, licențiată în litere la Cluj, absolvea Seminarul Pedagogic din Cluj, după o pregătire de doi ani (1925–26), materia principală fiind istoria, unde a susținut o lecție de probă pe tema *Dioclețian și Constantin cel Mare. Creștinismul*, la care a obținut calificativul „bine”, cel de la specialitatea secundară, limba română, fiind „suficient”. Gheorghe Simu obținea, la 30 ianuarie 1928, atestatul de absolvire al seminarului, lecția de probă din specialitatea principală, istoria, fiind trecută cu „foarte bine” cu tema *Turcii și căderea Constantinopolului*. Certificatul de absolvire al Seminarului Pedagogic, în urma frecvenței în anii 1927–28, al lui N. Gh. Alexandrescu, licențiat al Facultății de Litere din Cluj, emis la 1 martie 1928, indica istoria drept obiect principal al lecției de probă, la care cursantul a obținut calificativul „foarte bine”, tema aleasă fiind *Ungurii, rușii și tătarii în timpul cruciadelor*, la materia secundară, geografia, obținând o apreciere similară. La 7 martie 1928 era semnat certificatul de absolvire a Seminarului Pedagogic Universitar al Mariei Lemony, care a ales specialitățile istorie principal și limba română secundar, la ambele obținând calificativul „foarte bine”, tema primei materii fiind *Starea socială și politică a românilor în secolul al XVI-lea*. Practicanții seminarului care au optat pentru istorie ca materie secundară, licențiați în mare parte ai Literelor clujene, au ales teme legate de istoria Romei antice, dar și de istorie medievală sau premodernă (Alex. Pavel, absolvent la 21 aprilie 1927 al Seminarului Pedagogic, a susținut la istorie o lecție de probă cu tema *Primul război punic*, Natalia Braharu a ales subiectul *Războaiele religioase*

de practicanții Seminarului Pedagogic îndrumați de profesorul Mateescu oglindeau severitatea și seriozitatea profesorală a acestuia, în general aprecierea fiind „bine” și mult mai rar „foarte bine”. Așa a rămas, o figură profesorală marcată de competență și meticulozitate, și în memoria studenților și elevilor săi¹⁰⁶.

În anul 1926, G. G. Mateescu a devenit conferențiar suplinitor de anticlități clasice și epigrafie la Facultatea de Litere din Cluj, deschizându-și cursul, la 20 aprilie 1926, cu o prelegere despre *Epigrafie sau studiul inscripțiilor în legătură cu istoria și anticlitățile clasice*¹⁰⁷. În iunie 1927 și-a luat examenul de docență la Facultatea de Litere din Cluj și cu acest prilej a ținut două lecții de epigrafie, *Monumentum Ancyratum* și *Contribuție epigrafică la istoria regelui Byrebastas*, publicate în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”¹⁰⁸. G. G. Mateescu a participat în vara aceluiași an la activitățile Universității populare „N. Iorga” de la Vălenii-de-Munte, unde a susținut o serie de șase lecții cu diferite subiecte din istoria antică (*Neamurile traco-dace și istoria lor*, *Viața și cultura neamurilor traco-dacice*, *Primele civilizații italiice*, *Știri nouă despre începuturile Romei*, *O enigmă a istoriei: originea și limba etruscilor și Expansiunea etruscilor și hegemonia lor în Italia*), publicate apoi sub titlul generic de *Strămoșii noștri* în „Revista istorică” a lui Iorga în 1927¹⁰⁹ și în extras, la Datina Românească în același an, ca numărul patru al colecției *Biblioteca Cuvântul*.

în Franța, iar Minerva Adamescu, care a terminat pregătirea pedagogică la începutul anului 1928, obținând atestatul la 28 februarie, a prezentat lecția pe problema *Germaniei după marele interregnum*. D.J.A.N. Cluj, Fond Seminarul Pedagogic Universitar Cluj, nr. 641, dosar nr. 7, certificat nr. 110, 141, 158, 181, 186, 187, 189, 190, 193.

¹⁰⁶ „Mi-am luat bacalaureatul în '28 – își amintea Emil Ghilezan, membru marcant al Partidului Național Țărănesc, al cărui secretar general adjunct a fost, subsecretar de stat la Finanțe la sfârșitul celui de-al doilea război mondial și figură reprezentativă a exilului românesc (refugiat în 1948 în Statele Unite ale Americii, unde a făcut parte din Consiliul de conducere al „Ligii Românilor Liberi” întemeiată în 1951, apoi membru în „Consiliul Național Român Provizoriu” cu sediul la Paris) – [...] la Cluj. Era «Seminarul Pedagogic Universitar», [cu] un liceu considerat ca foarte bun. Era atașat Universității și aproape toți profesorii noștri erau profesori și la Universitate. Director era un profesor de pedagogie de la Universitate, Ghidionescu. Tot de la Universitate veneau la noi studenții să facă practică, să învețe să țină lecții și să facă examene [...] Studenții învățau «pe viu» cum se țin lecțiile, făceau acele «lecții de probă», iar noi, elevii, încurajați de concepțiile directorului Ghidionescu, îi criticam și-i contraziceam pe studenții care ne țineau lecțiile în locul profesorilor noștri [...] am urmat modernul... Limbi și literaturi străine moderne și puțină matematică. Eu nu prea eram bun la matematică, deși a existat o perioadă de un an și jumătate când matematica mi-a făcut plăcere; atunci l-am avut profesor pe faimosul matematician, devenit apoi profesor la Paris, Sergescu [...] El ținea niște lecții admirabile de matematică. Ni se părea că e literatură, nu matematică! Să mai amintesc de profesorul nostru de istorie, G. G. Mateescu, care a devenit director la Accademia di Romania, de aici, de la Roma... De asemenea, aveam un bun profesor de chimie, Lațiu [...] Mai târziu a devenit rectorul Politehnicii din Timișoara. Când eram noi elevi, el era conferențiar la Cluj și, în același timp, preda și la noi la liceu. La bacalaureat, care, pentru obiectivitate, se dădea toamna cu profesorii din afara liceului, l-am avut președinte pe un alt profesor universitar celebru, Bogdan-Duică”. *Un martor al istoriei Emil Ghilezan...*, p. 32–34, 40–41. Pentru profilul lui Emil Ghilezan (1912–1997), vezi și Florin Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945–1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații*, București, Compania, 2003, p. 537.

¹⁰⁷ Publicată în „Societatea de Măine” în același an și, în extras, Cluj, Tip. Societatea de Măine, 1926, 16 p.

¹⁰⁸ „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, 1926–27, 4, p. 311–336. Prima lecție ocupă paginile 311–323 iar a doua, referitoare la decretul orașului Dionysopolis pentru lauda lui Akornion, paginile 323–336.

¹⁰⁹ „Revista istorică”, 1927, 13, nr. 7–9, p. 210–252.

În acești ani Mateescu a activat și în cadrul Extensiunii Universitare¹¹⁰, al cărei membru era, susținând o serie de conferințe despre traci în diferite centre din Ardeal. La 5 decembrie 1926 la Năsăud, la 20 februarie 1927 la Mediaș și la 3 aprilie 1927 la Hațeg, G. G. Mateescu susținea o serie de conferințe organizate de Extensiunea Universitară și intitulate *Strămoșii noștri*¹¹¹. În anul universitar 1927–28 a prezentat la Lugoj o conferință intitulată *Vechimea noastră în Dacia*, a vorbit la Timișoara despre *Întemeierea Romei*, la Târgu-Mureș despre *Părăsirea Daciei și urmările ei*, iar la Zalău a expus publicului problema *Daciei înainte de romani*. În anul universitar 1928–29 a conferențiat sub egida Extensiunii Universitare la Alba-Iulia, pe tema *Descoperirilor arheologice din România și la Blaj*, unde a ținut o prelegere intitulată *Primele civilizații istorice*¹¹². De asemenea, ca membru corespondent în Secțiunea Istorică a Astrei, a susținut inițiativa lui I. Lupaș de publicare a unei biblioteci de popularizare a cunoștințelor istorice, promițând pentru numărul al doilea al colecției o lucrare despre istoria Daciei, din cele mai vechi timpuri și până la retragerea legiunilor romane, rămasă din păcate doar un proiect¹¹³.

După moartea lui Vasile Pârvan, survenită în vara anului 1927, Academia Română l-a recomandat pe G. G. Mateescu, la propunerea lui Nicolae Iorga, ca director al Școlii

¹¹⁰ Soluția Extensiunii Universitare a fost adoptată în ambientul universitar clujean în contextul în care mediul academic românesc trebuia să răspundă mai întâi unor necesități pedagogice și științifice stringente după organizarea Universității de aici. Așa cum arăta rectorul Universității clujene, G. Bogdan-Duică, în raportul său pe anul 1927–1928 “încă nu sosise timpul să întemeiem așa zisele «Universități populare», adică Universitățile la care toate clasele științifice inferioare să alerge pentru a asculta, timp de săptămâni și luni, teoria profesiunilor lor și a cunoaște toate înfățișările vieții moderne care le influențează, animându-le sau reducându-le, profesorimea universitară s-a mulțumit cu o extensiune variată și mai puțin concentrată”. Bazele Extensiunii Universitare clujene au fost puse în toamna anului 1924 prin efortul profesorilor Virgil Bărbat, titularul catedrei de Sociologie și Etică, și Florian Ștefănescu-Goangă, aflat în fruntea catedrei de Psihologie. Inițiativa a aparținut profesorului V. Bărbat, care și-a expus proiectul profesorilor V. Bogrea, M. A. Botez, S. Dragomir și F. Ștefănescu-Goangă, la îndemnul lui Alexandru Lapedatu, atunci ministru al Cultelor și Artelor. Adunarea de constituire a avut loc în ziua de 10 octombrie 1924, la ea participând 30 de profesori ai Universității clujene, discutându-se și aprobându-se anteproiectul de statut, prezentat de comitetul de inițiativă compus din profesorii V. Bărbat, V. Bogrea și F. Ștefănescu-Goangă. Conferințele asociației “Extensiunea Universitară din Cluj” s-au bucurat în primii ani de un succes deosebit în sudul Transilvaniei. “În viitor – preconiza rectorul Universității – ea [Extensiunea Universitară] va trebui să meargă mai des spre Nord, până la Sighet; este hotărâtă, și pentru a-și îndeplini tot scopul clar conceput, va căuta să înființeze și Universitatea populară de mai lungă durată”. Spre exemplu, în anul universitar 1924–25 asociația a patronat 146 de conferințe în 24 de orașe transilvănene și bănățene, în 1925–26 au fost susținute 188 conferințe în 34 de centre ardelen și bănățene, în 1926–27 numărul conferințelor s-a ridicat la 197 și al orașelor la 35, iar în 1927–28 au fost organizate 198 prelegeri în 42 de localități din Transilvania, Banat și celelalte provincii românești. În anul universitar 1928–29 numărul conferințelor a fost de 150, ponderea având-o centrele culturale mari precum Clujul, Timișoara, Sibiu și Aradul, urmate de orașe mai mici precum Sighișoara, Caransebeș, Bistrița, Orăștie, Alba-Iulia, Lugoj sau Blaj. În anumite localități media conferințelor era de 4–5 pe an (Câmpina, Dej, Deva, Dumbrăveni, Gherla, Hațeg, Hunedoara, Năsăud, Turda), pentru a coborî la 2–3 întruniri anuale în centre precum Mediaș, Reghin sau Sebeș. Sub patronajul Extensiunii clujene s-au ținut în 1928–29 conferințe și la Pitești sau Suceava. “Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj pe anul școlar 1927/28”, Cluj, 1929, p. 12; “Anuarul Universității Regele Ferdinand I. Cluj pe anul școlar 1928–29”, Cluj, 1929, p. 252–258.

¹¹¹ “Buletinul «Extensiunii Universitare» din Cluj. Anul al treilea 1926–27”, Cluj, p. 227, 229.

¹¹² “Anuarul Universității Regele Ferdinand I din Cluj pe anul școlar 1927/28”, p. 175; “Anuarul Universității Regele Ferdinand I. Cluj pe anul școlar 1928–29”, p. 253.

¹¹³ I. Lupaș, *Omagiul „Astrei” la moartea lui G. G. Mateescu*, „Societatea de Măine”, 1929, 6, p. 188; Idem, *Prof. Dr. Gheorghe Mateescu*, „Transilvania”, 1929, 60, nr. 7–8, p. 644–645.

Române din Roma. În perioada în care a condus instituția românească din capitala Italiei a continuat linia deschisă de Pârvan, aceea a colaborării cu principalele foruri științifice și personalități din domeniul istoriei, arheologiei și epigrafiei din Roma și din Peninsula. A contribuit astfel la *Enciclopedia Italiană*, în urma invitației adresate de G. de Sanctis, cu o serie de voci (*Adrianopoli*, *Apollonia di Tracia*, *Apulum*), publicate în volumul I al enciclopediei, apărut la Roma în 1928. În aprilie 1928 a participat la Congresul de Studii Romane cu o comunicare având ca subiect tot istoria tracilor, *I primi rapporti fra Roma e le popolazioni trace*¹¹⁴, iar la Congresul Internațional de Științe Istorice, ținut la Oslo în același an, a prezentat o comunicare, în limba italiană, despre *Perpetuarea populației trace în Macedonia imperială romană*.

A decedat prematur, la 7 iunie 1929, lăsând în urmă numeroase proiecte neterminate, atât în activitatea sa științifică, precum și în cea didactică.

UN PROMOTORE DELL'ESPERIENZA PEDAGOGICA ROMENA IN TRANSILVANIA DOPO IL COMPIMENTO DELL'UNITÀ DELLA ROMANIA NEL 1918 – GEORGE G. MATEESCU (1892–1929). LINEAMENTI BIOGRAFICI

Gli anni che seguirono all'compimento dell'Unità della Romania nel 1918 furono segnati da profonde trasformazioni al livello dell'organizzazione dell'insegnamento in Transilvania, sotto la guida del Dipartimento dei Culti e della Pubblica Istruzione costituito all'interno del Consiglio Dirigente e con il contributo di numerosi intellettuali, tanto dall'ambito culturale transilvano, quanto dal giovane regno romeno. Quest'ultimi, arrivati in Transilvania come impiegati della nuova amministrazione romena, ebbero un significativo ruolo nell'imprimere un orientamento prevalentemente romeno alla vita culturale dell'antica provincia transilvana. George G. Mateescu – storico dell'antichità, archeologo ed epigrafista, formatosi nell'ambito dei corsi e dei seminari che l'accademico Vasile Pârvan promosse all'Università di Bucarest prima della Grande Guerra – ebbe un cospicuo contributo, come professore di storia e di geografia della Romania, come autore di manuali didattici, di insegnante al Seminario Pedagogico Universitario, di socio dell'Estensione Universitaria e di specialista nel campo della storia antica, alla organizzazione dell'insegnamento romeno in Transilvania.

Nato nel 1892 a Giurgiu in una famiglia benestante, G. G. Mateescu conseguì i suoi studi secondari al Liceo „Santi Pietro e Paolo” di Ploiești e compì la sua preparazione universitaria nel 1914, alla Facoltà di Lettere di Bucarest. Già da studente fu coinvolto nell'attività nei vari cantieri archeologici della Dobrugia che il suo professore, lo scienziato Vasile Pârvan, guidava in quegli anni. Il giovane Mateescu fu in seguito assunto come assistente al Museo Nazionale delle Antichità – il cui direttore era sempre il suo maestro, l'accademico Pârvan – e pubblicò alcuni saggi di epigrafia e tracologia come *Tomi-Oescus* e *Cercetări cu privire la traci: A. Emendațiuni la CIL*. Nell'autunno del 1919, vantando anche da una esperienza di insegnante di liceo acquisita a Bucarest negli anni della Grande Guerra, G. G. Mateescu si trasferì a Cluj, contribuendo alla costituzione del corpo dei docenti del nuvo creato Liceo „Gheorghe Barițiu”, che si proponeva come fulcro della preparazione secondaria romena nella tradizionale città transilvana, dove si inseriva con vigore l'amministrazione romena. Negli anni 1920–22, parallelamente all'attività che svolse come professore di storia e di geografia nel nuovo liceo romeno, G. G. Mateescu pubblicò i volumi divulgativi *Geografia României* e *Istoria României*, elaborò i manuali *Geografia României*, *Geografia Europei* e *Geografia jud. Cojocna*, il primo essendo tradotto anche in ungherese e tedesco, e fu collaboratore di periodici di propaganda nazionale come „Cultura Poporului”.

¹¹⁴ Comunicarea a fost susținută la 25 aprilie 1928 și publicată în „Historia”, Milano-Roma, 1929, 7, nr. 1, p. 3–28.

Dall'autunno del 1925 – rientrato a Cluj dopo un utilissimo soggiorno come alunno della Scuola Romana di Roma negli anni 1922–24, quando preparò i saggi *I Traci nelle epigrafi di Roma* e *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico* – G. G. Mateescu funzionò come professore di storia al Seminario Pedagogico Universitario di Cluj, contribuendo all'ottima preparazione dei giovani insegnanti romeni. Nominato professore associato di epigrafia ed antichità classiche alla Facoltà di Lettere di Cluj dal 1926, il giovane storico svolse anche un'attività meritevole nell'ambito dell'Estensione Universitaria, sostenendo conferenze in diverse città transilvane.

Dopo la morte dell'accademico Vasile Pârvan, G. G. Mateescu fu designato, alla raccomandazione dell'Accademia Romana, come successore del suo maestro alla guida della Scuola Romana di Roma, che diresse con dedizione e professionalità per un anno e mezzo, fino al suo decesso prematuro, nel giugno del 1929.

MISCELLANEA

IOAN MICU MOLDOVAN. PRONUNCIAMENTUL DE LA BLAJ

Printre numeroasele izvoare deținute de Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj există și câteva documente referitoare la Pronunciamentul de la Blaj din 15 mai 1868, în mică măsură valorificate însă, până în prezent, din punct de vedere științific¹. Ele au aparținut cărțurarului blăjean Ioan Micu Moldovan, transcrise în limba română și maghiară după originalele emise de Tribunalul penal regesc din Târgu Mureș a cărui competență se întindea pe întreg teritoriul Transilvaniei.

În ciuda stilului și normelor ortografice greoaie, specifice epocii respective, documentele se remarcă prin plasticitatea expresiei autorului lor, utilizarea comparației și a paralelismului istoric, evitarea frazeologiei patriotarde. Dialogul purtat cu anchetatorii, în perioada interogării sale, logica argumentelor, uneori cu o tentă polemică, adevărul faptelor prezentate, completate pe alocuri cu ironie și vervă spirituală, scot în evidență trăsăturile specifice luptătorului intransigent și clarvăzător. În timpul anchetării sale de către judecători, (jude investigator, jude inchișitor, jude incriminator, cum apar în documente), Ioan Micu Moldovan, prin franchețea și realismul răspunsurilor date a reușit să evite capcanele întinse de către aceștia, provocările de a-l determina să-și acuze tovarășii de idei sau să facă trimiteri jignitoare la adresa guvernanților.

Din punct de vedere cronologic, documentele respective acoperă perioada iulie 1868 – ianuarie 1869.

¹ Studiile cu privire la Pronunciamentul de la Blaj sunt în număr destul de mic. Până la publicarea celui semnat de Simion Retegan (*Pronunciamentul de la Blaj*, 1868, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, IX, 1966) problematica referitoare la acțiunea canonicilor și profesorilor din Mica Romă a fost atinsă tangențial, de obicei în contextual abordării unor subiecte cu privire la istoria Transilvaniei, excepție făcând studiul lui T. V. Păcățian. (*Pronunciamentul de la Blaj*, în “Transilvania”, nr. 1, p. 26–37). În mică măsură au fost folosite documentele arhivistice existente și ca urmare materialele respective se mențin la un nivel descriptiv sau prezintă în linii generale problematica legată de Pronunciament. (Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, II, București; George Bariț, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, III, Sibiu, 1891; I. Pușcariu, *Notițe despre întâmplările contemporane*, Sibiu, 1913 etc.). În 1988, în “Magazin istoric” (anul XXII, nr. 5) apare articolul “*Pronunciamentul de la Blaj*”, semnat de Marian Ștefan, care se menține, de asemenea, la un nivel strict descriptiv.

Un valoros studiu cu privire la Pronunciament, având la bază surse documentare certe, în marea lor majoritate provenind din presa vremii, a fost semnat de istoricul clujean Gelu Neamțu în *Istoria României, Transilvania*, vol. II (1867–1947), Cluj-Napoca, 1999, p.432–443.

Exceptând studiile lui S. Retegan (op. cit.) Octavian Rotaru (*Noi documente în legătură cu Pronunciamentul de la Blaj din 3/15 mai 1868*, în “*Ștefan Mateș la 85 de ani*” Cluj-Napoca 1977 p. 341–345), și Ioana Botezan (*Un document din anul 1868 cu privire la “Pronunciamentul de la Blaj*, în *Apulum* XVII, 1979, p. 573–576) materialele apărute până în prezent nu fac trimiteri la documentele deținute de Arhivele Naționale, inclusiv la cele din depozitele Direcției județene Cluj care se referă la investigațiile judiciare împotriva învățaților blăjeni.

17 iulie 1868. În baza “Citațiunii” nr. 1376, Ioan Micu Moldovan a fost convocat de judele investigator Hildebrand Iosef pentru data de 17 iulie în fața Tribunalului penal regesc (Scaunul de Judecată) din Târgu Mureș ca inculpat de drept penal pentru acțiunea de a fi inițiat Pronunciamentul de la Blaj². Anchetarea acestuia – “mă cheamă Ioan Micu Moldovan, născut în Varfalău, locuiesc în Blaj, 35 ani, greco-catolic, june, profesor la Gimnaziul complet din Blaj, până acum nefiind în nici o cercetare criminală”, după cum se consemnează în protocolul întocmit cu ocazia anchetării în “cauza tulburării liniștei publice cu prilejul adunării de la Blaj din 15 mai 1868”³ – a început la 17 iulie, dimineața și a continuat în zilele de 18 iunie, 21 septembrie, 2, 23 și 26 octombrie 1868.

În prima zi⁴, timp de circa opt ore, a răspuns la cele 23 întrebări formulate de judele investigator, care se refereau la Adunarea din 15 mai 1868, la elaborarea, conținutul și scopul Pronunciamentului. Întrebările puse de anchetator urmăreau să-l determine să declare că inițiatorii documentului-manifest au încălcat legile statului maghiar, Constituția țării și hotărârile Corpului legiuitor, fiind pasibili de pedeapsă conform Codului Penal în vigoare.

Ioan Micu Moldovan recunoaște că a participat la adunare și la discuțiile ce au urmat în Biblioteca Gimnaziului din Blaj, cunoaște conținutul Pronunciamentului și știe că a fost publicat în “Gazeta Transilvaniei” și în alte jurnale românești. Datina de a se serba 15 mai, spune acesta, “spre amintirea acelei zile din anul 1848”, când pe “râțul de lângă Blaj s-a ținut o adunare națională română la care au participat 40.000 de români”, a început în timpul regimului absolutist instaurat în Transilvania și nimeni până în anul 1868 “nu ne-au împiedicat” a o desfășura.

De câte ori s-a serbat 15 mai, spune în continuare, participanții s-au adunat “într-un loc sau altul” și au vorbit între ei despre “cauza națională română”. Așa s-a întâmplat și-n 15 mai 1868, când, din dezbaterile ce au avut loc, s-a reținut și s-a aprobat numai ceea ce “s-a aflat bun”, iar “ce n-a plăcut” s-a respins. Documentul întocmit cu această ocazie este “faptul tuturor participanților”, ca urmare el nu cunoaște vreo persoană “care să-l fi compus”. Acuzația formulată de judele investigator cum că el și “alți domni” au primit însărcinarea de a redacta Pronunciamentul “e o arătare falsă”. De asemenea, nu cunoaște sub ce semnături și de cine a fost trimis acest document pentru a fi publicat în “Gazeta Transilvaniei”, înrucât hotărârea a fost luată de către întreaga inteligență participantă la adunare⁵. Recunoaște că a participat la luarea hotărârilor împreună cu cei care, după Adunarea de pe Câmpul Libertății, s-au retras în Biblioteca gimnaziului. Participarea a fost liberă, “a intrat cine când a voit” și a ieșit “care când i-a plăcut”, unii s-au antrenat în dezbateri, alții au fost simpli privitori. Au participat canonicii: Vasile Rațiu, Ioan Fekete, Ilie Vlăsa și Grigorie Mihali, iar dintre profesori “n-a lipsit vreunul”. “Știe limpede” că George Barițiu și dr. Ioan Rațiu⁶ n-au fost prezenți la discuțiile din incinta gimnaziului. Și el

² Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, doc. 5149. Tribunalul din Târgu Mureș a pus sub stare de acuzare, ca autori principali ai Pronunciamentului, pe: canonicii Baziliu Rațiu, Elie Vlăsa și Grigore Mihali, profesorii Ioan Micu Moldovan, Gavril Pop, Alex. M. Micu și Dimitrie Farago (numit apoi preot greco-catolic la Zlatna), Iacob Mureșianu redactor responsabil al “Gazetei Transilvaniei”. De asemenea, a fost citat pentru a se prezenta în fața tribunalului și canonicul T. Cipariu.

³ *Ibidem*, doc. 5170, f. 16. Din 1919, satul Varfalău (ungurește Várfálva) se numește Moldovenești, aparținând de județul Cluj.

⁴ *Ibidem*, f. 16–30.

⁵ Grigore Mihali, cu ocazia anchetării sale, a susținut că Pronunciamentul i-a fost trimis lui Iacob Mureșianu spre publicare de către Ioan Micu Moldovan.

⁶ Unii istorici, printre care și prof. Gelu Neamțu, consideră că Pronunciamentul a fost proiectat înainte de 15 mai 1868 de către Ioan Rațiu și George Barițiu, având ca scop “să-i lămurească pe cei

a luat cuvântul însă propunerea lui ca Pronunciamentul să fie trimis unui deputat român din Dieta de la Pesta “ca să interpeleze Regimul” pentru a fi cunoscute “opiniile și dorințele noastre” și a le “putea vindeca”, a fost respinsă de participanți. Așa cum a fost respinsă și propunerea altui participant la discuții, privind înaintarea documentului împăratului la Viena, sub motivul că “noi susținem Suplica pe care Barițiu și Rațiu au dat-o Maiestății”⁷⁷ înainte de elaborarea Pronunciamentului. Aceeași soartă a avut-o și propunerea ca acest “manifest de opinii” să fie adus la cunoștința “întregii inteligențe române” din Transilvania pentru a se organiza o seamă de adunări de genul celei de la Blaj. Participanții la consfătuire “s-au lepădat” de această propunere deoarece “au cugetat” că astfel de acțiuni, desfășurate în această perioadă, ar putea fi interpretate de către autorități ca “un pas contra legilor”.

Din răspunsurile la întrebările care i s-au pus, rezultă că Adunarea din 15 mai 1868 n-a fost convocată de nimeni, ea s-a desfășurat spontan, fiind datina ca oamenii, cu ocazia serbării acestei zile, “să vorbească de unele și altele”. În 14 mai, seara, a fost “iluminatul în Blaj”, iar studenții, tot după datină, au făcut “transparente” pe care le-au așezat în ferestrele Bibliotecii. Cu această ocazie nu s-a întâmplat nimic important. Din cuvântarea studentului George Brăteanu, despre care judele investigator i-a cerut să-și spună punctual de vedere, a înțeles doar frânturi deoarece era departe de acesta care “mânca vorba”. Știe însă, că și-a început discursul cu versurile: “Înseninează Doamne, înseninează / E grea o zi norocoasă”, cuprinse într-o poezie de mult tipărită, și care “nu cuprinde nimic spre atingerea neplăcută”. Apoi studentul a cuvântat așa cum s-a vorbit, din acel loc, în fiecare an despre însemnătatea zilei de 15 mai și despre o seamă de “renegați” pe care acesta i-a apostrofat pentru “stricarea ce au făcut națiunii, dar nu i-a blestemat după cum zice domnul jude investigator”. Cuvântările studenților sunt văzute din timp de către profesori, care nu “suferă expresiile vătămătoare”⁸.

A doua zi, dimineață, aflăm din răspunsurile lui Ioan Micu Moldovan, s-a ținut Liturgia în Catedrala Mitropolitană, după care credincioșii “au mers cu flamuri, cor de cântăreți și muzică” pe Câmpia Libertății, unde s-a sfințit apa, s-au ținut cuvântări și s-au cântat “ceva versuri”. Elevul Ursu, din clasa a VIII-a, urcat pe un monument, având tricolorul în mână, în cuvântarea⁹ ținută a subliniat că românii la 1848, în locul acesta, au declarat că pretind pentru națiunea română drepturi egale cu celelalte națiuni, cerând ca și ungurii prezenți la adunare să “spună fraților lor că românii pretind egalitate și fraternitate”. După terminarea adunării mulțimea s-a reîntors în Piața Blajului, inteligența s-a adunat în Biblioteca gimnaziului iar studenții s-au dus la maia¹⁰, în locul numit Nișca.

confuzi de la putere, dar și cu bătaie lungă astfel ca pe cei de la București să-i îndemne a lucra alături de toți amicii românilor în cauza lor” (*Istoria României, Transilvania*, vol II (1867–1947), Cluj-Napoca, p. 432).

⁷ La 31 decembrie 1866 Ioan Rațiu a înaintat Curții din Viena petiția semnată la 1495 de români ardeleni prin care s-a încercat să se preîntâmpine instaurarea dualismului austro-ungar, susținerea și apărarea autonomiei Marelui Principat al Transilvaniei, redeschiderea Dietei și continuarea lucrărilor ei. Petiția, tipărită în 2500 de exemplare, a împânzit întregul spațiu intracarpatic.

⁸ George Brăteanu, elev în clasa a VIII-a a vorbit la 14 mai mulțimii de pe “piatra mănăstirii” de unde la 1848 au ținut cuvântări Avram Iancu, Papiu Ilarian și Ioan Buteanu. În timpul anchetării pronunțamentistilor, deși bolnav, a fost nevoit să se prezinte, la 30 noiembrie 1868, în fața Tribunalului din Târgu Mureș, unde a fost încarcerat și anchetat timp de 6 săptămâni.

⁹ Cuvântarea ținută de elevul Basiliu Ursu a început cu versurile: Până când, o Providență / Până când vei suferi / Ca ființă pe ființă / Să nu-încete-a prigoni?

¹⁰ În fiecare an, cu ocazia serbărilor din mai, elevii blăjeni ieșeau la iarbă verde, la petrecerea câmpenească (maia).

Cu calm, cu argumente pertinente, Ion Micu Moldovan a respins acuzațiile formulate de judele investigator conform cărora Pronunciamentul, prin conținutul său, instiga la ură între naționalități și împotriva uniunii Transilvaniei cu Ungaria, la nesupunere față de legile țării. Pronunciamentul, afirmă profesorul blăjean, nu conține nici un cuvânt care “ar lovi în unitatea statului unguresc sau ar umbla să deștepte ură contra acetuia”. Autonomia cerută de români nu este “în contradicție cu unitatea statului” întrucât un statut asemănător îl are, de pildă și Croația în cadrul imperiului dualist “fără a se vătăma unitatea statului”. De “ațâtarea dușmăniei împotriva uniunii nicăieri în Pronunciament nu se vorbește”, cum de fapt nici în timpul adunării din 15 mai “nimeni n-a vorbit în contra uniunii”. Ca și ceilalți participanți întotdeauna a ascultat de legile țării și nicicând n-a “îndemnat la rezistența contra legilor”, ba mai mult “a ascultat de ele”. În documentul-manifest au fost cuprinse doar “opiniile noastre”, toți cetățeni “ai unui stat liber” care se simt îndreptățiți să folosească toate mijloacele legale pentru ca părerea lor “să aibă valoare în viața politică”. O declarație inocentă a opiniilor politice ale participanților la adunare nu poate fi “timbrată de acte nelegale”, cu atât mai mult cu cât prin elaborarea Pronunciamentului a fost îndeplinită o datorie cetățenească de a aduce la cunoștința autorității centrale “nemulțumirile noastre” pentru ca aceasta să facă tot ce îi stă în putere spre înlăturarea lor. “Noi, afirmă în continuare Ioan Micu Moldovan, credem că Regimul dorește îndestularea cetățenilor de către stat; i-am arătat rănilor noastre ca să le poată vindeca”. Nimănui nu i-a trecut prin minte, cu ocazia Adunării din 15 mai, să vatem Constituția sau Corpurile legiuitoare deoarece pasajul din Pronunciament în care se vorbește de necesitatea redeschiderii Dietei Transilvaniei “este o dorință legală”. Ca și el, toți participanții la adunarea încriminată de judele inchișitor au voit “pace deplină între toate națiunile” deoarece numai în acest fel țara “va fi tare și ferică”; la această pace nu se poate ajunge însă “fără asigurarea naționalității române”.

La acuzația că prin Pronunciament s-a comis infracțiunea de tulburare a liniștei publice, învățatul de la Blaj a răspuns că adunări de genul celei desfășurate la 15 mai se țin “în toate părțile libere”, ca de exemplu în Boemia și Țara ungurească unde se adună mii de oameni pentru “a arăta voia lor față de Regim”, fără a li se imputa de cineva că ar voi “să răstoarne Constituția și legile statului”. La Blaj, în biblioteca gimnaziului, spre deosebire de aceste state, au participat câteva zeci de intelectuali, neînregistrându-se tulburări “nici cât negru sub unghie” iar în alte părți ale Transilvaniei nu au fost înregistrate “întâmplări de natura celor de la Felegyhaza” pe care însă nu le-a produs Pronunciamentul.

În documentul elaborat la 15 mai 1868 și publicat conform dorinței participanților, sublinia Ioan Micu Moldovan, nu se menționează, așa cum susține judele investigator, că Dieta din Pesta nu este legală ci se cere doar “o autonomie oarecare a Transilvaniei”, iar el recunoaște uniunea, ascultă de Regim, plătește contribuții, respectă legile cu toate că i-ar plăcea ca unele dintre acestea “să fie altminterea” și “voia aceasta să mi-o spun liber”. Într-un stat constituțional, zis liber, legile în vigoare nu pot interzice “conversațiile politice” formulate de către cetățeni. Cu “atât mai vărtos dacă lucrurile acestea se fac publice, cu știrea și învoirea dregătoriei politice, precum s-a făcut la noi”. Despre ținerea Adunării la 15 mai a fost “înștiințat solgobirăul” de la care s-a primit aprobare pentru desfășurarea ei.

După epuizarea celor 23 de întrebări și răspunsuri s-a citit conținutul protocolului încheiat cu ocazia interogatoriului, în prezența judeului Hildebrand Iosef, a scribului Graur I., a martorilor Boér Ianos și Tencsy, acuzatul recunoscând că cele declarate și dictate de el au fost corect înregistrate. “Cu acestea – se menționează în protocol – interogatul a fost concediat”.

O sinteză a “dialogului” purtat cu judele investigator în ziua de 17 iulie 1868, considerat ca “un lucru cu totul neașteptat” ce a “venit peste capul lui și urmările lui”, o aflăm din scrisoarea pe care Ioan Micu Moldovan a adresat-o, la 20 iulie 1868, lui Iacob Mureșianu¹¹ pus și el sub stare de acuzare de către Tribunalul din Târgu Mureș. Îl informează pe redactorul responsabil al “Gazetei Transilvaniei” că în răspunsurile sale din timpul interogatoriului a subliniat că serbarea zilei de 15 mai a început în timpul regimului absolutist și nimeni până acum n-a interzis-o cu toate că la ea au participat mii de oameni din localitățile din împrejurimile Blajului, din zonele Abrud, Cluj, Sibiu și din alte părți ale Transilvaniei. Ocazie cu care s-au discutat probleme legate de națiunea română. În 1868 au venit la adunarea de la Blaj mai puțini oameni decât în alți ani pentru că “timpul fusese nepotrivit”. După terminarea adunării s-au întrunit, pentru “a conversa între noi” despre “cauza națională”, în Biblioteca gimnaziului unde “unul zise una, altul alta”, se respinse “ce era contra voii lor” și se “promise ce era plăcut”, în felul acesta născându-se Pronunciamentul. Autorul lui este, de fapt, “adunarea întreagă” participanții “l-au cunoscut” și au hotărât să fie trimis “Gazetei” pentru a fi publicat. Nu poate indica pe cei care l-au redactat deoarece la consfătuirea din Biblioteca “unii au putut fi acolo ca participanți, alții ca privitori” și ar fi “păcat să denunțe pe vreunul”. Pronunciamentul nu conține “decât opinii politice și dorințe” și ca urmare nu se poate considera ca “un program sau normă de lucru”, cu atât mai puțin “ca o provocare sau acuzare”. El nu conține nimic ce ar “lovi în legile statului”, iar opiniile, fie ele și politice, spuse de oamenii “unui stat liber” nu pot fi condamnate. Mai ales că în Pronunciament nu se vorbește de “ruperea Ardealului de către stat, de totala independență a lui, ci numai de o autonomie oarecare” de genul celei a Croației. De asemenea, nu se cere restaurarea totală a legilor votate de Dieta de la Sibiu din 1863/64, ci numai acele articole prin care “limba și confesiunile române se garantează”¹². Dieta restantă nu poate fi considerată competentă pentru că “legea uniunii” nu este “lege deplină” întrucât împăratul, când s-a făcut încoronarea, n-a participat la ea. De ațâtare la ură nu poate fi vorba întrucât noi “voim a face un serviciu Regimului” atunci când acestuia i se arată “dorințele noastre” și “dorim a le vindeca”.

Din scrisoarea respectivă, din păcate, s-a păstrat doar un fragment.

18 iunie 1868. Ioan Micu Moldovan, la cererea judeului investigator, s-a prezentat din nou la Tribunalul penal din Târgu Mureș, cu care ocazie “i s-a dat de știre”, după cum rezultă și din citație, că “este privit ca persoană împotriva căreia s-a intentat acțiune în prima anchetă”. Din această cauză i s-a pus în vedere de a nu părăsi domiciliul fără știrea Judecătoriei, fiind obligat a se prezenta în fața acesteia când este citat. Acuzatul a promis având în vedere că “întotdeauna a ascultat de lege”, că va respecta ordinul de a nu se “îndepărta de locuința de la Blaj”. În cazul în care trebuie să respecte programarea “de a merge la Mehadia”, cu câteva zile înainte va “încunoștința onorabila Judecătorie”, anunțând și timpul în care se va “reîntoarce iarăși în Blaj”. Apoi “la orice citație” se va prezenta în fața judeului investigator.

Totodată, acuzatul și-a luat “libertatea”, din însărcinarea profesorului Dimitrie Farago pus și el în stare de acuzație, de a anunța pe “judele inculpat”, că acesta din

¹¹ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond. cit. doc. 5152.

¹² Autorii Pronunciamentului după ce au declarat că rămân neclintii față de principiile și revendicările formulate în chip solemn de națiunea română în Adunarea de la 3/15 mai 1848, s-au pronunțat pentru: a. Autonomia Transilvaniei pe baza diplomei leopoldine și a sancțiunii pragmatice, invocând precedentul recunoașterii autonomiei Croației și Sloveniei. b. Reactivarea și aplicarea legilor Dietei de la Sibiu din anii 1863–1864. c. Redeschiderea Dietei Transilvaniei pe baza unei adevărate reprezentări populare.

cauza unor “împrejurări ce nu suferă amânare” a plecat de la domiciliu fără să poată a se prezenta în fața instanței după cum “i s-a zis ieri după încheierea protocolului”; după o săptămână se va întoarce în Blaj și în momentul în care “i se va pune o zi nouă” se va înfățișa pentru interogator. Conținutul protocolului încheiat cu această ocazie semnat de judele investigator Hildebrand Iosef și de scribul Graur I. a fost adus la cunoștința acuzatului, care a recunoscut că acesta a fost încheiat “după dictarea mea”¹³.

21 septembrie 1868. În baza hotărârii din 1 august 1868 și a ordinului nr. 1915 crim. date de Tribunalul din Târgu Mureș interogarea profesorului Ioan Micu Moldovan a continuat la Blaj la Judecătoria singulară de aici, delegat cu interogarea lui fiind judele Moldovan¹⁴. Întrucât “concluzul”, întocmit de Hildebrand Iosef în urma interogării din 17 iulie, în care este acuzat de crimă pentru conturbarea liniștii publice, nu i-a fost prezentat din timp solicită o copie după acesta pentru a-și putea face “apărarea argumentelor în scris” pe care, în termenul prevăzut de lege, să le susțină în fața instanței de judecată. Cererea i-a fost respinsă pe motivul că numai tribunalul poate hotărî în acest sens.

Din “Protocolul” încheiat cu ocazia audierii rezultă că Ioan Micu Moldovan a respins concluziile formulate de judele investigator pe baza declarațiilor sale din 17 iulie. În primul rând nu-i de acord cu sublinierea din “concluz” cu privire la valabilitatea uniunii din primăvara anului 1848 întrucât aceasta, după opinia sa, “nu se poate considera o lege deplină”. Comisia regnicolară, însărcinată cu stabilirea cu claritate a condițiilor în care Transilvania se va uni cu Ungaria nefăcându-și “lucrul său”. Ca urmare Legea de uniune “care nu este făcută încă deplin” nu poate “să devină lege cu puterea deplină”. Deputații ardeleni din Dieta din Pesta, unde “a fost așezată” această lege, nu pot fi recunoscuți ca reprezentanți ai Transilvaniei.

În al doilea rând, nu este de acord cu formularea din “concluz” conform căreia legile existente în Ungaria “garantează o deplină egalitate în drepturi”. Toată lumea știe, afirmă Ioan Micu Moldovan, că legile Țării ungurești, pe care “le-a avut în minte” judele investigator când a conceput “concluzul”, recunosc numai egalitatea individuală și nu cea națională.

În al treilea rând, consideră că acuzațiile care i se aduc sunt neîntemeiate “și ca urmare obiectivul crimei împotriva lui lipsește”. Aceasta pentru că publicarea Pronunciamentului, în care, după cum a mai arătat, “nu este o expresie criminală”, nu i se poate imputa lui. Când a făcut o seamă de propuneri cu ocazia Adunării din 15 mai 1868, intenția lui “a fost cea mai curată”, dorind, prin aceasta, să contribuie la “împăcarea și mulțumirea majorității mult precumpănitoare” din Transilvania, adică a românilor. Împăcarea pe care și-a dorit-o “să se facă prin Regimul Măriei Sale”. Cei care au propus și susținut ca Pronunciamentul să se publice în “Gazeta Transilvaniei” nu au avut o altă intenție “decât a face un serviciu Regimului”, care “mențione este spusă apriat” și-n acest document-manifest, și, deci, el “nu se poate marca de crimă”.

Ceea ce conține Pronunciamentul, susține în continuare profesorul de la Blaj, se regăsește și-n Suplica din 1866, “și încă în termeni mai respicați, așternută Maiestății” prin Barițiu și dr. Rațiu; ea a juns în mâna Regimului, s-a publicat “prin tipar” și “nimeni pe lume n-a făcut proces criminal pentru dânsa”. Dacă Pronunciamentul conținea crima, “pe care eu o neg”, atunci această crimă se află și-n Suplica “acea majestatică”. În cazul acesta, opiniază acuzatul, datoria Regimului era “să dea o rezoluție” prin care să ceară “ca să nu

¹³ Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj, fond cit. doc. 5170, f. 31–32.

¹⁴ Ibidem, doc. 5154 și doc. 5170, f. 33–38.

manifestăm dorințe și opinii” ce nu-i sunt pe plac. Dacă i se va cere un astfel de lucru promite că nu va “grăi nici un cuvânt spre neplăcerea lui”.

De asemenea, a respins acuzația judeului investigator că în timpul Adunării de la Blaj din mai 1868 a avut intenția “de a ațâța contra unității statului, de a amăgi la ură contra dânsului, de a asmuți la nesupunere contra legilor și de a produce ura religioasă și națională”.

Având în vedere că formulările judeului investigator din “concluz” se “bazează pe un fals” roagă Sedria Scaunului Mureșului să anuleze acuzația de conturbare a liniștei publice și “să-l declare cu totul liber”.

Protocolul încheiat, după ce acuzatului i s-a citit conținutul lui, a fost semnat de judele singular Moldovan și de cancelistul Santu, în prezența martorilor George Vlasia și Intze Elek.

2 octombrie 1868. Înfățișându-se, în urma citării, la Judecătoria din Blaj, lui Ioan Micu Moldovan i s-a adus la cunoștință hotărârea nr. 2098 crim. a Judecătoriei Scaunale a Mureșului prin care i-a fost respins recursul și s-a menținut decizia judeului investigator cu privire la acuzația de crima conturbării liniștei publice. De asemenea, i s-a făcut cunoscut că, în conformitate cu înalta ordonanță imperială nr. 68 din 3 mai 1858, nu se mai poate face recurs împotriva acestei hotărâri. În această situație acuzatul a declarat: “Deoarece, precum mi-a făcut cunoscut domnul jude, în contra concluzului de introducerea cercetării penale nu mai am nici un remediu legal, deși mă simt foarte asuprit prin trânsul, am luat spre știință”. După ce a semnat protocolul, alături de judele singular Moldovan și cancelistul Santu, a fost lăsat “și mai departe pe picior liber”¹⁵.

23 octombrie 1868. În urma citației Judecătoriei Scaunale a Mureșului nr. 2150 crim. din 7 octombrie 1868, “acuzatul Ioan Micu Moldovan profesor gimnazial”, după ce a promis că va “răspunde adevărat, răspicat și pe înțeles la întrebările ce i se vor pune”, a fost interogat, la Judecătoria din Blaj, de către judele singular Moldovan¹⁶. Și de data aceasta “judele inchizitor” prin întrebările puse, plecând de la legile “de uniune a Transilvaniei cu Ungaria” din 1848 pe care le-a considerat valabile și-n prezent, a căutat să demonstreze că autorii Pronunciamentului, sub pretextul de periclitare a limbii și religiilor române “au agitat contra legilor justițiare și sancționare”. Și aceasta în ciuda faptului

- spune judecătorul – că în baza legilor adoptate de Dieta maghiară la Pojon și la Cluj “uniunea Transilvaniei cu Ungaria legal există”, fiind “susținute în valoare deplină și de Maiestatea Sa Regală”¹⁷.

Acuzațiile respective au fost considerate de învinuit ca simple presupuneri “cu totul neadevărate” pe care “judele inchizitor” pretinde că au purces din răspunsurile anterioare date de el. “Cu durere văd – sublinia Ioan Micu Moldovan – că răspunsurile mele nu se iau în considerare și că, prin urmare, toată apărarea este o lucrare deșartă”, în sensul că “domnul jude inchizitor n-a reflectat deloc” la ce a spus el cu ocazia interogatoriului, a cercetării generale și a recursului contra “concluzului” de reintroducerea cercetării speciale. Din această cauză este nevoit să repete răspunsurile date anterior, cum de fapt și “domnul jude

¹⁵ *Ibidem*, doc. 5170, f. 39.

¹⁶ *Ibidem*, f. 40–64.

¹⁷ Art. VI a legii Dietei de la Pojan (Pazsony, Bratislava) declară ținutul Partium (comitatele Crasna, Solnocul de Mijloc, Zarandul, districtul Chioar) unit în mod definitiv cu Ungaria cu condiția ca Dieta Principatului (care, la acea dată, reprezintă doar păturile privilegiate ale țării), să se declare pentru unire. Dieta de la Cluj a votat, la 29 mai 1848, legea uniunii care la 10 iunie același an a fost sancționată de împărat.

investigator numai repetări face” când pune o seamă de întrebări. Considera că articolul Legii votate de Dieta de la Pojon referitor la Transilvania nu are “nici o putere obligatorie legală”. În aceeași măsură “precum pentru Ungaria n-ar avea putere obligatorie” dacă “fără știrea și conlucrarea ei ar fi dată de Corpul legislativ al altei țări ca de exemplu Raichsraturile celorlalte țări ale Măriei sale sau de Parlamentul englez”. De asemenea, după uzul și legile Transilvaniei nici articolul 1 din Legea de la Cluj, la care face trimeri judele, nu are și n-a avut niciodată putere de lege pentru că “deși a căpătat sancțiune preaînaltă” n-a fost prevăzută cu “subscrierea și semnătura Domnitorului”, publicată în forma aceasta, “trimisă la jurisdicțiune” și depusă la “Arhivul locurilor credibile”. În rescriptul de convocare a Dietei Ungariei din 21 iulie¹⁸, precizează acuzatul, suveranul hasburg a subliniat, printre altele, că “în ceea ce privește, mai întâi de toate, uniunea Marelui nostru Principat Transilvania cu Ungaria, care s-a declarat fără libera învoire a națiunilor săsească și română, este de observat cum că această uniune niciodată n-a avut o deplină putere de lege”. În rescriptul din 15 iulie 1863¹⁹ pentru convocarea Dietei Transilvaniei “în libera cetate Sibiu”, suveranul din nou a precizat că “uniunea Transilvaniei cu Ungaria nu s-a înființat niciodată cu deplină putere legală și nu s-a înfăptuit și îndată s-a dizolvat”. De asemenea, cu ocazia convocării Dietei de la Cluj din noiembrie 1865²⁰ împăratul “s-a îndurat a zice” că membrii acesteia “sunt chemați a aduce o soluție definitivă pentru reglementarea relațiilor Marelui principat al Transilvaniei cu Coroana Ungariei în interesul benefic al amândurora acestor țări”. Prin aceasta, precizează Ioan Micu Moldovan, împăratul “a recunoscut că Transilvania și după 1848 a rămas țară autonomă”.

Totodată, respinge opinia judeului că împăratul, prin jurământul de încoronare și rescriptul din 20 iunie 1867, a declarat Dieta de la Sibiu din anii 1863–1864 “de nelegală, deciziile ei, ca și legile aduse, nevalide”. Pentru că această opinie “nu conține alta decât curat numai aserțiuni cu totul false”. În jurământul de încoronare “nu vine înainte nici un cuvânt despre Dieta de la Sibiu și despre legile aduse întrânsa”, împăratul promițând doar, cu această ocazie, că “va ține pe Ungaria și țările soațe în drepturile, privilegiile, libertățile

¹⁸ În Dieta din Pesta din aprilie 1861 deputații români au denunțat uniunea de la 1848, declarată “fără ascultarea și învoirea națiunii române”, adică a majorității poporului, “ba chiar contra protestelor ei precum și contra dreptului ei politic și național”. Dieta a fost dizolvată din ordin imperial la 22 august 1861 drept sancțiune pentru încercarea politicianilor maghiari de a impune monarhului norme de guvernare. Cu o lună înainte, la 21 iulie, împăratul a refuzat să sancționeze incorporarea Transilvaniei la Ungaria și proclamă din nou (prima dată în octombrie 1860 când se instaurează “regimul liberal”, Transilvania revenind stat autonom) primatul principiului autonomiei unităților istorico-politice din imperiu.

¹⁹ Dieta Transilvaniei de la Sibiu și-a desfășurat lucrările în intervalul iulie 1863 – 29 octombrie 1864 (cu excepția perioadei octombrie 1863-mai 1864 când s-a desfășurat sesiunea Senatului imperial de la Viena). Se votează legile privind egala îndreptățire a națiunii române și a confesiunilor sale cu celelalte naționalități și religii ale Transilvaniei, precum și legea privitoare la întrebuințarea limbii române, alături de maghiară și germană, în administrație și justiție ca limbă oficială.

²⁰ Printr-un rescript imperial Dieta de la Sibiu a fost înlocuită cu Dieta de la Cluj, care și-a deschis lucrările la 19 noiembrie 1865. Obiectivul ei era “revizuirea articolului de lege din 1848 despre uniunea Ungariei cu Transilvania”. Se precizează că pentru “dezlegarea finală și mulțumitoare” a scopului final alegerile se vor desfășura pe baza legii generale din 1791, încălcându-se astfel drepturile câștigate prin revoluția de la 1848. La 6 decembrie se votează incorporarea Transilvaniei la Ungaria, autonomia Principatului fiind desființată, urmând ca treburile și interesele acestui teritoriu să fie discutate și hotărâte de Dieta Ungariei. Au urmat noi alegeri pentru Dieta de încoronare care și-a deschis lucrările în Pesta la 14 decembrie 1865. Legislația de la 1863–1864, adoptată la Sibiu, o fost după cum mărturisește mitropolitul Al. Sterca Șuluțiu, “tabula rasa și fixio juris”.

și ușurările lor cele bune”. În rescriptul din 20 iunie 1867 “încă nicidecum se zice”, că Dieta de la Sibiu ar fi fost nelegală și nici nu se putea aștepta împăratul, într-un act public, să se contrazică, afirmând că o dietă convocată de el însuși este nelegală, ceea ce ar fi fost “spre dezonorarea Coroanei”. De aceea, afirma Ioan Micu Moldovan, “se mira foarte” că într-un act emis de Tribunal întâlnește “un asert” contrar adevărului public “cunoscut și supus respectului cuvenit Coroanei”. Consideră că acuzația ce i s-a adus e nefondată, “un asert fals și scos din imaginația arbitrară a domnului jude investigator”.

În susținerea principiilor și opiniilor sale acuzatul a făcut trimitere la conținutul Pronunciamentului unde “sta apriat” că “ne pronunțăm pentru autonomia Transilvaniei”, adică “declaram că dorința și obținerea noastră este pentru susținerea autonomiei acestei țări și pentru activarea acelor articole de lege aduse la Sibiu prin care s-a înarticulat națiunea română etc. etc.” Roagă pe “Onoratul Tribunal” să nu-l “asuprească pe baza unor astfel de presupuneri arbitrare”.

De asemenea, respinge învinuirile aduse cu privire la opiniile sale despre Dietă întrucât în Pronunciament se spune că “noi Dieta pestană n-o putem considera etc. etc.”²¹, care “vorba nu exprimă ceva lucrare a vocii ci singura lucrare a minții”, ceea ce înseamnă că noi “considerăm stadiul în care se afla chestiunea de drept public al Transilvaniei”. Confuzia de idei în această problemă provine din evenimentele ce au urmat anului 1848, din “concesiunea” dată de împărat deputaților Transilvaniei de a participa la Dieta Ungariei. Stare de confuzie care este recunoscută și de “înaltul Regim” în rescriptul din 20 iunie 1867, contrasemnat de ministrul responsabil Andrásy Iuliu. Deputații care au luat parte la ședințele acestei Diete nu pot fi considerați ca reprezentanți ai Transilvaniei din următoarele motive: legea de uniune nu este lege cu puterea deplină și chiar de ar fi nu există nici un act prin care se reglementează modul de reprezentare a Transilvaniei în Dieta din Pesta. Legea de la 1848, “ce se pretinde a fi în valoare acum”, după cum mărturisește cuprinsul ei, a fost “adusă numai ad hoc” și ca urmare “puterea ei s-a răsuflat” încă din acel an. Deputații transilvăneni nu sunt chemați în Dieta de acum ca reprezentanți legali ai țării lor, ei au căpătat înputernicirea, prin rescriptul din 25 noiembrie 1865, de a participa la Dieta Ungariei de încoronare numai pentru ca “dezlegarea chestiunii lor publice, care atinge monarhia întregă, să nu sufere nici o amânare”. Întrucât dieta respectivă a trecut, ei, “nu mai pot avea loc în aceasta ca reprezentanți legitimi ai Transilvaniei”. Dieta de la Cluj convocată la 19 noiembrie 1865 nefiind “încă nici până astăzi desfăcută” ci, prin rescript imperial, numai amănată”, se vede că deputații transilvăneni nu pot avea loc în Dieta pestană”. “Judecând după legile cugetării, își încheie expozeul acuzatul, nu putem face altă încheiere decât aceea că Dieta pestană nu este îndreptățită a aduce legi valide pentru Transilvania”.

În continuare, răspunzând întrebărilor judeului anchetator, respinge cu propriile argumente, acuzația că “a agitat în contra oarecăror legi cu putere deplină”, susținând că “dorința exprimată prin Pronunciament pentru restatorirea valabilității” legilor votate de Dieta de la Sibiu din anii 1863–1864 este insufletă de cel mai loial sentiment al unui cetățean față de stat, care nimic nu poate dori mai tare decât “a lucra în tot modul potențial ca să nu piardă ceva Coroana” din strălucirea ei. De aceea, consideră că întrebarea ce i s-a pus “se bazează pe prejudecăți false care, după răspunsurile date, nu-l pot atinge și nu i se poate imputa” că “a agitat contra legilor”; din această cauză nu are “lipsa de apărare”, de solicitarea unui avocat așa cum i-a sugerat anchetatorul, pentru că prin Pronunciament nu s-

²¹ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond cit. doc. 5170, f. 63–64.

a comis agitație contra statului maghiar; cele evocate de el cu privire la Dieta de la Sibiu din 1863–1864, care “a adus legi cu putere deplină”, și Dieta de la Cluj din 1865, “până acum doar amână”, nu pot conduce la concluziile formulate de judele anchetator. Nu “pricepe cum s-ar putea lua cuprinsul Pronunciamentului de agitație contra statului”, subliniază Ioan Micu Moldovan, mai ales că autonomia Transilvaniei nu exclude unitatea statului maghiar. Exemplu, în acest sens, fiind statutul pe care îl are Croația, cu Dieta ei proprie și totuși este un membru al statului Sfântului Ștefan, autonomia ei fiind recunoscută chiar de Dieta din Pesta.

Precizând că a cunoscut conținutul Pronunciamentului și-l “va cunoaște și-n viitor ca un principiu” al său își ia libertatea de a reflecta” asupra metodelor de anchetare ale judecătorilor ce l-au interogat, metode care nu sunt “auzite în statele constituționale, ba chiar, nici în statele absolutiste”. În timpul absolutismului instaurat în Transilvania după revoluție, ministrul Bach, “cel ce umbla în frac”, nu a urmărit cu procese criminale pe nimeni pentru principii. Spera că nici el nu va fi urmărit serios pentru principiile și opiniile sale, chiar dacă statul în care vețuiește” ar fi sub regimul lui Bach a magyarka și mai puțin când frânele guvernului sunt în mâna unui ministru serios”.

Pronunciamentul nu s-a întocmit pentru a se produce agitație împotriva statului sub pretextul periclitării limbii și religiilor române, cum sugerează judele investigator, acuzație “neîntemeiată și nedreaptă”, ci din cauza temerii ce a cuprins pe românii din Transilvania când au văzut că legile Dietei de la Sibiu din 1863–1864 “spre înarticulară națiunii lor sunt scoase din valoare fără a se fi adus altele în locul lor”. “Acum – își continua ideea Ioan Micu Moldovan – legile Ungariei, după cum este cunoscut, nu recunosc decât o singură națiune, națiunea maghiară, prin urmare ele nu cuprind egalitatea deplină. Apoi, fiind legile Ungariei aduse fără reprezentanții ardeleni și fiind lege de uniune până acum nu se poate numi lege deplină cum ar putea ele să aibă valoare în Transilvania? Și chiar când ar avea valoare cum ar putea servi spre liniștirea temerilor națiunii române când ele recunosc numai națiunea maghiară? Nu stă dar cum că în Pronunciament s-ar fi făcut ceva agitație și, cu atât mai puțin, că agitația s-ar fi făcut sub ceva pretexte neîntemeiate; nu stă nici aceea cum că scopul Pronunciamentului ar fi fost spre agitarea spiritelor. Cel puțin în ceea ce privește persoana mea atât la facerea dânsului cât și la întrebuintarea dânsului cu respect mă provoc la răspunsurile date de repetate ori. Prin urmare nu am lipsă de nici o apărare”.

Respinge totodată acuzația ce i se atribuie de crimă contra liniștei publice, deoarece nu-i răspunzător de publicarea documentului adoptat de adunarea din Blaj din 15 mai 1868. Pentru că el, în cadrul acestei adunări, a propus ca Pronunciamentul “să se trimită la un deputat ce șade în Dieta pestană pentru a interpela regimul Măriei Sale” și, în același timp, a combătut alte opinii ce i se “păreau periculoase”. Se miră – spune el – cum poate judele investigator să-l facă răspunzător că “prin tăcere” s-a învoit la publicarea acestui document, fără a i se prezenta vreo probă că era obligat să vorbească cu “ocazia consultării acelea”. Judele își arogă “sentimentele mele” pe care nici el nici altcineva nu le-au descoperit. “Are darul omniscienței” judele? întreabă acuzatul. Și dacă crede că-l are “cu siguranță că-l folosește foarte rău întrucât el a dorit ca declarația de la Blaj să fie trimisă unui deputat dietal”. Pentru a câștiga pe participanții la adunare să-și însușească opiniile sale “a luptat acolo cu toate armele cuvântului”. Roagă ca judele singular să nu-i “scorească cu totul arbitrar sentimente de cele tăcute de care nici un jude nu poate avea cunoștință”.

Ioan Micu Moldovan își încheie răspunsurile la întrebările ce i s-au pus cu ocazia anchetării astfel: “Cu acestea răspunzând la întrebările puse cu ocazia procesului ce mi se intentează, cu părere de rău mă văd, ca o necesitate, să observ următoarele: Că sunt urmărit pentru respicarea unei dorințe cu referiri la autonomia Transilvaniei, reactivarea legilor din Sibiu și redeschiderea Dietei transilvană. Procedura aceasta a Onor Tribunal nicidecum poate fi corectă pentru că dacă respicarea celor trei dorințe este crimă atunci, neapărat, mai

mare crimă va fi lucrarea acelor persoane care prin autoritatea lor au făcut ca Transilvania, după legile de după 1848, să fie în fapt o țară autonomă cu legislația proprie, de tot independentă de legile Ungariei. O crimă a acelor persoane care au făcut acele articole de lege, adusă în Dieta din Sibiu, pentru a căror reactivare se manifestă o dorință și în Pronunciament. Prin urmare Onor Tribunal se cade să urmărească întâi pe făptuitorii acestora. Datoria apărătorului legii ar fi să dea în judecată crimele și să opereze pedepsirea acelor ce, în modul arătat în răspunsul meu, au comis fapte prin care se neagă legile de la Pojon și Cluj din 1848 și anume pe toți acei ce au participat la Dieta ținută în Sibiu, a căror nume sunt bine cunoscute. Iar dacă n-ar fi cunoscute atunci și numele acelor persoane și faptele contrare legii de uniune se poate afla într-o carte tipărită, a cărei titlu este Protocolul Dietei ardeleni conchemată de Înalțul Împărat pe 1 iunie 1863 în regala liberă cetate Sibiu, care carte se capătă la Înalțul Guvern regal al Marelui principat al Transilvaniei. Ca urmare persoanele sunt cunoscute, li se poate înscena proces mai pe drept decât mie. Nu se poate zice și lucrul acela că s-a prescris pentru că Dieta preamintită a ținut și-n 1864”.

Judele singular neluînd în considerare părerile anchetatului îi face cunoscut că investigarea lui pentru crima comisă contra liniștei publice, “normată” în Codul Penal, s-a încheiat și că are la dispoziție “3 zile de cugetare” pentru a-și formula, dacă dorește, apărarea. Ioan Micu Moldovan este de acord cu “concesiunea” aceasta, “voind a o folosi înainte de a se încheia cercetarea”.

Protocolul este semnat, după ce i s-a adus la cunoștință acuzatului conținutul lui, de judele singular Moldovan, cancelistul Santu și martorii Reichenberger și Incze Elek.

26 octombrie 1868. Cu ocazia audierii, la singura întrebare ce i s-a pus de către judele singular – “Ce vrea învinuitul a mai adăuga la protocol spre apărare?” – Ioan Micu Moldovan a dat următorul răspuns plin, și de data aceasta, de o fină ironie. Nu am să adaug decât:

- a. cum că la răspunsul meu am provocat la fapte prin care să adevăresc că Transilvania după 1848 a fost o țară autonomă, a avut Dieta în care s-au adus legi. Prin urmare, Legea de Uniune, cea de la 1848, pe atunci n-a avut putere. Mă rog ca martorii numiți spre adevărea acestei fapte să fie consultați;
- b. dacă eu sunt persecutat pentru dorințele mele și pentru manifestarea opiniilor mele, tragerea în judecată criminală a celor ce au participat la Dieta din Sibiu cu atât mai vârtos e recerută din punct de vedere al dreptății că în Dieta aceea nu s-au făcut numai legile acelea a căror reactivare este scopul dorinței mele cele incriminate, ci și alte legi, care eu nu le-am dorit niciodată și nu le doresc nici acum; care legi aduse de acei legislatori din Sibiu stau în contrastul cel mai adevărat cu unitatea și integritatea statului unguresc; legi prin care Transilvania s-a împreunat cu celelalte țări ale Măriei Sale, ce nu se țin de Coroana Sfântului Ștefan, și pe urma cărora s-au trimis deputați transilvăneni în Reichsrath-ul lui Schmerling. Aceasta după legile lui Bach, aplicate și înțelese, acum, de unitatea și integritatea statului maghiar este crimă de înaltă trădare și, precum am zis, neprescrisă.

Deci mă rog de onor jude să înceapă procesul din cap, adică de la acțiunea și pedepsirea transilvănenilor ce au făcut legi în Sibiu la 1863–1864 și au trimis deputați în Reichsrath. Și numai după ce aceștia vor fi pedepsiți pentru faptele acelea de înaltă trădare să fiu urmărit și eu pentru opiniile și dorințele mele ce nu vin în contradicție cu nici o lege²².

²² În Pronunciament se menționează: “Că noi Dieta pestană nu o putem considera îndreptățită a face legi valide pentru Transilvania, nici pe transilvăneni, ce pot fi disidenți întrânsa, de reprezentanți legali ai țării noastre”.

30 octombrie 1868. Un număr de 180 români transilvăneni, aflați în București, prin care și Axente Sever, Papiu Ilarian și Bazil Maniu, au trimis “Gazetei Transilvaniei”, adeziunile lor față de Pronunciament și autorii lui²³. Telegrama, care urma să fie publicată în coloanele ziarului, a fost, după cum rezultă din nota redacției, confiscată la Brașov de “vrășmașii seculari ai națiunii noastre” sub pretextul că “lovește integritatea statului unguresc”. Cuprinsul ei este următorul: “Știrea tristă despre târârea autorilor Pronunciamentului la temniță și darea în judecată a tuturor scriitorilor mișcă adânc pe românii din România liberă. Ei le urează inimă, bărbăție întru apărarea cauzei naționale. Suferințele celor persecutați vor lua capăt, ele vor fi încununate de triumful cauzei celei drepte. Să trăiască Transilvania liberă și independentă de Ungaria. Onoare sempiternă celor ce suferă pentru independența ei”.

21 noiembrie 1868. Tribunalul penal regesc din Târgu Mureș emite “Sentința de acuzare” nr. 2487 crim. “contra membrilor ecleejiei greco-catolice din Blaj” pentru “crima de conturbarea păcii publice”, care, “după investigațiune și-n cercetarea criminală”, a fost “dovedită cu totul”²⁴. Învinuiții puși “în stare de acuzație”, urmează să fie “citați” înaintea instanței judecătorești la “pertractarea verbală finală care se va ține la timpul său”. Cu ocazia procesului, ei trebuie să prezinte diferite acte, printre care și cele de avere, după darea verdictului pot face recurs, iar pentru dezbateră finală au dreptul la avocați. Se mai precizează că inculpatul Dimitrie Farago este pus sub urmărire penală întrucât, deși a fost lăsat în libertate provizorie, a părăsit fără urmă domiciliul²⁵. În anexă se prezintă, succinct, “motivarea sentinței de acuzare”: consfătuirea din Biblioteca gimnaziului din Blaj și punctul de vedere al acuzaților exprimat cu această ocazie, conținutul Pronunciamentului, răspunsurile date de inculpați în timpul interogatoriului. “Motivarea” cu concluziile anchetei a fost semnată de funcționarul Kolumbán Iozef.

“Sentința de acuzare”, adusă la cunoștința lui Ioan Micu Moldovan de către funcționarul Nagy Samu, se prevalează de rescriptul imperial din 20 februarie 1867, dat în Viena, prin care Dieta din Sibiu din 1863–1864 și hotărârile ei sunt declarate nelegale²⁶.

9 decembrie 1868. Ioan Micu Moldovan face recurs la Sedra comitatensă împotriva sentinței Tribunalului din Târgu Mureș și a hotărârii de respingere a recursului din 21 noiembrie 1868²⁷. De fapt e o reluare a punctelor de vedere exprimate cu ocazia interogării sale și o respingere, pe bază de argumente solide, a acuzațiilor ce îi sunt aduse prin “sentința de acuzare”.

În Pronunciament, subliniază el, “lipsește cu totul orice expresiune” ce ar cădea sub incidența Codului Penal și care “să se poată lua ca o ațâțare la ură contra împăratului”, a “unității de stat a imperiului” sau “a formei de regim”. De asemenea, în acest document nu există nici un cuvânt care “să provoace îndemn” la neascultare ori la opinii contra legilor și ordinilor., la denigrarea contribuțiilor sau a altor dări “nici directe, nici indirecte”. Pronunciamentul este, în fond, “o simplă descoperire de opinii și dorințe politice”, “faptul tuturor” participanților la consfătuirea din Biblioteca gimnaziului din Blaj.

Atricolul 7 din legea din Pojon și art 1 din Legea de la Cluj din 1848, arată acuzatul, prin care s-a declarat uniunea Transilvaniei cu Ungaria nu sunt valabile, iar punctul de

²³ *Ibidem*, doc. 5152.

²⁴ *Ibidem*, doc. 5158.

²⁵ Dimitrie Farago, urmărit de justiție, n-a putut fi arestat deoarece la 21 noiembrie 1868 s-a refugiat în România.

²⁶ Transilvania a fost încorporată în Ungaria în temeiul legii XLIII votată de Dieta pestană și sancționată de împărat la 6 decembrie 1868.

²⁷ Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj, fond cit. doc. 5159.

vedere al Tribunalului, conform căruia prin rescriptul imperial din 20 iunie 1867 Dieta din Sibiu din anii 1863–1864 “s-a declarat nelegală”, nu corespunde cu realitatea. În același timp, respinge acuzația cu privire la conținutul Pronunciamentului deoarece autorii lui au militat, pe bună dreptate, pentru “redeschiderea Dietei Transilvaniei”, întrucât provincia ca “parte integrantă a statului austro-ungar” are drept la un astfel de for legislativ.

Reactivarea Dietei Transilvane, precizează Ioan Micu Moldovan în continuare, nu poate fi o crimă, cum nici acuzația de încălcare a legii cu privire la limba și confesiunile române considerată ca fiind punctual de vedere al învinuitorilor. Deoarece nu se poate nega că prin “legile din această patrie” națiunea română este aruncată “nu pe marginea ci în fundul unui abis”; legislația în vigoare nu recunoaște “decât o singură națiune, pe națiunea maghiară”, și, ca urmare, națiunea română “nu este înălăuntrul acestei patrii”.

De asemenea, în recurs, profesorul blăjan, respinge, așa cum a făcut și în perioada investigării sale, acuzațiile aduse cu privire la publicarea Pronunciamentului și la însemnătatea zilei de 15 mai, care, “în istoria românilor și a Transilvaniei nu ocupa o pagină de rușine”, cum încerca să demonstreze acuzatorii. Din contră ea este “amintirea celui timp deschizător de inimi în care un popor, asuprit de seculi, prin consultațiunea prezentă și concluzii demne de orice oameni liberi, probează înaintea lumii că servitutea seculară nu a fost în stare de a nimici însușirile lui cele bune”. Ziua de 15 mai “nu poartă pe frunte ceva pete”, cum afirma instanța judecătorească, dimpotrivă ea “servește spre gloria Transilvaniei și a românilor”.

În încheierea recursului, având în vedere că la baza acuzațiilor ce i se aduc și a aprecierilor la răspunsurile date în timpul investigării sale “lipsește obiectivitatea”, cere Sedrei comitatense “a nimici deciziunea de punere sub acuză” emisă de către Judecătoria Scaunală din Târgu Mureș sub nr. 2487/1868 și “a înceta cercetarea mai departe” contra lui. În “cazul cel mai rău” să fie ascultați martorii numiți sau indicați de el “în cercetarea finală și-n recursul acesta”.

Peste câteva zile, la 16 decembrie 1868, spre surprinderea acuzaților și a opiniei publice, când împăratul Francisc Iosif se afla la Buda, a fost semnată dispozițiunea prin care “procedura criminală-care este în curgere contra mai multor, înaintată Scaunului Mureș în obiectul Pronunciamentului – se sistează”.

Sistarea procedurii, despre care în documentele provenite de la Ioan Micu Moldovan nu găsim informații, a fost considerată de către unele publicații ale vremii ca “un triumf al ținutei bărbătești, loială și legală” de care au dat dovadă pronunciamentiștii²⁸. Ea a fost adusă la cunoștința lui Ioan Micu Moldovan la 20 ianuarie 1869 prin adresa semnată de funcționarul Nagy Samu de la Tribunalul din Târgu Mureș, precizându-se că prin achitarea în cauza procesului Pronunciamentului încetează orice urmărire penală împotriva canonicilor și profesorilor de la Blaj²⁹.

²⁸ *Istoria României, Transilvania*, vol. II (1867–1947), Cluj-Napoca, 1999, p. 442.

²⁹ Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj, fond cit. doc. 5160.

IOAN MICU MOLDOVAN. THE PRONUNCIAMENT OF BLAJ

The Romanian National Archives, Cluj County Direction, possess a number of documents referring to the Blaj *Pronunciamento*, from May 15, 1868, which belonged to the Romanian cultural, political and ecclesial leader Ioan Micu Moldovan. Prior to this article, these documents were not very well known by the scientific community.

REPARTIZAREA TERITORIALĂ ȘI PE LOCUITORI A FARMACIILOR ȘI DROGHERIILOR DIN ROMÂNIA ÎN 1936

În ultima vreme mai multe studii s-au ocupat de repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor în perioada interbelică în Ardeal și în întreaga România. M-am ocupat pentru prima dată nu numai cu răspândirea farmaciilor, ci și a drogheriilor în perioada interbelică în toate cele 71 de județe ale celor 9 provincii din așa-zisa România Mare¹. Dintre aceste provincii Basarabia, Bucovina de Nord și Dobrogea de Sud (Cadrilater) azi nu mai aparțin României.

Merită menționată cartea lui Péter H. Mária², care studiază în mod aprofundat dezvoltarea rețelei farmaceutice din Ardeal de-a lungul mai multor secole. De asemenea, Grecu I. și Mermeze Gh.³ în cartea lor urmăresc înființarea și răspândirea farmaciilor din România de-a lungul timpului până aproape de zilele noastre, adică până în 2003. Datele din perioada interbelică, mai ales cele privind numărul locuitorilor, sunt diferite la cei trei autori amintiți, care nu au utilizat ca sursă Anuarul Statistic al României din anii '30⁴. Astfel, în tabelul 2 al cărții lui Péter H. Mária, datele privind numărul locuitorilor la recensământul din 29 dec. 1930, din cele 22 de orașe studiate, în 12 cazuri sunt identice, iar la alte 10 sunt diferite față de datele publicate în Anuarul Statistic. De exemplu, în tabel Timișoara avea exact 100.000 de locuitori, față de 91.580 din Anuarul Statistic.

În privința unor date greșite din perioada interbelică a cărții lui Grecu I. și Mermeze Gh., la unele din ele m-am referit într-un studiu anterior⁵. Întrucât acest capitol conține foarte multe date eronate, voi menționa în continuare numai unele. În tabelul 8 datele din 1938 sunt în realitate cele de la recensământul din 1930 și, în plus, nu au semnalat că sunt rotunjite în mii. De exemplu, populația României la recensământ a fost de 18.057 conform tabelului, în loc de cifra corectă de 18.057.028. Conform estimării Anuarului Statistic, la 1 iulie populația probabilă a țării a fost de 19.319.330 în 1936 și de 19.535.398 în 1937. Pentru anul 1938 Anuarul nu publică numărul probabil al populației. În capitolul despre farmaciile din perioada interbelică și în rezumatul cărții autorii scriu despre 76 de județe, în timp ce în tabelul 8 figurează numai 71 (ca și în Anuarul Statistic).

Scopul acestui studiu este analiza numărului de farmacii și drogherii raportat la numărul populației, ținând cont și de numărul localităților care aveau farmacii⁶, în toate

¹ Tuka L. – *Farmaciile și drogheriile din România în perioada interbelică*, Lumea farmaceutică (București), 1998, 5(13): 4–6, 9

² Péter H. Mária – *Referințe maghiare privind farmaceutica din Ardeal*, Ed. EME, Cluj-Napoca, 2002, 26–57

³ Grecu I. și Mermeze Gh. – *Farmacia și Societatea Română de Istoria Farmaciei de-a lungul vremii*, Ed. Universității, Oradea, 2005, 137–160

⁴ *** *Anuarul Statistic al României 1937 și 1938*, M.O. Imprimeria Națională, București, 1939, 41–129

⁵ Tuka L. – *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în județele din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Acta Musei Napocensis, 2007, 41–44, Historica II: 353–358

⁶ Molitorisz P. – *Almanah*, Tipografia Universală, Cluj, 1937, 97–165

provinciile și județele din România în 1936. De asemenea, am urmărit numărul farmaciilor raportat la numărul populației în orașele mai importante din fiecare județ. În acest fel se pot identifica mai ușor județele din anii '30, dintre care unele nu mai există, iar altele au alte denumiri. În prezent în România sunt 41 de județe, față de 71 din perioada interbelică.

În perioada interbelică, România, din punct de vedere teritorial-administrativ, era împărțită în 9 provincii și 71 de județe. Conform recensământului din 29 dec. 1930, România avea 18.057.028 locuitori, care la 1 iulie 1936 s-a modificat la 19.319.330, potrivit estimării Anuarului Statistic amintit. În acest studiu am folosit numărul probabil al locuitorilor în 1936 în provincii, județe și localități. În 1936 în România au fost 1.620 farmacii și 485 drogherii⁷. Numărul farmaciilor și drogheriilor raportat la 100.000 de locuitori din provincii și județe l-am publicat într-un studiu anterior⁸. Cele 9 provincii din România le-am împărțit din punct de vedere teritorial și istoric în trei grupe: Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, și Ardeal.

Drogheriile au apărut la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX, ca un amestec specific de punct farmaceutic, parfumerie, laborator cosmetic și bazar. Între farmacii și drogherii era o luptă aprigă pentru dreptul de a comercializa medicamente, farmaciștii militând pentru interzicerea acestui drept la droghişti. Această definiție a drogheriilor, formulată de mine⁹ și apoi reformulată¹⁰, a fost greșit copiată de *Grecu I. și Mermeze Gh.*¹¹, folosind cuvântul bizar în loc de bazar. După acești autori au existat două feluri de drogherii: cele sub „regim rus” comercializau produse cosmetice, cauciucării și chimicale brute, iar cele sub „regim român” funcționau conform definiției de mai sus. În studiul meu privind rolul naționalităților în înființarea farmaciilor și drogheriilor nu am făcut deosebire între drogherii, indiferent dacă aceasta a existat sau nu.

În tabelul 1 este redat numărul locuitorilor, farmaciilor, drogheriilor și localităților cu farmacii în cele 9 provincii. Compararea acestora se poate face la procentul locuitorilor față de procentul farmaciilor etc, care poate fi mai mare sau mai mic decât primul. În Oltenia la 8,4% locuitori din populația țării erau mai puține farmacii (4,9%), drogherii (2,7%) și localități cu farmacii (5,0%). În cazul Munteniei, cu o populație de 22,7%, erau mai multe farmacii (23,5%) și drogherii (26,0%), datorită capitalei București, în schimb erau mai puține localități cu farmacii (17,7%). Față de populație, un procent mai mic de farmacii, drogherii și localități cu farmacii erau și în Dobrogea. În Basarabia la 16,0% populație era un procent exagerat de mare de drogherii: 42,9%. În Ardeal, la toate cele trei provincii, față de procentul populației era un procent mai mare de farmacii și localități cu farmacii, dar un procent mai mic de drogherii.

Din datele tabelului 2 reiese, că în Vechiul Regat numărul farmaciilor (7,7) și al drogheriilor (1,93) la 100.000 de locuitori era sub media pe țară (8,4, respectiv 2,51). Cele mai puține farmacii (4,8) și drogherii (0,80) erau în provincia Oltenia, nu numai în Vechiul Regat, ci în întreaga România. Peste media pe țară a fost provincia Muntenia (8,7, respectiv 2,88), unde se află capitala București. Dintre orașele mai mari în cea mai bună situație (o farmacie sub 3.000 de locuitori) se aflau Pitești, Câmpulung Muscel și Slatina, iar în situația cea mai proastă Bacău (o farmacie la 6.334 locuitori).

⁷ ibidem

⁸ Tuka L. – *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în provinciile din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Acta Musei Napocensis, 2007, 41–44, Historica II: 353–358

⁹ Tuka L. – *Farmaciile și drogheriile din România în perioada interbelică*, Lumea farmaceutică (București), 1998, 5(13): 4–6, 9

¹⁰ Tuka L. – *Repartizarea teritorială și în funcție de numărul populației a farmaciilor și drogheriilor din Ardeal în 1936*, EME Orv. Értésítő (Tg. Mureș), 2004, 77(3): 338–342

¹¹ Grecu I. Și Mermeze Gh. – *Farmacia și Societatea Română de Istoria Farmaciei de-a lungul vremii*, Ed. Universității, Oradea, 2005, 137–160

Tabelul 1

Numărul locuitorilor, farmaciilor, drogheriilor și localităților cu farmacii în provinciile din România în 1936

	Provincii	Locuitori		Farmacii		Drogherii		Localități cu farmacii	
		-mii-	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%
1.	Oltenia	1.630	8,4	79	4,9	13	2,7	43	5,0
2.	Muntenia *	4.382	22,7	381	23,5	126	26,0	154	17,7
3.	Dobrogea	894	4,6	56	3,5	11	2,2	29	3,3
4.	Moldova	2.659	13,8	224	13,8	35	7,2	119	13,7
	<i>Vechiul Regat</i>	<i>9.565</i>	<i>49,5</i>	<i>740</i>	<i>45,7</i>	<i>185</i>	<i>38,1</i>	<i>345</i>	<i>39,7</i>
5.	Basarabia	3.082	16,0	184	11,4	208	42,9	114	13,1
6.	Bucovina	902	4,7	87	5,4	25	5,2	55	6,3
7.	Transilvania	3.383	17,5	323	19,9	33	6,8	196	22,6
8.	Banat	940	4,9	123	7,6	9	1,9	75	8,6
9.	Crișana și								
	Maramureș	1.448	7,5	163	10,1	25	5,1	84	9,7
	Ardeal	5.771	29,9	609	37,6	67	13,8	355	40,9
	<i>România</i>	<i>19.319</i>		<i>1.620</i>		<i>485</i>		<i>869</i>	<i>100,0</i>

* cu București

În primele 20 de orașe din țară, după numărul locuitorilor, numărul farmaciilor și drogheriilor în 1936 a fost următorul:

	<i>Locuitori</i>	<i>Farmacii</i>	<i>Drogherii</i>
1. București	642.441	137	80
2. Chișinău	114.445	26	64
3. Cernăuți	110.520	22	14
4. Iași	104.640	24	6
5. Galați	102.296	20	7
6. Cluj	99.506	20	5
7. Timișoara	90.271	27	6
8. Oradea	81.322	20	6
9. Ploiești	76.873	15	8
10. Arad	76.252	18	6
11. Brăila	68.924	16	7
12. Brașov	60.694	14	6
13. Constanța	60.261	13	3
14. Craiova	55.780	17	4
15. Satu Mare	51.074	11	5
16. Sibiu	49.254	10	5
17. Târgu Mureș	38.275	9	4
18. Buzău	37.034	8	4
19. Botoșani	32.430	7	1
20. Tighina	31.886	6	12

Tabelul 2

Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor în Vechiul Regat în 1936

Provincia și județul	Locuitori -mii-	Nr. locali- tăților cu farmacii	La 100.000 locuitori		* București: 137 farmacii Orașe reprezentative		
			farma- cii	dro- gherii	denumirea	nr.	farmacii una la câți lo- cuatori
<i>I. Oltenia</i>	<i>1.630</i>	<i>43</i>	<i>4,8</i>	<i>0,80</i>			
1. Dolj	518	14	6,6	0,97	Craiova	17	3.281
2. Gorj	224	4	2,7	0,45	Târgu Jiu	3	3.667
3. Mehedinți	325	8	4,0	0,62	Turnu Sever.	5	4.174
4. Romanați	293	5	3,1	1,02	Caracal	4	3.799
5. Vâlcea	270	12	6,3	0,74	Râmnicu V.	3	3.895
<i>II. Muntenia</i>	<i>4.382</i>	<i>154</i>	<i>8,7</i>	<i>2,88</i>			
6. Argeș	281	9	5,7	1,42	Pitești	7	2.799
7. Brăila	242	10	10,3	2,89	Brăila	16	4.308
8. Buzău	343	13	6,4	1,17	Buzău	8	4.629
9. Dâmbovița	341	15	5,4	1,17	Târgoviște	4	3.856
10. Ialomița	332	8	3,9	0,60	Călărași	3	5.238
11. Ilfov	1.043	34	16,9	7,77	București *		4.689
12. Muscel	164	8	7,3	1,22	Câmpulung	5	2.757
13. Olt	202	6	4,5	0,50	Slatina	4	2.783
14. Prahova	526	25	8,6	2,09	Ploiești	15	5.125
15. Râmnicu Săr.	209	6	4,3	0,96	Râmnicu S.	3	5.112
16. Teleorman	376	9	4,8	1,33	Alexandria	3	5.872
17. Vlașca	323	11	5,3	0,93	Giurgiu	7	3.500
<i>III Dobrogea</i>	<i>894</i>	<i>29</i>	<i>6,3</i>	<i>1,23</i>			
18. Constanța	277	15	10,8	1,08	Constanța	13	4.635
19. Tulcea	208	5	4,3	0,96	Tulcea	4	5.249
20. Caliacra	181	5	5,5	2,21	Bazargic	6	5.113
21. Durostor	228	4	3,1	0,88	Silistra	3	5.931
<i>IV. Moldova</i>	<i>2.659</i>	<i>119</i>	<i>8,4</i>	<i>1,32</i>			
22. Bacău	285	15	8,1	1,40	Bacău	5	6.334
23. Baia	173	6	5,2	0,58	Pașcani	2	5.961
24. Botoșani	239	12	7,9	0,42	Botoșani	7	4.633
25. Covurlui	229	10	12,7	3,06	Galați	20	5.115
26. Dorohoi	232	8	5,2	0,43	Dorohoi	4	3.961
27. Fălciu	124	7	7,3	0,81	Huși	3	5.732
28. Iași	298	14	13,1	2,35	Iași	24	4.360
29. Neamț	218	10	8,3	1,38	Piatra Neamț	6	4.419
30. Putna	212	14	10,8	1,89	Focșani	8	3.580
31. Roman	167	5	7,8	1,20	Roman	7	3.073
32. Tecuci	173	9	6,9	-	Tecuci	4	4.439
33. Tutova	156	4	6,4	1,92	Bârlad	6	4.278
34. Vaslui	152	5	5,3	0,66	Vaslui	3	4.774
Total/Media	9.565	345	7,7	1,93			

Din tabele se poate afla în mod indirect numărul locuitorilor din orașele reprezentative: se înmulțește numărul farmaciilor cu numărul locuitorilor la o farmacie. De exemplu, în tabelul 2, în Pitești numărul locuitorilor în 1936 era: $7 \times 2.799 = 19.593$.

În tabelul 3 se poate observa, că la 100.000 de locuitori în Basarabia numărul farmaciilor (6,0) era sub media pe țară (8,4), iar în Bucovina peste aceasta (9,6). Basarabia a fost singura provincie din țară, în care la 100.000 de locuitori numărul drogheriilor (6,75) era mai mare ca cel al farmaciilor (6,0). Aici erau 184 de farmacii la 208 drogherii. Proasta situație a farmaciilor era reflectată și de faptul, că în patru orașe mai mari era o farmacie la peste 6.000 de locuitori: Bălți, Hotin, Ismail și Orhei.

Tabelul 3

Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor în Basarabia și Bucovina în 1936

Provincia și județul	Locuitori -mii-	Nr. locali- tăților cu farmacii	La 100.000 locuitori		Orașe reprezentative		
			farma- cii	dro- gherii	denumirea	farmacii una la nr. câți lo- cuatori	
<i>I. Basarabia</i>	<i>3.082</i>	<i>114</i>	<i>6,0</i>	<i>6,75</i>			
1. Bălți	424	14	4,7	4,48	Bălți	5	6.319
2. Cahul	216	8	5,1	1,85	Cahul	2	5.480
3. Cetatea Albă	366	18	7,7	4,10	Cetatea Albă	5	3.910
4. Hotin	422	13	4,7	7,11	Hotin	2	7.625
5. Ismail	242	7	6,2	4,96	Ismail	4	6.659
					Chilia Nouă	4	4.544
6. Lăpușna	440	9	8,0	14,77	Chișinău	26	4.402
7. Orhei	297	11	4,0	6,06	Orhei	2	7.617
8. Soroca	342	20	7,0	7,60	Soroca	3	4.950
9. Tighina	334	14	5,7	5,69	Tighina	6	5.314
<i>II. Bucovina</i>	<i>902</i>	<i>55</i>	<i>9,6</i>	<i>2,77</i>			
10. Câmpulung	102	11	13,7	3,92	CâmpulungM	2	5.207
					Vatra Dornei	2	4.071
11. Cernăuți	315	14	11,1	4,76	Cernăuți	22	5.024
12. Rădăuți	173	9	7,5	1,16	Rădăuți	4	4.206
13. Storojineț	180	10	6,1	1,11	Storojineț	2	4.306
14. Suceava	131	11	10,7	1,53	Suceava	3	3.303
Total/Media	3.983	169	6,8	5,85			

În tabelul 4 iese în evidență faptul, că la 100.000 de locuitori în Ardeal au fost cele mai multe farmacii (10,6) și cele mai puține drogherii (1,16) din țară. Dintre provincii în Banat au fost cele mai multe farmacii (13,1) și cele mai puține drogherii (0,96). În Ardeal au fost cele mai multe orașe reprezentative cu o farmacie sub 3.000 de locuitori: Năsăud, Reghin, Bistrița, Sebeș, Miercurea Ciuc, Zalău, Făgăraș, Huedin și Sfântu Gheorghe. În schimb, orașul Reșița a fost singurul care avea o farmacie la peste 6.000 de locuitori.

Tabelul 4

Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor
în Ardeal în 1936

	Provincia și județul	Locuitori -mii-	Nr. locali- tăților cu farmacii	La 100.000 locuitori		Orașe reprezentative		
				farma- cii	dro- gherii	denumirea	nr.	farmacii una la câți lo- cuiori
<i>I.</i>								
<i>Transilvania</i>								
1.	Alba	3.383 224	196 10	9,5 8,9	0,98 0,45	Alba Iulia	3	4.147
						Aiud	3	3.145
						Sebeș	4	2.312
2.	Brașov	176	16	18,2	3,41	Brașov	14	4.335
3.	Ciuc	155	11	9,7	-	Miercurea	2	2.505
4.	Cluj	351	16	10,3	1,42	Cluj	20	4.975
						Huedin	2	2.730
5.	Făgăraș	89	6	9,0	1,12	Făgăraș	3	2.645
6.	Hunedoara	337	22	8,6	0,59	Hunedoara	1	4.651
						Deva	3	3.503
7.	Mureș	307	17	9,8	1,63	Târgu Mur.	9	4.253
						Reghin	5	1.830
8.	Năsăud	153	9	10,5	0,65	Bistrița	6	2.217
						Năsăud	3	1222
9.	Odorhei	137	8	7,3	0,73	Odorheiu S.	2	4.226
10.	Sălaj	365	24	9,3	0,27	Zalău	3	2.598
						Carei	5	3.258
11.	Sibiu	202	10	9,9	2,48	Sibiu	10	4.925
12.	Someș	234	8	6,0	0,43	Dej	4	3.866
13.	TârnavaMare	157	10	11,5	1,92	Mediaș	4	4.134
						Sighișoara	4	3.341
14.	TârnavaMică	159	8	6,3	-	Dicio-Sân m.	2	3.006
15.	Trei Scaune	142	12	12,0	-	Sfântu Gh.	4	2.762
16.	Turda	196	9	7,1	0,51	Turda	4	4.895
17.						Reșița	3	6.642
18.	<i>II. Banat</i>	940	75	13,1	0,96	Lugoj	6	3.785
19.	Caraș	199	13	8,5	-	Timișoara	27	3.343
	Severin	242	10	7,0	0,83			
	Timiș Toront.	500	52	17,8	1,40			
<i>III. Crișana</i>								
20.	<i>Maramureș</i>	1.448	84	11,3	1,73	Arad	18	4.236
21.	Arad	428	32	14,5	1,64	Oradea	20	4.066
22.		532	25	9,4	1,32	Sighet	6	4.301
23.	Bihor	175	9	9,7	2,29	Baia Mare	4	3.593
	Maramureș	313	18	10,9	2,24	Satu Mare	11	4.643
	Satu Mare							
	Total/Media	5.771	355	10,6	1,16			

Din datele prezentate mai sus se poate trage concluzia, că în România în 1936 la 100.000 de locuitori numărul farmaciilor era sub media pe țară (8,4) în Vechiul Regat (7,7) și Basarabia (6,0) și peste această medie în Ardeal (10,6) și Bucovina (9,6). În Vechiul Regat densitatea farmaciilor era mai mare în provincia Muntenia (8,7), la care a contribuit faptul, că aici se află capitala București. Cele mai multe drogherii la 100.000 de locuitori erau în Basarabia (6,75), iar cele mai puține în Ardeal (1,16). Cele mai multe localități cu farmacii erau în Ardeal (355), adică 40,9% din totalul localităților de acest gen, deși aici trăia numai 29,9% din populația țării. Dintre provincii în Banat aveau farmaciile densitatea cea mai mare (13,1 la 100.000). Cele mai multe orașe cu o farmacie sub 3.000 de locuitori erau în Ardeal. Cele mai multe orașe, care aveau cele mai puține farmacii (1 la peste 6.000 de locuitori) erau în Basarabia.

BIBLIOGRAFIE

1. * * * *Anuarul Statistic al României 1937 și 1938*, M.O. Imprimeria Națională, București, 1939, 41–129
2. Grecu I. și Mermeze Gh. – *Farmacia și Societatea Română de Istoria Farmaciei de-a lungul vremii*, Ed. Universității, Oradea, 2005, 137–160
3. Molitorisz P. – *Almanah*, Tipografia Universală, Cluj, 1937, 97–165
4. Péter H. Mária – *Referințe maghiare privind farmaceutica din Ardeal*, Ed. EME, Cluj-Napoca, 2002, 26–57
5. Tuka L. – *Farmaciile și drogheriile din România în perioada interbelică*, Lumea farmaceutică (București), 1998, 5(13): 4–6, 9
6. Tuka L. – *Repartizarea teritorială și în funcție de numărul populației a farmaciilor și drogheriilor din Ardeal în 1936*, EME Orv. Értesítő (Tg. Mureș), 2004, 77(3): 338–342
7. Tuka L. – *Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor din Ardeal în anul 1936*, Actualitatea farmaceutică (Cluj-Napoca), 2005, 13(117): 8
8. Tuka L. – *Repartizarea farmaciilor în Ardeal în funcție de ponderea naționalităților și a știutorilor de carte în 1936*, EME Orv. Értesítő (Tg. Mureș), 2005, 78(4): 590–592
9. Tuka L. – *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în județele din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Acta Musei Napocensis, 2007, 41–44, Historica II: 2004–2007: 353–358
10. Tuka L. – *Câteva boli cronice, instituțiile sociale și sanitare în România în 1936 și tuberculoza după șapte decenii*, Clujul Medical, 2007, vol. LXXX-nr.4: 970–975

Erată: În numărul precedent al revistei AMN, 2007, 41–44, Historica II s-au strecurat două greșeli: 1. pag. 354: la recensământul din 1930 evreii n-au reprezentat 4,1% din populația României (18.057.028), cum apare în mod greșit, ci 4,0% (adică 728.115 persoane); în schimb populația de etnie germană este trecută corect: 4,1% (adică 745.421 persoane). 2. pag. 356: fraza privind Basarabia este fracționată în două de Tabelul 2, a doua parte a frazei fiind scrisă în continuarea explicației privind acest tabel (...prin aceasta media în Bucovina era de 1,4%). Fraza corectă este următoarea: Din tabelul 2 rezultă că în Basarabia la 100.000 de locuitori erau puține farmacii (6), dar cele mai multe drogherii (6,75).

TERRITORIAL DISTRIBUTION AND INHABITANT DISTRIBUTION OF PHARMACIES AND
DRUGSTORES IN ROMANIA IN 1936

The pharmacies and drugstores in Romania in 1936 were distributed unequally among provinces, counties, and localities. The number of pharmacies per 100.000 inhabitants was below country average (8.4) in the Old Kingdom and Basarabia, and above average in Ardeal and Bucovina. Most drugstores were located in Basarabia. The most localities with pharmacies were in Ardeal. Also, there were the most numerous cities with less than 3.000 inhabitants which possessed at least one pharmacy.

EIN AMERIKANISCHER DIPLOMAT IN UNGARN: J. F. MONTGOMERY

John Flournoy Montgomery (1878–1954) war kein typischer, professioneller Diplomat. Am 7. September 1878 in Sedalia, Missouri, geboren, floss englisches, irisches und hugenottisch-französisches Blut in seinen Adern. Dort schloss er auch sein Studium ab, sein höchstes Diplom erwarb er an der Ramsdell Academy. Mit seiner Frau war er fünfzig Jahre verheiratet, er hat sie nur um ein Jahr überlebt. Montgomery war in der Milchindustrie tätig, er leitete sein eigenes Familiengeschäft, „The John Wildi Evaporated Milk Co“ und arbeitete zudem für Nestle. Später wurde er Leiter der „International Milk Co“. Er war Freimaurer und ein treuer Demokrat. Seine Tätigkeit als Politiker übte er nicht hauptberuflich aus, aber als Mitglied der demokratischen Partei nahm er an Wahlkampagnen teil, die er selber mitfinanzierte. Mit dem Erfolg von „New Deal“ und den Wahlkämpfen der Demokraten zufrieden, bat er als „Anerkennung“ für seinen Beitrag um eine diplomatische Mission. Budapest war ursprünglich nicht seine erste Wahl, er bevorzugte Wien. Es wurde ihm zuerst eine Mission in Den Haag angeboten, die Montgomery jedoch ablehnte. Schließlich bestellte ihn Präsident Roosevelt nach Budapest, wo er in der Folge seine ganze diplomatische Karriere verbrachte.

Bevor Montgomery nach Budapest kam, existierten keine engen Beziehungen zwischen Ungarn und den USA. Gründe dafür waren die gesamteuropäische Isolationspolitik der republikanischen Regierungen in den USA und Ungarns Schwäche und Isolation nach dem Vertrag von Trianon (1920), wie Henry Kissinger bestätigt: „Für eine Macht, die so weit entwickelt ist wie die USA, schienen die europäischen Streitigkeiten oft schwer zu verstehen und sinnlos.“¹ Wenn Kissinger schon über die Streitigkeiten und Probleme zwischen den europäischen Großmächten derart urteilt, können wir uns vorstellen, wie unbedeutend erst die Probleme mittel- und osteuropäischer Länder – unter ihnen auch Ungarn – für die amerikanische Regierung sein mussten.

Roosevelts Persönlichkeit hat die Maßstäbe der amerikanischen Außenpolitik verändert, auch wenn die Europäer in den Dreißiger Jahren nicht viel davon bemerkten. Paul Johnson stützt sich auf diplomatische Akten, wenn er in seinem Buch über das 20. Jahrhundert schreibt, dass die Roosevelt-Administration niemals ernsthaft geplant habe, den Westmächten militärische und diplomatische Hilfe gegen Deutschland zu leisten.² Andererseits betrachtete Horthys Ungarn die USA als einen äußerst wichtigen Alliierten. Auch in wirtschaftlichen Fragen orientierte sich die ungarische Politik an den westeuropäischen Ländern. Horthys Regime war eigentlich keine totalitäre Diktatur, da es einen gewissen Meinungspluralismus in der politischen Elite gab. Bethlen, Teleki und in der Regel die Vertreter der konservativen ungarischen Aristokratie waren revisionistisch

¹ Henry Kissinger, *Diplomația*. Editura All, București, 1998, p. 343.

² Paul Johnson, *A modern kor. A huszadik század igazi arca. XX század intézet*, p. 393.

eingestellt und wollten einen Verband mit den zwei gleichgesinnten Mächten Italien und Deutschland. Jedoch äußerte sich diese Gruppe – unter ihnen besonders Bethlen, der Meister der Realpolitik – auch England gegenüber positiv, um dessen Wohlwollen zu gewinnen.

Mit dem Aufkommen des Nazismus in Ungarn wurde die extreme Rechte stärker und strebte eine Zusammenarbeit mit den faschistischen Mächten an, um mit ihrer Hilfe für eine radikale Revision der Grenzen Ungarns zu agitieren. Wichtigste Vertreter des revisionistischen Lagers, das sich keineswegs homogen präsentierte, waren zuerst Gyula Gömbös, später Bela Imrédy und Ferenc Szálasi. Die politische Linke strebte vor allem eine friedliche Revision und eine verstärkte Kooperation mit den Nachbarstaaten an, um in einem solchen Verbandssystem den deutschen und sowjetischen Expansionsbestrebungen in der Region entgegenzutreten. Die in der Illegalität agierenden Kommunisten orientierten sich hingegen nach Moskau. All diese politischen Strömungen hatten ein gemeinsames Paradigma: die USA galten nicht als primärer Bündnispartner. (Nur die Revisionisten setzten kurzfristig Hoffnung in die USA, als diese den Vertrag von Trianon nicht ratifizierten. Die Republikaner vermieden es jedoch, in Angelegenheiten wie den ungarischen Revisionismus hineingezogen zu werden.³) Horthy sah die USA in seinen Plänen langfristig als Mitglied einer antibolschewistischen Koalition vor, wie ein von ihm unterschriebenes Memorandum beweist, das er 1932 an 23 Staatsoberhäupter geschickt hat. In jener Denkschrift warnte er die Staatsoberhäupter vor den Gefahren des Kommunismus und warb für eine antibolschewistische Koalition. Es existieren keine Aufzeichnungen über die Reaktionen zu dem Memorandum in Ungarn. Eine Begründung dafür findet sich im Schreiben des Regenten selbst: „Die Antwort wird natürlich vertraulich behandelt.“

Bis 1930 gab es keine amerikanische Botschaft in Budapest. Am 12. November jenes Jahres sandte die USA Nicholas Roosevelt in die Hauptstadt Ungarns, der dort bis zum 1. August 1933 als Botschafter fungierte. Sein Nachfolger wurde J. F. Montgomery.⁴ Dieser entwickelte ein sehr positives Verhältnis zu Budapest, er war von der Schönheit der Stadt ebenso fasziniert wie von der gut funktionierenden Verwaltung, dem Prunk am Hofe des Regenten und von der Persönlichkeit Horthys, mit dem ihn eine Freundschaft verband.⁵ Er nahm seine diplomatische Mission sehr ernst und respektierte die Grundregel der Diplomatie, die wie folgt lautet: ein Diplomat ist ein Vertreter seines Landes und muss den Interessen seines Landes dienen. Montgomery freute sich über die Tatsache, dass sich die Politik Horthys und seiner Verbündeten sowohl gegen den Nationalsozialismus, als auch gegen den Bolschewismus richtete.⁶ Ganz im Gegensatz zu seinem Vorgänger Roosevelt, der das Land mit dem „Überleben des Feudalismus“ charakterisiert hatte, konnte Montgomery sich für Ungarn und seinen Reichsverweser begeistern. Seiner Ansicht nach waren die „Märchen, die auf das feudalistische Ungarn hinweisen“ reine Phantasien, die einzig zu dem Zwecke international publiziert wurden, um die Beschlüsse von Trianon zu bestätigen und „das Gewissen der Welt zu beruhigen, die sich über die Tatsache empörte, dass im Namen der nationalen Selbstbestimmung mehr als drei Millionen Ungarn unter tschechische, rumänische und serbische Herrschaft gelangt waren.“⁷ Er war jedoch keineswegs ein Vertreter der revisionistischen Idee, vielmehr hielt er den korrekten,

³ Zeidler Miklós, *A revíziós gondolat*. Osiris Zsebkönyvtár, Budapest, 2001, p. 72.

⁴ Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, p. 282.

⁵ Frank Tibor, *ibidem*, p. 27–28.

⁶ *Ibidem*, p. 33–37.

⁷ Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai, 1942–1944, Typovent, Gödöllő, 1992, p. 39.

geradlinigen und offenen Dialog für die einzig geeignete Methode, die Probleme der Region zu lösen: „Auch wenn Ungarn an dieser Idee hängt, ist klar, dass die momentanen Chancen auf eine Revision der Grenzziehung außerordentlich schlecht stehen. Meiner Meinung nach könnte das Problem ohne Grenzmodifikationen gelöst werden, wenn es Vereinbarungen gäbe, die den Minderheiten in den Nachbarländern ihre Rechte garantieren würden. Natürlich steht einer friedlichen Revisionspolitik Ungarns nichts entgegen. Die aggressive Propaganda hingegen würde zu einem frühzeitigen Scheitern führen. Die Leute können die Idee, den Revisionismus völlig aufzugeben, jedoch nicht akzeptieren, auch wenn die Führer des Landes wissen, dass dies eine aussichtslose Politik ist, die schon viel Unheil gestiftet hat. Und sie sind sich auch bewusst, dass ein friedliches Zusammenleben mit den Nachbarländern enorm wichtig ist.“⁸

Montgomery versuchte, sich von den Realitäten in Ungarn nicht nur berichten zu lassen, sondern sie auch mit eigenen Augen zu erfassen. So besuchte er das nationale Milchzentrum, dessen Organisation er sehr positiv beschrieb: „Entgegen meinen Erwartungen sagte ich ihnen, dass sie eine großartige Anlage hätten.“⁹ Auch sonst äußerte er sich positiv über Ungarns „materielle Kultur“, die sich sehr entwickelt hätte. Auch wenn die Arbeitsbedingungen in der Landwirtschaft nicht das der USA erreichen würden, befände man sich zumindest im industriellen Sektor auf dem selben Niveau.“¹⁰

Montgomery pflegte intensiven Kontakt mit Persönlichkeiten der ungarischen Gesellschaft. Er hatte gute Beziehungen zur Politik, so auch zum Regenten, zu Dr. Tibor Eckhardt, dem Präsidenten der Kleinbauernpartei, zum ausgezeichneten Diplomaten Kálmán Kánya, und zu Graf István Bethlen. Er traf jedoch auch Vertreter aus Kunst und Wirtschaft. Ein Nachteil waren seine mangelnden Kenntnisse des Ungarischen und anderer Fremdsprachen, so konnte er private Diskussionen nur mit jenen führen, die des Englischen mächtig waren. So war sein Bekanntenkreis, obgleich sehr umfassend, weit davon entfernt „vollständig“ zu sein. Er vermied zudem den Kontakt mit Vertretern der Extremisten, nie traf er den Führer der Pfeilkreuzler Ferenc Szálasi oder andere Vertreter faschistischer Gruppierungen. Die Verachtung beruhte auf Gegenseitigkeit, so vermerkte z. B. Szálasi in seinem Tagebuch: „Die USA ist kein Staat, kein einheitliches Land, die Leute bilden keine einheitliche Nation. Vielmehr handelt es sich um ein Land, in dem die Bürger nur die Ressourcen ausnützen und sich die meisten Aktien in den Händen von Juden befinden.“¹¹

Montgomery führte viele vertrauliche Gespräche, besonders mit Diplomaten der Nachbarländer Ungarns. Diese privaten Diskussionen stellen einen interessanten Aspekt seines Schaffens dar. Er sprach mit Vertretern osteuropäischer Länder wie der Tschechoslowakei, Polen, Jugoslawien, Rumänien, der Türkei und Griechenland ebenso wie mit jenen der Großmächte England, Frankreich, Deutschland, Italien, Japan oder der Sowjetunion. Ein Hauptgrund für diese umfassenden Aktivitäten war seine Antipathie gegen die Ideologie des Totalitarismus und der Diktatur, wie ein Gespräch mit Deutschlands Botschafter von Ermansdorff belegt: „Herr von Ermansdorff sprach sehr offen. Das war mein erstes politisches Gespräch mit ihm, ich hatte früher nicht einmal versucht, mit ihm zu sprechen. Ich war von seinen Ansichten zu den Judengesetzen überrascht. So erfuhr ich von ihm zumindest, dass er kein Nazi war, als er mir mitteilte, dass er seine Position verlassen zu gedenke, um nicht den Nazis dienen zu müssen.“¹²

⁸ John F. Montgomery, *Bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941*, Corvina, Budapest, 2002, p. 93.

⁹ Montgomery, *Diary*, 1933, nov. 21 *apud* Frank Tibor, *ibidem*, 19 o.

¹⁰ Montgomery, *Hungary, the unwilling satellite*. *apud* F. T. *ibidem*, p. 39.

¹¹ Szálasi Ferenc *börtönaplója, 1938–1940*, Budapest főváros levéltára, 1997, p. 83.

¹² Montgomery *bizalmas politikai beszélgetései*, 206 o.

Es ist schwer einzuschätzen, welchem Land Montgomery emotional am nächsten stand. Im Gegensatz zu anderen schien er niemanden zu bevorzugen, da ihm Frieden und Harmonie wichtig waren. In seinen Privatgesprächen versuchte er einerseits weitgehendes Verständnis für sein Gegenüber aufzubringen, andererseits aber auch seine Meinungen und Ideen durchzusetzen, wie seine Gespräche mit dem tschechoslowakischen Botschafter Milos Kobr und dem ungarischen Diplomaten Miklós Kállay zeigen: „Gestern beim Abendessen in der türkischen Botschaft, wo Herr Kánya Ehrengast war, wurde Herr Kobr sehr ungehalten. Er beleidigte Herrn Kánya so laut, dass ich mich mehrmals von ihm entfernte. Einmal schob er mich in ein Nebenzimmer und fing an, über die Sache der Nazis zu sprechen. Es war offensichtlich, dass er über unsere Pläne vollständig informiert war. Dann rief er plötzlich aus: ‚Warum sind diese Dummköpfe nicht in der Lage, das zu machen, was wir von ihnen erwarten? Warum treten sie uns nicht bei und verlassen Deutschland, zum Teufel?‘ Ich fragte ihn, was er mit ‚uns‘ meine, worauf er antwortete: ‚die kleine Entente‘. Ich fragte ihn: ‚Will die kleine Entente wirklich Frieden mit Ungarn schließen?‘ ‚Ja, aber diese alte Schuft...‘ begann er seine Antwort und ich musste ihn bitten, zur Gesellschaft zurückzukehren.“¹³ Und zu Kállay sagte er bei einer anderen Gelegenheit Folgendes: „Kállay ... Ich verstehe nicht, warum Großbritannien, Frankreich und Amerika den Krieg so zersplittern wollen. Ich interpretierte diese Antwort so, dass, wenn wir Deutschland alles geben würden, was es wollte, alles gut werde. Ich sagte ihm: es ist wahr, auch Ungarn sollte ihnen Frieden geben. – Und er wurde sehr böse.“¹⁴

Er schien jedes Wort, das sich auf die Beziehungen zwischen den Nachbarn bezog, sehr gelassen zu nehmen. Er wirkte auch mit der Aussage des Herrn Antonescu gegenüber dem ungarischen Botschafter, dass er die Beziehungen seines Landes mit Ungarn verbessern wolle, zufrieden. Jedoch merkte er auch an, dass dies nicht in absehbarer Zeit gelingen würde, da es viele Hindernisse aus dem Weg zu räumen gebe.¹⁵

Die Anstrengungen des amerikanischen Botschafters in dieser Angelegenheit waren jedoch aufgrund der allgemeinen Atmosphäre und dem gegenseitigen Misstrauen erfolglos. Wir kennen auch interessante Aufzeichnungen über das diplomatische Leben hinter den Kulissen, die uns von Ereignissen berichten, von denen in der Regel nicht öffentlich berichtet wird. Fast hätte es einen diplomatischen Skandal mit Dino Alfieri, dem italienischen Propagandaminister, bei seinem Besuch im Jahre 1936 gegeben: „Signor Alfieri hielt eine sehr aggressive, revisionistische Rede, in der er unter anderem behauptete, dass Mussolini ein treuer Freund Ungarns sei und das ungarische Volk im Ernstfall sehen werde, dass die italienische Freundschaft nicht nur aus Gesten bestehe, sondern wohlbegründet sei, da für Mussolini weder der Vertrag von Versailles, noch der von Trianon eine Verpflichtung darstelle und das ungarische Volk mit dem Beistand Italiens rechnen könne, wenn die Zeit gekommen sei.“

Herzog Colonna, der Botschafter und andere Mitglieder der italienischen Botschaft wurden offensichtlich sehr nervös und stimmten nicht in den begeisterten Applaus der ungarischen Vertreter mit ein. Herr Grigorcea sagte, dass er ursprünglich nur kurze Zeit bleiben habe wollen und sich deshalb einen Platz gesucht habe, den er ohne Aufsehen zu erregen hätte verlassen können. Schließlich aber sei er doch bis zum Ende geblieben, da ein vorzeitiges Verlassen der Veranstaltung mit der Rede in Zusammenhang gebracht werden hätte können. Grigorcea hatte jedes einzelne Wort Alfieris verstanden, fühlte sich jedoch

¹³ *Ibidem*, Beszélgetés Mr Kobr csehszlovák követtel, p. 137.

¹⁴ *Ibidem*, Beszélgetés Kállay Miklóssal, p. 247 o.

¹⁵ *Ibidem*, p. 141

nicht angegriffen, da er die Rede als bloße Geste der Italiener gegenüber den Ungarn verstand, um deren Unterstützung nicht zu verlieren. Dem italienischen Botschafter war die Situation jedoch ebenso unangenehm wie Alfieri selbst, nachdem er von Grigorceas Anwesenheit erfahren hatte. Der Minister fragte, wie es möglich gewesen sei, ihn einzuladen. Colonna wusste darauf jedoch keine Antwort.

„Baron Apor hatte herzlich gelacht, als ich ihm gestern von diesem Vorfall erzählt habe. Er deutete an, dass er Alfieri für einen Dummkopf halte und merkte an, dass es ein großes Glück gewesen sei, nicht den jugoslawischen, sondern den rumänischen Botschafter dort gehabt zu haben. Jener wäre sofort erbost gewesen und hätte sofort protestiert, was für den Prozess der italienisch-jugoslawischen Annäherung schädlich gewesen wäre. Apor erzählte mir auch, dass Colonna Grigorcea vorab informiert und ihm die Möglichkeit des Fernbleibens nahegelegt habe. Er erzählte mir auch von einer aggressiven, revisionistischen Rede Eckhardts bei einem seiner Besuche in der Funktion des Botschafters in Wien. Auch hier hätte er vorab dem rumänischen Botschafter empfohlen, der Veranstaltung fernzubleiben. Dieser aber habe ihm geantwortet, sich nicht darum zu kümmern und sei trotzdem zu dieser Veranstaltung gegangen. Später erzählte der rumänische Botschafter, dass er es sehr zu würdigen gewusst hätte, dass Apor ihn gewarnt hätte und dass das die guten Absichten beweisen würde.“¹⁶

Manchmal erzählte er recht heitere Geschichten: „Am 6. Dezember, dem Namenstag des Regenten, waren bei einem Fest in der Oper vom diplomatischen Corps nur der österreichische, der italienische und der türkische Botschafter Bebec [sic!, korrekt: Erhan Behic] anwesend. Letzterer wollte eine Loge, durch die der Regent und alle anderen seine Anwesenheit bemerken konnten und ließ eine sehr exponierte Loge im ersten Rang reservieren. Das Thema der Rede war Ungarn und sein Leidensweg, der mit der türkischen Okkupation begonnen hätte. Der Redner sprach über den Horror jener Periode, über die niedergebrannten Städte, die Diebstähle durch die Türken und die christlichen Kinder in den Harems, die in türkischen Einheiten kämpfenden jungen Männer usw. Das Auditorium applaudierte begeistert und der türkische Botschafter, der kein einziges Wort verstanden hatte, applaudierte mit ihnen. Er hatte keine Ahnung gehabt, was in jener Nacht gesagt worden war, bis er irgendwann im Jänner eine Nachricht seines Außenministeriums erhalten hat, in der ihm mitgeteilt wurde, dass man die Rede im Radio gehört habe und dass man über seine Anwesenheit bei jener Veranstaltung schockiert sei, während bis auf die Botschafter Österreichs, Italiens und der Türkei alle ferngeblieben seien. Zudem hätten sie nicht verstehen können, warum er keinen Bericht über die Rede verfasst hat. Er wurde aufgefordert, seine Anwesenheit bei jener Veranstaltung zu erklären und es wurde ihm befohlen, den Text der Rede zu schicken. Der verstörte Botschafter suchte die ganze Stadt nach einer Abschrift der Ansprache ab, war jedoch nicht in der Lage, eine aufzutreiben.“¹⁷

Trotz ihrer Freundschaft überschritten Horthy und Montgomery während all dieser Jahre niemals die Grenzen der Formalität. Den Wendepunkt stellte vielleicht der 15. März 1939 dar, als die extreme Rechte während eines Festes in der Oper eine Kundgebung organisiert hatte. Um die jungen Kreuzpfeiler um Szálasi in ihre Schranken zu weisen, ging Horthy persönlich zu ihren Logen. Montgomery wurde neugierig und näherte sich der Szene, um das Geschehen besser verfolgen zu können. Der Regent aber interpretierte diese Geste der Neugier als einen Akt der moralischen Unterstützung und bewahrte Montgomerys Bild ab nun „in einem silbernen Rahmen“. Die Freundschaft zwischen Horthy und

¹⁶ *Ibidem*, p. 104–105.

¹⁷ *Ibidem*, p. 107–108.

Montgomery währte bis zu ihrem Tod, in den Briefen nannten sie einander „Lieber Freund“.¹⁸ Montgomery verließ Budapest im März 1941. Der Beitritt Ungarns zu den Achsenmächten schmälerte seine Sympathie für das Land und das ungarische Volk, was auch der Titel seines Buches über jene Zeit belegt: „Ungarn, der widerwillige Satellit.“

¹⁸ Frank Tibor, *ibidem*, p, 34–35.

ARHEOLOGII DORIN POPESCU ȘI MIRCEA PETRESCU-DÂMBOVIȚA * DESPRE ARHEOLOGIA UNGARĂ ȘI CONFRAȚII MAGHIARI

Anul 1955 s-a dovedit unul bogat în relațiile cultural-științifice dintre România și Ungaria, convenția culturală dând semne pozitive. În ciuda unor rezerve — de pildă, Ministerul Culturii n-a agreat propunerile din proiectul ungar de convenție, de a da libertate schimbului direct de echipe de amatori din localitățile de frontieră —, în acel an erau prevăzute să se efectueze în România stagii pentru 10 pedagogi, două formații de muzică populară din Budapesta, un specialist teatrolog, alți 26 de specialiști din diferite domenii. În acel an erau trimiși în Ungaria Eugen Jebeleanu și Szemler Ferenc, iar în țară erau primiți Hukay Miklós și Hegedüs Geza, fiind totodată prevăzută traducerea a cinci cărți. Românii mai participau la congrese — cel dedicat metodelor de selecționare a porumbului (Vlad Moșneag și Al. Priadcenco); pedologiei (Gr. Obrejanu, Csapo Miklós Iosif și N. Cernescu); hidrologiei (Cristea Mateescu și Dumitru Dumitrescu); produselor din metale ușoare (Șt. Lupan); de chimie (Raluca Ripan și C.D. Nenițescu); de geografie (Ion Sandu); de teorie literară (T. Vianu, Szabeczi Laszlo și Kovacs György) —, la ședința comisiei permanente pentru dezvoltarea metodelor de încercare fără distrugere (Șt. Nădescu), la adunarea anuală a Academiei Maghiare de Științe (Iorgu Iordan și Gh.N. Lupu) și la un congres național de arheologie (Dorin Popescu)¹.

Delegat pentru această ultimă reuniune, specialistul român a fost impresionat de anvergura pe care gazdele au dat-o reuniunii, reușind să aducă importante autorități științifice: Gordon Childe, academicienii Eftimenko și Artamenov (URSS), Jaroslav Böhm (vicepreședintele Academiei Cehoslovace), Majewski (Polonia), Dimitrov (Bulgaria), W. Ungerzagt (R. D. Germană), profesor Holger Arbam (decanul Facultății de Istorie din Lund — Suedia). Pus sub prezidiul a doi reputați arheologi unguri — universitarii Moravcsik Gyula (bizantinolog) și Banner János (preistorician) — congresul (1–7 octombrie 1955) a prilejuit prezentarea a 20 de comunicări — dintre care doar trei ale gazdelor — urmărite cu un mare interes². Arheologul român a rămas câteva zile după congres pentru a se documenta asupra rezultatelor săpăturilor arheologice din Ungaria beneficiind de gentilețea colegială a gazdelor sale. O vizită pe care nu a uitat-o la Muzeul Național Maghiar, i-a prilejuit, prin chiar directorul general Fülöp, cercetarea tezaurilor de aur și argint neexpuse, aflate în depozite; alte piese inedite le-a putut vedea și în depozitele Muzeului Cetății Buda. A revenit la Muzeul Național la 11 octombrie, unde Kutzián Ida³ și Kovrig Ilona i-au înlesnit completarea informațiilor.

* Vezi în *Enciclopedia istoriografiei românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1968, p. 268, respectiv pp. 264–265.

¹ În Arhivele Naționale – Arhiva Istorică Centrală (în continuare ANIC), fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea (în continuare IRRCS), dosar II/445, f. 30–38.

² Comunicarea specialistului român, la acea vreme director al Muzeului Național de Antichități, ținută în limba maghiară, a fost prezentată la deschiderea lucrărilor, în plen: *Câteva observații asupra epocii bronzului în Transilvania pe baza ultimilor săpături de la Tószeg și a ultimelor cercetări românești*.

³ În raportul prezentat la IRRCS, datat 16.XII.1955, Dorin Popescu a menționat suportul deosebit acordat de cercetătoarea Kutzián, soția ministrului Comerțului exterior al Ungariei, *loc. cit.*, cf. 82–83.

În 8 octombrie a vizitat săpăturile de la castrul Nagytátány (*Campona*), cele de la Visegrád de la palatul lui Matei Corvin, iar seara pe cele de la *Aquincum* și muzeul de acolo. Ziua următoare a rezervat-o pentru documentarea asupra ceramicii neolitice de la Muzeul din Szekszárd și a colecțiilor Muzeului din Pécs, unde neoliticianul Dombay János i-a oferit explicațiile, iar ca director i-a confirmat opinia că acesta era „cel mai frumos muzeu din Ungaria”⁴.

În ziua de 10 octombrie, condus de prof. Banner și de Ida Kutzián, a vizitat muzeul din Szeged, unde l-au întâmpinat și i-au dat numeroase explicații directorul Balint Alajos (arheolog medievist) și celebrul arheolog Párducz Mihály. I-a adăugat acestuia și colecțiile neolitice ale muzeului de la Hodmezövásárhely și pe cele ale Muzeului din Szentes, cercetat în seara acelei zile sub conducerea arheologului Csalog József. Scurta dar consistenta vizită a arheologului și muzeografului român și-o echivala singur „cu luni de zile de studiu și de multe ori nu pot fi înlocuite de acesta”⁵. Remarcând organizarea excelentă a muzeelor din Ungaria, nu uita să adauge și amabilitatea și politețea gazdelor, deplângând la noi amabilitatea „uneori pur formală”, constatând pe bună dreptate că „avem foarte mult de învățat de la arheologii maghiari, mai ales în ce privește organizarea, după cum și ei au de învățat unele lucruri de la noi”. Concluzionând pe bună dreptate că „arheologia este prin excelență o știință comparativă” iar „problemele de arheologie nu se opresc la frontierele actuale; ele nu pot fi trasate izolat, mărginite la o regiune”⁶, Dorin Popescu a cerut intensificarea colaborării. Concret, el a informat Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea că stabilise să publice tezaurele de argint dacice cu colegul Feltich Nándor și a susținut ca în 1956 să se aprobe participarea cercetătoarei Amalia Mozsolics la cercetările arheologice de la Sărata Monteoru și Periam-Pecica⁷. Totodată a precizat care dintre specialiștii unguri și străini participanți la congres doreau să viziteze România, manifestându-și interesul științific pentru cunoașterea rezultatelor săpăturilor arheologice de la noi⁸. Îndeosebi arheologii unguri — scria specialistul nostru — „urmăresc de aproape activitatea noastră și toți, fără excepție, ar dori să ne viziteze pentru a vedea progresul pe care l-am realizat în arheologie”⁹.

Iată, la doar doi ani după lucrările Congresului Mondial de Istorie (Budapesta, iunie 1953), deschiderile operate în relațiile istoricilor își arătau din plin efectele. Îndeosebi domeniile „neutre”, mai puțin dispuse imixtiunilor politice — și arheologia apare ca unul dintre acestea — promovează opinii și practici care nu țin seama de deosebiri și interese ideologice. Acestea au susținut mai buna cunoaștere și conlucrarea specialiștilor ca necesare pentru o corectă informare și netezirea eventualelor asperități în vederea dobândirii progresului științific. Desigur că, în cazul de față, a contat în mod clar și buna alegere a delegatului român, arheolog cu o largă reputație și totodată desăvârșit cunoscător atât al limbii maghiare, cât și al caracteristicilor culturale și științifice din țara vecină.

Anul 1956 apare din perspectiva relațiilor culturale româno-ungare ca unul deosebit de activ. Au loc schimburi de scriitori — câte doi pentru fiecare parte, plus un redactor, cu

⁴ *Ibidem*, f. 82.

⁵ *Ibidem*, f. 84.

⁶ *Ibidem*, f. 88

⁷ *Ibidem*, f. 87

⁸ Între aceștia figurau: acad. W. Ungverzagt (Berlin), acad. Jaroslav Böhm (Praga), acad. Dimitrov (Sofia), profesor K. Majewski (Varșovia), prof. Holger Arbam (Lund), Csalog József (director Muzeul Szentes), Tákaçs Zoltán (director Muzeul Asiei Orientale Budapesta), prof. Radnoti Aladár (Muzeul Național de Istorie) — pentru a-și valorifica săpăturile din 1942 de la Moigrad —, László Gyula (Muzeul Național de Istorie), ca și Harmatta János, osteologul Bökönyi Sándor, antropologul Nemeskeri János.

⁹ *Ibidem*, f. 86.

stagii de 30 de zile fiecare —, de studenți (15 bursieri pentru fiecare țară); partea română participă la redactarea *Enciclopediei maghiare*, iar traduceri ale operelor lui Ady Endre (*Poeme*, trad. Eugen Jabelea, 8.100 ex.), József Attila (*Versuri*, trad. Veronica Porumbacu, 6.100 ex.), Jókai Mor (*Crăișorii*, 150.000 ex.), Moritz Zsigmond (*Cel din urmă haiduc*, 15.000 ex.), Veres Péter (*Nevasta mea*) și *Cartea de povești maghiare* (30.000 ex.) arată o mare disponibilitate. Aceasta e doar parțial compensată de traducerea în limba maghiară a lui Al. Sahia (*Ploaie de iunie*), Petre Ispirescu (volum de *Basmе*), A. Toma (*Poezii*), Petre Dumitriu (*Vânt de martie*, nuvele), *Dicționarul român-maghiar* (35.000 cuvinte). Schimbul de teatre de operă între București și Budapesta, prezența corului de la Szeged în România și a celui universitar român în Ungaria, completează tabloul. Un delegat al Muzeului Petöfi — cu mandat de identificare a rămășițelor pământești ale poetului în Transilvania, la Albești — altul trimis de Academia Română (Jancsó Elemer la Budapesta, Szeged și Pécs) pentru documentare asupra istoriei teatrului maghiar din Transilvania, câte doi arheologi de fiecare parte și de câte un etnograf (Romulus Vuia din România) au dat consistență patrimonială acestor schimburi¹⁰. Sigur, erau și alte dimensiuni culturale, ca de pildă participarea lui Simion Alterescu și Augustin Pop Marțian la Festivalul Teatral de la Budapesta, profesioniști atenți la fenomenul teatral, raportând la întoarcere asupra celor 1.600 de artiști care activau în teatrele și operele Ungariei, dar și a inexistenței normelor sau vreunei legi a teatrelor¹¹, sau legăturile foarte bune stabilite între Muzeul Petöfi și Muzeul Ady din Oradea, dintre acesta din urmă și muzeul Arany János de la Salonta oferind documentația expoziției Ady – Arany¹². În anul 1956, România a mai fost vizitată de alte câteva delegații referențiale din Ungaria, reținând îndeosebi vizitele din lunile mai–iunie ale acad. Szöksfalvi-Nagy Béla (originar de altfel din Cluj), acad. Sedlmayer Kurt (agronom din Sopron), Vincze István (statistician de la Institutul de Cercetări Matematice Budapesta), Csizsar Akos (profesor matematician la Politehnica Budapesta), dirijorul Somagy László, poetul Gereblezes László, delegația de scriitori condusă de Fabián Sándor din Debrețin, activistul specializat în muzica populară Balla Peter (Budapesta) ș.a. În iulie ne-a vizitat secretarul institutelor Academiei de Știință, Garamvolgyi József, istoric literar, cu aspirantura trecută la Moscova și Saratov. Misiunea acestuia era una aparte: descoperirea locului unde și-a găsit sfârșitul poetul Petöfi Sándor. Vizita sa a marcat cu evidență un interes deosebit, așa că oaspetele s-a întâlnit cu un fost coleg de studii din URSS — prietenul Albert Anton, activist în aparatul CCPMR —, care l-a și însoțit, la întâlnirile de la Institutul de Literatură și Folclor, Academie, IRRCS. La 20 iulie confratele maghiar era primit de Tudor Vianu, învățat căruia-i purta o mare admirație pentru discursul ținut la Budapesta cu un an în urmă¹³.

În cadrul acestui larg schimb cultural, stagiul arheologului ieșean Mircea Petrescu-Dâmbovița, director al Muzeului de Antichități din capitala Moldovei, s-a derulat pe durata a două luni (20 mai – 23 iulie) și interesează în mod aparte pentru multitudinea observațiilor făcute de învățatul român. Acesta a stabilit cu acel prilej importante și trainice legături colegiale, lucrând în depozite și colecții, întâlnindu-se cu cele mai sus poziționate autorități academice, lămurindu-și nenumărate dileme pe care i le puneau materialele arheologice de acasă. Mai multe dintre acestea le cunoaștem acum prin intermediul raportului și suplimentului la raport (datele 6 și respectiv 9 august 1956) prezentate Institutului Român

¹⁰ Detalii în ANIC, fond IRRCS, dosar II/445, f. 50–88.

¹¹ *Ibidem*, f. 201–202.

¹² *Ibidem*, f. 52.

¹³ Oaspetele a fost însoțit de cercetătoarea Cornelia Bodea, al cărui raport către IRRCS din 23.VII.1956, notează principalele impresii, ca și vizitele la Muzeul Satului, Muzeul de Artă și „ținuta îndatoritoare” a oaspetelui, în *loc. cit.*, dosar II/445, f. 289–290.

pentru Relații Culturale cu Străinătatea, cel care a patronat schimbul. Ce a făcut tânărul arheolog în acel stagiul rezultă din documentele depuse: a identificat „cea mai mare parte a materialului care mă interesa, studiind 45 de descoperiri, dintre care 37 la Muzeul Național din Budapesta și 8 la Debrețin”, în bună parte inedite la acea vreme. Prin intermediul acestora a completat substanțial cele publicate deja de către Fr. Nolstel (*Depozitele de bronzuri din Sud – Estul Europei*, Marburg, 1951) și St. Foltiny (*Civilizația descoperirilor de obiecte de bronz din bazinul carpatic*, Bonn, 1955), care citau doar pe cele prezentate de S. Hampel, respectiv din Ungaria, menționându-le pe cele descoperite în Transilvania în secolul al XIX-lea¹⁴. De la începutul stagiului M. Petrescu-Dâmbovița a lucrat cu cercetătoarea Amalia Mozsolics de la Nemzeti Múzeum (Muzeul Național), dar și-a fixat programul după o consultare cu Aladar Radnoti, șeful secției de arheologie din muzeu. Stagiul său s-a desfășurat în același timp cu colegul ceh, Solle Miklós, șeful secției de preistorie de la Institutul de Arheologie din Praga. I-a fost de mare ajutor și Kutzián Ida, cu care a studiat materialele neolitice din colecțiile muzeului, îndeosebi culturile Criș, Bükk, Tisa, cea liniară. Amalia Mozsolics — cercetătoarea ce pregătea atunci un *corpus* al descoperirilor de bronz din Ungaria și Transilvania — i-a fost foarte favorabilă, oferindu-i informațiile pe care le dorea, iar colegii arheologi prof. Banner J., Mithay Sándor (directorul Muzeului din Győr), Kalisz (muzeograf la Nyíregyháza), antropologul Nemeskery J., universitarii László Gyula și Covrig Ilona (specialiști în istoria avarilor) sau numismații Bárkoczy și Huszar L., paleoliticianul Gabor Miklós, medievistul Meri István s-au dovedit de o exemplară colegialitate¹⁵.

Muzeele l-au impresionat pe directorul nostru de muzeu, la aceasta contribuind și întâlnirile cu colegii din muzeele Szolnok, Debrețin, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged, Győr, Sopron, Szombathely, Veszprem, Székesfehérvár, Koszthely, Esztergom, Pécs, Szentes, Hadmezővásárhely, considerate „adevărate modele” instalate „în clădiri adecvate, cu săli frumos amenajate în care predomină vitrinele plate de perete, cu sau fără socluri de cărămidă sau lemn”, iar obiectele erau însoțite de desene și texte explicative.

Surprinzând stăruința de a prezenta o adevărată „istorie a obiectelor”¹⁶, arheologul român sublinia că „cele mai multe muzee provinciale au un caracter predominant arheologic”, dar „orânduiriile feudale și capitaliste sunt mai puțin ilustrate, iar etapa de constituire a socialismului este reprezentată mai bine la Sztalinóvárós¹⁷ (orașul Stalin, n.n.). Atât în cele 21 de muzee în care a lucrat direct, cât și în celelalte pe care doar le-a vizitat — un adevărat tur de forță! — a fost impresionat „de ordinea desăvârșită care domnește în depozite, toate obiectele fiind inventariate cu grijă, cu aceleași semnături, ca și la Muzeul național din Budapesta”¹⁸. Ceea ce deosebea radical muzeografia și arheologia din Ungaria de România era însă arhiva cercetării arheologice, ținută la zi și administrată de Muzeul Național; aici se stocau protocoalele de săpături arheologice din cuprinsul țării, planuri și fotografii, întreaga documentație de șantier, care timp de doi ani se afla la dispoziția autorului, după care intra în circuit științific, fiind consultabilă de cei interesați. De asemenea, laboratoarele de restaurare de la muzee și prezența unui antropolog, a unui

¹⁴ Cf. raport, loc. cit., f. 255–256.

¹⁵ Specialistul român i-a menționat îndeosebi pe turcologul Moravcsik G., lingviștii Nemethy J. și Harmatta J., ca și o seamă de colegi muzeologi: Vértess László (Muzeul Național), Paték Erzsebet (specialistă în Hallstatt, de la Muzeul municipal Budapesta), Csallany J. (director în Muzeul din Szentes), Csallany Dezso (director Muzeu din Nyíregyháza), Párducz Mihály (Muzeul din Szeged), Dombay Janos (director la Muzeul din Pécs) ș.a.

¹⁶ Vezi loc. cit., f. 257.

¹⁷ *Ibidem*, f. 258.

¹⁸ *Ibidem*.

cercetător cu specializarea osteologie și a unui chimist — la Nemzeti Muzeum — erau o noutate pentru român.

Organizarea și săpăturile, ca stare, le-a putut evalua, în timpul vizitelor de pe șantierele Ságosvár (paleolitic), Győr (cultura ceramicii liniare), Tószeg și Stalinóvárós (epoca bronzului), Sopron (perioada Hallstatt-ului); Nagy-Tétény, *Aquincum* și Szombathely (epoca romană); Zalavár și Esztergom (epoca prefeudală), Buda, Visegrad și Esztergom (epoca feudală). Vizitându-le, el reținea că „grija pentru monumente istorice, care sunt protejate pretutindeni, constituie un model pentru noi”¹⁹. S-a însoțit la toate aceste vizite de cei mai autorizați confrăți: Miklós și Vera Gábor la Ságosvár, Mithay Sándor la Győr, Amalia Mozsolics la Tószeg, Bona Istvánné și Vágo Entz la Stalinóvárós, Nováki Gyula la Sopron, Poczi Clara la *Aquincum*, Szentéleky Tihamer la Szombathely, Radnoti Aladar și Csemitohighné M. la Zalavár, Szabó György la Esztergom, Holl Imre la Buda, Ilajs Miklós la Visegrad, Prokopp Gyula la Esztergom și Fülöp F. la Nagy-Tétény.

Interesele științifice și culturale ale specialistului român l-au condus spre surprinzătoare contacte. Astfel, i-a întâlnit și a discutat cu Táka Zoltan, muzeolog reputat de la Muzeul est asiatic, cu specialiștii în artă decorativă, muzeologi la Muzeul Național de Artă Decorativă — Somegyi Arpad, Koroknay Eva și Soprony Oliver — ca și un cunoscut muzeolog de la Muzeul Național de Artă, Szillágy János, bun cunosător al artei greco-romane. N-au lipsit între cei contactați profesorii Fetrich N. și preistoricianul Roska Marton.

Gazdele i-au organizat lui Mircea Petrescu-Dâmbovița un program exemplar, nu doar vizite în cele 30 de muzee și în cele 20 de șantiere, ci i-au oferit și bilete la trei concerte, unul avându-l invitat pe Yehudi Menuhin. Învățătur român a ținut două conferințe: la 15 iunie, la Societatea de Arheologie a prezentat *Contribuții cu privire la Cultura Criș în Moldova*, iar la 13 iulie, în amfiteatrul Muzeului Național de Istorie, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Trușești*. Ambele s-au bucurat de o audiență specială, autorul unor descoperiri recente de referință din cuprinsul Moldovei vorbind în franceză și servindu-se de planuri, desene, relevee, diapozitive, ceea ce a lărgit mult impactul și a condus la ample dezbateri. Nu l-au refuzat pe oaspete nici când acesta a dorit să consulte documente referitoare la ceangăi în Arhivele Arhiepiscopiei din Esztergom²⁰. Întors în țară, învățătur român a avansat câteva propuneri demne de a fi reținute. Între altele, înființarea unei secții documentare la Institutul de Arheologie sau la Muzeul Național de Antichități i s-a părut absolut necesară pentru constituirea unei baze documentare asupra săpăturilor arheologice și rezultatelor acestora²¹. În viziunea sa această bază documentară trebuia legată organic de muzee, ca instituțiile specializate direct angajate în cercetarea de teren și urmărirea stării de conservare, a protecției și valorificarea siturilor arheologice. Tot la muzee — la cele mari — M. Petrescu-Dâmbovița a cerut să se constituie „adevărate laboratoare”, iar la cele cu profil arheologic să fie încadrați zoologi, pedologi, topografi, chimiști. De asemenea, studenții din ultimul an care se specializaseră în arheologie să fie angajați ca practicanți (preparatori) de către muzeele mari din capitală, Cluj și Iași. Așa constatase el în țara vecină și i s-a părut mai mult decât necesar să urmărească un atare exemplu. La fel, a propus ca la institutul de arheologie bucureștean să se facă o bibliotecă centrală de specialitate, iar abonamentele la publicațiile de arheologie să fie preluate sistematic de

¹⁹ *Ibidem*, f. 259.

²⁰ *Ibidem*, f. 260–261.

²¹ Abia în 1977 și doar la impulsul lui Vasile Drăguț și Radu Florescu, sprijinit de Tamara Dobrin, pe lângă CCES s-a creat Centrul de Informatică al Culturii axat pe cunoașterea patrimoniului cultural național (azi CIMEC – Institutul de Memorie Culturală). Acesta a devenit realitate în urma stăruințelor lui Toni Iliescu, Andrei Paleolog și subsemnatului, preluând și rezolvând ulterior, în parte, obiectivele propuse de M. Petrescu-Dâmbovița.

Academie, ale cărei institute de profil să-și intensifice schimburile cu cele similare din străinătate, îndeosebi cu cele din Ungaria. Constatând direct eficiența documentării a mai propus să fie intensificate vizitele reciproce pe șantiere ale arheologilor și muzeografilor din cele două țări, iar pe șantierele naționale din România să fie invitați specialiști unguri. I-a numit direct pe preistoricianul Banner J., ca și pe muzeograful arheologi Kutzian Ida, Párducz Mihaly, Páték Erzebet, Kovrig Ilona și Tákács Zoltan²².

Propunerile și constatările specialistului român rămân exemplare dacă, mai ales, le raportăm la epocă și condițiile acesteia. De altfel, în acel an, pe diferite alte profile, legăturile cultural-științifice cu Ungaria apar mai degajate. Rezultă aceasta și din programul istoricului de artă Balogh Iolán, care, în plină pregătire a monografiei *Renașterea în Transilvania*, vizitând muzeele și monumentele din România și discutând colegial cu Teodora Voinescu și Mihail Berza, propunea editarea lucrării sale la București!²³ Surprinzătoare realități și utile practicilor au constatat și pictorii restauratori Kapos Nandor și Valentin Béla atunci când au vizitat atelierul de restaurare de la Muzeul Național de Artă din capitală, ca și o sumă de biserici și mănăstiri unde restauratorul de frescă Gh. Taflan oferea exemplul unei liberalizări nesperate. La fel și colegul lor Kokas Ignat, venit pentru organizarea unei expoziții de artă și care era plătit în avans de către Muzeul Național de Artă pentru articolul lăsat spre publicare²⁴.

Reciproc, fiecare dintre intelectualii care cunoșteau mai bine realitățile vecinilor, înțelegeau să și-i apropie pe ceilalți înlăturând ceea ce — absolut emblematic — un oficial din Ministerul de Externe ungar o sfătuisese pe Csanyi Arpádiné — expertă în artă decorativă și grafică, comisar al expoziției ungare din iulie 1956, prezentată în România —: „nu este cazul să ducă nu știu ce (cadouri constând în lucrări de artă contemporană, cataloage etc. — n.n.) pentru că nivelul cultural al oamenilor de la noi este foarte scăzut!”²⁵

Într-o asemenea direcție, de reală deschidere și conlucrare științifică și reputatul arheolog român a acționat cu o tenacitate care-i aduce laudă și-l confirmă ca pe un desăvârșit intelectual.

THE ARCHAEOLOGISTS DORIN POPESCU AND MIRCEA PETRESCU DÂMBOVIȚA ON THE HUNGARIAN ARCHAEOLOGY AND ARCHAEOLOGISTS

In 1955 and 1956, Hungary was visited, as part of an exchange program of specialists of the two communist countries, by the archaeologist Dorin Popescu and by the director of the Iași History Museum, Mircea Petrescu Dâmbovița. Returning home, they made detailed reports on the situation of scientific research in Hungary and insisted on the necessity of strengthening the relations between the scientific communities of the two countries.

²² *Loc. cit.*, supra, f. 254.

²³ *Ibidem*, f. 283.

²⁴ *Ibidem*, f. 285–286.

²⁵ Cf. raportului însoțitorului Kutza Gh., 13.VII.1956, loc. cit., f. 293.

INUNDAȚIILE DIN ROMÂNIA DIN ANUL 1970 CU REFERIRI SPECIALE LA JUDEȚUL CLUJ. CAUZE ȘI EFECTE

Motto

Un clopot dintr-o turlă se văita între Pământ și Cer. Aceasta deoarece Pământul devenise luciu de apă volburos și ucigaș. Cerul rămânea elementul de stabilitate palpabilă și de salvare omenească.

Autorul

Calamitățile naturale, de orice tip ar fi, provoacă perturbări cu efecte mai mici sau mai mari în desfășurarea normală a activității unei societăți. Inundații, calamități neașteptate, s-au înregistrat în mai mulți ani pe teritoriul țării noastre. Cele din anul 1970 au fost de proporții neatinse până atunci și aceasta a făcut ca distrugerile să atingă cote alarmante.

Ce sunt de fapt inundațiile?

Ele constituie fenomenul de acoperire a unor teritorii de către apă ca urmare a ridicării nivelului acestora peste cota terenului din teritoriile respective¹.

După modul în care se produc, inundațiile se împart în două mari categorii:

1. inundațiile de suprafață, care se produc prin revărsarea cursurilor de apă sau din apele scurse de pe versanți;
2. sub-inundațiile care se produc ca urmare a ridicării nivelului apelor subterane peste nivelul terenului.

Cauzele care provoacă inundațiile terenurilor riverane ale cursurilor de apă sunt de două mari categorii: naturale și antropogene.

Inundațiile naturale sunt determinate de fenomene naturale: creșterea nivelului respectiv a debitului cursurilor de apă în urma precipitațiilor și topirii zăpezilor, scurgerea apelor de pe versanți și stagnarea pe anumite terenuri, înainte de a ajunge într-un curs de apă.

Inundațiile din cauze antropogene sunt accidentale și sunt determinate de acțiuni ale oamenilor, cum ar fi: amenajări în bazinul hidrografic – acesta reprezintă suprafața de pe care un râu își adună apele² – care pot duce la o creștere a debitelor maxime naturale, amenajări de albii care strangulează secțiunea de scurgere etc.³

Marile cantități de ape, de multe ori după o scurgere rapidă pe versanți, ajung în albia râurilor sub forme de undă, formând așa-numitele unde de viitură. Viitura este o variație importantă a debitului de pe un râu, caracterizat printr-o creștere rapidă și o scădere mai lentă și care poate duce la revărsarea lui. Viiturile nu sunt în sine dezastre, ci fenomene

¹ Vasile Chiriac, Andrei Filotti, Ion R. Manoliu, *Prevenirea și combaterea inundațiilor*, București, 1980, p. 11 (În continuare: *Prevenirea și ...*); Corina Roșu, Gheorghe Crețu, *Inundații accidentale*, București, 1998, p. 7 (În continuare: *Inundații*).

² Titus Cristureanu, *Viitura din perioada 12–20 mai 1970 din bazinul hidrografic Someș, stația hidrometrică Dej*, p. 1 (lucrare în manuscris).

³ Vezi nota 1, supra.

naturale. Creșterea rapidă a debitelor de apă și rapiditatea sporită de deplasare generează catastrofe.

Vom urmări în continuare cauzele inundațiilor catastrofale din anul 1970. Ele au avut ca factor declanșator un regim de ploi abundente, torențiale.

Încă în primele luni ale anului solul era saturat de apă. Precipitațiile căzute în intervalul 1 ianuarie – 30 aprilie au însumat valori de peste 200 mm de apă, exceptând Dobrogea, Moldova, estul Bărăganului, sud-estul Transilvaniei, unde au fost cuprinse între 150–200 mm. Local aceste cantități au depășit 300 mm, mai ales în regiunile de munte. Aceste cantități au însemnat cifre duble în raport cu cele normale plurianuale căzute pe teritoriul țării noastre.

În munți s-a menținut un strat de zăpadă compact și substanțial. Această situație a fost determinată de o configurație a câmpului baric european, cu circulație predominant vestică, care a permis pătrunderea în mod frecvent în țară a unor mase de aer bogate în vapori de apă.

În intervalul 1–10 mai 1970, cantitatea de precipitații căzută în jumătatea de nord a țării a totalizat valori aproape egale cu cele medii plurianuale din întreaga lună mai, deci aproximativ de trei ori mai mari decât normalul. În zona de munte, la altitudinea de peste 2000 m, datorită invaziilor de aer rece din centrul și din nordul Europei, precipitațiile au căzut sub formă de ninsoare. Astfel, la stația Vârful Omul s-a înregistrat, în dimineața zilei de 11 mai, un strat de zăpadă de 93 cm, iar pe văi troienele au depășit 300 cm. În intervalul 1–12 mai cantitatea precipitațiilor căzute a fost mai mare în zona de munte și în nordul țării.

În intervalul 11–12 mai, circulația generală atmosferică și regimul baric la nivelul solului în sud-estul Europei au determinat pătrunderea în țară a unor mase de aer de origine subtropicală din bazinul mediteranean și nordul Africii, conținând o cantitatea de vapori de apă de 15–20 g/m³ de aer. Aerul cald pătruns, cu o cantitate de vapori dublă sau chiar triplă decât a celui polar (care poate cuprinde cel mult 6–12 g/m³ de aer) a provocat, pe de o parte, topirea zăpezilor din munți, iar pe de altă parte a permis o sublimare sau condensare a unor cantități mari de vapori de apă.

În intervalul cald s-au înregistrat în sudul țării temperaturi maxime care au depășit 30⁰ C la umbră, iar în Transilvania termometrul a înregistrat peste 26–27⁰ C. Pe acest fond cald, între 12 și 13 mai, s-a produs în nord-vestul țării o nouă invazie de aer rece polar, care a determinat în aceste regiuni un contrast termic, atât la sol, cât și în altitudine, de 10–15⁰ C. Contrastul termic mare și factorul dinamic au generat în zona țării noastre o puternică mișcare turbionară ascendentă a particulelor de aer, cu formarea unei depresiuni barometrice având corespondent până la înălțimi de 9000–10000 m.

Mișcarea puternică de convecție generată de instabilitatea formată în zona depresiunii barometrice și cantitatea mare de vapori de apă din masa caldă au determinat în intervalul 12–14 mai căderi abundente de precipitații în Transilvania, Maramureș și zona de munte. Astfel, într-un interval de 48 de ore au căzut în estul și nordul Transilvaniei, precum și în Maramureș, peste 50 l/m², iar într-o zonă mai restrânsă, în județele Mureș, Bistrița-Năsăud și Maramureș, peste 100 l/m², adică 117 l/m² la Bistrița, 112 l/m² la Vârful Iezerul.

Cantitatea de apă a însumat 2500 milioane de metri cubi de apă, luând aspectul unui adevărat diluviu⁴. Aceiași autor aprecia, într-un interviu apărut în „Scânțea” din 20 mai 1970, că această apă ar fi încăput într-un tren de cisterne ce putea înconjura ecuatorul

⁴ Andrei Doneaud, *Un fenomen meteorologic rar întâlnit în țara noastră, cu caracter catastrofal*, în *Dramatism, eroism, solidaritate, optimism*, Coordonator al volumului Ion Mărgineanu, București, 1971, p. 9–11 (În continuare: *Dramatism*).

Pământului de peste 40 de ori. Într-un alt studiu se afirmă că în perioada 12–25 mai 1970 ploile căzute cam de două ori și jumătate mai mari decât în alți ani în luna mai, dacă s-ar fi repartizat uniform ar fi acoperit întreaga țară cu un strat gros de 8 centimetri. Și tot aici se afirma că analiza statistică a nivelului și debitelor apelor înregistrate la viiturile din mai 1970 arăta că fenomene ca acestea au o frecvență de dată la 100, 200 de ani, și local chiar la mai mulți. De exemplu, viitura de pe Someșul Mare în zona Beclean are o frecvență de o dată la 400 de ani, iar cea de pe Someșul Inferior, la Satu Mare, o dată la 250–300 de ani⁵.

Potrivit lui A. Doneaud, director adjunct științific al Institutului de Meteorologie și Hidrologie din București (Scânteia, 22 mai 1970), forța violentă a viiturilor din anul 1970 s-a datorat, pe lângă cantitățile enorme de apă, unor factori favorizanți:

1. suprafața mare acoperită cu ploi;
2. intensitatea torențială a acestora;
3. pământul fiind suprasaturat de ape mai mult de 80% din ape s-au scurs liber la suprafața solului.

În consecință, deplasarea apelor a înregistrat în anumite zone viteze de două, trei și chiar patru ori mai mari decât cele obișnuite. Toate acestea – conchidea Doneaud – au transformat inundațiile la care se referea, într-un „fenomen natural fără precedent în analele hidrologilor din țara noastră”.

Ce s-a întâmplat în fapt în lunile mai-iulie 1970 la nivelul țării? Puhoaiele au curmat vieți omenești, au distrus și avariat diguri, case, instituții, întreprinderi și recolte, au „luat” animale, poduri, utilaje, au înspăimântat un întreg popor. Mai ales în primele zile în încheștarea dintre **natură** și **om**, cea dintâi a punctat uneori decisiv. Treptat, pozițiile s-au echilibrat, astfel că refacerile, reconstrucțiile, activitatea normală, viața au început să țină primplanul evenimentelor. Efectele au trecut, dar memoria colectivă a poporului le-a reținut și le-a înscris într-un hronic cernit – care avea deja multe file completate – al nenorocirilor și tristeților sale.

Sursele istorice care au înregistrat evenimentele, în toată complexitatea lor, sunt extrem de numeroase și de variate. Noi încercăm o enumerare a lor, fără a ne fi propus ca pentru această comunicare să le consultăm pe toate. Documente emanate de la Biroul Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român, de la Comitetul Central, de la organizațiile de Partid județene, municipale, orașenești și comunale, de la Consiliul de Stat, Consiliul de Miniștri, de la ministere, de la Consiliile populare județene și comunale, de la Armată, Uniunea Tineretului Comunist și syndicate, de la Frontul Unității Socialiste, de la Securitatea Statului. Presa vremii, posturi de radio și televiziune din țară și din străinătate, anuare statistice, buletine informative au acordat o atenție vădită evenimentelor.

Pagubele înregistrate au fost de ordin material, social și psihologic. O prezentare a lor detaliată ar presupune ani lungi de căutări și de elaborări.

Traian Filip și Vasile Nicorovici, într-o lucrare de înaltă ținută științifică și stilistică, au realizat un scenariu plastic, în fapt o cronică a faptelor și situațiilor pe zile și pe ore într-

⁵ [Armata română] *umăr la umăr cu poporul*, București, 1971, p. 33–34. Vezi și tabelele 29 și 30 cu privire la debite și volume maxime în timpul viiturii din primăvara anului 1970. Vezi și tabelul 28. Precipitații (mm) căzute în intervalul viiturii (12–15 mai 1970) întocmit pe baza datelor precizate de 39 stații meteorologice din Transilvania. (În continuare: *Armata română*); Atanase Mustăța, *Viituri excepționale pe teritoriul României. Geneze și efecte*, București, 2005, p. 202–203, 216–217. În această lucrare sunt prezentate în detaliu viiturile de pe întreg cuprinsul țării. Stația hidrometrică este o instituție în care se execută un complex de observații și de măsurători asupra parametrilor apei și aerului: nivel, debit de apă, debit de aluviune în suspensie, temperaturi, precipitații, fenomene de iarnă etc.; T. Cristureanu, *op. cit.*

un spațiu ce cuprinde localități din Transilvania, Banat, Maramureș, din județele Arad, Vrancea, Bacău, Galați, Iași, Ialomița, Teleorman, de pe Dunăre, în intervalul 12 mai – 15 iunie. În total au fost lovite peste 1500 de localități⁶.

Se începe cu evenimente de pe Someș și se încheie cu cele de la Sfântu Gheorghe, din deltă. Din scenariu se poate observa că multe localități au fost lovite de ape de mai multe ori. Ne referim la: Dej, Târgu Mureș, Satu Mare, Luduș, Târnăveni, Alba Iulia, Arad, Sighișoara, Galați, Mărașu. 230 de localități au fost lovite de 2 ori, iar 37, de trei ori.

Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președinte al Consiliului de Stat, a estimat, la Plenara Comitetului Central al P.C.R., ținută în 8–9 iulie 1970, că valoarea totală a pagubelor provocate de inundații se ridica la suma de 10 miliarde lei⁷. Din lucrarea lui Ujvári și Anițan rezultă că 1.058.376 ha din care 558.860 ha terenuri arabile, au fost distruse sau avariate, 85.453 case, 294 întreprinderi industriale, 934 km de cale ferată, 2843 km de șosele, 3547 poduri⁸. Un bilanț asemănător, cu mici deosebiri, dar cu alte detalii, l-am întâlnit și în lucrarea lui A. Mustăța, p. 217–218. Astfel, au fost afectate un total de 83 de localități și parțial 1528. Din acestea și din cele amenințate să fie inundate au fost evacuate 256.000 de persoane și 455.000 de animale. În aceste localități au fost avariate 395 unități economice și au fost inundate 85.000 de case, dintre care 13.070 au fost complet distruse. Cele mai multe case inundate, distruse sau avariate s-au aflat în jud. Satu Mare – peste 21.500, Mureș și Alba – peste 5000 fiecare, Maramureș, Harghita, Cluj, Bistrița-Năsăud – peste 2000 în fiecare. Au fost distruși peste 309 km și avariați peste 482 km de linii telefonice, iar rețeaua electrică a fost afectată pe 2242 km, dintre care 191 km au fost complet distruși.

Presa vremii, posturile de radio și de televiziune au oferit constant informații și imagini despre situația inundațiilor, a pagubelor înregistrate pe zone, județe și localități⁹.

⁶ *Diluviul sau apele lui Saturn*, București, 1980, p. 8–21.

⁷ „Scînteia”, anul XXXIX, nr. 8481 din 10 iulie 1970. Aceeași cifră e preluată și de Iosif Ujvári și Ioan Anițan în lucrarea *Hydrologische Daten der Hochwasserkatastrophe in NW-Rumänien*, Mai 1970, *Geoforum. Journal of Physical, Human and Regional Geosciences*, 3, published de Vieweg din Braunschweig, p. 89. La p. 86, în Tabelul I se indică că media pagubelor pe anii 1960–1968 a fost de cca 150 milioane lei.

Pagubele provocate de inundații pot fi grupate în două categorii și anume:

- *pagube reale* reprezentând pagube care s-ar produce efectiv la o anumită inundație ca urmare a distrugerilor de bunuri, a activităților operative de intervenție în perioadele de inundații și a oricăror perturbații care constituie o consecință a inundațiilor. La rândul lor, pagubele reale pot fi împărțite în pagube directe și pagube indirecte;

- *pagubele potențiale*, reprezentând diferențele dintre rezultatele activităților care s-ar putea desfășura pe terenurile din luncă dacă acestea nu ar fi inundate periodic și rezultatele activităților care se desfășoară efectiv pe terenurile respective într-un regim dat de inabilitate.

După modul în care sunt exprimate, se poate face distincția între:

- *Pagube fizice* care exprimă cantități de bunuri care sunt afectate de inundații;
- *Pagube valorice* care exprimă valoarea bunurilor afectate de inundații și a restului implicațiilor acestora.

Pagubele înregistrate pe un teritoriu dat la o anumită inundație se numesc *pagube efective*. O succesiune de pagube efective, înregistrate pe un șir de inundații se numește *pagubă istorică*.

⁸ Ujvári Anițan, *op. cit.*, p. 86. Menționăm că în acel an salariul mediu pe total salariați era de 1289 lei. În industrie era de 1288 lei, în construcții de 1384 lei, în învățământ, cultură, artă și știință 1413 lei. Salariul meu în acel an era de 1250 lei. *Anuarul statistic al României pe anul 1980*, p. 124.

⁹ Noi oferim câteva numere din ziarul „Scînteia”, organul de presă al Comitetului Central al P.C.R. și din „Făclia”, organul de presă al Comitetului Județean Cluj al P.C.R.

„Scînteia” din 15 mai, 21 mai, 22 mai, 24 mai, 25 mai, 26 mai, 28 mai.

„Făclia” din 14 mai, 15 mai, 16 mai, 20 mai, 22 mai, 24 mai.

Ne vom opri cu succinte considerații doar asupra a două exemple, preluate din „Scânteia”.

În numărul din 22 mai, sub titlul *Practic numai două din toate județele țării au fost ocolite de inundații*, era reprodusă o hartă a României, cu cele 39 de județe. Cele două județe neafectate erau Dolj și Mehedinți.

Potrivit Legendei pe hartă sunt marcate, în fiecare județ, numărul localităților inundate parțial și total, al unităților productive inundate și avariate, suprafețele în hectare inundate și case inundate. Evident, pagubele nu sunt repartizate uniform la nivelul țării¹⁰.

Peste 4 zile, la 26 mai, Scânteia publica un articol cu titlul tranșant: *În ultimele două săptămâni întreaga suprafață a țării a fost afectată de precipitații*. Legenda hărții avea acum alte „rubrici” referitoare la precipitații tot la nivelul județelor: regiuni inundate, terenuri pe care bălțește apa, teritorii unde au căzut ploi foarte abundente, ploi de intensitate mijlocie, zonă cu precipitații normale. Regiuni inundate se mai aflau în județele Bihor, Arad, Alba, Cluj, mai ales în zona Dejului, Mureș, Sibiu, Brașov, Iași, Bacău, Vaslui, Galați, Tulcea. Județele în care căzuseră ploi abundente erau: Cluj, Timiș, Caraș-Severin, Maramureș, Satu Mare, Mureș, Brașov, Bistrița-Năsăud, Buzău, Constanța, Bacău.

Doar în județele Mehedinți, Vâlcea, Iași erau zone cu precipitații normale.

Zonele calamitate au fost vizitate, încă din primele zile, de Nicolae Ceaușescu.

Ni se pare un lucru firesc ca șeful statului să vadă cu ochii lui distrugerile și lupta oamenilor cu stihiiile. În fond, în toate statele civilizate, indiferent de regim politic, aceasta este o practică curentă, obișnuită. Ceremonialul unei asemenea descinderi în teritoriu era stereotip și se exprima în gesturi de compasiune, în evaluări și îmbărbătări, în chemări la o muncă asiduă pentru revenirea la normal. În cuvântările rostite în capitale de județ, el accentua întotdeauna – iluzoric în opinia noastră – unitatea de nezdruccinat dintre popor și Partid, superioritatea orânduirii socialiste, singura capabilă să rezolve problemele delicate ale oamenilor. Și în acele momente dificile se politiza totul, se făcea elogiul democrației socialiste. După plecare, urmau telegramele de mulțumire care i se adresau de către Comitetele județene de partid. Totul era însă o fantasmă în care Ceaușescu credea, sau se prefăcea că crede, fiindcă caracteristicile regimului totalitar comunist încorsetau, până la lichidare, posibilitățile de manifestare democratice. Sfârșitul lunii decembrie 1989 a dus la dispariția unei năluci roșii, fără priză la mase.

Plenara Comitetului Central al P.C.R. din 8–9 iulie 1970 a fost un moment de analiză a situației din țară, comunicatul cu privire la inundații fiind un document important în domeniu.

Și alte instituții administrative și organizații politice și obștești, în afara celor ale P.C.R., s-au implicat plenar în chestiunea inundațiilor, făcând constatări, lansând apeluri la ajutorarea sinistratilor, la recuperarea pagubelor provocate de ape. Ele alcătuiau un cor obedient și fără personalitate, care lăuda și acompania acțiunile Partidului, ale secretarului general¹¹.

¹⁰ Vom prezenta cifre mai semnificative. Suprafețe inundate (în ha): Satu Mare 120.900, Iași 37.000, Maramureș 22.960, Alba 22.500 ha, Vrancea 22.000, Mureș 19.570, Cluj 19.291 etc. Unități productive inundate și avariate în județele: Mureș 40, Sibiu 21, Sălaj 12, Cluj, Hunedoara, Satu Mare câte 11, Argeș 6, Iași 3. localități inundate: Mureș 149, Cluj 146, Iași 59, Ilfov 53, Bistrița-Năsăud 56, Alba 51, Galați 40. Și, în sfârșit, case inundate, distruse, avariate, tot pe județe: Maramureș 22.960, Satu Mare 21.500, Mureș 5199, alba 5266, Harghita 2369, Cluj 2253, Galați 442 etc. Evident, datele de care s-a dispus erau provizorii și parțiale.

¹¹ Biroul Executiv al Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste, Consiliul Securității Statului, Biroul Comitetului Central al Uniunii Tineretului Comunist, Biroul Consiliului Național al

Un loc aparte în luarea deciziilor în domeniu îi revenea Consiliului de Miniștri. După producerea inundațiilor Ministerul Sănătății le recomanda cetățenilor următoarele: să consume apa doar fiartă și răcită; alimentele inundate să fie consumate doar cu aviz medical; să nu se consume alimente, fructe, zarzavaturi, conserve sau alte produse aduse de ape; fântânile să fie recondiționate prin: evacuarea apei, curățirea pereților, dezinfecție cu clorură de var; să se prezinte la vaccinare¹².

O instituție cu preocupări direct legate de inundații a fost Comisia centrală de luptă împotriva inundațiilor, care centraliza datele primite din teritoriu și mai ales de la Comisiile județene cu același profil. Ea edita un *Buletin informativ*.

Efectele distrugătoare ale inundațiilor au mobilizat toate categoriile sociale ale populației să se încadreze în corpul național uman, care și-a propus să-i ajute cu fapta, cu gândul și material pe sinistrați, să acționeze pentru refacere și normalizare.

Exemplele de solidaritate umană sunt atât de multe și de sublime încât consemnarea lor ne-ar copleși, de aceea rămânem doar la faza enunțativă. Suma totală în lei, donați de cetățeni a fost de 20256 de milioane lei, mare parte din ei depuși la Casa de Economii și Cosnemnațiuni (C.E.C.), în contul 2000, care a fost activ între 19 mai și 26 noiembrie 1970¹³. Ajutoarele de la cetățeni n-au constat doar în bani, ci și în alimente, îmbrăcăminte, obiecte de uz casnic, materiale de construcție, medicamente.

La rândul său statul, prin Hotărârea Comitetului Central al P.C.R., a Consiliului de Miniștri al Republicii Socialiste România și a Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste, apărută în „Scânteia” din 19 mai 1970, a stabilit modalitățile concrete de ajutorare a populației și a cooperativelor agricole de producție care suferiseră din cauza calamităților naturale. Și într-adevăr, statul a alocat familiilor sinistrate 500 milioane lei pentru refacerea locuințelor și anexelor gospodărești și 200 milioane lei pentru construirea a 5000 de apartamente. Pentru sprijinirea gospodăriilor agricole colective s-au acordat peste 900 milioane lei, iar pentru refacerea căilor de comunicație și telecomunicații, a rețelilor energetice, a instituțiilor de învățământ și sănătate s-au cheltuit peste 1,2 miliarde lei¹⁴.

Loteria Loto a organizat tombole cu premii destinate sinistraților.

România a primit un important ajutor în bani și în materiale de la guverne, organizații și asociații internaționale, de la simpli cetățeni, numărul statelor de unde au venit aceste ajutoare, în valoare totală de 1590 de milioane lei, ridicându-se la 68¹⁵. „Făclia” a început să publice acest tip de liste în 22 mai. Români locuind în străinătate s-au declarat solidari cu țara lor natală. Dintre cei mulți o amintim doar pe Martha Bibescu.

Acțiunile armatei au constituit o componentă a efortului general pentru combaterea calamităților provocate de inundații și s-au desfășurat în corelare cu a celorlalți participanți la acel efort: profesori, medici, ingineri, artiști, ziariști, agronomi, studenți, elevi, muncitori și țărani. Lucrarea [*Armata română*] *umăr la umăr cu poporul* le prezintă pe larg. Informații multiple se găsesc și în presa vremii. De aceea punctările noastre vor fi foarte succinte.

Militarii au acționat cu rapiditate și cu eficiență, după planuri temeinic elaborate. Au salvat vieți omenești și bunuri materiale, au reparat și ridicat diguri, au înlăturat urmele inundațiilor, au repus în funcțiune secții și întreprinderi. Într-un cuvânt au fost militari-eroi pe frontul dur al luptei cu inundațiile și cu alunecările de pământ. Au fost omagiați atunci și

Femeilor, Consiliul Național al Organizației Pionierilor, Consiliul Național al Inginerilor și Tehnicienilor, Comitetul Executiv al Uniunii Generale a Cooperativelor de Consum, Comitetul Executiv al Consiliului Național al Societății de Cruce Roșie, diferite ministere.

¹² „Făclia” din 15 mai 1970.

¹³ „Scânteia” din 19 mai și din 26 noiembrie 1970. Pentru sumă, vezi și *Umăr la umăr*, p. 31.

¹⁴ „Scânteia” din 26 noiembrie; *Umăr la umăr*, p. 31.

¹⁵ *Ibidem*.

mai apoi. De pildă, deja la 18 mai, comandantul suprem al Forțelor Armate, Nicolae Ceaușescu, sublinia: „Pentru comportarea lor exemplară, pentru dăruirea și spiritul de sacrificiu dovedite, adresez felicitări și aduc vii mulțumiri soldaților, gradaților, subofițerilor, maiștrilor militari, ofițerilor și generalilor participanți la această acțiune de interes național”¹⁶.

Unii dintre militari au plătit cu viața participarea la lupta cu natura. La 18 august 1970 Consiliul de Stat a conferit medalia „Virtutea ostășească” clasa I „post-mortem” unui număr de 4 sergenți-majori și unui plutonier-adjutant, morți în mai 1970¹⁷.

Militarii au acționat în numeroasele „bătălii” cu mâinile, cu sapa și hârlețul, cu tancuri, amfibii, camioane, elicoptere și avioane.

Încheiem acest mic capitol cu prezentarea unor date centralizate privind lupta militarilor cu inundațiile. S-a acționat în 38 de județe din cele 39, au intervenit în 350 de localități. La aceste acțiuni au participat 19.000 de militari (13 mai – 25 iunie). Avioanele și elicopterele au executat 429 de ore de zbor. Militarii au scos din mijlocul apelor 66.500 de oameni, 197.000 animale și 11.000 de tone de materiale, au consolidat și construit 500 km de dig, au construit, au refăcut sau au ținut în stare de viabilitate peste 20 km de drumuri, au reconstruit 26 de poduri¹⁸.

Sunt cifre seci, care exprimă însă efort, abnegație și de ce nu, patriotism, iubire față de aproapele tău.

Mai amintim un fapt demn de reținut. Operatori de la studioul de film „Alexandru Sahia”, dirijați de regizorul Virgil Calotescu, au fost prezenți la încheștarea oamenilor cu forțele oarbe ale naturii. „Recolta” lor a fost 6000 m de peliculă, din care trebuiau să rămână doar 600, echivalentul a douăzeci de minute și care constituia filmul „Barajul voinței”. Un membru al echipei de filmare se întreba „Ce putea fi lăsat deoparte? [...] Fiecare minut de proiecție o altă față a nenorocirii, un alt aspect al luptei, un nou fapt de eroism, o nouă lovitură din partea zăludei năvale de ape și de mâl, de stânci rostogolite la vale, de păduri mișcate din loc, și de văi forfecate de crăpături adânci, de ruine, de scrâșnete [...] Foarfeca a trebuit să taie în durere ...”¹⁹ Se mai păstrează oare acel filmuleț?

Inundațiile din mai-iunie 1970 în județul Cluj. Județul Cluj are o suprafață de 6650 km², ocupând 2,8% din suprafața țării. Cauzele inundațiilor au fost similare cu cele prezentate de noi la începutul studiului. Stațiile meteorologice din județ (Cluj, Dej, Huedin, Turda, Băișoara și Vlădeasa) au înregistrat în zilele de 12 și 13 mai următoarele cantități de precipitații, cu mult mai mari decât în zilele de 1–11 mai: la Cluj 29,2 mm și 12 mm, la Dej 36,3 mm și 37,6 mm, la Huedin 15,0 mm și 3,5 mm, la Turda 18,8 mm și 7,2 mm, la Băișoara 27,3 mm și 6,6 mm, la Vlădeasa 17,0 mm și 13,0 mm. Cotele maxime ale Someșului și Someșului Mic au fost în 13 mai de 882 cm la Dej, și respectiv de 285 cm la Cluj²⁰, acestea fiind măsurate pe mirele stațiilor hidrometrice.

Cantitatea de precipitații a scăzut vizibile în luna iunie.

Util de știut sunt și temperaturile medii în intervalul 11–16 mai, consemnate de aceleași stații meteorologice. Astfel, la Cluj au fost 17,2 grade; 12,4; 11,0; 12,6; 13,0. Se observă o scădere a temperaturii după începerea inundațiilor²¹.

¹⁶ Ordin de zi nr. 1 din 18 mai 1970 al Comandantului suprem al Forțelor Armate ale Republicii Socialiste România, *Umăr la umăr*, p. 5–6; „Făclia” din 19 mai 1970.

¹⁷ *Dramatism*, p. 236.

¹⁸ *Umăr la umăr*, p. 22. La p. 127–136 se află Tabelul cu localitățile, pe județe, unde au intervenit militarii.

¹⁹ *Dramatism*, p. 255.

²⁰ Stațiile meteorologice amintite, alături de alte 8, făceau parte din bazinul Tisa Superioară-Someș. Pentru datele prezentate, vezi Direcția Apelor Tisa-Someș-Cluj. Arhivă. *Apărare împotriva inundațiilor*. Dosar *Inundații 1970*, f. 59.

²¹ *Ibidem*, f. 65.

Specialiștii de atunci au studiat cu profesionalism fenomenul inundațiilor în județul Cluj fapt, credem noi, înregistrat la nivelul întregii țări – întocmind tabele din care rezultă: localitățile atinse, cursurile de apă care le-au provocat, când au început (luna, ziua, ora), nivelul maxim atins (luna, ziua, ora), retragerea în albia minoră, albia obișnuită (luna, ziua, ora), durata inundației (în zile), adâncimea medie a apei (în m), lățimea medie a albiei minore (în m), lățimea medie a albiei majore – lunca inundabilă (în m). În tabelul de care dispunem sunt trecute 40 de localități din județ²². Noi vom prezenta datele doar pentru municipiul Dej, extrem de atins de ape.

Calvarul a început în 12 mai, orele 24,00 și a atins nivelul maxim în 13 mai, orele 19, retragerea în albia minoră s-a produs în 15 mai, orele 13, durata inundației (niveluri peste cota de inundație) a fost de 2 zile și 6 ore, adâncimea apei a atins valoarea maximă de 9 m, lățimea albiei minore este de 90 m, iar a celei majore de 1500 m.

Documente de arhivă oferă informații sugestive și despre locuințele și oamenii din județ afectați de inundații²³. La Dej au fost avariate 1572 case, 73 distruse și 741 distruse. S-au înregistrat 7 morți, au fost evacuate 1114 familii și 4056 persoane. Pagubele s-au cifrat la 6.750.000 lei. La nivel de județ au fost 4226 case inundate, 813 distruse, 2144 avariate, au fost 8 morți, 3133 familii și 11105 persoane evacuate. Valoarea totală a pagubelor a fost de 19.312.000 lei. În agricultura județului pagubele au fost de 99.603 mii lei, dintre care 30.628 mii lei au provenit din producția nerealizată²⁴.

Pierderi s-au datorat și alunecărilor de teren produse.

Persoanele care au suferit daune materiale – noi dispunem de date din lumea satelor – întocmeau o fișă personală, în care le consemnau și le înaintau Consiliului Popular Comunal, prin intermediul căruia ajungeau la Consiliul Popular Județean Cluj²⁵. Acesta, de fapt, încă la 20 mai 1970, solicitase completarea fișelor tip.

Constatarea și evaluarea pagubelor se făcea de către o Comisie formată din doi delegați ai Consiliului Popular Județean și din secretarul de partid sau primarul din comune. Aceste acte purtau numele de minute, ceea ce ne apare surprinzător pentru mediul în care se elaborau. În același dosar am întâlnit un „Tabel cu sinistrați din județul Cluj din cauza alunecărilor de teren sau inundațiilor”, care cuprinde următoarele rubrici²⁶: comuna, satul, numele și prenumele, cauza sinistrului: inundații, alunecări de teren, data evenimentelor și a comunicării lor, distrugerii provocate: case, grajduri, anexe, total valoare, cine s-a deplasat la fața locului, data, evacuarea – s-a făcut sau nu, dacă cetățeanul a primit lot în schimb. Loturile în schimb s-au primit de la Cooperativele Agricole de Producție. Timpul în care s-au anunțat daunele a fost de 6,7,10,14 zile.

Informațiile despre inundațiile din județul Cluj, despre etapele revenirii la normal, despre durere și eroism, despre ajutoare și sprijin moral sunt numeroase în paginile ziarului „Făclia”, în organele de presă apărute și la București. Locul central îl ocupă Dej. Spațiul nu ne permite abordarea lor într-o extensiune normală. De aceea, pentru concizie, vom recurge doar la materialul semnat de Ioan Arcaș, intitulat *Jurnalul provizoriu al Dejului înconjurat de ape* (12 mai – 1 iunie), apărut în „Făclia” din 3 iunie 1970.

Marti, 12 mai 1970: *Plouă; ploaie ciinească și anonimă, fără pecetea catastrofei în perdelele dese și reci. N-a zărit nimeni șuvoaiele perfide și încăpăținate; oamenii se obișnuiseră cu umezeala și o suportau docili. Venise, însă, ora fatidică, ora când începea*

²² *Ibidem*, f. 68–70.

²³ *Ibidem*, f. 71–82. Totaluri sunt la f. 79.

²⁴ *Ibidem*, f. 91–94. Alte file ale dosarului se referă la pierderile instituțiilor social-administrative, întreprinderilor industriale, la rețelele electrice și telecomunicații, la căile de comunicație.

²⁵ Arhiva Consiliului Popular Județean Cluj, *Direcția Tehnică – Investiții. Inundații, dosar 28/1970*.

²⁶ *Ibidem*, f. 213–228.

dezastrul, „ceasul rău” al nemilosului flagel: al treisprezecelea din zi. Pînă la ora 15 Salca și Someșul au glăsuț batjocoritor o limbă veninoasă, murdară de mîl și viituri grețoase. ...

Se indentifică primele cadavre.

Se salvează bunuri inestimabile și mărunțișuri de fiecare zi, investite cu truda generațiilor. Nimeni nu se varetă, nimeni nu blestemă. ...

Miercuri, 13 mai 1970: bătăliile necinstite sunt totdeauna și viclene. Acumulând mocnit ape cloacă după cloacă, mătcile le-au slobozit spre așezările pașnice. ...

Apele ating o cotă uluitoare, nemaintîlnită în veacurile de istorie scrisă*: 8,82 m. ...

Apar elicoptere, ambarcații, tehnică de luptă. Se aud chemări de ajutor, plîsete ale copiilor și mamelor. Sub presiunea elementului care domină această planetă a noastră cedează pereții, betonul armat, viaductele, copacii, stîlpii care poartă energic și mesaje, asfaltul, arterele de oțel pe traverse; oamenii se zbat, se opun cu disperare tragică și nu cedează. ...

Joi, 14 mai 1970: Primele constatări sunt alarmante. În cele șapte guri de balaur ale sinistrului au intrat spitalul, Fabrica de produse refractare, Complexul C.F.R., Fabrica de conserve „11 iunie”, Fabrica de mobilă. Rețeaua hrănitore a vieți – de energie electrică, apă potabilă, gaze, comunicații – fără care este de neconceput pulsul urban, a rămas inertă. S-au întrerupt căile de comunicați pe liniile C.F.R. spre Beclean, Baia Mare și Cluj, și pe șoselele naționale care duc la Bistrița și Baia Mare. Cartierul din dreapta Someșului parcă ieșise dintr-un cataclism demențial. ... „Îmi venea să plâng. Să mă tăvălesc prin tina scîrboasă. Să urlu. Să blestem. Să mă dau pradă valurilor. Dar au trecut primele ceasuri. Și mi-am văzut mîinile. Și mi-am simțit inima. Și inima s-a întîlnit cu gîndul. Nu era adevărat că am pierdut totul: îmi rămăseseră brațele și inima și mintea și ochii alor mei ce mă priveau înțelegători ...” (dintr-o declarație pe care o vom păstra un timp anonimă). ...

Vineri, 15 mai 1970: Așa arată autoamfibiile; așa arată elicopterele; așa arată tancurile – utilaje care pe oamenii obișnuiți nu i-au interesat. Dar aflați pe acoperișuri, cățarați în pomi, așteptînd momentul salvării, au dorit aripi pentru aceste reminiscențe ale civilizației. Dimineață apatică și îngrijorătoare.

Sâmbătă, 16 mai 1970: Curg averse peste Tîrgul Mureș. Elicopterul decolează prin pînzele ploii îndreptîndu-se spre valea Someșului. Tovarășul Nicolae Ceaușescu, însoțit de alți conducători de partid și de stat, sosește la Dej. O scurtă consfătuire de lucru, un bilanț estimativ al pierderilor și consecințelor. ...

Elicopterul decolează spre Satu Mare.

Duminică, 17 mai 1970: Someșul, la Dej, față de cota maximă atinsă, de 808 cm cît a avut miercuri la ora 7, a început să scadă treptat – în prima perioadă mai lent, apoi ceva mai intens – ajungînd în ziua de sîmbătă, la ora 5, la cota de 433 cm, cotă cu 13 cm mai mare față de nivelul de revărsare (420 cm). ...

Luni 18 mai, marți 19 mai 1970: Cu specialiști din Cluj și Turda se muncește pentru repunerea în funcțiune a întreprinderilor calamitate. Se redeschide linia Dej-Beclean. Aproape supraomenește, se construiesc drumurile provizorii spre Bistrița și Baia Mare ...

Miercuri 20, joi 21 mai 1970: Și-au pierdut viața șase oameni, pentru care, în inimă sau între pleoape, ceilalți au strivit lacrimi.

Cetățeni ai Dejului, militari, elevi desfundă rigole, debarasează străzi încercînd să le dea imaginea antediluviană. Someșul continuă să se retragă, nivelul apelor fiind în scădere generală. ... Un autocamion al Institutului de fizică atomică din București, a ajuns

* Cota inițială (8,82 m) a fost aproximativă deoarece mira a fost depășită de apă. Ulterior, pe baza măsurătorilor topografice s-a determinat cota maximă exactă care a fost de 808 cm și care este înscrisă în Anuarul hidrologic pe anul 1970.

la Dej, transportînd 1,5 tone de alimente și îmbrăcăminte. Nimeni nu știe pe unde a venit, nici măcar șoferul. Pînă în dimineața de 20 mai, cetățenii patriei au depus în contul omeniei – 2000 – 1.592.766 lei. ... Intră pe rînd în funcțiune rețelele de alimentare cu energie, apă, combustibil. Funcționează normal rețeaua comercială. ...

Vineri, 22 mai 1970: Atelierul mecanic de la „Refractara” a început să lucreze la toată capacitatea. Se estimează că pînă la sfîrșitul anului fabrica va recupera restanțele de producție. ... Ziarele sosesc regulat. Dejenii citesc cu emoție despre contribuția unor state, organizații internaționale, persoane particulare străine la înlăturarea pagubelor provocate de inundații; orice s-ar spune, această planetă a noastră este generoasă și solidară.

Sâmbătă, 23 mai 1970: Oamenii care nu s-au cunoscut nici măcar din vedere se opresc, stau de vorbă, își inventariază necazurile, își detaliază proiectele de redresare, aproape 1.300 dintre dejeni iau masa la cantină. Cei ce s-au reîntors în casele recuperate primesc alimente gratuit. Din București a sosit o nouă caravană cu ajutoare. Și din Cluj. Cele mai grav calamitate, 28 familii, au primit locuințe noi. Se montează 45 corturi tip casă. Au fost împărțite veșminte, rufărie, încălțăminte cîtorva sute de persoane. ...

Duminică, 24 mai 1970: Aproape 5.000 de cetățeni au venit să-și pună hărnicia alături de-a dejenilor. Cîteva secții de la „11 Iunie” produc. La C.C.H. Se fac ultimele revizii, IPROFIL a intrat în normal. Continuă reparațiile la Refractara. ...

Luni, 25 mai 1970: Soare! Cîneva se întreabă dacă trebuie să privești la soare. Poate nu-i un soare adevărat.

Marti, 26 mai 1970: Soare, ca în zilele antediluviene.

Miercuri, 27 mai 1970: Soare; după-amiază cade o ploaie normală.

Joi, 28 mai 1970: Soare, soare, soare ... [...]

Vineri, 29 mai 1970: Salca recidivează: o încrîncenare iritată îi cuprinde pe oameni.

Sâmbătă, 30, duminică, 31 mai: Făgașele vieții își impun necesitatea. Printre ape căutăm o oază de pămînt. Pămîntul devine oază. Duminică lucrătoare. Certitudini viitoare.

Luni, 1 iunie 1970: A trecut mai. Ziua copilului, ziua copiilor noștri. Un zîmbet. Zîmbetelor nu le-a scăzut nici cota, nici cursul. ...

Notabilă a fost și contribuția pompierilor din raza de activitate a Inspectoratului pentru situații de urgență „Avram Iancu” al județului Cluj²⁷.

La 4 ani de la calamități, la 29 martie 1974, Marea Adunare Națională a adoptat Legea apelor nr. 8/1974, publicată în „Monitorul Oficial” al R.S.România, partea I, nr. 52 din 4 aprilie 1974, care conținea prevederi privind folosirea și gospodărirea apelor.

Asupra țării noastre s-au mai abătut inundații de proporții în anii 1975, 2005 și 2006.

THE FLOOD OF 1970 IN ROMANIA, WITH SPECIAL REMARKS ON CLUJ COUNTY. CAUSES AND EFFECTS

The article offers new data on the great flood in 1970, which affected large areas of Romania. In Cluj county, the city of Dej and the surrounding areas suffered serious damages, described in a *Journal of Dej besieged by water* written by journalist Ioan Arcaș.

²⁷ Monografia unității, Cluj-Napoca, f.a., p. 34–35.

ISTORIA ARTEI

**PORTRETE ARISTOCRATICE DE SECOL XVI-XVII
ÎN PINACOTECILE MUZEELOR CLUJENE.
STUDII DE CAZ: *ELISABETHA DE BRABANT ȘI ALBERT DE AUSTRIA***

Patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca se bucură de prezența unui tablou, numit formal *Elisabetha de Brabant* (fig. 1) și datat larg ca aparținând secolului al XVII-lea.¹ Realizat în ulei pe panou de stejar, având dimensiunile de 66,1 × 51 cm, tabloul prezintă un portret aristocratic al unui personaj feminin învestmântat în costum de ceremonie. În colțul din dreapta sus apare o inscripție scrisă cu litere aurii: *ELISABET. D.G. / DVCISSA. BRABĀT. [Elisabetha Dei Gratia Dvcissa Brabant]*², inscripție care a condus la concluzia că portretul reprezintă acest personaj. Portretul, bust spre stânga, are drept pendant un tablou al unui personaj masculin, bust spre dreapta, aflat în colecțiile Muzeului de Artă din Cluj-Napoca.

Redat într-o atitudine serioasă, cu figura trei sferturi întoarsă înspre privitor, portretul prezintă o imagine oficială a unei tinere femei într-o postură întepenită, o reprezentare ceremonioasă și austeră, supusă etichetei rigide a epocii. Personajul are fața ovală și trăsături ferme, accentuate de o atitudine impregnată de severitate. Ochii mari, nasul bine proporționat sunt contrapunctate de gura cu buzele strânse. Sobrietatea fizionomică este contrabalansată de ornamentația bogată a vestmintelor și a bijuteriilor. Purtând la gât o coleretă dantelată în straturi suprapuse, tânăra este îmbrăcată într-o rochie gri sidef extrem de elaborată, brodată cu aur, perle și pietre prețioase, după moda secolelor XVI-XVII. Diadema bogată, șiragul de perle de la gât prins cu crucea de agate și cerceii mari de perle accentuează statutul economic înfloritor al personajului. Cromatica este realizată în manieră compactă. Culoarea neagră aleasă pentru fundal conferă profunzime imaginii și întărește gravitatea simbolică a portretului. Prezența panglicilor roșii pe rochie și diademă înviează imaginea și asigură pata de culoare necesară. Consistența opacă a rochiei și reflexele sidefii ale perlelor pun în valoare transparența coleretei, într-un contrast extrem de dinamic. Compoziția simplă și puternică, demnitatea netulburată a personajului accentuează specificul aristocratic al efigiei.

Format prin extinderi teritoriale succesive, comitatul Brabant făcea parte în secolul al XI-lea din Sfântul Imperiu. La sfârșitul secolului al XII-lea, în anul 1184, comitatul este ridicat la rangul de ducat de către împăratul Frederic I Barbarossa (1122–1190), primul duce de Brabant fiind Henric I (1165–1235). În secolul al XV-lea, moartea ducelui Jean al IV-lea de Brabant, cunoscut și sub numele de Jean de Burgundia (1403–1427) lasă ducatul fără moștenitori, fapt care va conduce la trecerea acestuia sub dominația burgundă a Casei de Valois. Căsătoria Mariei de Burgundia (1457–1482), fiica și moștenitoarea ultimului Valois

¹ Registrele de inventar consemnează la nr. F 8551 doar mențiunea *Portretul Elisabetei de Brabant, secolul al XVII-lea*.

² *Elisabetha, prin Grația lui Dumnezeu ducesă de Brabant*.

din ramura burgundă, Carol Temerarul (1433–1477), cu împăratul Maximilian I de Habsburg (1459–1519) aduce ducatul sub influența Casei de Habsburg. În timpul lui Carol Quintul (1500–1558), Brabantul a fost încorporat în Țările de Jos iar după moartea acestuia, prin împărțirea domeniilor Casei de Habsburg între ramura austriacă și spaniolă a familiei, ducatul împreună cu Țările de Jos intră sub influența coroanei spaniole.³

Încercările noastre de a identifica personajul din tablou s-au soldat cu un eșec: am descoperit o Elisabeta de Brabant care a trăit în secolul al XIII-lea (†1272), fiica lui Henric I de Brabant și a Matildei de Boulogne și o altă Elisabeta de Brabant (1243–1261), fiica lui Henric al II-lea de Brabant și a Sophiei de Thuringia, dar nu am descoperit nici un personaj feminin cu acest nume în secolele XVI–XVII. Analiza atentă a costumului a permis însă o datare mai strânsă a tabloului: colereta purtată de *Elisabetha de Brabant* a fost la modă după 1580, cu precădere în perioada cuprinsă între 1590–1610.⁴ Cercetarea atentă a portretelor personajelor marcante⁵ de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea ne-a furnizat surpriza descoperirii unui portret aproape identic celui aflat la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Operă a pictorului flamand Frans Pourbus cel Tânăr, tabloul o înfățișă pe infanta Isabella Clara Eugenia de Spania (1566–1633), guvernatoarea Țărilor de Jos și avea drept pendant portretul soțului său, Albert: *Portretul arhiducesei Isabella Clara Eugenia* și *Portretul arhiducelui Albert de Austria*, ulei pe panou de stejar, cu dimensiunile de 60 × 42 cm fiecare. Ambele portrete se găsesc la Muzeul Groeninge din Bruges și sunt realizate probabil cândva după intrarea pictorului în serviciul arhiducilor la 1596 și înainte de plecarea sa la Mantova, la curtea ducelui Vincenzo I Gonzaga, în 1599/1600.⁶

Fără urmă de îndoială, personajul care apare în tabloul de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca este unul și același cu cel din portretul de la Muzeul Groeninge din Bruges, infanta Isabella Clara Eugenia de Spania, moștenitoarea Casei de Burgundia, devenită în urma căsătoriei cu Albert de Austria ducesă de Brabant, Burgundia, Guelders, Limburg, Lothier și contesă de Artois, Flandra, Hainault și Namur. În ceea ce privește numele care apare înscris pe portretul de la Cluj, *Elisabetha de Brabant*, credem că se datorează unei confuzii ortografice care a făcut ca prenumele Isabella să fie transformat din greșeală în Elisabetha.

Infanta Isabella Clara Eugenia de Spania (12 august 1566 – 1 decembrie 1633) a fost fiica regelui Filip al II-lea al Spaniei (1527–1598) și a celei de-a treia soții a acestuia,

³ Léon Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges au Moyen Âge*, vol. I-II, Bruxelles, 1902.

⁴ F. Boucher, *Histoire du costume en Occident*, Paris, 1996.

⁵ Aceste căutări ne-au oferit constatarea unei mari asemănări fizionomice a personajului reprezentat cu alte prințese contemporane din Casa de Austria, după cum se poate observa în portretele a două dintre descendențele împăratului Ferdinand I (1503–1564), fratele lui Carol Quintul: *Portretul prințesei Maria Anna*, din anul 1604, operă a pictorului manierist elvețian Joseph Heintz cel Bătrân (1564–1609); respectiv *Portretul prințesei Anna de Austria*, din același an 1604, operă a pictorului manierist german Hans Von Aachen (1551–1615). Ambele portrete se află în colecțiile Kunsthistorisches Museum din Viena.

Maria Anna de Bavaria (1572–1616) a fost fiica lui William al V-lea cel Pios, duce de Bavaria (1548–1626), strănepoată a împăratului Ferdinand I, soția împăratului Ferdinand al II-lea (1578–1637) și mama împăratului Ferdinand al III-lea (1608–1657).

Anna de Austria (1585–1618) a fost fiica lui Ferdinand de Tyrol (1529–1595), nepoată a împăratului Ferdinand I și soția împăratului Mathias (1557–1619).

⁶ S. Bruno, *Rubens e la pittura fiamminga nel Secolo d'oro*, Florența, 2007, p. 162–165.

Elisabeta de Valois (1545–1568), nepoata împăratului Carol Quintul (1500–1558) și a regelui Henric al II-lea al Franței (1519–1559). A fost fiica preferată a regelui spaniol, cea care i-a stat alături până la moarte și singura persoană căreia Filip al II-lea i-a permis să-l ajute în munca sa. Logodită în copilărie cu împăratul Rudolf al II-lea (1552–1612), infanta a așteptat mai bine de 20 ani până când controversatul suveran a declarat că nu avea de gând să se căsătorească vreodată⁷. A fost logodită cu fratele mai mic al împăratului, Ernest de Austria (1553–1595). Moartea acestuia a condus la căsătoria târzie, la 33 de ani, pe 18 aprilie 1599, la Valencia, cu vărul ei, arhiducele Albert de Austria (1559–1621), fratele foștilor ei logodnici. Îi aduce drept zestre Țările de Jos pe care le vor guverna împreună, urmare a actului de cesiune a suveranității asupra acestei provincii semnat de regele spaniol Filip al II-lea la 6 mai 1598. Au avut împreună trei copii: Filip (1605), Albert (1607) și Anna Mauritia care au murit la vârste fragede. Guvernarea arhiducilor Albert și Isabella marchează o perioadă importantă în istoria Țărilor de Jos, când, după patru decenii de războaie civile se stabilește pacea iar cuplul izbuteste să restabilească autoritatea Casei de Habsburg asupra provinciei. Pe fondul unei marcante prosperități economice, Isabella și Albert au încurajat dezvoltarea artistică a zonei, sprijinind crearea barocului flamand. Patronajul lor asupra unor artiști precum Pieter Paul Rubens (1577–1640), Otto Van Veen (1556–1629), Wenceslas Cobergher (1561–1634), Pieter Brueghel cel Tânăr (1565–1636), Jan Brueghel cel Bătrân (1568–1625), Frans Pourbus cel Tânăr (1569–1622), a marcat începutul *epocii de aur* a artei flamande în sudul Țărilor de Jos și a făcut din curtea de la Bruxelles unul din cele mai importante centre artistice din Europa. Blândă, inteligentă și pioasă, Isabella a sprijinit reforma catolică, a reconstruit și a redecorat biserici iar Universitatea Louvain a devenit una din primele universități ale lumii catolice. După moartea arhiducelui Albert, infanta intră în Ordinul Clariselor dar va continua să guverneze provincia în numele regelui Spaniei Filip al IV-lea (1605–1665). Odată cu moartea ei, în lipsa unor moștenitori direcți, Țările de Jos trec din nou sub autoritate spaniolă.⁸

Contesă de Burgundia și contesă de Charolais, guvernatoare a Țărilor de Jos, infanta Isabella Clara Eugenia de Spania a lăsat în urmă un număr ridicat de portrete realizate de autori celebri, care o înfățișează de-a lungul întregii sale vieți. Sunt imagini înduioșătoare din copilărie unde apare alături de sora sa mai mică, Catalina Micaela (1567–1597), pictate de Alonso Sánchez Coello în 1570 și 1571 sau portrete de tinerețe și de maturitate realizate de Sofonisba Anguissola, de Frans Pourbus cel Tânăr sau de Pieter Paul Rubens. În multe dintre acestea infanta apare alături de soțul ei, Albert. Există chiar și un portret al Isabellei de Spania în straie călugărești realizat de Rubens înspre finele vieții infantei, prin 1625.

Muzeul de Artă din Cluj-Napoca are în patrimoniul său *Portretul arhiducelui Albert de Austria* (fig. 2) realizat de „imitatorul lui Antonio Moro”.⁹ Portretul este pictat în ulei pe panou de stejar, are dimensiunile 64,5 × 50 cm și prezintă o inscripție în colțul din stânga, sus, cu litere aurii: *ALBERT. D.G./ ARCHIDVX. AUST. [Albertvs Dei Gratia Archidvx*

⁷ Nu se cunosc cu exactitate cauzele care au provocat ruptura logodnei cu infanta, însă se pare că refuzul încăpățânat al căsătoriei cu Isabella se datora în parte și aversiunii puternice pe care Rudolf al II-lea o nutrea față de Filip al II-lea, aversiune iscată în urma sejurului petrecut în tinerețe la curtea Spaniei de viitorul împărat.

⁸ Andrew Wheatcroft, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu*, București, 2003; Joseph Pérez, *L'Espagne de Philippe II*, Paris, 1999; Ivan Cloulas, *Philippe II*, Paris, 1992.

⁹ Conform registrelor de inventar, tabloul *Portretul arhiducelui Albert de Austria* realizat de „imitatorul lui Antonio Moro” a intrat în colecțiile Muzeului de Artă din Cluj prin „transfer de la Sfatul Popular al orașului Cluj” în anul 1952 și a fost inventariat la nr. MA 181.

Austriae].¹⁰ Arhiducele este prezentat din față, întors pe trei sferturi spre privitor, cu chipul încă tânăr, barba și mustața blonde, sprâncenele rare și ochii expresivi. Figura este marcată fin de amprenta fizionomică a familiei de Habsburg, prognatismul, cu buza inferioară ușor răsfrântă în exterior. La gât poartă colanul Ordinului *Lâna de Aur* și o coleretă dantelată în mai multe straturi. Este îmbrăcat într-o armură neagră de paradă, bogat ornamentată cu motive aurii și cu panglici roșii de catifea. Pe fiecare umăr al armurii este redată în medalion oval perlat stema Casei de Habsburg, un leu rampant limbat cu coada încovoiată. Pe piept apare un medalion oval cu acvila bicefală imperială limbată având coroană deschisă cu trei fleuroane deasupra capetelor. De-o parte și de alta a stemei imperiale, armura este împodobită cu câte un medalion având bustul spre dreapta al unui bărbat în armură și cu cască pe cap. Pe brațul stâng arhiducele poartă o panglică lată din catifea roșie legată cu fundă, semn al atașamentului romantic față de o doamnă din înalta societate, probabil soția sa. Caracterul aristocratic al efigiei, fundalul negru, cromatica sobră sau eleganța coleretei sunt elemente care se regăsesc în ambele portrete păstrate la Cluj. Imaginea arhiducelui seamănă și ea izbitor cu cea din portretul de la Muzeul Groeninge din Bruges, realizat de Frans Pourbus cel Tânăr, confirmând identitatea personajului reprezentat: Albert de Austria (15 noiembrie 1559 – 13 iulie 1621), descendent al Casei de Habsburg, arhiduce de Austria, coregent al Țărilor de Jos Habsburge, duce de Brabant, Burgundia, Guelders, Limburg, Lothier și Luxemburg, conte de Artois, Flandra, Hainault și Namur. Supranumit Albert cel Cuvios, Albert (Albrecht) de Austria era unul dintre numeroșii¹¹ copii ai împăratului Maximilian al II-lea și al Mariei de Austria, nepot al lui Ferdinand I și al lui Carol Quintul. Beneficiind de o solidă educație spaniolă, Albert a fost sortit inițial carierei ecleziastice, precum mulți dintre mezinii familiilor de vază, devenind arhiepiscop de Toledo în 1577. A preluat guvernarea Țărilor de Jos după moartea fratelui său Ernest de Austria survenită în 1595, dovedindu-se un suveran destoinic. La momentul la care i s-a cerut să se căsătorească cu verișoara sa, Isabella de Spania, în 1598, era cardinal, însă a fost trecut la statutul de laic cu papa Clement al VIII-lea i-a acordat permisiunea să se căsătorească.¹²

Antonio Moro, sir Anthony More sau Anthonis Mor van Dashorst (1516/1519–1576/1577) a fost un pictor olandez, ucenic al lui Jan van Scorel, care s-a născut la Utrecht, a lucrat în Anglia, Germania, Italia, Portugalia, Spania și s-a stins din viață la Antwerpen. A fost un portretist de mare succes, înnobilit de regina Angliei pentru portretul pe care i l-a făcut, *Portretul reginei Maria Tudor* (Prado, Madrid, 1554). A influențat puternic dezvoltarea portretului aristocratic în Spania unde l-a avut drept elev pe Alonso Sánchez Coello, autorul de mai târziu al unora dintre portretele infantei Isabella Clara Eugenia de Spania. Neconcordanța cronologică dintre perioada vieții lui Antonio Moro și cea a arhiducilor îl exclude dintre posibili autori ai portretelor. Opera sa a influențat însă activitatea lui Frans Pourbus cel Tânăr, pictorul căruia îi sunt atribuite lucrările de la Bruges, fie direct, fie prin intermediul creației lui Alonso Sánchez Coello, astfel încât eticheta de „imitatorul lui Antonio Moro” nu este întrutotul nejustificată.

Frans Pourbus cel Tânăr, autorul portretelor aflate la Muzeul Groeninge din Bruges s-a născut la Antwerpen în 1569, într-o adevărată dinastie de pictori flamanzi, tatăl său fiind Frans Pourbus cel Bătrân (1545–1581), bunicul patern Pieter Pourbus (1523–1584) iar

¹⁰ *Albert, prin Grația lui Dumnezeu arhiduce al Austriei.*

¹¹ Maximilian al II-lea și soția sa Maria de Austria au avut 16 copii dintre care doar 10 au supraviețuit.

¹² Jean Béranger, *Istoria Imperiului Habsburgilor. 1273–1918*, București, 2000; Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. I-II, București, 1997.

mama sa fiica sculptorului și arhitectului Cornelis Floris de Vriendt (1514–1575). Înscris în breasla pictorilor din Anvers la 1591, Frans Pourbus cel Tânăr a fost puternic influențat de stilul pictorilor curții spaniole Anthonis Mor van Dashorst, Alonso Sánchez Coello¹³ și Juan Pantoja de la Cruz¹⁴, pictori renumiți pentru precizia extremă în redarea fizionomică și atenția meticuloasă asupra detaliilor, dar și pentru respectarea riguroasă a etichetei de la curte. S-a bucurat de o carieră strălucită activând la curtea regenților spanioli ai Țărilor de Jos de la Bruxelles și la curtea ducelui de Mantua, Vincenzo de Gonzagua. A fost pictorul oficial al reginei Franței Maria de Medici și mai apoi al regelui Ludovic al XIII-lea, la curtea de la Paris. Considerat un vârf al generației sale prin calitatea excepțională a portretelor sale care l-au făcut renumit în întreaga Europă, a lăsat în urmă și câteva pânze cu subiecte religioase. Stilul său este caracterizat de combinația reușită dintre maniera flamandă și cea spaniolă. Pentru cuplul Isabella Clara Eugenia de Spania și Albert de Austria, Frans Pourbus cel Tânăr a realizat o serie de portrete care *s-au răspândit prin intermediul copiilor*. Extrem de apreciat de monarhia franceză, pictorul a fost naturalizat francez și a avut propriul atelier, *bottega*, la Luvru unde a format o serie de ucenici. S-a stins din viață la Paris, înmormântat fiind pe 19 februarie 1622 în Biserica Augustinilor din Saint-Germain des Prés, faubourg-ul în care locuia.¹⁵

Nu este lipsit de interes faptul că din aceeași serie de portrete ale arhiducilor atribuite atelierului lui Frans Pourbus cel Tânăr s-au păstrat variante asemănătoare în patrimoniile Rijksmuseum Amsterdam (*Isabella Clara Eugenia de Habsburg* și *Albertus de Habsburg*, atelierul lui Frans Pourbus cel Tânăr, ulei pe cupru, cu dimensiunile de 28,5 × 22,5 cm fiecare) respectiv Museo Municipal de Vigo, Spania (*Portretul arhiducesei Isabella* și *Portretul arhiducelui Albert*, autor Frans Pourbus cel Tânăr, ulei pe panou, cu dimensiunile de 70 × 55 cm fiecare). Atitudinea, vestimentația și bijuteriile arhiducilor sunt asemănătoare în cele patru serii de efigii păstrate la muzeele din Amsterdam, Bruges, Cluj și Vigo. Se consideră că Rubens a adoptat și el acest prototip în realizarea primului dintre portretele ce le-a făcut arhiducilor, la 1609–1615 (*Portretul infantei Isabella* și *Portretul arhiducelui Albert* păstrate și ele în două serii, una la Londra, National Gallery și alta la Viena, Kunsthistorisches Museum). Aprecierea paralelă a portretelor confirmă faptul că cele două tablouri aflate în patrimoniul muzeelor clujene fac parte din seria portretelor de aparat ale celor doi arhiduci atribuite formal atelierului lui Frans Pourbus cel Tânăr, serie ale căror prototipuri se află la Muzeul Groeninge din Bruges. Similitudinea este evidentă: întâlnim aceeași imagine îngrijită și atitudine hieratică, cu nuanțarea mai blândă a expresiei personajelor în cazul portretelor din Bruges. În ambele serii este folosită o gamă cromatică reținută dar cu accente diferite, un colorit mai întunecat la portretele păstrate la Cluj și tonuri mai strălucitoare, cu reflexe transparente care creează o contrastantă delimitare de fondul negru în imaginile aflate la Bruges. Suprafețele detaliate și lustruite în maniera nordică, eticheta formală și manierismul convențional certifică amprenta lui Frans Pourbus cel Tânăr asupra celor două picturi din muzeele clujene, *Elisabetha de Brabant* și *Portretul arhiducelui Albert de Austria*, realizate probabil în atelierul pictorului. Rămâne în seama

¹³ Alonso Sánchez Coello (1531–1588) a fost unul dintre precursorii marii tradiții spaniole în arta portretului, elevul lui Anthonis Mor van Dashorst și pictorul oficial al regelui Filip al II-lea.

¹⁴ Juan Pantoja de la Cruz (1553–1608) a fost elevul lui Alonso Sánchez Coello și succesorul său la curtea Spaniei, unde a devenit pictorul oficial al regelui Filip al III-lea în 1596.

¹⁵ Silvia Bruno, *Rubens e la pittura fiamminga nel Secolo d'oro*, Florența, 2007, p.20, p. 162–165, p. 301–302; Kervyn de Volkaersbeke, *Les Pourbus*, în *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1870; R. Goosens, *Les flamands à Paris*, în *Septentrion*, 3, 1984, p. 51–56.

unor ulterioare investigații științifice detaliate stabilirea exactă a paternității portretelor de la Cluj, singurele în măsură să certifice dacă picturile au fost într-adevăr realizate în atelierul lui Frans Pourbus cel Tânăr sau dacă ne confruntăm cu copii mai târzii ale operelor sale.

PORTRAITS ARISTOCRATIQUES DE XVIÈME ET XVIIÈME SIÈCLE
DANS LES PINACOTHÈQUES DU CLUJ :
ELISABETHA DE BRABANT ET ALBERT D'AUTRICHE

Un papier sur l'identité et l'auteur d'un portrait formellement connu sous le nom *Elisabetha de Brabant*, collections de *Musée National d'Histoire de Transylvanie Cluj*. Dans le procès de recherche l'un des plus importants aspects c'est l'étude des costumes et des bijoux. L'étude des séries des portraites similaires ont clarifié l'énigme. La présence d'un portrait-pendant, *Albert d'Autriche* (collections de *Musée d'Art Cluj*) confirme: le portrait est une image de l'infante Isabelle d'Espagne, œuvre de l'atelier de Frans Pourbus le Jeune. L'infante Isabelle Clara Eugénie d'Espagne était la fille de Philippe II d'Espagne et de sa troisième épouse Elisabeth de Valois ; à l'occasion de son mariage 1599 avec son cousin Albert de Habsbourg reçoit en dot le gouvernement des Pays-Bas, quelle partage avec son mari. Le couple installe sa cour à Bruxelles et s'entoure d'artistes comme Pieter Paul Rubens Otto Van Veen, Wenceslas Cobergher, Pieter Brueghel le Jeune, Jan Brueghel l'Ancien, Frans Pourbus le Jeune.

Fig. 1 Portretul aflat în colecția M.N.I.T. Cluj-Napoca

Fig. 2 Portretul lui Albert de Austria. Colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca

FOTOCERAMICĂ ÎN COLECȚIILE DE ARTĂ DECORATIVĂ ALE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

În colecția de bunuri culturale din porțelan deținută de Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei un loc aparte îl ocupă opt piese de *fotoceramică*, datate în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Obiectele în discuție provin din colecțiile fostului Muzeu de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj, instituție culturală maghiară care a funcționat între anii 1892–1902 și al cărei patrimoniu a ajuns în proprietatea muzeului nostru în anul 1976.¹

Din cercetări anterioare nepublicate, întreprinse de regretata muzeografă Ana-Maria Ardos, reputat specialist în domeniul artelor decorative, deținem date care scot în evidență valoarea istorico-documentară deosebită a acestor piese. În opinia autoarei amintite, caracterul deosebit al celor opt obiecte de porțelan se datorează nu numai faptului că ele provin din renumita fabrică de porțelan a lui Vilmos FISCHER, din Cluj, ci și împrejurării că fotografiile au fost aplicate pe obiectele respective, după toate indiciile, în cabinetul faimosului fotograf clujean Ferenc VERESS.

Cercetări mai recente vin să întărească opiniile Anei-Maria Ardos. În această direcție, putem cita un studiu semnat de Beatrix Cs. Lengyel, șefa Secției de Fotografii Istorice a Muzeului Național Maghiar din Budapesta, publicat în *Folia Historica* din anul 1993.²

Parcurgând mai multe publicații din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (*Kelet, Fényképzéseti Lapok, Magyar Polgár*), Beatrix Lengyel ajunge la concluzia potrivit căreia colaborarea celor doi artiști clujeni poate fi demonstrată atât prin coroborarea datelor biografice ale acestora, cât și prin faptul că numele lor sunt menționate laolaltă cu ocazia mai multor expoziții industriale naționale din epocă.

Vilmos Fischer a fost fiul lui Mauriciu Fischer, proprietarul renumitei fabrici de porțelanuri de la Herend, din Ungaria, întemeiată în prima jumătate a secolului al XIX-lea.³

¹ Pentru Muzeul de Relicve ale Revoluției de la 1848–49 din Cluj vezi Melinda Mitu., *Date cu privire la istoria Asociației și a Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, 35–36, II/Istorie, 1999, p. 359–368.

² Beatrix Cs. Lengyel, *Kemény Gábor portréja Veress Ferenc fotokerámiáján* [Portretul lui Gábor Kemény în fotoceramica lui Ferenc Veress], în *Folia Historica*, 1993, vol. XVIII, p. 273–287.

³ Fabrica de porțelanuri de la Herend a fost înființată în prima jumătate a secolului al XIX-lea, de către Josef Stingl, fiind apoi preluată, în anul 1839, de către Mauriciu Fischer. Acesta a produs porțelanuri de factură neobarocă, ajungând ca în anul 1842, respectiv în 1845, porțelanurile lui Fischer să fie prezente deja la expozițiile industriale din Ungaria și Viena. Datorită succeselor repetate de la expozițiile internaționale de la Londra (1851 și 1855), Paris (1867) și Viena (1873), fabrica a dobândit un renume mondial, iar Mauriciu Fischer a fost recompensat cu *Meritul de onoare* la Paris, precum și cu mai multe decorații imperiale. În anul 1867, după succesul produselor sale la expoziția internațională de la Paris, a fost înnobit de către împăratul Franz Joseph. Apud: *Magyar*

Vilmos Fischer a activat în fabrica tatălui său încă din copilărie. După studii intense în domeniul ceramicii, efectuate la Paris, Fischer cel tânăr a continuat tradiția familiei, prin deschiderea unei filiale a fabricii Herend la Cluj, în anul 1874. Aceasta fusese mai mult un depozit de porțelanuri albe, aduse de la Herend sau din Cehia, Vilmos Fischer și meșteșugarii săi aducându-și contribuția mai mult în ceea ce privește pictarea și decorarea produselor finite, albe. Decoratorul clujean a devenit o personalitate marcantă a activității industriale ardeleni, ajungând să reprezinte acest domeniu de activitate la expoziția milenară a Ungariei, din 1896. Vilmos Fischer a fost și cel care a pus bazele comunității mozaice clujene de rit neolog, fiind primul președinte al acesteia. Sub oblăduirea sa a fost ridicată și Sinagoga Neologă din Cluj, situată pe str. Horea nr. 21.⁴

În ceea ce îl privește pe fotografii *Ferenc Veress*, acesta este considerat atât în literatura de specialitate cât și în monografiile Clujului drept un deschizător de drumuri – lui îi datorăm deschiderea primului cabinet fotografic din Ardeal, în anul 1853 –, un expert remarcabil în mai toate tehnicile fotografice ale vremii (mărirea, stereofotografia, fotografia în culori etc.). Așa s-a întâmplat și în cazul fotoceramicii, procedeu fotografic⁵ care a apărut în Transilvania pe la finele secolului al XIX-lea și care a fost practicat aici aproape în exclusivitate de către Veress.⁶

Fotografii clujean a avut ocazia să vadă piese de fotoceramică în anul 1855, la expoziția internațională de la Paris. Fotografiile puteau fi aplicate pe toate tipurile de vase din porțelan: platouri, farfurii, casete de bijuterii, servicii de ceai și cafea, vase, medalioane. Întors în țară, el a depus toate eforturile pentru a-și însuși acest procedeu, cu ajutorul literaturii de specialitate din spațiul german sau francez, ajungând să obțină primele succese în anul 1876. Obiectele sale de fotoceramică vor fi expuse în cadrul expozițiilor naționale de artă industrială de la Szeged, din 1876, și Székesfehérvár, din 1879.⁷

Anul 1876 va constitui și momentul în care numele lui Veress a fost asociat pentru prima dată cu cel al lui Fischer. Lăudând colecțiile de porțelanuri ale lui Fischer, etalate în cadrul expoziției de la Szeged, presa vremii atrage atenția și asupra „fotografiilor puse pe porțelan de către Veress Ferenc, care sunt unice în această categorie nu numai în cadrul expoziției, ci și în întreaga țară”.⁸

Referitor la importanța fotoceramicii, Veress a scris, între anii 1882–1884, câteva articole publicate în revista *Foi Fotografice (Fényképészeti Lapok)*, pe care o redacta și edita chiar el.⁹ În aceste scrieri, Veress își exprimă părerea că „fotoceramica se constituie din

Zsidó Lexikon [Lexiconul Evreilor din Ungaria], 1929, în red. lui Péter Újvári, *sub voce*; Anna Gergely, *Adalékok Hevesy György családtörténetéhez* [Date cu privire la istoria familiei Hevesy György], în *Fizikai Szemle*, 1999/7, p. 267. Pentru Vilmos Fischer vezi și *Erdélyi írók és művészek almanachja* [Almanahul scriitorilor și artiștilor ardeleni], Budapesta – Cluj, Ed. Révai, 1892, p. LII.

⁴ Apud *Magyar Zsidó Lexikon*, *sub voce*; Anna Gergely, *op. cit.*, p. 267.

⁵ Fotoceramica este un procedeu tehnic constând în imprimarea fotografiei pe o suprafață de porțelan la temperaturi foarte ridicate. În felul acesta, imaginea dobândește o rezistență nelimitată în timp. Vezi Ferenc Veress, în *Fényképészeti Lapok*, 1882, nr. 2, p. 28.

⁶ *Kelet* [Răsărit], 1876, nr. 166, p. 653. Apud Beatrix Cs. Lengyel, *op. cit.*, p. 282.

⁷ Beatrix Cs. Lengyel, *op. cit.*, p. 282. Pentru experimentele sale în domeniul fotoceramicii vezi și Imre Fejős, *Fényképészetünk első virágkora (1855–1885)* [Prima epocă de înflorire a fotografiei noastre (1855–1885)], în *Folia Archaeologica*, nr. X (1958), p. 219.

⁸ Apud Beatrix Cs. Lengyel, *op. cit.*, p. 282.

⁹ Vezi, de exemplu, *Fényképészeti Lapok*, 1882, nr. 2, p. 28–29; nr. 4, p. 60–61; nr. 7, p. 113–115; nr. 9, p. 148–151; nr. 11, p. 182–184; nr. 12, p. 204–209; 1883, nr. 7, p. 144–146; nr. 9, p. 184–186; nr. 11, p. 220–221; nr. 12, p. 253–254; 1884, nr. 7, p. 137–138; nr. 9, p. 175–178; nr. 11, p. 217–218.

unirea tuturor domeniilor pyrofotografiei cu tehnica picturii pe porțelan. Fotoceramistul știe nu numai să fotografieze imagini de orice fel pe vase din diferite materiale, ci să le și decoreze (cu culori sau cu vopsea aurie) și, în final, să ardă vasele pe care a aplicat fotografiile”.¹⁰

*

Pe baza datelor biografice referitoare la Vilmos Fischer și Ferenc Veress, precum și a articolelor din ziarele contemporane, care relatau despre activitatea celor doi artiști din Cluj, putem concluziona că, deși nu dispunem de un document oficial care să ateste colaborarea lor, această colaborare exista cu siguranță. Atât Fischer cât și Veress erau membri de vază ai comunității clujene și experți notorii – aproape singulari – în domeniile pe care le practicau. Iar faptul că fabrica Fischer furniza porțelanuri albe pentru experimentele de fotoceramică ale lui Veress, care în cabinetul său fotografic avea montate cuptoare speciale pentru arderea fotografiilor, este cât se poate de plauzibil, în acest fel realizându-se o serie de piese deosebit de valoroase.

De altfel, așa cum era firesc în Clujul epocii respective, Fischer și Veress s-au cunoscut personal, lucru dovedit și prin faptul că printre clișeele pe sticlă realizate de fotografii clujean, la finele secolului al XIX-lea, se pot regăsi și fotografiile soților Fischer.¹¹

Un ultim aspect asupra căruia vom stărui se leagă de fotografiile propriu-zise de pe obiecte, acestea redând imaginile unor personalități importante ale Revoluției maghiare de la 1848–49, precum și ale altor personaje binecunoscute ale culturii și vieții politice maghiare din secolul al XIX-lea.

Bunurile culturale cu imaginea unor fruntași maghiari ai Revoluției de la 1848 au fost selectate și expuse în cadrul expoziției temporare *Rememorând Revoluția. 1848–2008*,¹² organizată în anul 2008, cu ocazia aniversării a 160 de ani de la izbucnirea Revoluției de la 1848 în Transilvania. Astfel, amintim două tăvi cu fotografia lui Lajos Kossuth, o cană cu imaginea lui Sándor Teleki, un postament cu portretele lui Lajos Kossuth, Lajos Batthyányi, Iosif Bem și Sándor Petőfi și o farfurie cu imaginile celor 13 generali martiri executați la Arad.

Confecționarea unor asemenea vase decorative în a doua jumătate a secolului al XIX-lea era prețuită de toate categoriile sociale ale maghiarimii și se poate explica prin cultul eroilor promovat de ideologia romantică și naționalistă din perioada respectivă. Eroii de odinioară ai Revoluției de la 1848 erau situați în centrul panteonului maghiar, iar fiecare “patriot adevărat” era dornic să plaseze inclusiv în intimitatea casei sale portrete ale acestora, fie ele tablouri propriu-zise, fie doar simple obiecte decorative din ceramică sau metale prețioase, cu imagini aplicate.

Porțelanuri de aceeași natură sunt și două vase decorate cu portretul contelui Gyula Andrassy, respectiv al pictorului Miklós Barabás, provenite tot din colecțiile Muzeului de Relicve.

Înainte de a trece la prezentarea acestor obiecte de artă decorativă, trebuie să subliniem faptul că ele constituiau și în epoca în care au fost confecționate piese rare,

¹⁰ Ferenc Veress, *A gyakorlati photocheramikáról* [Despre fotoceramica practică], în *Fényképészeti Lapok*, 1882, nr. 7, p. 115.

¹¹ Vezi clișeele pe sticlă M 10.018 (Vilmos Fischer) și M 10.127 (soția lui V. Fischer).

¹² Deschisă în perioada 28 mai – 29 iunie 2008, la sediul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Expoziția a mai fost deschisă la Muzeul de Istorie din Gherla, în perioada august 2008 – februarie 2009, și la Muzeul *Tarisznyás Márton* din Gheorgheni (jud. Harghita), în perioada 15 martie – 30 mai 2009.

originale, elementele de rezistență ale oricăror expoziții dedicate artei porțelanului. Datorită rarității, dar și calităților lor estetice deosebite, piesele de fotoceramică de la răscrucea secolelor XIX și XX se bucură și în epoca noastră de o prețuire specială. Ele figurează la loc de cinste atât în cadrul expozițiilor temporare de artă decorativă, cât și în cadrul altor expoziții tematice, îndeosebi datorită imaginilor pe care le poartă, așa cum s-a întâmplat și în cazul sus-amintitei expoziții aniversare dedicate Revoluției de la 1848 în Transilvania.

Tavă decorativă (figura nr. 1)

Tavă de porțelan cu fotografia lui Lajos Kossuth, liderul revoluției maghiare de la 1848. Ea a fost realizată la Torino, ultima etapă a exilului revoluționarului maghiar. Fotografia îl înfățișează pe Kossuth la bătrânețe și a fost dăruită chiar de acesta căpitanului János Dobos, aflat în vizită la Torino, în fruntea delegației orașului Cegléd, din Ungaria. Sub fotografie se poate vedea numele cabinetului fotografic din Torino (*Ambrosetti*) și dedicația lui Kossuth. Mai târziu, fotografia a fost aplicată pe vasul de porțelan prin metoda pyrofotografiei.

Tava este pictată de mână, având un chenar auriu și ornamente florale stilizate de culoare albastră și verde.

Lungime: 25 cm; lățime maximă: 15 cm; grosime: 4 cm.

(Nr. Inv. M 6757)

Tavă decorativă (figura nr. 2)

Tavă de porțelan trifolică cu medalioane-portrete. În centrul piesei aceeași fotografie a lui Lajos Kossuth ca în figura nr. 1, precum și imaginile altor trei foști revoluționari maghiari.

Tava este pictată de mână; chenar aurit, ornamente vegetale într-o gamă foarte variată de culori (mov, galben, verde și maro).

Lungime: 26 cm; lățime maximă : 30 cm.

(Nr. inv. M 6757)

Cană decorativă (figura nr. 3)

Cană de porțelan cu fotografia contelui Sándor Teleki, la bătrânețe. La izbucnirea Revoluției de la 1848, contele Teleki era căpitan al regiunii Chioarului. Mai târziu a fost numit de către generalul Iosif Bem inspector al armatei revoluționare maghiare din Transilvania. A fost prins la Șiria și întemnițat la Arad, împreună cu cei treisprezece generali condamnați apoi la moarte de către autoritățile austriece. Teleki va scăpa însă de execuție și va fi eliberat în cursul aceluiași an. Mai târziu, contele Teleki a ajuns să colecționeze o serie întreagă de «relicve» ale Revoluției de la 1848. El a donat Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 fragmente din spânzurătorile celor treisprezece generali executați în cetatea Aradului, în 6 octombrie 1849.

Fotografia contelui Teleki este amplasată în mijlocul piesei, într-un loc delimitat de două linii aurii, ieșite în relief. Imaginea este înconjurată de ornamente vegetale, spice de grâu, flori de câmp, de diverse culori (verde, mov).

Înălțime: 13 cm; diametru: 10 cm.

(Nr. inv. M 6759)

Postament decorativ (figura nr. 4)

Postament de ghips cu patru coloane și patru medalioane de porțelan. În fiecare medalion se află un portret al unui fruntaș revoluționar de la 1848 (contele Lajos

Batthyányi, prim-ministru în primul guvern independent maghiar de la 1848 ; Lajos Kossuth ; generalul Iosif Bem și poetul revoluționar Sándor Petőfi).

Diametru soclu: 7 cm; înălțime totală: 13,5 cm.

(Nr. inv. M 6760)

Farfurie decorativă (figura nr. 5)

Farfurioară de porțelan, pictat de mână, cu portretele *Generalilor maghiari de la 1848–49* (inscripționate în limba maghiară). Printre aceștia se află și cei 13 generali-martiri executați la Arad. În mijlocul fotografiei se află o figură alegorică feminină (probabil Ungaria revoluționară la 1848–49).

Porțelan alb, ornamente aurii și albastre, motive vegetale stilizate.

Diametru: 15 cm.

(Nr. inv. M 6761)

Vază decorativă (figura nr. 6)

Vază decorativă de porțelan, cu portretul contelui Andrassy Gyula. Contele Andrassy a fost cel dintâi prim-ministru maghiar al regimului politic dualist austro-ungar. În epocă, una dintre temele favorite ale imaginarului colectiv maghiar era presupusa sa relație amoroasă cu împărăteasa Elisabeta, soția împăratului Franz Joseph.

Vaza are o cromatică bogată, fiind pictată de mână, cu motive vegetale de culoare albastră, verde, albă și galbenă, pe un fond albastru.

Înălțime: 22 cm; diametru: 10 cm.

(Nr. inv. M 6758)

Vază decorativă (figura nr. 7)

Vază cu două torți, din porțelan, cu portretul unui bărbat (probabil un fost revoluționar maghiar).

Gamă cromatică variată: roz, albastru, negru, cu ornamente vegetale stilizate aurii. Pe fundul vazei se află inscripția: *Veress F. műtermiből. Kolozsvárt* [Din cabinetul lui Veress F. Cluj].

Înălțime: 21 cm; diametru: 12 cm.

(Nr. inv. M 6762)

Vază decorativă (figura nr. 8)

Vază decorativă cu portretul pictorului Miklós Barabás, autor al mai multor tablouri istorice de factură romantică. A fost primul pictor care a imortalizat membrii guvernului independent maghiar de la 1848, precum și alți fruntași ai Revoluției maghiare.

Înălțime: 18 cm; diametrul gurii: 6 cm.

(Nr. inv. M 6762)

FOTOCERAMICS IN THE DECORATIVE ART COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

The present article presents eight items of photoceramics from the porcelain collection of the history museum in Cluj which are special not only for having been produced in Vilmos FISCHER's famous porcelain factory in Cluj, but also due to the fact that the photographs were applied on these objects most probably in the workshop of the well-known Cluj photographer Ferenc VERESS.

The items under discussion are dated to the period between the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. They were once part of the collection of the former Museum of Relics of the 1848 Revolution in Cluj, which was a Hungarian cultural institution functioning between 1892 and 1902. Its patrimony was transferred to the History Museum in 1976.

At the time they were created, the eight cultural goods constituted pieces of resistance in any porcelain-dedicated exhibition. Due to their rarity and special aesthetic qualities, the photoceramics from the turn of the century are especially cherished today. They occupy preeminent positions both in temporary exhibitions of decorative art and other thematic exhibitions, mostly due to the images they carry.

In the case of our items, the photographs decorating them depict important personalities of the Hungarian Revolution of 1848–1849 (such as Lajos Kossuth, Lajos Batthyányi, Iosif Bem, Sándor Petőfi, Sándor Teleki and the thirteen generals executed in Arad) and well-known figures of Hungarian culture and politics from the nineteenth century (count Gyula Andrássy and painter Miklós Barabás for example).

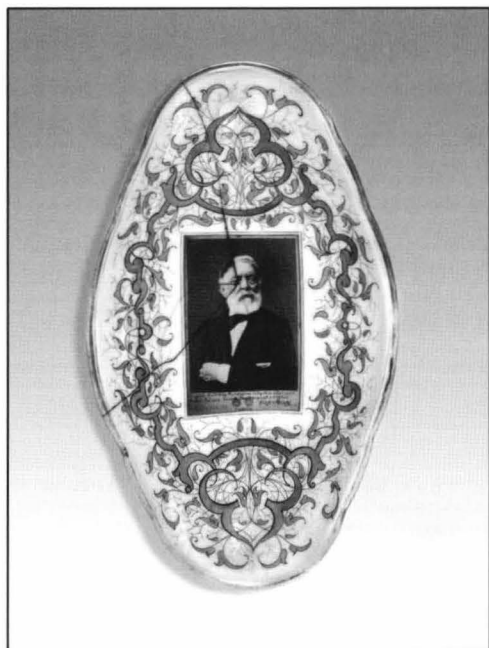

Fig. 1

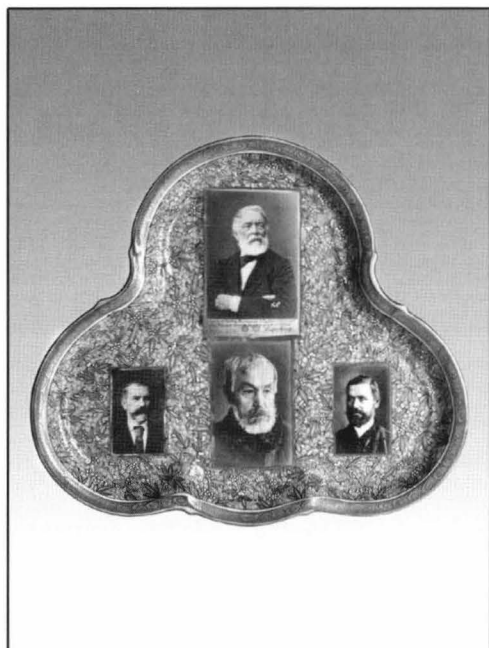

Fig. 2

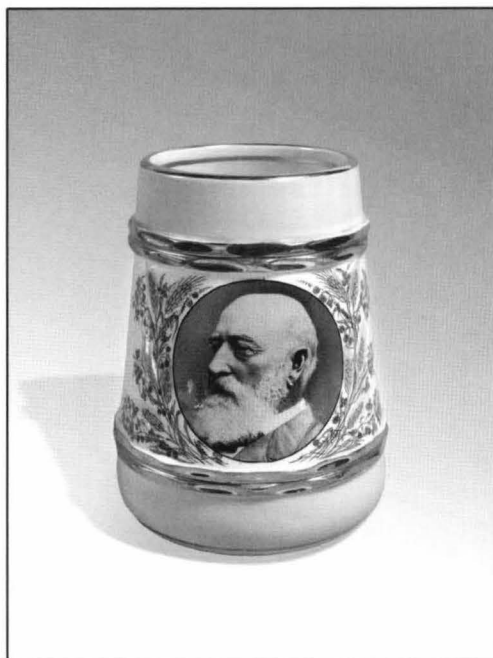

Fig. 3

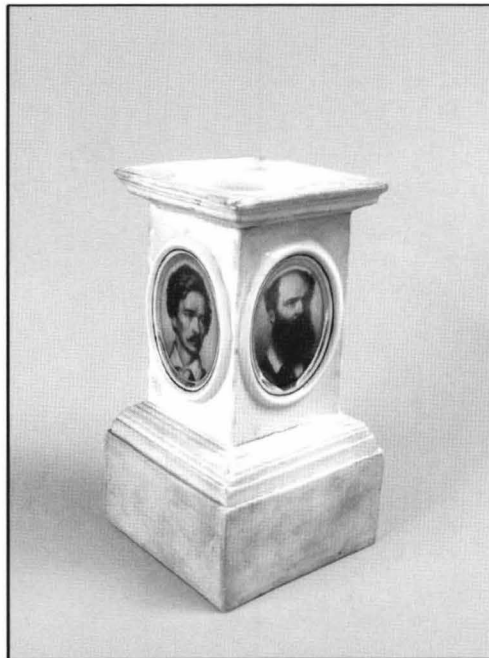

Fig. 4

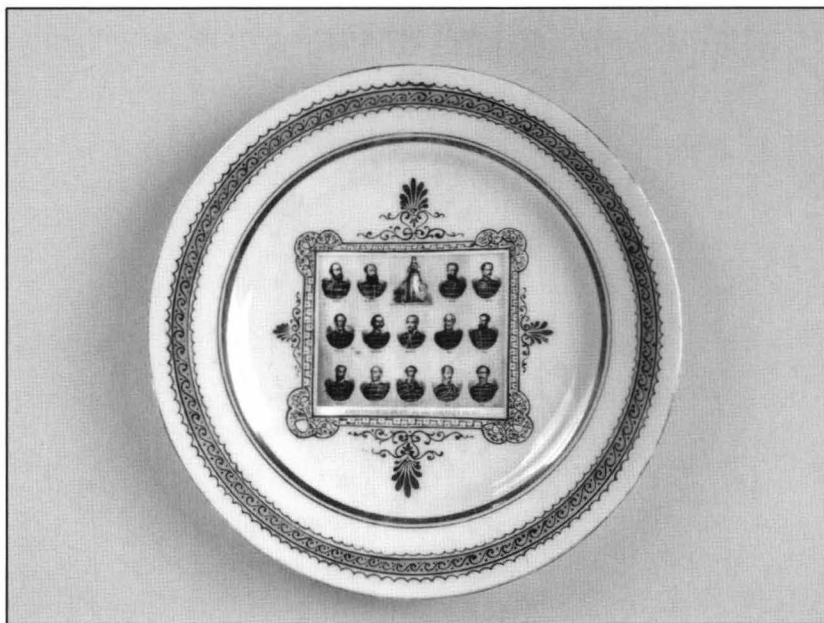

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

STRANA – IDENTITATE ROMÂNEASCĂ ÎNTRE CREDINȚĂ ȘI TRADIȚIE

Limba românilor: „este aptă a reproduce cu putere originală orice sentimente, de la cele mai drăgălașe până la sudalmele cele mai grozave; exteriorul, ce arată un spirit mlădios; eu gândesc că ceia ce exprimă acestea, aceia și este într-adevăr românul: un popor înzestrat cu calități omenesti foarte valoroase; și apoi un popor a(le) cărui calități omenesti vin la iveală într-un mod atât de perfect în privința formelor exterioare, înzestrat cu un gust estetic atât de matur – nu este acesta un material, cum numai și-l poate dori un pictor?”¹

În studiul de față am pornit de câteva constatări și întrebări care s-au născut din cercetarea creației artistului transilvănean Octavian Smigelschi. Trebuie menționat că pregătim un subiect legat de reacția presei cu privire la activitatea artistului, iar pe lângă mențiunile legate de pictura de biserică, presa contemporană artistului amintește și seriile de lucrări inspirate din viața satului ardelean, oprindu-se cu precădere asupra celor din ciclu Strana.

Ciclul de lucrări Strana nu este singura grupare tematică de lucrări care are menirea de a ilustra aspecte din viața țăranului român, ci artistul transilvănean surprinde și alte momente definitorii în lucrări reunite sugestiv în variate cicluri precum Târgul, Porțița, Boboteaza, Miruitul sau Înfirmarea. Nici una dintre aceste teme, exploatate intens la nivel de eboșă, nu s-au concretizat în lucrări finale.

Legat de abordarea acestor teme ca sursă de inspirație se ridică o serie de întrebări a căror răspunsuri vom încerca să le descoperim pe parcursul acestui studiu. O primă întrebare ar fi de ce își alege artistul ardelean ca sursă de inspirație viața satului și mai ales de ce insistă asupra unui element precum *strana*? Un alt aspect interesant de descoperit este modul în care privește artistul aspectele pe care le surprinde în aceste tipuri compoziționale și care este mesajul ascuns în spatele lor? Nu în ultimul rând am putea vedea dacă evoluția compozițională are legătură cu mesajul pe care Smigelschi dorește să-l transmită contemporanilor săi.

După cercetarea celor mai importante colecții transilvănene în patrimoniul cărora se află lucrări ale artistului, trebuie să mărturisim că nu există foarte multe lucrări terminate care să facă parte din acest ciclu, ci mai mult schițe compoziție și crochiuri în peniță sau creion. Ceea ce se apropie de o formă finită sunt mai degrabă capetele de portret, pe care Smigelschi le compune ca efigii ale imaginii țăranului român transilvănean, pătruns de mesajul religios primit la slujba de duminică. Virgil Vătășianu datează începuturile ciclurilor de lucrări având ca inspirație viața satului ardelean undeva în anul 1891, când

¹ Smigelschi, Octavian., *[Autobiografie]*, în: *Calendarul pentru popor*. ASTRA, 1934, p. 166, vezi Dorin Gogălea, *A fost o inimă de român, În căutarea izvoarelor artei autentice*, Astra, Sibiu, 2006, p. 12.

artistul se afla deja la Dumbrăveni, ca profesor de desen, și unde, presupune istoricul de artă, visează să realizeze pentru români ceea ce marele pictor Munkacsy realizase pentru maghiari, „o pictură de gen românească care să eternizeze viața și caracterul țărânului român”².

Înainte de a trece la analiza propriu-zisă și de a încerca să răspundem la cele câteva întrebări pe care le-am propus am încercat o contextualizare a acestui tip de lucrări, pentru o mai bună conturare a creației artistice a lui Octavian Smigelschi.

Cadrul general. În câteva rânduri vom încerca să trasăm schematic câteva direcții cu privire la o temă abordată frecvent la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, țăranul, exploatată intens și în literatura de specialitate care a tratat atent evoluția acesteia. Din punct de vedere tematic, țăranul, se pare că era categoria socială cea mai reprezentată în lucrările artistice în genul pictural, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX în întreg spațiul central și est european. În ierarhia temelor abordate aceste lucrări se înscriu în aria pitorescului sau a picturii de gen, cum o caracterizează Amelia Pavel, – țăranul și peisajul³. Țăranul este prezentat de cele mai multe ori în ipostaze care fac parte din ciclul vieții acestuia, la evenimente care-i marchează existența în cadrul comunității rurale: sărbători, căsătorie, înmormântare sau târg. Alteori este reprezentat în timpul muncilor agricole sau în scene pastorale. Totul se concentrează în jurul țăranului ca purtător și creator de cultură tradițională, specifică și în același timp de identitate.

În general compozițiile sunt mai statice, țăranii sunt redați cu expresii grave sau serene, armonioase și estetice. Naționalitatea celor reprezentați nu este dezvăluită de peisajul în care sunt așezate personajele ci prin intermediul costumului popular, care capătă o importanță sporită în cadrul reprezentărilor din această perioadă.

Interesul pentru țăran ca purtător de identitate se manifestă cel mai pregnant în cadrul expozițiilor cu caracter identitar legate de celebrarea unor momente importante din viața naționalităților care simțeau nevoia de a se autodefinii.

În literatură, arhitectură, lingvistică, arte plastice se poate constata existența unui program relativ comun și coerent după care s-au ghidat toate creațiile și care aveau ca singur scop redescoperirea valorilor tradiționale, a istoriei, a folclorului, a limbilor vernaculare, într-un cuvânt a unui fond cultural comun și utilizarea acestuia ca bază solidă pentru construirea noilor ideologii naționale. Acestea aveau să fie promovate prin educarea tuturor membrilor comunității, care aveau să păstreze și să se conducă după aceleași valori. Asemeni întoarcerii spre limbile vernaculare, care erau considerate ca păstrând forma cea mai curată și mai pură a limbii naționale, tot așa se remarcă și în cadrul artelor vizuale o întoarcere la folclor, la elementele populare și implicit la țăran – păstrătorul acestor adevărate valori și tradiții, și la lumea rurală ca sursă de inspirație, ca model și ca dovadă a continuității românilor, țăranii fiind legătura dintre popor și pământ. Românii transilvăneni nu făceau excepție de la această mișcare cu atât mai mult cu cât toate acestea se pliau pe un fond cultural european general care favoriza, de mai bine de câteva decenii, redescoperirea propriilor valori naționale, proiectate pe criza marilor imperii, caracterizate de conviețuirea, în cadrul unor granițe artificiale, a diferitelor etnii, care nu aveau aproape nimic în comun.

O parte importantă din procesul de producere și reproducere a ideologiei naționale îl constituie formarea unui discurs al elitelor românești atât în Regat cât și în Transilvania, cu privire la ideea de națiune, naționalitate, național⁴. Naționalismul format pe baze solide,

² Virgil Vătășianu, Octavian Smigelschi, Editura Meridiane, București, 1982, p. 29.

³ Anne-Marie Thieresse, La création des identités nationales, Europe XVIIIe – XXe siècle, Paris, 1999, p. 185.

⁴ Katherine Verdery, The production and Defense of „the Romania Nation” 1900 to World War II, American Anthropological Association, 1990, p. 81.

rămâne o caracteristică constantă în evoluția societății românești și după încheierea procesului de formare ideologică, fapt ce avantajează demersul nostru, pentru că activitatea artistului, odată caracterizată ca fiind artă cu specific național, va fi promovată nu doar pe parcursul vieții artistului ci și ulterior, programul său cu caracter general valabil fiind potrivit pentru orice tip de discurs românesc din orice perioadă istorică. Discursul ideologic, argumentele intelectuale, au fost un factor determinat prin intermediul căruia actorii sociali au influențat transformarea structurilor instituționale și relația dintre clasele sociale. Acest tip de discurs a fost favorabil pentru consolidarea ideii de stat național, dar a oferit, în același timp, o putere extraordinară unor instituții care promovau cultura, precum biserica.

Cadrul particular. Trebuie precizat că Smigelschi a făcut parte din elita tradiționalistă a Transilvaniei, nu a fost adeptul marilor schimbări radicale și fără fond, a adoptat o poziție clară și programatică cu privire la propria-i responsabilitate față de actule de creație, care nu trebuia să fie fundamental diferită de cea a premergătorilor săi însă nici nu se vroia a fi lipsită de inovație și de atingerea noilor orientări artistice europene. De aceea noutatea sa a fost una moderată, care s-a împrumutat destul de puțin din avangarda vremurilor sale și mai mult din fondul cultural tradițional al trecutului comun românesc. Artistul ardelean a excelat în pictura de biserică, unde și-a creat și un discurs ideologic destul de coerent, în care își justifică demersul și sursele de inspirație pentru crearea unei arte cu caracter național, problemă care-l preocupă încă de la începutul carierei. Contribuția sa cea mai semnificativă pentru crearea unui stil național a adus-o prin frescă de biserică, însă discursul său pictural nu s-a oprit aici.

*„Al doilea element, care trebuie să servească, drept bază unei arte, care și mai mult ar contribui la imprimarea caracterului național, este arta decorativă țărănească, care în caracterul ei general posedă eminente calități decorative și un puternic și sănătos simț coloristic”.*⁵

*„În scopul creării, pe baze istorice, a unei noi arte naționale, se impune deci dela sine o regenerare a celei tradiționale, pentru a cărei înțelegere se află și astăzi predispozițiile în mintea oricărui român, mai cu seamă a țaranului; și este vorba de o artă la înțelesul tuturor nu de una arhaistică. Al doilea element, care trebuie să servească drept bază unei arte, care și mai mult ar contribui la imprimarea caracterului național, este arta decorativă țărănească, care în caracterul ei general posedă eminente calități decorative și un puternic simț coloristic.”*⁶

Din acest punct de vedere a fost remarcat și peste Carpați, chiar de cunoscutul om de cultură Nicolae Iorga, care i-a urmărit cariera pe parcursul vieții, dar și după moartea artistului, promovându-i lucrările și mai apoi întreaga activitate, prin cataloage și expoziții comemorative. Este binecunoscut că Iorga a fost principalul exponent al curentului ideologic sămănătorist, care se înscria foarte bine pe linia tradiționalistă, ca fiind o primă reacție la modernismul european și la literatura „decadentă” care venea din exterior și influența producția românească, la sfârșitul secolului al XIX-lea. Sămănătorismul implica influența exclusiv rurală și agrariană, literatura valoroasă trebuia să reflecte viața și obiceiurile populației majoritare românești, care era formată din țărani. În același timp, oamenii de cultură trebuiau să transmită și să cultive noile direcții ideologice la nivelul maselor, reprezentanții acestui curent orientând atenția publică spre viața satului și spre

⁵ Octavian Smigelschi, *Pictura bizantină românească*, în Luceafărul, Sibiu, nr. 5, 1914.

⁶ *Ibidem*.

nevoile țăranului⁷. Țăranul era considerat ca fiind singura realitate într-o țară aflată sub influența culturii vest-europene, Nicolae Iorga susținând că în artă trebuia sacrificat criteriul estetic pentru mesajul din spatele lucrării, și că momentul artei pure nu venise încă⁸. Deși o astfel de ideologie era concepută în special pentru a stabili o serie de criterii estetice în elaborarea unei opere literare, curând și-a extins canoanele și asupra altor tipuri de creații declarația lui Iorga fiind concludentă pentru direcția pe care o ia viața culturală românească în general și în special cea din Ardeal.

Nu știm dacă pictorul Octavian Smigelschi își are ca sursă ideologică ideile sămănătoriste din Regat, și dacă a fost un adept activ al curentului lansat de Nicolae Iorga, sau dacă modul său de lucru, propriile sale idei programatice s-au suprapus foarte bine pe această ideologie, determinând o puternică susținere din partea presei și a omului de cultură. Programul ideologic al artistului este sensibil diferit de cel sămănătorist, deși în linii mari putem spune că au un număr mare de elemente comune.

Diferența mare este că Octavian Smigelschi nu respinge cunoștințele dobândite în străinătate și nici influențele stilistice provenind de acolo. Lucrările sale stau sub semnul școlii de pictură maghiare, unde artistul și-a desăvârșit educația, folosește elemente renaștentiste în pictura de biserică, ce nu erau nicidecum utilizate în pictura de tradiție românească, și abordează teme simboliste care erau specifice picturii moderne germane.

*„Fiind de convingerea, că cunoștințe cât de multe nu strică nimenui, m-am nisuit a-mi procura o cultură intelectuală cât se poate de multe lucruri bune și frumoase ce s-au produs pre terenul literaturii la toate popoarele, întru cât mi-au fost acestea accesibile prin literaturile de limbile ce le cunosc, adecă românească, nemțească și ungurească; – și după cum socotesc eu am satisfăcut scopului lor, care în prima linia este de a fi percepute și simțite”.*⁹

Totodată, în Transilvania situația ușor diferită de cea din Regat a determinat și reacții și direcții specifice, însă în același spirit. În Ardeal un factor puternic de influență ideologică era revista Luceafărul, cu o poziție adaptată realităților transilvănene, condusă fiind de oameni de cultură precum Octavian Goga, Alexandru Ciura sau Octavian Tăslăuanu. Deși la înființarea revistei aceștia se consultă cu mai experimentatul Nicolae Iorga în constituirea programului revistei, acesta nu se suprapunea neapărat percepțelor sămănătoriste ci mai degrabă avea ca zonă de interes cultura românească, aspectele naționale specifice românilor, stabilindu-și ca țel suprem unirea Transilvaniei cu România. Luceafărul a avut un rol esențial în dezvoltarea vieții culturale românești și încă din primii ani revista se declară independentă de influența curentului sămănătorist. Influența lui Ciura este simțită tot mai mult prin articole critice care adoptau o poziție față de fenomenul cultural național. Tematica abordată de revistă era variată, în dorința de a transmite cât mai multe informații populației românești din Ardeal prin studii legate de folclor, filologie, istorie și artă.¹⁰

⁷ Irina Livezeanu, *After the Great Union: Generational Tensions, Intellectuals, Modernism, and Ethnicity in Interwar Romania*, în *Nation and National Ideology, Past, Present and Prospects*, New Europe College, 2002, pp. 115–116.

⁸ I. Hagiu, *Reviste și curente în evoluția literaturii române*, ed. Didactică și Pedagogică, București, 1978, pp. 125–138.

⁹ Smigelschi, Octavian., *[Autobiografie]*, în: *Calendarul pentru popor*. ASTRA, 1934, p. 164, vezi Dorin Gogălea, *A fost o inimă de român*, În căutarea izvoarelor artei autentice, Astra, Sibiu, 2006, p. 14.

¹⁰ Pentru mai multe informații vezi Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei literare românești din Transilvania, de la începuturi până în 1918*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 162–169.

În paginile sale, revista se preocupă activ de creația lui Smigelschi dedicându-i o serie de articole ilustrate cu reproduceri după lucrările artistului transilvănean. Mai trebuie să menționăm că Smigelschi a frecventat cercuri comune cu Al. Ciura și se pare că aceștia erau chiar apropiați, Ciura fiind și cel care ține discursul funebru la moartea artistului. O prietenie se pare că-l lega pe pictor și de Ion Agârbiceanu la nunta căruia este prezent, alături de soția sa. Astfel, nu este exclus ca discursul său artistic să fie influențat mai degrabă de direcțiile promovate de editorii de la Luceafărul sibian.

Nu trebuie să uităm că artistul activează o mare parte de timp la Sibiu, care era centrul cultural al Transilvaniei antebelice, locul de naștere al ASTREI. Principiile călăuzitoare ale artistului Octavian Smigelschi se întâlnesc pe un teren comun cu cele promovate de asociația transilvăneană, care milita prin programul său, diverse aspecte importante precum: „*să ne îndulcim de limbă naționalitatea și de toate câte sunt ale românului*”, doreau „*o instruire practică a poporului*”, erau de principiul că „*numai cultura poate asigura poporului una stare mai bună*” și că „*înaintarea culturală prin studii, editarea de publicații literare, științifice și artistice, biblioteci populare, muzee, colecții, acordarea de premii și stipendii pentru specializări...*”¹¹ vor duce la propagarea culturii în sânul poporului¹². De asemenea, tot ASTRA susținea că este necesară îngrijirea însușirilor caracteristice: a limbii strămoșești, a portului și a datinilor moștenite de la înaintași. ASTRA organizează expoziții artistice, etnografice, agricole încă din 1861, unul dintre principalele scopuri fiind „*răspândirea luminii în rândurile cele mari ale poporului nostru*”¹³. Prin organele sale de presă asociația promova aceste principii iar conflictele dintre membrii acesteia au ost numeroase mai ales pe subiectul legat de caracterul publicației care, din perspectiva lui Octavian Goga, trebuia să fie una pentru popor în „*stil popular*”, cu toate că majoritatea țăranilor transilvăneni erau analfabeți. Astfel asociația va avea mai multe organe de presă, cel mai cunoscut fiind Transilvania și mai apoi Țara noastră, care apare după evenimentele din 1907, sau Foia Poporului, ultimele două având în program promovarea unui stil pe înțelesul țăranilor.

Smigelschi era apropiat de membrii ai asociației, având legături strânse cu ASTRA care-l găzduiește cu expoziții, una fiind cea din 1890, alături de Fritz Schulerus și Rober Wellman, unde participă cu peisaje în acuarelă, alta fiind în 1903, la sala Thalia, unde expune cartioanele sale realizate pentru catedrala din Blaj, și-i susține și promovează activ creația în paginile revistei sale.

Indiferent de sursa influenței pentru tematica aleasă în compozițiile sale, producția artistică a lui Smigelschi a reprezentat o noutate, și încă una de bună calitate tehnică, stilistică și conceptuală, pentru Transilvania din perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și început de secol XX.

Strana. Smigelschi constata că: „*(...) spiritul românesc se exprimă prin tot ce provine de la dânsul, prin limbă, literatură, moravuri; însă multe calități ale lui se exprimă foarte caracteristic prin exteriorul seu. Românul este grațios și ușor în mișcările sale, fără de a fi numai o frasă; armonie în forme și în culorile portului seu; iară când este urât și grotesc, niciodată nu este greoiu*”.¹⁴

Strana este un ciclu de lucrări reprezentativ pentru momentele esențiale din viața satului românesc, încărcată de simboluri și mesaje fiind creat cu scopul clar de a furniza un

¹¹ Gavril Scridon, Asociațiunea transilvană pentru literatură română și cultura poporului român și rolul ei în cultura română, teză de doctorat, Universitatea din Cluj-Napoca, Facultatea de Filologie, 1984, pp. 5–14.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 109.

¹⁴ Smigelschi, Octavian, [Autobiografie], în Calendarul pentru popor, ASTRA, 1934, p. 165

limbaj iconografic național, Smigelschi dorind să realizeze pentru români ceea ce Munkácsy¹⁵ realizase pentru maghiari – o efigie a satului și a tradițiilor cu specific național.

În linii mari ideea centrală a ciclului se concentrează în jurul unui moment specific satului românesc și surprinde comunitatea țăranilor care asistă la slujba de duminică, artistul fiind preocupat să redea atmosfera specifică din interiorul bisericilor românești, pe de o parte, și diverse tipologii ale țăranului român, pe de altă parte.

Smigelschi abordează tema prin două tipuri compoziționale, cu câteva variante intermediare, ambele având ca element comun cadrul în care sunt plasați, cu multă atenție actorii, o mica bisericuță sătească, unde accentul cade aspra stranei, zona din biserică rezervată celor care cântă la slujbă, cât și suportul de lemn pe care sunt așezate cărțile din care se citește în timpul liturghiei.

Artistul este atent în conturarea spațiului și pentru a-l particulariza alege simbolic să surprindă o parte dintr-o frescă decorativă – doi îngeri, purtând probabil și rolul simbolic de protectori spirituali ai congregației, care flanchează strana și care delimitează vizual cadrul pe care artistul dorește să-l pună în valoare.

În primul timp compozițional artistul ne plasează în naos, unde tradiția românească acordă accesul doar bărbaților satului, cei care au rolul privilegiat de a se afla mai aproape de altar, îmbrăcați în straie simple dar curate de duminică, și uneori copiilor care fiind curioși și dornici de a fi mai aproape de locul unde se desfășoară întreaga procesiune se alăturau taților sau bunicilor. Este interesant că pentru o serie de schițe artistul s-a concentrat exclusiv pe strană și pe personajul, un băiat mai tânăr, care citea din cărțile sfinte. Celelalte personaje secundare, un alt membru al comunității care urmărea slujba într-o carte și copiii, apăreau mai degrabă reprezentați ca o clasă de elevi cu care repetă cântece bisericești sub supravegherea învățătorului lor.

Într-o variantă mai târzie planul se deschide, artistul introduce un nou element, fereastra, pe care o păstrează și ulterior, și compoziția se apropie mai mult de varianta pe care Smigelschi o consideră ca fiind finală. Apar alte personaje masculine care asistă la slujbă, varianta pe care artistul o realizează deja în culoare prezintă personajele noi mai clar, așezate în spatele profesorului în încercarea de a arunca o privire peste umărul acestuia în cartea de rugăciuni.

În cel de-al doilea tip compozițional credem că Smigelschi își definește mai bine mesajul pe care dorește să-l transmită la nivel comunitar și anume că țăranii români pot fi educați prin intermediul credinței lor, opinia publică transilvăneană marșând pe rolul celor educați de a-i instrui pe țăranii majoritari analfabeți.

Religia a jucat un rol important ca parte a specificului național, iar în cazul lui Smigelschi, care era pictor de biserici și avea în familie doi frați preoți greco-catolici, implicați activ în viața socială a Transilvaniei, alegerea acestui spațiu pentru a-și transmite mesajul, nu este deloc întâmplătoare. Ortodoxia și greco-catolicismul, adică biserica românească în general sunt factori implicați activ în viața socială, politică dar și culturală a Ardealului, acestea fiind rituri specifice numai românilor, și fiind un factor de autodefinire pentru români, alături de limbă, istorie și folclor.

Plasându-și compoziția într-un atare spațiu artistul ne trimite spre mesajul care marchează orientarea ideologică a intelectualilor români din Transilvania și anume acela că

¹⁵ Ne referim la lucrările pe care artistul maghiar le-a dedicat vieții cotidiene a țăranilor. La început Munkácsy a urmat linia clasică, teatrală a picturii de gen maghiare, impusă de Lotz Károly, precum „Cazanul” (1864) sau „Sărbătoarea de Paște” (1865), ulterior alegând, cu multă atenție, peisajul, ca fundal pentru lucrările sale, în lucrări precum „Furtună în Pusztă” (1867), „Femeie adunând mărăcini” (1873). Pentru mai multe informații vezi Ferenc Gosztonyi, Munkácsy in the World, Exhibition Catalogue, Hungarian National Gallery, Budapest, 2005.

românii trebuie să-și păstreze tradițiile și valorile neschimbate, iar schimbările să se facă pe un fond solid și legate de elementele tradiționale. Pentru acest lucru putem remarca faptul că așezarea în biserică cu bărbații și copii în naos, în fața iconostasului, iar femeile undeva în pronaos, sau oricum în spatele bărbaților este strâns legată de tradiție românească, cutumă nescrisă practică în special în cadrul comunităților de la sate.

Dacă primul tip compozițional pare mai natural, cel de-al doilea, după cum remarcasem și Vătășianu în 1939, este mai mult un portret de grup, în care compoziția nu se remarcă printr-o calitate deosebită.

Păreră noastră este că artistul a încercat pe de o parte să surprindă câteva ipostaze-caracter ale țăranilor români precum: oboseala, umilința, timiditatea, stângăcia, pioșenia, curiozitatea, toate exprimate prin mimica și gestică cu care și-a înzestrat personajele, iar pe de altă parte dorea să impună o imagine, nu neapărat reală ci mai mult ideală și având un puternic scop educativ, despre cum ar trebui să fie țăranul român de la sat. Astfel, urmând imboldul lui Iorga, Smigelschi este conștient de rolul său ca formator de opinii și urmându-și propriul crez sacrifică partea estetică în favoarea unui mesaj vizual transmis clar prin acest ciclu de lucrări.

Dorința de a învăța a țăranului, sugerată la nivel compozițional de gestul lor de a se apleca asupra cărții de rugăciuni din care citește unul dintre personaje, este subliniată și de prezența ferestrei, care se regăsește în toate variantele compoziționale propuse de artist, prin care lumina, simbol al cunoașterii și al credinței, se coboară asupra congregației. Nu odată în discursurile ținute la adunările Astrei, era pomenită necesitatea „răspândirii luminii în straturile cele mari ale poporului nostru”¹⁶, cu clară referire la răspândirea culturii la sate prin utilizarea metaforei lumină-cunoaștere.

Portretele efigie ale participanților la slujbă sunt reluate, de sine stătător, într-o serie de lucrări în ulei, aflate în prezent în colecția Muzeului Național Brukenthal din Sibiu, în care este accentuat aspectul decorativ, artistul insistă asupra detaliilor arhitectonice ale bisericii dar importantă ni se pare și redarea de atitudini și ipostaze a celor reprezentați în costumele românești de sărbătoare din Transilvania, decorate sobru cu motive în negru aplicate pe țesătura albă, simple dar curate.

Țăranul devine punctul convergent al intereselor societății ardelenice, al liderilor politici, culturali și religioși. Programul comun al tuturor acestor factori decizionali s-a axat pe stabilirea unor valori comune. Se redescoperă „tradițiile istorice ale comunităților țărănești” care devin embleme pentru conceperea și consolidarea unei identități naționale și astfel mesajul cultural dinspre intelectualitate spre țărani devine mai ușor de receptat pentru cei din urmă. „Interesul pentru trecut, folclorul, modul de viață, etc., cultivat în primul rând de preoții ambelor confesiuni, de asociațiile și societățile socio-culturale, au favorizat penetrarea fenomenului identitar... Este debutul unei societăți civice rurale în Transilvania”.¹⁷

Modul de abordare a problemei țăranului nu scăpă din vedere simplitatea acestuia, smerenia în fața celor sfinte, o latură mai expresivă și mai concludentă pentru definirea țăranului ardelen: spiritualitatea, credința, pioșenie dar în același timp Smigelschi proiectează în compozițiile sale și dorințele societății pentru cultivarea și educarea țăranului.

Interesul pentru folclor nu a fost întâmplător, implicarea socială fiind un punct important în ideologia artiștilor vremii. Mai mult trebuie constatată relația strânsă dintre artă populară și cea cultă, prima fiind o sursă de inspirație originală pentru cea de a doua, artiștii privind admirativ producțiile populare. Marius Tătaru justifică aceasta printr-o

¹⁶ Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 109.

¹⁷ Liviu Maior, Habsburgii și românii, De la loialitate dinastică la identitate națională, Ed. Enciclopedică, București, 2006, p. 207.

„*recrudescență ale unei spiritualități de tip romantic.*”¹⁸ Artă modernă românească, atât în Regat cât și în Ardeal, își pune bazele, acum se forma statutul operei de artă, al artistului, dar și relația dintre creator și creație în cadrul societății românești, iar folclorul fiind o constantă culturală, asigura oarecum legitimitate celui care se raporta la această valoare patrimonială a spiritualității naționale.

Smigelschi decide să sacrifice latura estetică, realizând o compoziție mai puțin inspirată, așa cum constată și Vătășianu, pentru transmiterea unui mesaj cu caracter identitar care pentru artist avea, în această perioadă întâietate. Scopul final era trezirea intelectualilor ardeleni, a celor care puteau influența pozitiv viața culturală, socială și politică a Transilvaniei.

„Concluzia: O înjghebare a unei arte naționale puse pe bazele exclusiv sănătoase ale unei tradiții istorice – numai așa este posibilă, dacă cunoscându-i marile calități artistice, tradiționale, cu un simț sănătos pentru monumentalitate – în înțelesul de eternă valoare a unei reprezentări decorative în stil mare – și prin introducerea de momente în viața sufletească și din manifestările artistice a psihei naționale, artei vechi îi vom insufla ceea ce îi lipsește: spiritul personalității artistice și avântul poetic al inspirației individuale”.

STRANA – ROMANIAN IDENTITY BETWEEN TRADITION AND FAITH

The present research follows a theme often presented in Octavian Smigelschi's creation, Strana, a set of works dedicated to the life and beliefs of the Romanian community in Transylvania. The subject is not unique in Smigelschi's creation; he approached other themes related to the everyday life of Romanian peasants, being inspired by Mihály Munkácsy's creation. The main point of this research was to discover if Smigelschi's approach was influenced by the theoretical ideas disseminated in the Transylvanian society related to the growing importance of the traditional culture as a source of inspiration and a base for a future national artistic creation. Smigelschi sustained his goal in a theoretical way, in few texts, and in his paintings by sacrificing the composition and the esthetic aspects in favor of his message – Transylvanian intellectuals must do their best to provide the access to culture, information, and education for the common people, the Romanian peasants, the most numerous social class, and in the same time to keep alive the traditions and the folklore as a source for the new-born national cultural program – aiming to bring independence of Transylvania and new rights for the Romanian nation.

¹⁸ Marius Tătaru, *O alternativă la definirea surselor de inspirație ale artei moderne românești: folclorul*, în *Studii și cercetări de Istoria Artei*, 1983, p. 65.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

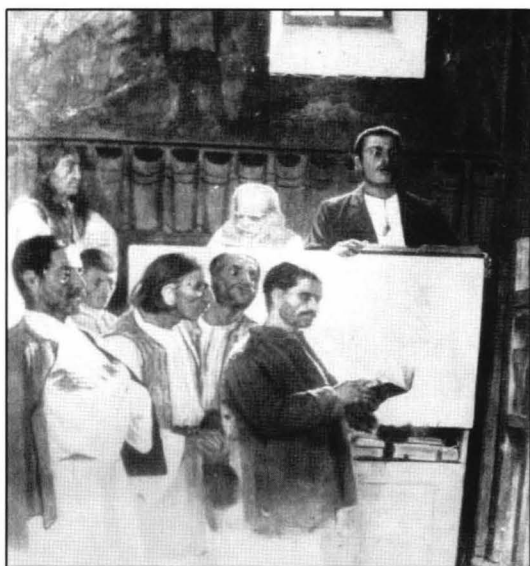

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

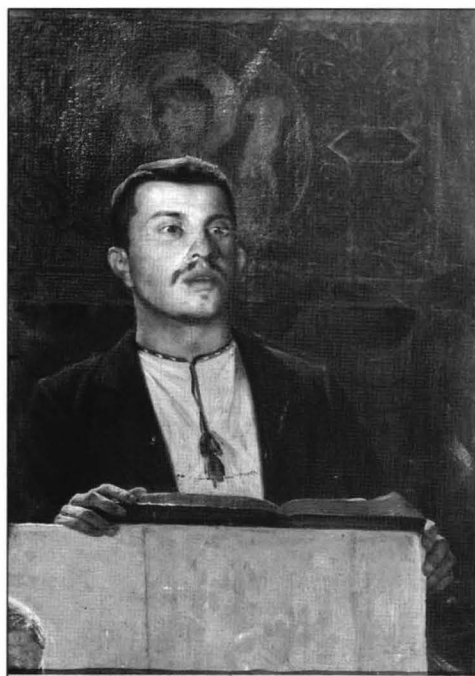

Fig. 8

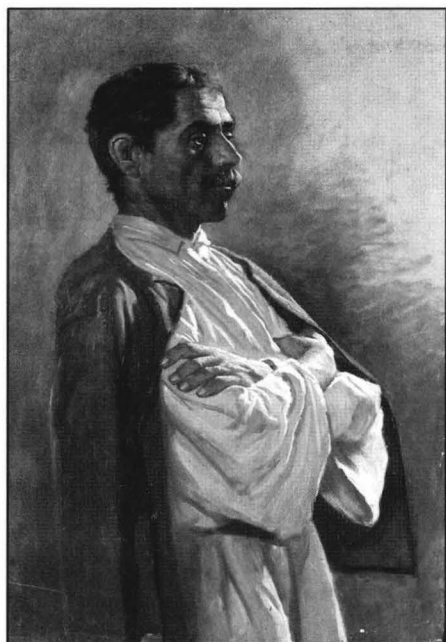

Fig. 9

Fig. 10

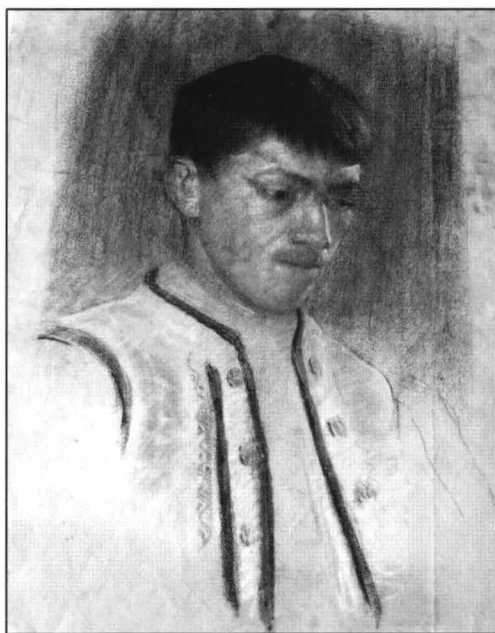

Fig. 11

LUCHIAN ÎN FRANȚA, MODERNITATE ȘI CLASICISM

Istoricul de artă și exegetul francez Lassaigne îl consideră pe Luchian un artist modern, înscris unei perspective clasice. În consens cu această opinie, criticul de artă Ionel Jianu remarcă subtilitatea viziunii armonioase și luciditatea simțirii. Opera pictorului român surprinde impresii, lumini și alternanțe ale nuanțelor cromatice. Compozițiile sunt echilibrate, imaginile de expresie clasică redau specificul artei românești.

Creația îi este inspirată de peisaje „senine și cumpănite” (v. Jianu – Luchian, p. 148). Sentimentul pentru natură se regăsește în diverse redări plastice.

Pictorul român a studiat, după ce a cunoscut formația școlii înaintașilor săi, atât la München, cât și la Paris. Apreciază simplitatea și acuitatea artei grigoresciene. Grigorescu a descoperit valențele culturii moderne europene, le-a exprimat prin propria concepție oferind o experiență artistică unei orientări noi în pictura modernă românească.

Luchian regăsește spiritul autenticului, acea credință ce susține vibrația interioară și adevărește că arta nu este numai o simplă descriere a vizualului.

Grigorescu a prețuit și a respectat creația, arta și lirismul elaborării. Emoția spontană inspiră cromatica, însă compoziția se structurează prin acea necunoscută a rațiunii și prin ceea ce ființa deține nativ. Luchian preia și înțelege specificul național, astfel încât după terminarea studiilor în țară, la 1889, pleacă spre München. Arta academistă îi formează o știință a tehnicii artistice. Academia de arte frumoase păstra tradiția clasicistă, rigurozitatea desenului, o îmbinare a culorilor și compoziția clară. Expresia formei și a detaliului i-a sugerat și în marile muzee germane, copii după maeștri precum Rembrandt și Correggio. Civilizația europeană i-a trezit dorința de a continua studiile în Franța.

La începutul anului 1891 ajunge la Paris, unde cunoaște efervescența artistică a metropolei și va frecventa diverse expoziții. Acesta a fost anul când noile curente reunesc în cadrul expoziției „Artiștilor independenți” pe Seurat, Signac, Toulouse-Lautrec. Tot atunci emulația culturală permite unor artiști ca Eduard Manet să picteze tabloul inovator „Olimpia”; de asemenea se organizează retrospectiva Van Gogh.

Interesul pentru cultura modernă franceză și semnificația noilor curente ale picturii creează contextul unei cunoașteri artistice esențializate. Din această perioadă s-au păstrat mai multe tablouri, printre care „La curte”, „Portret de femeie”, cu limpezimi cromatice amintind de Manet și „Ultima cursă de toamnă”. Acest tablou, pictat la Paris în 1892 și expus la București în 1894, oglindește preocupările din timpul studiilor și începutul realizării artistice. Ritmul compoziției se desfășoară pe trei planuri, astfel încât este redată și perspectiva imaginii. Nuanțele, cromatica și modalitățile realizării plastice trimit gândul spre arta lui Degas.

Jocheii sunt pictați în culori vii, formând un grup distinct în centrul tabloului. Suplețea liniilor, ambianța, atmosfera plină de pace, conturul bine definit al figurilor conturează o manieră picturală proprie.

Lucrarea „La curse”, pictată în același an, guașe și pastel pe carton, prezintă o interpretare modernă redând viața societății franceze contemporane artistului. Observația atentă și precizia desenului evocă oarecum cunoaștere și realism asemenea lui Toulouse-Lautrec. Culorile vibrante și sugestiile psihologiei exprimă rafinamentul și profunzimi umane.

„Autoportretul”, mai puțin cunoscut, pictat tot la Paris, îl înfățișează pe artist cu seriozitatea obișnuită în fața vieții, și cu acea privire blândă, plină de căldură ce îi este caracteristică.

De asemenea pictează portrete feminine printre acestea fiind și cel intitulat „Profil”. Chipul este plin de viață și părul blond încadrează fața cu reverberații de lumină. Tabloul „Pariziana” redă distincția franceză și aspectul artistic specific eleganței expresive.

Peisajul „Aproape de Maison Lafitte” a fost prezentat la București în 1893, cu prilejul Expoziției Cercului Artistic, după cum reiese din catalog.

Deși a lucrat intens în decursul celor trei ani petrecuți în Franța, nu a expus la Salonul parizian. Impresionismul și pointilismul au reprezentat un mod de a percepe particule ale luminii și materiei. Realismul afîn al artistului român tinde mai curând spre lirismul sufletului.

Simțire profundă, muzica formei, emoția culorii, gând desprins de obiectivitatea concretului. Un mod expresiv al veridicului, metafora plastică a unei transfigurări. Altă realitate, artistică, tangentă, însă, doar inspirată prin viziune.

În 1891, la Paris, Gauguin prin pictura nabistă, Cézanne prin sintetismul pictural, orientează arta modernă spre compoziții esențializate. Cromatica în culori și tonuri vii, pensulația pe suprafețe largi vor constitui surse de inspirație pentru Luchian. Arta sa a devenit modernă pornind de la structura clasică, europeană, păstrând specificul artei românești. Luminoasă, meditativă, apolinică.

Artistul însuși mărturisea cum sufletul și ochiul limpezimilor descoperă o viață nouă pentru artă. Autentică, adevărul pe care l-a descoperit prin pictură este asemenea poeziei culorii, neștiută decât de clipe tăcute ale cerului și ale pământului.

LUCHIAN IN FRANCE. MODERNITY AND CLASSICISM

In 1891, Romanian painter Ștefan Luchian visited Paris and was influenced by the artistic effervesce of the French metropolis. Luchian created a number of paintings in Paris, presented in the following years in the exhibition hall's from Bucharest.

MONUMENTE

UN MONUMENT DE ARHITECTURĂ MEDIEVALĂ: PALATUL VOIEVODAL DIN TURDA

Studiu introductiv. Amplasament. Scurt istoric. Palatul Voievodal din Turda (fig. 1) este fără îndoială cel mai valoros monument de arhitectură medievală civilă de pe raza orașului și singurul palat din care se mai păstrează părți datând de la sfârșitul secolului XV și începutul celui următor. Edificiul se află situat în centrul istoric al orașului, mai precis, la sud-vest de vechiul nucleu medieval, pe latura de vest a drumului național DN 1 dintre Alba-Iulia și Cluj-Napoca, fiind retras față de acesta cu aproximativ 60 – 65 m. Clădirea așa cum se prezintă astăzi este rezultatul mai multor etape de edificare, volumul și aspectul actual fiind marcate de o succesiune de intervenții, dintre care, cele din secolul XX au fost definitive.

Martor la numeroase evenimente politice, ce au jalonat istoria Transilvaniei, edificiul a suferit în timp mai multe modificări datorate distrugerilor și incendiilor care au avut loc de-a lungul existenței sale, dar și transformări radicale survenite cu ocazia numeroaselor renovări și restaurări realizate în cei peste 400 de ani de la fundarea lui.

Cunoscut sub mai multe denumiri, în funcție de destinația avută de-a lungul istoriei sale, Palatul Voievodal de la Turda, începând cu anul 1943, adăpostește o bogată și interesantă colecție de obiecte și documente care reflectă din punct de vedere istoric, arheologic, arhitectural, științific, cultural și religios evoluția comunităților ce au habitat în această zonă a Transilvaniei.¹ Tot din acel an survine și ultima modificare a titulaturii acestei clădiri, din punct de vedere a destinației sale păstrată până în prezent și anume de Muzeu de Istorie.

Fiind cea mai veche clădire medievală civilă din zonă, la care putem adăuga valoarea istorică, arhitecturală și artistică, s-au impus urgente lucrări de consolidare și restaurare, datorate stării avansate de degradare a acesteia. Instabilitatea terenului din zona clădirii, fisurile și fracturile existente în ziduri, igrasia și alți factori externi care au contribuit la degradarea acestui monument istoric au condus la această ultimă și radicală soluție.² Lucrările de consolidare efectuate de-a lungul anilor făcute de multe ori de amatori,

¹ Palatul Voievodal de la Turda este cunoscut sub foarte multe denumiri, care au fost preluate și de literatura de specialitate românească cum ar fi: Palatul Voievodal, Casa voievodală, Casa Princiară, Casa Báthory, Casa cămării de sare, Casa fiscalului, Casa culturală maghiară, Casa de cultură, ultima denumire fiind de Muzeu de istorie. Unii cercetători merg pe ideea că titulatura de Palat Voievodal a fost dată doar din secolul XIX. Ea s-a răspândit în masă la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, când a avut loc o campanie de colectare a fondurilor necesare restaurării acestei clădiri, scopul fiind acela de a se sublinia importanța acesteia.

² Clădirea este situată în imediata apropiere a unui pârau (Valea Racilor) care face o cotitură chiar în dreptul acesteia. Datorită inundațiilor mari survenite în vara anului 1969 s-a produs erodarea malului văii, ceea ce a contribuit decisiv la alunecarea treptată a terenului pe care a fost fundată această construcție.

nu au reușit să elimine cauza care a dus la degradarea acestei construcții. Intervențiile făcute cu ocazia acestor renovări nu au reușit decât să stopeze pentru scurt timp procesul de degradare a construcției, în schimb, prin modificările aduse clădirii, au știrbit profund identitatea acesteia din punct de vedere artistic și arhitectural.³

Lucrările de restaurare a monumentului au început în anul 1997 și au avut ca prioritate într-o primă fază, consolidarea clădirii grav afectată structural datorită alunecării terenului de fundare a acesteia spre pârâul situat în imediata ei apropiere. Operațiile premergătoare acestor lucrări au scos la iveală elemente necunoscute ale fazelor de început a monumentului, ceea ce a făcut necesară extinderea investigațiilor. Cercetările arheologice efectuate, au confirmat etapizarea și intervențiile asupra construcției dateate și relevante de elementele de arhitectură existente.⁴

Documentele, relatările istoricilor și descrierile făcute de către călătorii străini în peregrinările lor prin Transilvania au oferit destul de puține date și informații referitoare la istoricul acestei clădiri. Nu știm cu siguranță dacă această construcție așa cum se prezintă ea astăzi, a adăpostit într-adevăr personalități și evenimente de o importanță hotărâtoare în ceea ce privește istoria voievodatului și mai târziu a principatului Transilvaniei. Cert este că terenul pe care se află ridicat palatul, a aparținut unui ordin monahal, în această zonă fiind semnalată o mănăstire a ordinului ioanit.⁵ Terenul a trecut în proprietatea statului în secolul XVII, aproximativ în perioada când a fost definitivată și fortificația bisericii din apropierea acestuia.⁶ Divizarea domeniului mănăstiresc realizată prin diferite donații ce sunt cuprinse în actele și documentele vremii, a dus la parcelarea zonei în care se află situat Palatul Voievodal. Astfel, la începutul secolului XVII, Biserica Reformată din Turda Veche primește ca donație terenul ce se întinde la sud de aceasta, tot în acea perioadă primind și livada aflată la nord de biserică amintită.⁷ De asemenea, zona aflată la sud de Palatul Voievodal ce se afla în proprietatea statului, a fost donată de către principele Mihai Apaffi I (1662–1690) în anul 1671 aceleiași biserici⁸, în scopul construirii unei școli confesionale, iar terenul aflat la nord de acesta, ajunge mai târziu în proprietatea familiei Wesselényi.⁹ Până la sfârșitul secolului XVII zona Palatului Voievodal, a curții, a acareturilor și a grădinii acestuia au fost strict delimitate. Această parcelă a fost transferată în anul 1902 în proprietatea comunității orașului Turda, an în care pe latura de est a acesteia a fost construită cea mai pretențioasă clădire din centrul orașului, eclecticul Palat al Poștelor și Finanțelor care din punct de vedere arhitectural are puternice influențe ale stilului secesion. Ca urmare a acestor parcelări, zona aferentă Palatului Voievodal a fost profund diminuată. După anul 1918, toate aceste terenuri și clădiri au trecut în proprietatea statului român.

³ Orbán Balász susține și el acestea, în călătoria făcută în Turda; Balász Orbán, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889.

⁴ Cecetarea arheologică efectuată de muzeograful Horațiu Groza între anii 1997–1998, va face subiectul unui studiu mai detaliat.

⁵ Gèza Entz, *Erdély építészete a 14–16 században*, Kolossvár, 1996.

⁶ Vass Erzsébet, *A tordai sókamaraház*, p. 40, în „Aluta”, XXII, 1998.

⁷ La începutul secolului XVII biserica catolică este preluată de unitarieni și transformată în biserică reformată. Este perioada în care s-a produs un salt demografic (după devastările lui Basta), prin aducerea de coloniști. Aceștia au fost stimulați de numeroasele privilegii acordate de principele Gabriel Bethlen (1613–1629).

⁸ *Az Ótordai Református Egyház Levéltára: 1833. évi leltári adatok, 1753; A Tordai Református Eklézsia vagyionösszeírása, 1697; -A Tordai Református Eklézsia vagyionösszeírása.*

⁹ Vass Erzsébet, *op. cit.*, p. 40.

Data exactă a construirii edificiului și a destinației sale inițiale nu ne este cunoscută. Putem însă afirma cu certitudine, că această construcție a început să se dezvolte pornind din colțul de sud-est, unde inițial a existat un turn cu plan rectangular, înglobat în sistemul de fortificații al bisericii reformate care este posibil să fi avut rol de bastion în cadrul ansamblului amintit.¹⁰ Bastionul, situat în colțul de nord-vest al bisericii, (fig 2 și 3) împreună cu întreaga incintă fortificată, ar fi fost începute după o datare mai puțin probabilă în a doua jumătate a secolului XV, dar mai sigură pare datarea ei în a doua jumătate a secolului XVI (1560–1570), în perioada domniei principelui Ioan II Sigismund Zapolya (1540–1571).¹¹

Odată cu dezvoltarea tehnicii militare, fortificația și-a pierdut relativ repede rolul defensiv, iar bastionul a fost înglobat în clădirea ce poartă denumirea de Palat Voievodal, probabil în anul 1588¹², când s-au dat construcției proporții mai mari și când a fost amenajată mai confortabil decât în versiunea inițială.¹³ Datele anterioare acestor transformări sunt incomplete și confuze. Cu siguranță că la Turda a existat un edificiu al “statului”, care a servit drept locuință, principilor Transilvaniei și pe care Ștefan Bathory (1571–1575), o numește într-o diplomă de donație emisă de cancelaria sa “curia nostra de Torda”.¹⁴ O dovadă elocventă a existenței acesteia este și numărul impresionant de diete care s-au ținut în Turda începând cu anul 1288, în total 127 de reuniuni până în secolul XVII. Este aproape imposibil să credem că nu a existat un edificiu în care să se fi ținut cel puțin o parte a acestor adunări nobiliare în care s-au discutat aspecte importante legate de conducerea Voievodatului și apoi a Principatului. Una dintre primele diete foarte importante convocate imediat după ce Transilvania a devenit principat s-a ținut la Turda pe data de 2 martie 1542. Aici s-au pus bazele organizării politico-administrative a Principatului Transilvaniei.¹⁵ Au existat și convocări ordinare ale dietei unde se adoptau decizii de ordin juridic, militar, economic și religios un exemplu elocvent la acest din urmă aspect fiind Dieta convocată în 6 ianuarie 1568, când în Transilvania s-a proclamat pentru prima dată în Europa, libertatea religioasă a patru culte: catolic, lutheran, calvin și unitarian.¹⁶

În ceea ce privește datarea monumentului ar trebui luate în calcul mai multe ipoteze. Dacă ar fi să analizăm construcția ca o componentă a complexului mănăstiresc existent în zonă¹⁷, am putea plasa începuturile construirii acestuia la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV, având ca punct de pornire reconstituirile făcute de Orban Balasz după surse identificate.¹⁸ Este posibil însă ca acest complex mănăstiresc să se fi extins la sud de actuala

¹⁰ După decaparea tencuielilor (la renovările din anul 1998), s-a putut vedea clar forma rectangulară a bastionului de colț, ce are latura nordică de 9,10 m, cea estică de 10,45 m, cea sudică de 9,35 m și cea vestică de 10,10 m. După Orbán Balász (Balász Orbán, *op. cit.*) acesta este trecut pe planul întocmit ca bastion al fortificației bisericii reformate. Nu putem confirma cu certitudine această ipoteză deoarece nu s-au făcut investigații arheologice care să o verifice.

¹¹ Mureșan Camil, *Monumente Istorice din Turda*, Ed. Meridiane, București, 1968, p.25.

¹² Balász Orbán, *op. cit.*, p. 344.

¹³ La sondajul arheologic efectuat în anul 2007, realizat cu ocazia lucrărilor de drenaj, s-a constatat că fundația bastionului de colț nu este ținută de restul clădirii, între ele se află o distanță de aproximativ 15 cm.

¹⁴ Balász Orbán, *op. cit.*, p.346.

¹⁵ Mureșan Camil, *op. cit.*, p. 15.

¹⁶ Această dietă s-a ținut în Biserica Mare aflată în Piața Mare a orașului; Balász Orbán, *op. cit.*

¹⁷ Entz Géza susține că aici exista o mănăstire fondată în secolul al XIII-lea care aparținea ordinului ioaniților; Géza Entz, *op. cit.*

¹⁸ Balász Orbán, *op. cit.*

biserică reformată. Zona este destul de greu de cercetat datorită construcțiilor din zonă. O cercetare arheologică preventivă s-a efectuat cu ocazia introducerii unei conducte de apă în vara anului 2006, care a atins zona cimitirului din partea sudică a bisericii.¹⁹ În secțiunea lată de 2 m și lungă de peste 30 m, s-au descoperit alături de morminte și urme de ziduri ce ar putea aparține acestui complex monahal. Din lipsa cercetărilor arheologice nu ne putem pronunța nici pentru zona aflată la nord de biserică. O cercetare sistematică a zonei ar putea aduce mai multe informații privitoare la etapele de construcție a bisericii, a complexului monahal semnalat în această zonă și a fortificației bisericii despre care nu avem informații concrete. O altă ipoteză și poate cea mai plauzibilă privind datarea acestei clădiri, ar putea fi analiza acesteia din punct de vedere al elementelor de arhitectură ce intră în componența ei, care ar putea stabili data edificării construcției în secolul XV.²⁰ Elementele caracteristice secolului XV ce aparțin acestei construcții sunt însă foarte puține, ele se rezumă doar la câteva ancadramente de uși și ferestre și câteva fragmente de ancadrament, restul elementelor existente putând fi încadrate în secolul XVI.

Descrierea arhitecturii monumentului (exteriorul). În aspectul exterior al edificiului predomină o impresie de sobră masivitate descinsă din tradițiile arhitecturii civile gotice pe care modificările ulterioare renașcentiste nu le-a risipit decât într-o oarecare măsură. Volumetria masivă nu este împărțită de elemente orizontale sau verticale. Din punct de vedere tipologic această construcție poate fi definită ca o trecere de la clădirile publice medievale la curiile renașterii.

Clădirea, situată la nord de biserica reformată la o distanță de circa 35–40 m față de aceasta, se prezintă ca un poligon neregulat cu 6 laturi. Materialul folosit la construirea acesteia este piatra, care din punct de vedere al aspectului, culorii și densității provine de la carierele din apropiere, în proporție mai mare de la Săndulești și în mai mică măsură de la cariera din Podeni.²¹ Tehnica de construcție a zidurilor clădirii este aceea de combinare a tehnicii *opus incertum*, cu piatră de calcar de dimensiuni mari și mijlocii pe fețele zidurilor, iar în mijlocul zidăriei un amestec din piatră legată cu mortar pe bază de var și nisip. Fundația edificiului a relevat un sistem de construcție realizat din blocuri masive din piatră legate cu mortar, mai ales pentru partea de sud-est a acesteia, acolo unde era amplasat într-o primă fază de construcție turnul cu plan rectangular situat la nord-vest de actuala biserică reformată. Tehnica de *opus incertum* utilizată, se combină cu folosirea blocurilor de piatră fasonate de diferite dimensiuni, *opus mixtum*, la colțurile clădirii și cu utilizarea pietrei de talie debitată și fasonată la toate ancadramentele existente, precum și la balconul clădirii. Pe colțul de sud-est al clădirii se observă un placaj de piatră de talie ce este întrerupt la nivelul etajului. Cărămida apare ca material folosit, doar în plombări și placaje târzii, la bolțile și pervazele ferestrelor, la canalele sistemului de încălzire, la anexa construită în anul 1913, la zidul de sprijin al casei scărilor, la cornișa clădirii și la realizarea bolților beciurilor care se află la subsolul edificiului.

Având forma literei „L”, clădirea are adosată în unghiul interior (pe latura nordică a ieșindului dinspre vest și pe cea vestică a ieșindului dinspre nord), anexa menționată mai sus, la partea inferioară a acesteia pe latura sa de vest găsindu-se o ușă din lemn care are formă semicirculară în partea de sus. Ușa realizată în două canaturi permitea până la data

¹⁹ Cercetarea a fost condusă de dr. Ana Cătinaș de la Muzeul de Istorie Turda. Rezultatele cercetării sunt inedite.

²⁰ Unele ancadramente de piatră existente duc la această datare.

²¹ Există numeroase blocuri de piatră fasonată în elevația clădirii și în fundația acesteia, caracteristice acestei cariere. Mostre din materialului litic vor fi trimise spre analiză laboratoarelor de specialitate.

începerii ultimelor renovări accesul în pivniță dinspre exterior.²² Nu se știe exact dacă această clădire a fost tencuită inițial. Urme de tencuială mai veche au fost descoperite pe zidul de vest a edificiului, la o adâncime de 1 m. față de nivelul de călcare actual. Cea mai lungă latură a clădirii se află pe fațada de est, lungimea ei totală fiind de 36,20 m, unde este amplasată și intrarea principală a edificiului. Celelalte laturi au lungimile de 19,90 m (latura sudică), 16,55 m (latura vestică), 9,90 m (latura nordică a ieșindului dinspre vest), 20,30 m (latura vestică a ieșindului dinspre nord) și 8,90 m (latura nordică), înălțimea clădirii este de 11,50 m, iar grosimea zidurilor exterioare este de aproximativ 1,20 m. Dimensiunile nu sunt acelea ale unui mare palat princiar, a cărui construire n-ar fi constituit o problemă pentru posibilitățile materiale ale principilor Transilvaniei. Nu trebuie neglijat faptul că această construcție era folosită în mod ocazional, fiind temporar locuită de către principe, mai ales atunci când “treburile cârmuirii” cu ocazia convocării dietelor și nu numai, îl purtau în această zonă a Principatului sau în momentele de acalmie când prezența sa nu era obligatorie în „sfatul țării”.

La data începerii lucrărilor de restaurare clădirea se compunea din parter și etaj, acesta din urmă întinzându-se pe cea mai mare parte a clădirii respectiv pe hol, și pe alte 3 încăperi de la parter. Structura acestei clădiri era cam aceeași și în a doua jumătate a secolului XVII, când știrile și informațiile legate de această clădire se înmulțesc. Într-unul dintre documentele din acea perioadă, această clădire realizată din piatră era structurată pe două nivele și acoperită cu șindrilă.²³

I. Latura de est. La parter, pe fațada estică, putem observa două ancadrame din piatră ce constituie și intrări în clădire. Acestea sunt prevăzute cu uși masive realizate din lemn de stejar. Prima dintre ele este centrată pe latura de est și asigură accesul în holul edificiului, constituind și intrarea principală în clădire (fig. 4). Ușa din stejar frumos ornamentată cu elemente din fier forjat, copiază forma ancadramentului ce se prezintă sub formă de ogivă și care poate fi încadrat perioadei gotice.²⁴ Deasupra acestuia este vizibilă o inscripție realizată pe piatră, în limba latină²⁵ care astăzi se prezintă sub următoarea formă: (fig. 5)

REGNAN ILLVSTRIMO PRIN DNO DNO..SI....MN BATHORI DESOMLIO
VAIVODAE REGNI TRANSYL
MAG..CO: DNO IOANNE GYCI CAMERAR...ASPARE BARTH..KOVYT PORTA
LAPIDEA ERECTA EST A
FACIEN NEMI...EM TIMEMVS

Celălalt acces în clădire situat la nord de intrarea principală conține un ancadrament din piatră de formă dreptunghiulară care prin aspectul său poate fi încadrat stilului neoclasicist și a fost montat cel mai probabil la renovările din anul 1818. Ancadramentul simplu se prezintă ca o suprafață plată ce are o bandă în relief pe conturul exterior cu

²² La ultimele renovări efectuate, accesul în pivniță a fost blocat iar etajul anexei a fost dezafectat. Acum aici își are locația centrală termică a Muzeului de Istorie.

²³ *Kolozsmonostori Konvent Levéltára. A tordai sôkamarahaz 1677-es leltári listája*, Magyar Országos Levéltár, Budapeșt, Urbaria Folia 786–890.

²⁴ Meșterii pietrari care au lucrat la refacerea unor părți din ancadramele ferestrelor și ușilor clădirii, au afirmat că ancadramele gotice de la intrare și din holul edificiului, precum și balconul au fost construite cu piatră de Viștea.

²⁵ Textul inscripției redat de noi este aproape identic cu transcrierea făcută de Balázs; Balázs Orbán, *op. cit.*, p. 344. Câteva literele ale acestei inscripții nu s-au păstrat. Inscripția a fost restaurată și încastrată în elevație la renovările ce au avut loc la începutul secolului XX.

evazări laterale la partea superioară a montanților (fig. 6). Ancadramentul are montat o ușă din lemn de stejar, tâmplăria acesteia fiind foarte asemănătoare cu cea a ușilor situate în interiorul edificiului. Aceasta permitea accesul dinspre exterior, într-o încăpere²⁶ aflată la parterul corpului neetajat al clădirii²⁷, modelul ancadramentului acesteia fiind întâlnit și la șase dintre ferestrele de la etajul clădirii.²⁸ Deasupra ancadramentului din piatră se găsea încastrată în zid înaintea începerii ultimelor renovări, o inscripție cu dimensiuni reduse, în limba latină realizată în piatră. Inscripția poate fi văzută în colecția Muzeului de Istorie Turda (fig 7).

A MULTIS JAM DESOLATVM SUB PROVISORE MELITINO DOMSA TOTVM AEDIFICIVM RENOVATVM ANNO 1818.²⁹

La parter se pot observa trei ferestre care au ancadramentul din piatră împărțit printr-un menou, în două registre pe verticală³⁰, care au fost refăcute la renovările executate între anii 1911–1913³¹ (fig. 8). Tot pe această latură se mai găsește la partea superioară a zidului, foarte aproape de cornișa corpului neetajat al clădirii un ancadrament gotic de fereastră cu dimensiuni reduse (30 × 30 cm) de formă pătrată așezat pe unul dintre colțuri (fig. 9). Ancadramentele ferestrelor mari sunt protejate din exterior cu câte o bară verticală dispusă pe fiecare registru și 5 bare orizontale din fier forjat în secțiune pătrată care împreună cu vitraliile ferestrelor³² simetric compartimentate de benzi subțiri sub forma unor inserții din plumb care au atât rol de armătură cât și de ornament, dau ferestrelor un farmec aparte.

În ultimul sfert al veacului XIX la parterul clădirii erau vizibile patru ferestre³³, care aveau ancadramentele din piatră foarte frumos executate și ornamentate care însă nu s-au păstrat. După forma și aspectul elementelor ce intrau în componența acestora ancadramentele din piatră puteau fi datate în a doua jumătate a secolului XVI.³⁴

La etaj se găsește o ușă realizată din lemn de stejar ce are în componență numeroase elemente decorative aplicate din fier forjat. La partea superioară a acesteia se pot observa patru ușițe de vizitare prevăzute cu sticlă, exteriorul lor fiind ornamentat cu elemente din fier forjat. Ușa cu ancadrament profilat din piatră permite accesul în balconul clădirii

²⁶ La data începerii ultimelor lucrări de restaurare, încăperea era compartimentată în două, zidul despărțitor fiind pe relația est-vest

²⁷ Ușa a fost zidită, iar la partea superioară a acesteia a fost montată o fereastră. Ancadramentul din piatră al ușii, a fost pus în evidență de către restaurator (1997–2009).

²⁸ Este vorba de două ferestre de pe latura de est, două de pe cea sudică, una de pe cea vestică (refăcută) și ultima de pe latura nordică a ieșindului dinspre vest (refăcută). Diferența constă în ornamentele modelului. Materialul litic din care s-au confecționat aceste ancadramente din piatră provine de la cariera din Podeni, comuna Moldovenești, județul Cluj.

²⁹ Traducerea inscripției este următoarea: "Sub provizoratul lui Domsa Melitino întreaga construcție a fost renovată în anul 1818".

³⁰ Una dintre acestea dă în holul clădirii, iar celelalte două în sala I.

³¹ Ancadramentele originale ale ferestrelor de la parterul clădirii au fost dezmembrate odată cu construirea clădirii Poștei. Aceste fragmente au fost păstrate, astfel că s-au putut reconstitui după forma lor originală.

³² Vitraliile, au fost montate în anul 1913. Cea mai mare parte a acestora au fost restaurate la ultima renovare.

³³ Nu se specifică unde erau amplasate aceste ferestre (Balázs Orbán, *op. cit.*, p. 347).

³⁴ Balázs Orbán, *op. cit.*, p. 347. Toate acestea se aflau situate pe latura de est a clădirii. Una dintre ele a fost înlocuită la renovările efectuate între anii 1911–1913 cu o ușă provizorie. La ultimele renovări fereastra a fost refăcută, iar ancadramentul ușii a rămas marcat în elevația clădirii.

construit din același material. Liniile profilate vertical nu sunt conduse până la bază, la o anumită cotă se întorc pe orizontală spre golul ușii. Acest tip de ancadrament se încadrează epocii renaștentiste, după gradul de uzură pe care îl prezintă ar putea fi original și se regăsește la 7 dintre ușile situate în interiorul edificiului. Majoritatea acestor ancadramente au fost refăcute la renovările efectuate între anii 1911–1913. Prin configurația profilaturii toate ancadramentele ce au fost înlocuite ar fi putut fi încadrate perioadei renaștentiste. Deși monumentul a fost restaurat integral la începutul secolului XX după planuri, schițe și desene minuțios alcătuite, totuși există mari semne de întrebare referitor la elementele din piatră înlocuite. Nici unul dintre elementele ancadramentelor restaurate sau înlocuite la această mare intervenție nu au fost marcate ceea ce îngreunează atribuirea lor epocii renașterii. Într-una dintre publicațiile apărute pe această problematică se precizează că toate ancadramentele ușilor și ferestrelor ce au aparținut epocii renașterii au fost refăcute la restaurarea de la începutul secolului trecut.³⁵

Această informație s-a dovedit a fi inexactă deoarece există și elemente vechi care nu au fost înlocuite. La o mare parte a planurilor renovării petrecute între anii 1911–1913 cu schițele și desenele de atunci am avut acces de curând.³⁶

Dintre cele patru ferestre existente la etaj pe latura estică, două sunt mai vechi, au formă dreptunghiulară, iar ancadramentele de piatră simplu cioplite aparțin stilului neoclasicist, fiind montate la renovările din anul 1818. Pe suprafața plană a conturului acestora se observă existența unei benzi în relief prevăzute cu evazări laterale la partea superioară a montanților. Părțile laterale ale ancadramentului sunt decorate la exteriorul benzii cu câte un ornament care se prezintă sub formă unui „ciucure”. Menourile vechilor ferestre renaștentiste au fost îndepărtate iar profilatura ancadramentelor din piatră a fost simplificată conform cerințelor acestui secol.³⁷ (fig. 10).

Ultimele două ferestre refăcute la renovările de la începutul secolului trecut după cele renaștentiste originale sunt prevăzute cu câte o cornișă decorate cu frize denticulate, au pervaz, iar profilele ancadramentului din piatră nu merg până la baza acestuia, fiind întoarse de la o anumită cotă spre interior (fig. 11). Ancadramentele acestor două ferestre sunt despărțite în patru registre, de cruci profilate din piatră.

Între ferestrele ce aparțin stilului neoclasicist situate la etajul clădirii, în elevație, a fost descoperit la renovările executate între anii 1911–1913 și redescoperit în anul 1997, fragmentul unui vechi ancadrament de fereastră din piatră împărțit în trei registre, cu baghete sculptate artistic în maniera goticului târziu, cunoscut și la portalurile laterale ale bisericii parohiale din nucleul medieval al Turzii. Eleganța și realizarea artistică a ancadramentului denotă și importanța încăperii din cadrul ansamblului arhitectural.³⁸ Prin forma și dimensiunile lui, dacă a făcut parte din acest complex medieval, a servit în mod evident la iluminarea unei încăperi importante.³⁹ (fig. 12). Acest fragment de ancadrament de fereastră este foarte interesant și ar putea constitui un element important în stabilirea destinației inițiale a acestui corp de clădire. Fereastră ar fi putut avea două sau chiar trei

³⁵ Vass Erzsébet, *op. cit.*, p.45.

³⁶ Schițe și desene ale acestora, precum și planurile clădirii și propunerile de renovare se găsesc la Arhivele

KÖH din Budapesta, Colecția Lux. Pentru informație îi mulțumim domnului Weisz Attila.

³⁷ *A Közművelődési ház létesítéséről*, p.16–23, în „Emlékkönyv”, Torda, 1913.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*. Trebuie luată în calcul și ipoteza că acest fragment de ancadrament este posibil să fi fost refolosit ca și material de construcție în elevația zidurilor clădirii.

registre, nu putem stabili cu certitudine deoarece fragmentul de ancadrament păstrat este prea mic ca să putem formula vreo ipoteză în acest sens.⁴⁰ Ceea ce este interesant la acest fragment de ancadrament este însăși poziția sa în zid, care pare a fi *in situ*. Dacă această ipoteză s-ar verifica atunci cu siguranță construcția turnului cu plan rectangular înglobat în partea de sud-est a actualei clădiri a avut la data construirii o cu totul altă destinație decât aceea de bastion de curtină, transformarea lui în bastion fiind făcută ulterior.

Dacă luăm în considerare această ipoteză am putea data prima fază de construcție a edificiului în a doua jumătate a secolului XV. Ancadramentul ferestrei a fost pus în evidență la renovările din anul 1913, dar renovările ce s-au succedat l-au ascuns sub tencuială. La ultimele intervenții efectuate asupra edificiului între anii 1997–2009, fragmentul de ancadrament al ferestrei a fost din nou marcat în elevație și pus în valoare.

II. Latura de sud. Pe latura de sud a monumentului la parter se găsesc cinci ferestre, două dintre acestea sunt identice cu cele aflate la parter pe latura de est a edificiului. Celelalte trei ferestre refăcute și ele sunt prevăzute cu pervaze din piatră, ancadramele lor fiind împărțite în patru registre de cruci profilate din piatră, fiind identice cu cele aflate la etaj pe fațada de est a edificiului. Tot la parterul clădirii dar pe latura vechiului bastion la decaparea tencuielilor, a fost descoperită o nișă ce are o forma asemănătoare cu a unei ferestre. Dimensiunile acesteia sunt de 90 × 75 cm la exterior și de 80 × 70 cm la interior, adâncimea pe care s-a păstrat în zid fiind de 70 cm. Aceasta a fost pusă în valoare fiind marcată în elevația clădirii⁴¹ (fig. 13). Urmele altor două ferestre asemănătoare cu cea descrisă mai sus au fost descoperite pe latura de vest a fostului bastion, una la parter, iar cealaltă situată la etajul acestuia a fost marcată în zidărie.⁴²

La etaj sunt amplasate cinci ferestre, primele două sunt identice cu cele montate la renovările din anul 1818 aflate pe fațada estică a edificiului. Celelalte trei ferestre au fost refăcute la începutul secolului XX. Două dintre ele sunt identice cu cele aflate pe fațada estică și au fost refăcute în aceeași perioadă.⁴³ Lățime ultimei dintre ferestrele de la etaj este mai mare iar ancadramentul acesteia este compartimentat de cruci profilate din piatră în trei registre pe verticală și două pe orizontală. Profilatura ancadramentului este identică cu a celorlalte ferestre refăcute la începutul secolului trecut. Ancadramentul ferestrei este prevăzut de asemenea cu pervaz și cu o cornișă decorată cu friză denticulată (fig. 14).

III. Latura de vest. Latura de vest a clădirii are patru ferestre dispuse câte două pe fiecare nivel. Cele de la parter refăcute la începutul secolului trecut sunt identice ca model cu fereastra de dimensiuni mai mari aflată pe latura de sud, la etajul monumentului, materialul litic având aceeași proveniență. Diferența față de aceasta constă în lipsa cornișei. În fiecare registru al ancadramentelor ferestrelor este montată câte o bară verticală și patru bare orizontale din fier forjat în secțiune pătrată care perforează pe lateral crucile din piatră profilate ce fac împărțirea în registre și protejează ancadramele.

Unul dintre ancadramele ferestrelor de la etaj ce prezintă același model cu cele situate la ferestrele de la parter, este prevăzut cu o cornișă decorată cu friză denticulată. Nici

⁴⁰ În raportul lui Lux Kalmán, se menționează că acest fragment de ancadrament este împărțit în trei registre. Probabil că acum aproape 100 de ani s-au văzut mai multe detalii decât se pot observa astăzi; Vass Erzsébet, *op. cit.*, p.44.

⁴¹ După aspectul acesteia ar fi putut servi ca gură de tun.

⁴² Zidul de vest al fostului bastion actualmente este înglobat în corpul clădirii. La parter, acesta separă sala 1 de sala 2, iar la etaj, separă sala 5 de sala 6.

⁴³ Este vorba de ferestrele 1 și 2 de la etaj, de pe latura de est a edificiului (ordinea de numerotare este de la nord spre sud).

unul dintre ancadramentele din piatră a ferestrelor situate la etajul edificiului nu este prevăzut cu bare ornamentale din fier forjat. Ancadramentul din piatră a ultimei ferestre situate la etajul clădirii, construită în stil neoclasicist păstrează în esență aceeași lucrătură ca și a celor realizate în același stil ce încadrează ferestrele de pe fațadele de sud și de est a edificiului. Diferențele față de acestea o constituie dimensiunea⁴⁴ și modelul care este sub formă unei spirale aplicate la exteriorul benzii în relief ce marchează conturul ancadramentului situat pe părțile laterale ale ancadramentului. Ancadramentul simplu este prevăzut cu pervaz și cornișă și nu este împărțit în registre. Acesta a fost refăcut la ultimele renovări după cel original care era extrem de degradat și care se află acum în curtea interioară a Muzeului de Istorie Turda (fig. 15).

IV. Latura nordică a ieșindului dinspre vest. Pe această latură, la parter, avem localizate două ferestre identice cu cele aflate la parterul laturii vestice, refăcute în stil renascentist la renovările executate între anii 1911–1913, după cele vechi existente.

La etaj sunt amplasate trei ferestre, două dintre ele refăcute în perioada amintită mai sus după cele renascentiste originale, sunt identice cu cele situate pe latura de est a edificiului la etaj. Ultimul ancadrament de fereastră de la etaj este refăcut la renovările efectuate între anii 1997–2008. Vechiul ancadrament din piatră de Podeni, prin forma, aspectul și modelul realizat este identic cu cel construit în stil neoclasicist aflat pe zidul de vest al edificiului la etaj.

V. Latura vestică a ieșindului dinspre nord. Pe latura vestică a ieșindului dinspre nord unde este amplasat corpul neatajat al clădirii, există două ferestre mai mici în dimensiuni decât cele aflate pe celelalte laturi. Acestea nu sunt prevăzute cu ancadramente din piatră și sunt probabil produsul unor renovări mai târzii.

La partea inferioară a zidului clădirii, se află o mică fereastră ce aparține unuia din beciurile situate la subsolul clădirii.⁴⁵

Din ultimul tronson al clădirii descoperit în urma cercetărilor arheologice, s-au păstrat doar vechiul perimetru al zidurilor clădirii, aflat sub nivelul de călcare la data începerii ultimei mari renovări. Aici s-au descoperit urmele unui mai vechi beci, contemporan cu celelalte două pivnițe existente la subsolul clădirii. Pivnița, ce avea bolți semicilindrice realizate din cărămidă dispuse perpendicular pe cele existente în celelalte două beciuri, a fost dezafectat la sfârșitul secolului XIX sau începutul secolului următor.⁴⁶ Zidurile descoperite în cercetarea arheologică au fost marcate și ferestrele pivniței refăcute.⁴⁷ Pe locația vechiului beci, la subsol, au fost construite grupurile sanitare, iar la parter s-a ridicat o clădire modernă din metal și sticlă care permite accesul în toate punctele clădirii. Pe latura nordică a ieșindului dinspre vest și pe cea vestică a ieșindului dinspre nord, mai precis în unghiul interior al clădirii, la renovările efectuate între anii 1911–1913, a fost adosată o anexă construită după planurile arhitectului maghiar Lux Kalmán (fig. 16).

VI. Latura de nord. Vechea latura de nord a edificiului nu s-a mai păstrat în elevație. La una dintre renovările petrecute la sfârșitul secolului trecut sau începutul celui următor, o

⁴⁴ Lățimea ancadramentului este mai mare în raport cu a celorlalte ancadramente de fereastră de pe latura estică.

⁴⁵ Este vorba de pivnița 2. O altă fereastră identică cu aceasta se află pe latura de est a clădirii și aparține pivniței 1.

⁴⁶ La descoperirea acestuia, bolțile din cărămidă se mai pastrau până la o înălțime de 1,80 m. Cărămida fiind total compromisă, acestea au fost dezafectate la ultimele renovări.

⁴⁷ Cele două ferestre ale pivniței 3, sunt situate pe laturile de est, respectiv pe intrândul laturii nordice și au dimensiuni aproximativ egale.

parte a corpului de clădire neetajat care suprapunea pivnița 3 a fost dezafectat probabil datorită gravelor probleme structurale ce au apărut de-a lungul existenței sale.⁴⁸ Pe latura de nord păstrată a corpului neetajat, după decaparea tencuielilor s-a putut redeschide o mai veche intrare obturată atunci când s-a renunțat la corpul de clădire ce suprapunea beciul descoperit în urma cercetării arheologice. Această intrare se prezintă de fapt ca o trecere spre una din camerele aflate în fostul corp de clădire dezafectat. Cu siguranță că acest gol încadrat de un ancadrament din piatră avea prevăzută și o ușă din lemn.

Ancadramentul de factură renașcentistă are în componența sa elemente originale. Partea cea mai interesantă a acestui ancadrament o constituie cornișa acestuia, modelul nefiind întâlnit la nici unul dintre ancadramentele de ușă ce fac parte din acest complex medieval. O parte dintre elementele ancadramentului au fost refăcute, înlocuite și marcate la renovările efectuate între anii 1997–2009 (fig. 17).

VII. Corpul dezafectat de pe latura de nord a edificiului. Cu siguranță că și această parte a clădirii a fost prevăzută cu ferestre, uși și probabil compartimentări care nu s-au păstrat. Nici gravurile și descrierile deținute până în prezent nu sunt concludente în redarea imaginii acestui corp de clădire.

La supravegherea săpăturii efectuate cu ocazia introducerii sistemului de canalizare pe intrândul laturii de vest a edificiului și racordarea acestuia la grupurile sanitare nou construite, în vara anului 2007, au fost descoperite numeroase fragmente de ancadrament ce probabil au aparținut acestui corp dezafectat.⁴⁹ Menționăm că acest corp de clădire păstrat la partea lui inferioară, este țesut cu restul edificiului și cu siguranță înainte de a fi dezafectat se prezenta ca o clădire structurată pe un singur nivel. Pe locul acestuia la renovările efectuate între anii 1997–2009 s-a construit o clădire modernă din sticlă pe o structură solidă din metal (fig. 18).

VIII. Anexa. În unghiul interior al clădirii a fost construită la renovările efectuate între anii 1911–1913 o anexă de mici dimensiuni.⁵⁰ Aceasta a fost adosată de clădire, materialul utilizat la ridicarea ei fiind cărămida și lemnul, acesta din urmă a fost folosit la decorarea ornamentală a celor doi pereți exteriori. Fiecare dintre aceștia au fost prevăzuți cu câte două ferestre de mici dimensiuni, care sunt situate la partea superioară a anexei. Pe latura de vest a anexei se află o ușă din lemn ce are o formă semicirculară la partea superioară care permitea accesul în beciurile clădirii și la grupul sanitar, dinspre curtea interioară a edificiului înaintea începerii ultimei mari renovări.

Noul proiect de restaurare a dispus blocarea accesului spre beciurile clădirii de pe această latură, a desființat grupul sanitar și a dezafectat plafonul existent în interiorul anexei. De asemenea ușa ce făcea comunicarea dintre anexă și corpul etajat al clădirii a fost zidită. Astăzi aici își are locația centrala termică.

IX. Concluzii. Cea mai mare parte dintre ferestrele refăcute la începutul secolului XX după planurile arhitectului Lux Kalmán, sunt identice ca model cu cele ce se pot observa astăzi pe laturile exterioare ale Casei Mathias din Cluj-Napoca.⁵¹ Este posibil ca

⁴⁸ Menționăm că numerotarea acestor pivnițe s-a făcut de la sud spre nord.

⁴⁹ Săpăturile au fost conduse de dr. Ana Cătiș, muzeograf la Muzeul de Istorie Turda. Materialul cercetării este inedit.

⁵⁰ Lungimea acesteia este de 3,50 m iar lățimea de 2,40 m.

⁵¹ Este vorba despre ferestrele 3, 4, și 5 de pe latura de sud (numărătoare făcută de la est spre vest), ambele ferestre de pe latura de vest și ambele ferestre de pe latura de nord a ieșindului dinspre vest, toate situate la parterul clădirii. O mare parte a ferestrelor de la etajul edificiului au fost de asemenea construite după același model amintit: ferestrele 1 și 2 de pe latura de est (numărătoare făcută de la

arhitectul maghiar să fi avut drept sursă de inspirație pentru planurile sale, tocmai aceste ancadramente originale renașcentiste.⁵²

Intervenții de restaurare și renovare a edificiului. Primele lucrări de construcție și modernizare a acestei clădiri, care i-au dat forma actuală, datează încă de la sfârșitul secolului XVI, din perioada domniei principelui Transilvaniei Sigismund Bathory (1581–1597; 1599–1602). Transformările radicale în stil renașcentist au fost efectuate între anii 1581–1594,⁵³ când sunt pomeniți printre meșterii constructori sculptorii în piatră din atelierele clujene: Brassay Ambrus (1590), Keomies Dabo Lőrinc (1590), Kuthy János (1592). Aceștia se pare că au realizat elementele din piatră ale ancadramentelor ușilor și ferestrelor din care astăzi nu se mai păstrează decât foarte puține elemente. Este posibil ca și pictorul Képiró Péter să fi lucrat la părți din pictura murală despre care se spune că a existat pe unii dintre pereții edificiului.⁵⁴ Se pare că și meșterul italian Ginga Simon specialist în realizarea fundațiilor și-a adus aportul la ridicarea acestei construcții.⁵⁵ Este momentul când clădirea se extinde spre vest, urme ale unor mai vechi extinderi la care s-a renunțat din cauza instabilității terenului fiind depistate arheologic în anul 1997. Datorită instabilității acestuia, fundațiile extinderii au fost refăcute pe alt amplasament la o adâncime de aproximativ 5 m față de nivelul actual de călcare de la interiorul încăperilor.

Alte renovări au avut loc cu siguranță după incendiul trupelor turco-tătare din anul 1658, consecință a campaniei poloneze conduse de principele Gheorghe Rakoczi II (1648–1657), campanie militară pornită fără acordul Porții Otomane. La începutul secolului XVIII, în cadrul evenimentelor revoluției antihabsburgice conduse de principele Transilvaniei Francisc Rakoczi II (1704–1711), Transilvania a fost teatrul unor lupte violente între armata principelui și a celor 8000 de soldați aflați sub comanda generalului austriac Rabutin.⁵⁶ În acest context, orașul Turda fidel principelui a fost ocupat, prădat și incendiat de o parte a trupele imperiale dislocate în această zonă și aflate sub conducerea colonelului danez Tiege.⁵⁷ Urme ale acestor vechi incendii au fost sesizate și arheologic.

Nu numai incendiile au contribuit la degradarea acestei construcții ci și cauzele naturale au generat grave probleme legate de structură acesteia. Problemele apărute la structura de rezistență a monumentului de-a lungul timpului, au dat naștere la diverse idei constructorilor din acea perioadă, materializate sub diverse forme. În încercările lor de a stopa procesul de degradare și de a împiedica fracturarea zidurilor și fundației construcției s-a apelat la mai multe variante. Una dintre soluțiile adoptate, a fost montarea unui zid de sprijin pe interiorul laturii vestice a fundației (care avea un profil trapezoidal cu baza mică

nord spre sud), ferestrele 3, 4 și 5 de pe latura de sud (numărătoare făcută de la est spre vest), fereastra 1 de pe latura de vest (numărătoare făcută de la sud spre nord) și ferestrele 2 și 3 situate pe latura de nord a ieșindului dinspre vest (numărătoare făcută de la vest spre est).

⁵² Dimensiunile ferestrelor Palatului Voievodal de la Turda diferă de cele ale ferestrelor Casei Mathias.

⁵³ Balogh Jolán, *Kolozsvári Köfaragó Műhelyek-Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Kutatócsoportjának kiadványa*, 1983.

⁵⁴ Balász Orbán, *op. cit.*, p. 347.

⁵⁵ Takács Marianna, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Budapest, 1968; Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk erdélyben- művészettörténeti tanulmányok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták, XVII-XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970.

⁵⁶ *Istoria românilor*, vol V, p. 380, București, 2003.

⁵⁷ Mureșan Camil, *op. cit.*, p. 17.

de 0,60 m și baza mare de 1 m), pe toată lungimea ei, la o adâncime considerabilă (cuprinsă între -1,83 m și -2,83 m față de nivelul de călcare), probabil la renovările efectuate în anul 1818. O altă soluție luată tot atunci, a fost montarea unor contraforturi pe tot perimetrul clădirii care să susțină zidurile slăbite ale edificiului.⁵⁸ Cea mai mare parte a acestora au fost construite din piatră de carieră și de râu, având ca liant mortarul pe bază de var cu nisip. Contraforturile au fost țesute între ele⁵⁹ cu un pinten asemănător celui montat pe interiorul fundației laturii de vest, situat aproximativ la aceeași adâncime, pe toată lungimea laturii de vest a clădirii.⁶⁰ Celelalte contraforturi, având doar rol de piteni de susținere, nu au depășit nivelul de călcare, fiind realizate din beton la consolidările ce s-au succedat și au înlocuit probabil mai vechile contraforturi din piatră degradate. Toate contraforturile și fundațiile acestora de pe latura de vest, de pe latura nordică a ieșindului dinspre vest și o parte a celor de pe latura de sud au fost dezafectate la ultimele renovări. În locul acestora au fost forate, la o adâncime de 6,5 m, 80 de găuri în care s-au turnat piloni din beton întăriți cu armătură metalică care au îmbrăcat clădirea în forma literei „U” pe laturile amintite. Peste acești piloni s-a turnat o grindă în forma literei „L” de dimensiuni considerabile, care să preia tensiunile clădirii grav afectate structural.⁶¹ Soluția adosării contraforturilor s-a dovedit a fi ineficientă, datorită adâncimii mici de fundare, acestea s-au distanțat de zidurile clădirii la scurt timp, astfel că la începutul secolului trecut unele dintre ele se distanțaseră la aproximativ 8–10 cm de zidurile clădirii ca urmare a alunecării terenului înspre pâraul situat la vest de aceasta.

Cu tot efortul meșterilor constructori clădirea și-a continuat procesul de alunecare spre pârau, iar fisurile existente au generat rupturi în ziduri și fundații⁶², evoluția acestora a fost stopată numai în urma aplicării soluțiilor și tehnicilor moderne de la sfârșitul mileniului trecut.⁶³ Marea intervenție din anul 1818, așa cum spunea și Orbán Balász în monografia Turzii, a dezbrăcat clădirea de forma originală în așa măsură încât este foarte dificil să se constate astăzi ce este original și ce este adăugat ulterior.⁶⁴ Tot la renovările din acel an s-a renunțat la scara exterioară și la balconul sprijinit pe cele două coloane din piatră ce se aflau

⁵⁸ Ambele soluții au fost finalizate la una din renovările din secolul XIX. Orbán Balász susține că aceste contraforturi au fost montate de către diletanți la renovările efectuate între anii 1886–1887 (Balász Orbán, *op. cit.*, p. 344). Despre contrafortul care susține colțul de sud est al clădirii, presupunem că ar fi adosat la renovările din anul 1818 (Balász Orbán, *op. cit.*, p. 348). În această privință autorul monografiei este confuz. Noi înclinăm să credem că aceste lucrări complexe au fost efectuate la refacerea generală din anul 1818, când construcția era după cum spune o inscripție, părăsită de mulți ani (Mureșan Camil, *op. cit.*, p. 26)

⁵⁹ Contraforturi țesute între ele au fost descoperite pe latura de vest a edificiului în cursul cercetărilor arheologice din anul 1997. Materialul este inedit.

⁶⁰ Edificiul avea adosate 19 contraforturi după cum urmează: un contrafort la colțul de sud-est, trei contraforturi pe latura de sud, un contrafort pe colțul de sud-vest, cinci contraforturi pe latura de vest, un contrafort pe colțul de vest, cu latura de nord a ieșindului dinspre vest, două contraforturi pe latura de nord a ieșindului dinspre vest, un contrafort pe colțul laturii de vest a ieșindului dinspre nord cu latura nordică, un contrafort pe latura de nord, un contrafort pe colțul de nord-est și trei contraforturi pe latura de est.

⁶¹ Conform investigațiilor arheologice efectuate în anul 1997.

⁶² Grinda din beton armat are o lungime de 3 m și o grosime de 1 m.

⁶³ Deși restaurările radicale de la începutul secolului XX au fost făcute prin mijloace moderne, cauza degradării construcției nu a putut fi eliminată.

⁶⁴ Între anii 1997–1998, lucrărilor de consolidare a clădirii au fost executate executate de firma S.C. Creativ S.R.L. din Bistrița

⁶⁴ Balász Orbán, *op. cit.*, p. 346.

situate în fața intrării principale. De asemenea exteriorul a fost simplificat, iar o parte a încăperilor situate la parter dar și a celor situate la etajul clădirii, au fost recompartimentate. Încăperile din aripa de vest au fost despărțite de ziduri cu deschideri de formă circulară, iar sala mare de la etaj a fost compartimentată pe lățime.

Alte renovări amintite de istoricul Orbán Balász și de arhitectul Lux Kalmán, cel după a căror planuri a fost definitivată renovarea Palatului la începutul secolului XX, au avut loc între anii 1886–1887. Făcute de către diletanți acestea nu au reușit să elimine cauza care a produs degradarea și afectarea structurii de rezistență a clădirii.

Cele mai importante renovări însă, asupra cărora vom mai reveni, au fost cele efectuate între anii 1911–1913. Din anul 1907, când clădirea primește destinația de Casă Culturală Maghiară, apar tot mai multe preocupări și interes sporit din partea intelectualității orașului referitor la renovarea, restaurarea și punerea în valoare a acestui edificiu. Printr-o adresă formulată în același an de către Asociația maghiară locală adresată Ministerului Cultelor, s-a cerut restaurarea imediată a acestei clădiri în scopul creării unui muzeu, a unei biblioteci și a unor spații care să fie destinate evenimentelor culturale, reuniunilor, serbărilor etc.. Pentru restaurarea clădirii Ministerul Cultelor a contribuit cu suma de 72640 de koroane plătite în două tranșe. În anul 1910 a fost achitată suma de 50000 de koroane iar în anul 1912 restul de 22640 de koroane.⁶⁵ Contribuția asociației locale a fost de 1585 koroane și 56 forintz iar cea a orașului a fost de 2500 de Koroane și un buget anual de 600 de koroane⁶⁶, sume încasate la data de 17 martie 1913. Comitetul director care s-a ocupat cu această însărcinare și a cărui președinte era primarul orașului, a fost format din 12 membri. Jumătate din membrii consiliului erau cetățeni ai orașul Turda, iar ceilalți șase membri făceau parte din cadrul asociației „Magyar Védő Egyesület” și a sponsorilor. Managerul era numit de forurile conducătoare, iar supraveghetorul colecțiilor și ceilalți angajați erau aleși prin vot de către comitetul director.⁶⁷

Renovările executate între anii 1911–1913, de către echipa ce se afla sub directă îndrumare a arhitectului Lux Kalmán au fost radicale. Ele s-au axat atât pe interioarele și exteriorul edificiului cât și la amenajarea perimetrului acestuia. Din personalul calificat care și-au adus aportul la executarea acestor lucrări îi putem aminti pe: meșterul constructor specialist în zidărie Király József din Turda, meșterul tâmplar B. Bak Lajos împreună cu fii săi de la Cluj, meșterii lăcătuși Mátrai Zoltán din Budapesta și Miskolczi din Turda, pictorul pe sticlă Majoros din Budapesta și specialistul Heuffel Sándor din Budapesta, cel care a realizat sistemul de încălzire cu aer cald prin zidurile interioare ale edificiului.⁶⁸

Alte lucrări de renovare mai importante au avut loc la scurt timp după cel de al doilea război mondial când sistemul de încălzire cu aer cald a fost sistat. Atunci s-a renunțat la serviciile cuptorului montat într-unul din beciurile clădirii, prilej cu care pivnița a fost reamenajată. Intrândul spre cenușarul acestuia, realizat din beton și prevăzut cu două trepte de coborâre a fost umplut cu moloz. În această umplutură s-au descoperit în septembrie 1997, patru focoaase active explozive de aruncător antiaerian de calibru 82 mm, ce proveneau din al doilea război mondial. Această descoperire trebuie legată de multe altele descoperiri de acest gen de pe teritoriul localității având în vedere că în această zonă s-a aflat linia frontului și s-au dat lupte grele în timpul celui de al-doilea război mondial. Numai norocul și vigilența muncitorilor au împiedecat producerea unei catastrofe.

⁶⁵ Petranu Coriolan, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, p. 158.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Domokos Harmath, *Magyar Közművelődési Ház kiadása*, în “Emlékkönyv”, Torda, 1913.

⁶⁸ *Ibidem*.

Alte renovări mai importante au avut loc în anul 1963, când cărămida din bolțile pivnițelor a fost rostuită cu mortar de ciment, operațiune care a sporit gradul de umiditate în beciuri, întreținând igrasia în această zonă deja afectată de apele pluviale și de sistemul de canalizare defectuos. De asemenea, în anul 1964 s-au executat reparații la hornurile și șarpanta clădirii. Ultimele intervenții “agresive” asupra clădirii au avut loc între anii 1971–1972, când s-au turnat planșeele casetate de beton la sălile de sud-est, atât la parter cât și la etaj sporind gradul de dificultate al restaurărilor ulterioare. Tot atunci au avut loc mici reparații la șarpante, jgheaburi și scocuri. Restul intervențiilor din acești ani se limitează la renovări interioare: rețeaua electrică, tencuieli interioare și exterioare, refacerea sobelor de teracotă, zugrăveli, lăcuirea elementelor din lemn, etc. Acestea au fost ultimele mari intervenții de restaurare executate asupra edificiului în perioada comunistă..

După anul 1989 Direcția Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice din cadrul Ministerului Culturii a luat poziție la numeroasele apeluri lansate de conducerea Muzeului de Istorie Turda. Urmarea acestor apeluri nu s-a lăsat așteptată astfel că unul dintre numeroasele monumente istorice grav afectate structural, cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de Palatul Voievodal de la Turda, a intrat pe lista de priorități.

Insistențele repetate făcute de conducerea Muzeului de Istorie Turda a dus spre final la începerea lucrărilor de consolidare a zonei afectate, iar apoi la începerea lucrărilor de restaurare și renovare a edificiului.⁶⁹ Lucrările de restaurare au început în anul 1997 și continuă și în prezent, cauza acestei îndelungate execuții fiind perioada de tranziție și de criză financiară pe care o traversează România începând cu anul 1990.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

- Fig. 1 Palatul Voievodal Turda-fotografie de ansamblu (colțul sud-estic).
- Fig. 2 Fațada de est a turnului cu plan pătrat.
- Fig. 3 Fațada de sud a turnului cu plan pătrat.
- Fig. 4 Ancadramentul gotic și intrarea principală în edificiu (latura de est).
- Fig. 5 Inscripție care atestă renovarea clădirii sub domnia principelui Sigismund Bathory (1581–1597); (1599–1602), amplasată deasupra intrării principale în edificiu.
- Fig. 6 Ancadrament de intrare în stil neoclasicist situat, la nord de intrarea principală (latura de est)
- Fig. 7 Inscripție care atestă renovarea clădirii la începutul secolului XIX

⁶⁹ Directorul Muzeului de Istorie Turda, d-na Claudia Luca a făcut nenumărate sesizări și demersuri la forurile abilitate pentru obținerea autorizației care a făcut posibilă începerea restaurării acestui important monument istoric. În continuare pe toată perioada restaurării s-a ocupat direct de supravegherea lucrărilor executate de către firmele restauratoare. Fără perseverența și tenacitatea de care a dat dovadă nu ar fi fost posibilă restaurarea acestui monument ce se va finaliza într-un viitor apropiat.

- Fig. 8 Ancadrament de fereastră refăcut la renovările executate între anii 1911–1913 (latura de est).
- Fig. 9 Ancadrament gotic de fereastră situat în aripa neetajată a clădirii (latura de est).
- Fig. 10 Ancadrament de fereastră executat în stil neoclasicist, montat la renovarea din secolul XIX (latura de sud).
- Fig. 11 Ancadrament de fereastră refăcut la începutul secolului XX după cel original renascentist care nu s-a păstrat (latura de est).
- Fig. 12 Fragment de ancadrament gotic (sec. XV), păstrat *in situ* (latura de est).
- Fig. 13 Fereastră de bastion (latura de sud).
- Fig. 14 Ancadrament de fereastră refăcut la renovările de la începutul secolului XX, după cel renascentist original (latura de vest).
- Fig. 15 Ancadrament de fereastră refăcut la renovările efectuate între anii 1997 – 2009 după cel executat în stil neoclasicist la începutul secolului XIX (latura de vest)
- Fig. 16 Anexa adosată în unghiul interior al clădirii la renovările executate la începutul secolului trecut (latura de nord a ieșindului dinspre vest cu latura de vest a ieșindului dinspre nord).
- Fig. 17 Ancadrament de ușă prevăzut cu cornișă aparținând perioadei renascentiste, montat în interiorul clădirii (latura de nord).
- Fig. 18 Construcție din metal și sticlă ridicată la ultimele renovări pe vechea locație a corpului de clădire dezafectat la una dintre intervențiile de restaurare de la sfârșitul secolului XIX sau începutul secolului XX.

A MEDIEVAL ARCHITECTURE MONUMENT. THE VOIVODAL PALACE IN TURDA

The Voivodal Palace in Turda is the most valuable monument of civilian medieval architecture from the perimeter of the town and the only palace of which parts dating from the end of the 15th century and the beginning of the following one are still preserved. Having witnessed numerous political events that marked the history of Transylvania, the edifice has been subject to several alterations due to the damage and the fires that have occurred throughout its existence, as well as due to the radical changes resulting from the many renovations and restorations made over the 400 years from its founding.

The greatest damage done to the edifice is intimately related to the events which took place at the beginning of the 17th century when the town was passed through fire by Michael the Brave's troops (1593–1601), only to suffer later greater damage, fires, and devastation by the mercenaries led by the imperial General George Basta. Other events which, seemingly, affected it quite seriously were the fires caused by the Turkish-Tatar attacks in 1658 but also the ones occurring at the beginning of the 18th century during the anti-Habsburg revolution led by Transylvania's prince Francisc Rákóczi II (1704–1711).

More significant renovations performed on this edifice have been known even from the second half of the 17th century. Other significant restoration interventions were made in 1818 which, by the alterations brought, have made a profound dent in the identity of the monument from an artistic and architectural point of view. The repairs performed in the end of the 19th century did not

manage to remove the causes of the cracks in the building's walls, even if its perimeter was bulwarked by mounting supporting buttresses. The most important renovation and restoration works upon the edifice took place between 1911 and 1913. Although modern techniques and means were employed, the cracks in the building's walls generated breaks. Interventions upon the building also took place between the two world wars and after the second world war. The last wide scope renovations of this building managed to eliminate the cause of the monument's dilapidation. The works started in 1997 and they are still going on, the reason for this prolonged carrying out being the period of transition and financial crisis that Romania has been going through since 1990.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

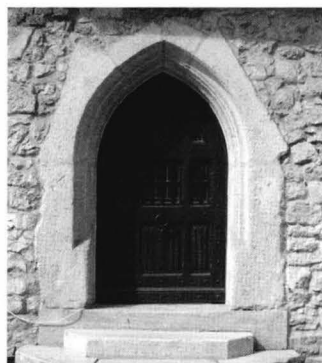

Fig. 4

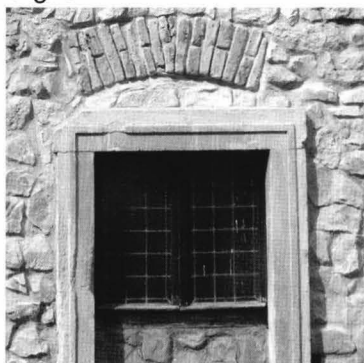

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 5

Fig. 8

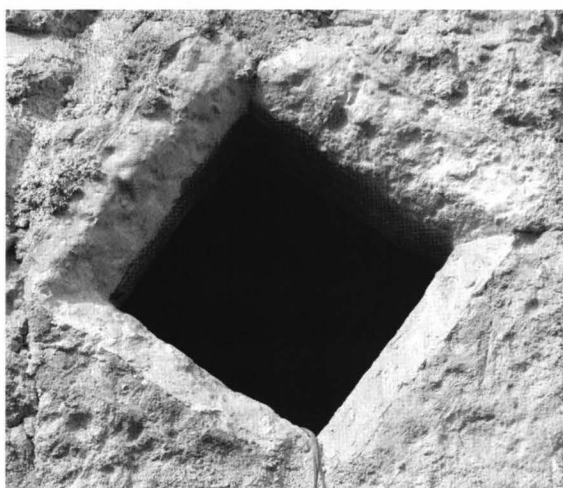

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

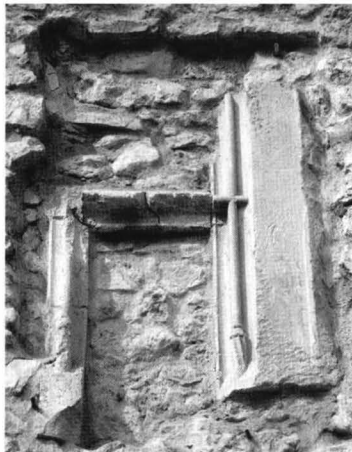

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

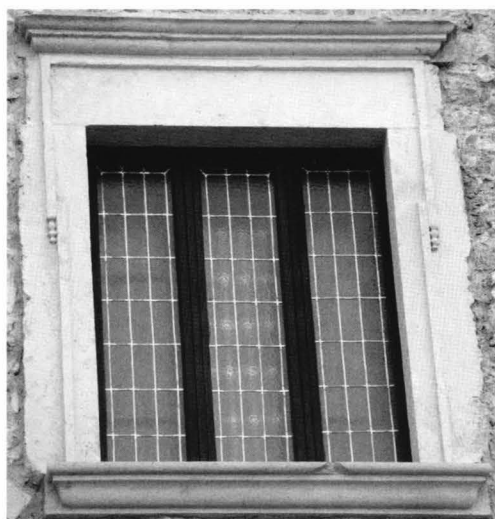

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

PICTURA MURALĂ INTERIOARĂ A BISERICII DIN MICEȘTI-CLUJ. RECUPERAREA PROGRAMULUI ICONOGRAFIC PRIN CERCETARE STRATIGRAFICĂ EXTINSĂ

Biserica parohială având hramul „Pogorârea Sfântului Duh” se află în satul Micești, comuna Tureni, în județul Cluj, la egală distanță, pe șoseaua națională, de municipiul Cluj-Napoca și, respectiv, orașul Turda. Există, însă, și o „scurtătură” prin pădurea Făget, care reduce cei aproximativ 20 de km care despart Clujul de Micești la ceva mai mult de 7 km. Drumul, practicabil mai mult cu piciorul decât cu alte mijloace motorizate, trece pe lângă situl arheologic de extracție romană, numit *Casele Micești*. Această apropiere își va fi avut rolul bine definit în perioada medievală, atunci când numeroase au fost edificiile beneficiare ale tezaurului de piatră de construcție. Biserica din Micești se numără printre ele.

Elementele pentru datarea construcției bisericii din Micești sunt modeste: în afară de tradiția orală a unei așezări mănăstirești, a cărei desființare, la un moment dat, ar fi dus la formarea unui mare număr de familii cu numele de *Călugăr*, frecvent și azi în zonă, mai există anul 1795, înscris în interiorul bolții altarului. Mai grăitoare este arhitectura edificiului în sine. Construcție de tip navă, cu un altar-semicircular la interior și poligonal la exterior- având un pridvor adăugat în extremitatea vestică a axului longitudinal, surclasat de un turn clopotniță terminat în fleșă, biserica se înscrie în silueta generală a monumentelor nord-transilvănene de sfârșit de secol al XVII-lea. Masivitatea zidurilor din piatră, tipul de boltire *a vela*, însuși iconostasul de zid pledează pentru o construcție în care mai vibrează reminiscentele arhitecturii de formație cisterciană, profund autohtonizate. Dealtfel, reflexe ale schimburilor de idei și al circulației modelelor de la sud de Carpați până către Maramureș, traversând inevitabil zona Clujului, se regăsesc și în repertoriul decorativ al picturilor din biserica de la Micești.

În momentul începerii studiului stratigrafic¹, pictura mai era vizibilă în interiorul altarului, de la nașterea condei în sus, și pe luneta interioară, corespunzătoare iconostasului de zid, iar în naos, pe bolta acestuia și în intradosul ferestrelor de pe latura sudică. (Fig. 1). Este aici locul să menționăm o particularitate a construcției acestei biserici, care nu are ferestre străpunse decât în zidul sudic al naosului, peretele nordic fiind complet închis. Explicația constă în caracteristicile terenului pe care este ridicată biserica, și anume la mijlocul unei pante cu înclinație de peste 30%, orientate de la nord la sud. O vizită efectuată la vreme de iarnă a demonstrat că între zidul bisericii și unghiul format de pantă se adună o cantitate importantă de zăpadă, care stagnează întregul sezon hibernal, procurând o serioasă și constatntă sursă de umiditate de capilaritate și de infiltrație. Aceasta a fost și motivația oferită de beneficiar pentru a justifica îndepărtarea tencuielilor originare, purtătoare de pictură, de pe pereții bisericii, dar rezultatele cercetării stratigrafice aveau să infirme validitatea acestei ipoteze.

¹ Cercetarea a fost efectuată în campania din vara anului 2000. (n.a.)

În naos, urmărindu-se zonele de îmbinare dintre câmpurile de pictură veche aparentă și suprafețele de zugrăveală recentă, atât în lumină directă cât și în lumină razantă, s-au constatat muchii în relief, corespunzătoare unor îmbinări de straturi de tencuială. Îndepărtarea, strat cu strat, în interiorul unor casete de sondare, a zugrăvelilor găsite la fața locului, a dus la descoperirea unor suprafețe din pictura în frescă originară a bisericii. (Fig. 2). Caracteristica cea mai interesantă a suprafețelor de pictură descoperite constă în metoda urmată de executantul operațiunii de martelare a picturii inițiale. Traseele urmate de acesta sunt perfect paralele cu muchia de îmbinare dintre diferite elemente de arhitectură. Astfel, de-a lungul liniei care marchează racordul dintre elementele bolții naosului și perete, „demolatorul” a lasat un „culoar” de 12 până la 14 cm din pictura în frescă spre interiorul pereților, parcă dorind să asigure o zonă de maximă aderență noului strat de tencuială pe care îl avea în vedere. Este același principiu pe care îl folosesc freschiștii la îmbinarea *pontatelor* și a *giornatelor*. Și mai interesantă este rezolvarea racordului dintre perete și muchia glafului ferestrelor de pe peretele sudic al naosului, unde marja de „siguranță” a fost redusă la aproximativ 3 cm, exact cât să protejeze profilul din tencuială de frescă.

Mortarul de completare a fost unul din var pastă și nisip, aceeași compoziție și respectând aceleași proporții regăsindu-se și într-o serie de reparații efectuate la lacune profunde de strat suport din câmpul picturii de pe bolta naosului.

În ceea ce privește straturile de zugrăveală, acestea au fost realizate pe bază de humă, în diferite nuanțe de ocru cald, peste care s-au aplicat cu șablonul ornamente roșii și/sau albastre, în funcție de etapa de intervenție, în formă de stea.

Interesul instinciv pentru unitatea stilistică a ansamblului mural este trădat de tentativele de mascare a reparațiilor făcute în interiorul câmpului pictural. Dacă în ceea ce privește mortarele folosite la chituiră lacunelor profunde, de mare deschidere, se poate chiar stabili o ierarhizare cronologică, pornind de la compozițiile de var/ nisip, argilă, ipsos și ajungând la baza de ciment, în ceea ce înseamnă soluții de cosmetizare nu mai există nici o regulă în afara bunului plac al executantului și al accesibilității materialului de transpunere. Analizele chimice vor decela, cu siguranță, materialele mai noi, de proveniență industrială, cum sunt *Lunar-ul* și *negrul* pentru sobe, sau coloranții anilinici, de cele de fabricație artizanală, din categoria celor folosite la reparațiile domestice.

Cert este însă un lucru: indiferent de tehnica și de materialele folosite, lacunele profunde din câmpul picturii de pe bolta naosului au fost „protejate” cu aceeași meticulozitate și atenție cu care a fost anihilată sistematic fresca de pe pereți.

În urma îndepărtării straturilor de tencuială și zugrăveli, pe conturul lunetelor de nord și sud ai pereților naosului, precum și pe fața estică a tâmplei-se pot vedea urmele unor scene miniaturale, care respectă proporția personajelor din compozițiile aflate pe boltă.

Executată într-o tehnică *a fresco*, pictura bolții prezintă suprafețe conservate complet, doar atinse de un ușor voal de fum și praf, alternând cu zone profund afectate, atât de efectul sărurilor activate de umiditatea de infiltrație care a degradat în unele puncte bolta, cât și de depuneri de gudroane vitrificate, localizate mai ales înspre partea altarului. Deasemenea, sunt prezente zone de exfoliere activă a peliculei de culoare, precum și suprafețe afectate de pulverulența peliculei picturale. (Fig. 3). Gravitatea fenomenului de exfoliere a culorii se dovedește a fi în directă legătură cu punctele de infiltrare a apei pluviale, dat fiind faptul că reparațiile la învelitoarea clădirii s-au făcut după o perioadă în care vechiul acoperiș, din șită, nu și-a mai putut îndeplini rolul protector.

Din punct de vedere iconografic, bolta naosului prezintă un program deosebit de interesant.

De-a lungul axei longitudinale, de la Est spre Vest, se găsesc în medalioane *Maica Domnului Orantă*, *Iisus Pantocrator* înconjurat de *Liturghia Cerească* și *Sfântul Ioan Botezătorul*. Alături de acesta din urmă, în traveea extrem-vestică mai sunt reprezentate cele *Șapte Taine*. Spațiile ample dintre muchiile boltii sun rezervate scenelor din *Apocalipsă*. La baza axului median transversal sunt înfățișate *Răstignirea*, la nord, și *Cina cea de Taină*, la sud.(Fig. 5).

Atât muchiile boltii, cât și ramele medalioanelor și îmbinarea dintre pereți și boltă sunt delimitate prin brâuri decorative cu palmete în torsadă sau ghirlande stilizate din frunze de laur. În urma decopertării registrelor de frescă mascate de zugrăveli au mai apărut două tipuri de ornament, și anume fașa roșie de separare dintre scenele de pe consolete și perete, și vrejul liber, din flori mici de câmp, de la îmbinarea lunetelor cu bolta. De remarcat că motivul palmetei și al vrejului liber se regăsesc în formulare identică, la biserici din aceeași perioadă, din zona Argeșului și a Gorjului. Tot reflexe din sudul Carpaților par a fi și medalioanele cu mucenici din glaful ferestrelor naosului, legate între ele prin palmele elansate, negre și roșii.(Fig. 4).

Sondajul stratigrafic s-a mai efectuat la nivelul peliculei de culoare. S-a urmărit, în special, realizarea unor teste de aderență a peliculei de culoare, în vederea stabilirii strategiei de urmat pentru consolidarea stratului pictural și curățarea depunerilor superficiale și aderente de praf, fum și gudroane. Rezultatele au demonstrat, pe de o parte, o aderență medie a peliculei de culoare la stratul suport, iar pe de o alta, au pus în evidență rolul important atribuit de *zugrav* fondului alb de frescă, pentru obținerea luminozității în cadrul anumitor zone (la arhitectură, de exemplu).

Un loc separat revine sondajelor fortuite, provocate de îndepărtarea reparațiilor necorespunzătoare a lacunelor profunde de strat de preparație. În urma eliminării mortarelor necorespunzătoare, s-a ajuns la zidăria suport, stratigrafia stratului pictural devenind astfel accesibilă în integralitatea sa.

În concluzie, sondajele stratigrafice au avut ca punct de pornire contururi, fisuri sau lacune profunde și au urmărit evidențierea sau/și recuperarea informației mascate de straturi de tencuială sau zugrăveli, pentru a se putea completa imaginea asupra programului iconografic al picturii murale din biserica în cauză și pentru a se recolta date necesare stabilirii strategiei de conservare și punere în valoare a picturii, respectiv a monumentului în întregul său. Deasemenea, s-au recuperat date concrete, detalii de scene și elemente care, coroborate cu programul iconografic nealterat din restul bisericii, pot sta la baza unei propuneri de reconstituire a întreg ansamblului mural al bisericii.

THE INTERIOR MURAL PAINTING OF THE CHURCH IN MICEȘTI – CLUJ. RECOVERY OF THE ICONOGRAPHIC PROGRAM THROUGH EXTENSIVE STRATIGRAPHICAL RESEARCH

This paper presents the stratigraphic research made on the entire interior surface of the church from Micești-Cluj, presenting the intervention processes on the mural painting, and of the elements that can complete the iconographic and historical study of this monumental assembly.

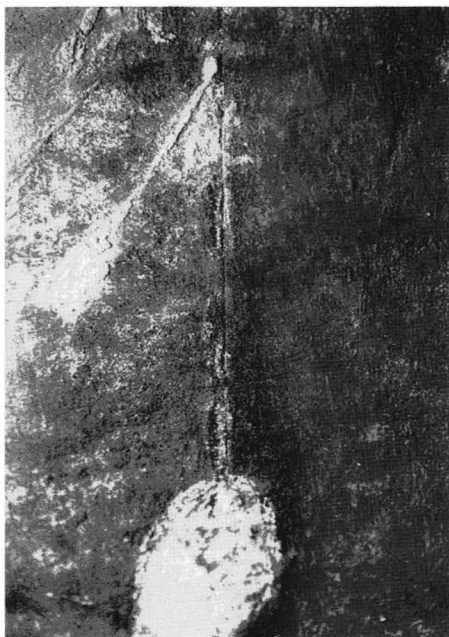

Fig. 1. Fenomene specifice de degradare a peliculei de culoare întâlnite la interior: exfoliere și pulverulență

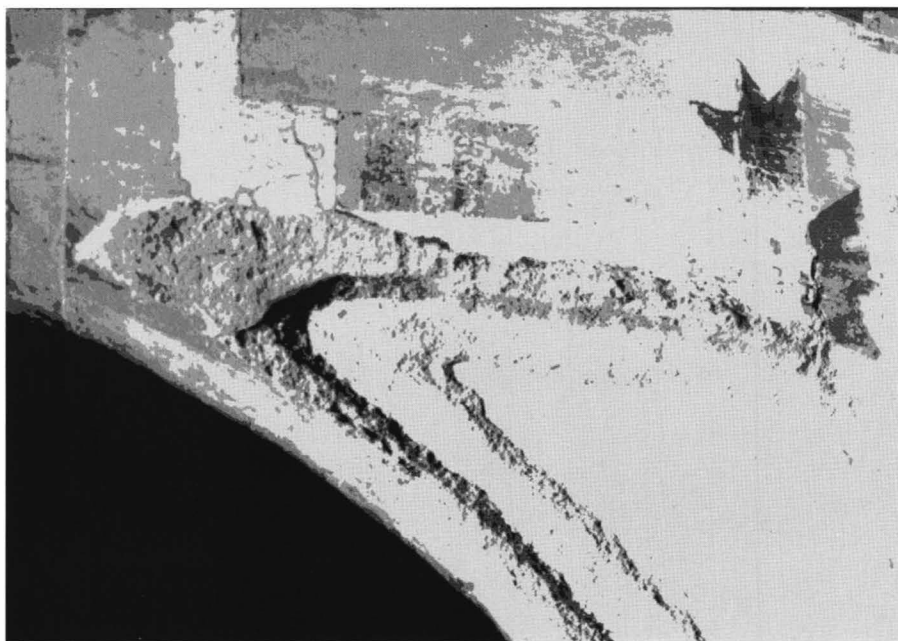

Fig. 2 Detaliu al sondajului stratigrafic realizat pe peretele sudic, deasupra ferestrelor

Fig. 3 Vedere asupra părții superioare a iconostasului de zid, dinspre naos

Fig. 4 Pictura murală interioară, detaliu

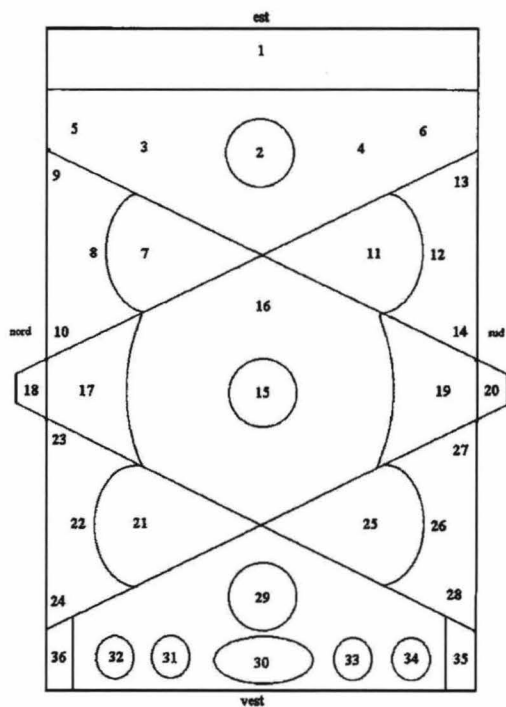

Fig. 5 Schema programului iconografic al boltei naosului

ASPECTE METODOLOGICE ALE RESTAURĂRII PICTURII MURALE DE LA BISERICA „ADORMIREA MAICII DOMNULUI” A MĂNĂSTIRII RĂCHITOASA, BACĂU

În anul 1998, când au fost întreprinse primele cercetări în privința stării de conservare a picturii murale interioare de la acest monument, în directă legătură cu iminentele intervenții de consolidare structurală la biserica *Adormirea Maicii Domnului*, din Răchitoasa, județul Bacău, ansamblul arhitectonic nu mai ținea de fosta mănăstire, ci funcționa ca azil pentru persoane în vârstă. Aflat în stare de precolaps, datorită fracturilor importante de la nivelul structurii, edificiul bisericii a intrat într-un amplu proces de consolidare, care viza atât sistemul de boltire, afectat de prăbușirea internă a arcelor pe care se descărcau cele trei turle străpunse, câte una de pe naos, pronaos și pridvor, cât și pereții, traversați pe toată grosimea și înălțimea lor de fracturi importante.¹ Pentru refacerea fiecăreia dintre bazele (arce plus tambur) pe care să se ridice noile turle era prevăzută demolarea arcelor și pandantivilor existenți, aflați în stare avansată de degradare, purtând marca unor numeroase și repetate reparații.

Fig. 1–2 . Vedere asupra pandantivilor din naos, înainte de intervenția de urgență asupra componentelor artistice ce precede consolidarea structural

¹ Soluția de consolidare a fost proiectată de profesorii Cișmigiu și Crișan, în anul 1990. Lucrările de consolidare structurală au fost efectuate de S.C.Simcrest S.R.L Bacău între anii 1998–2005, recepția finală a lucrărilor de consolidare structurală având loc în anul 2006, conform Procesului Verbal de recepție finală O.N.M.I. nr. 6071/21.12.2006

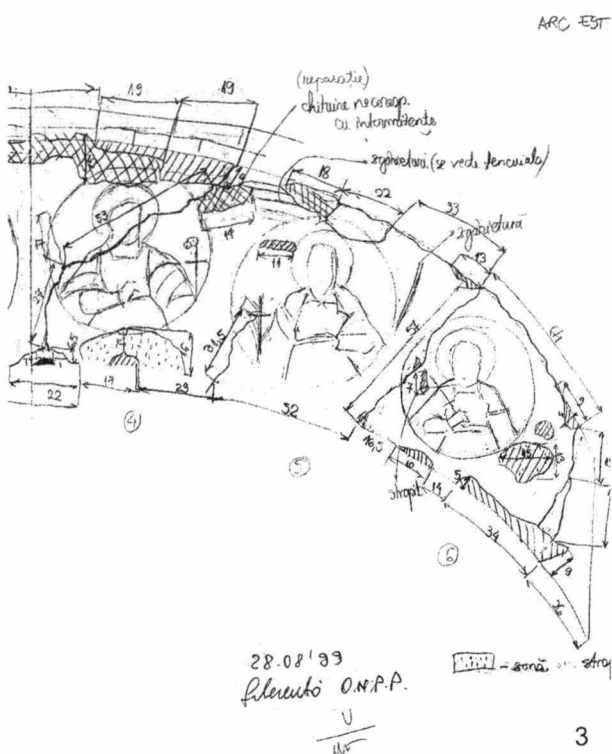

Fig. 3. Relevu (scară 1:20) al arcului estic de descărcarea a turlei din naos, cu evidențierea stării de conservare a picturii murale.

Pe de altă parte, intradosul arcelor dintre naos și pronaos, respectiv pronaos și pridvor, erau suprafețe, de asemenea, aflate sub incidența demolării care să permită refacerea structurală a sistemului de boltire. Toate aceste suprafețe erau purtătoare de pictură murală, aflată în diferite stadii de conservare, determinate direct de starea de conservare a zidăriei suport, respectiv a stratului de preparație. Pentru a permite demararea acțiunilor de consolidare, respectivele suprafețe de pictură au fost supuse extragerii, prin metoda *strappo*. Deja afectate de numeroase fracturări și reparații

consecutive, o serie de medalioane, reprezentând mucenici și mucenițe, de pe laturile verticale ale arcelor mici de descărcare a turlor din naos și pronaos, ca și două fragmente de pandantivi din naos, s-au recuperat parțial.

În urma extragerii picturii de pe suprafețele marcate, în campaniile 1998–1999, s-a putut proceda la consolidarea structurală constând în instalarea de centuri perimetrice la nivelul fundației și al cornișei și elemente de zidărie cu inimă armată plasate în dreptul membranelor transversale interioare care separă compartimentele arhitecturale ale bisericii.

În urma încheierii lucrărilor de consolidare structurală² și de arhitectură, s-a ridicat problema finalizării intervențiilor la componente artistice, pictura murală și lemnul policrom. Prezentul proiect prezintă propunerile de conservare-restaurare a picturii murale, și anume metodologia pentru replantarea fragmentelor de pictură extrase în campaniile din anii 1998–1999 (A), ca și propunerile de conservare-restaurare a picturii rămase la poziție, în noua situație creată de definitivarea consolidării structurii de rezistență a monumentului (B).

² „Într-o etapă viitoare se recomandă replantarea picturii extrase în vederea consolidării și executarea lucrărilor de restaurare pictură, precum și tratarea (biocidarea) elementelor de lemn-componente artistice”.

(PV recepție finală nr. 6071/21.12.2006, pct.6).

PREZENTAREA GENERALĂ A MONUMENTULUI

Date istorice. Biserica se află situată în partea de NV a satului, între două dealuri nisipoase, sensibile la mișcările seismice. Pe zidul de sud al bisericii se află următoarea inscripție: „În zilele lui Antioh Constantin Voivod zidit-a această biserică dumnealui Ilie Vel Stolnic cu jupâneasa dumisale Tofana-hramul Adormirea Maicii Domnului, anul 7206 și 1679, octombie 27”.

În testamentul ctitorului se citește: „Ilie Enache vel spătaru și cu soția mea Tofana fata lui Ion Racoviță, ce au fost vornic mare, facem știre tuturor cui se cade a ști pentru o bisericuță care din munca și osteaneala noastră am făcut-o din piatră, unde întâi și din început am descălecat și am făcut biserica de lemn tatăl meu Enache ce au fost clucer mare. Acum, în urma părintelui nostru, miluindu-ne Dumnezeu, noi am mai zidit una pentru foc, alta pentru trai, că lemnul petrece viață mai scurtă, iar piatra mai lungă...și eu singur cu mâna mea am scris-leat 7212 (1704) mai 16.” (Condica mănăstirii Răchitoasa)

La moartea lui Ilie Enache, epitropia ce o administra închină mănăstirea și averea ei mănăstirii Vatoped de la Muntele Athos. Acest fapt este cunoscut din actul de danie al boierilor (1729, Ghenarie 10), act întărit prin hrisovul de aprobare al lui Grigorie Ghica (Arh. Stat București, înscris 578, Condica Mănăstirii Răchitoasa).

În 1864, odadtă cu secularizarea averilor mănăstirești, călugării greci pleacă, luând cu ei multe din odoadele de preț ale mănăstirii.

În prezent chiliile au revenit în posesia mănăstirii, după ce mai bine de un secol și jumătate au adăpostit un azil.

Arhitectura bisericii. Biserica prezintă un plan triconc, având trei turle de dimensiuni egale, câte una pe naos, pronaos și pridvor. Intrarea este adăpostită de un mic pridvor de plan pătrat, boltit mănăstirește. Absidele, atât cele laterale, cât și cea a altarului, sunt semicirculare, și la interior și la exterior, cu acoperire în semiconcă. Absida altarului este ușor alungită în axul longitudinal, cu un arc triumphal generos. Este separată de naos printr-un iconostas de lemn³ (sculptat și poleit cu aur). Extrema de vest a planului se termină în hemiciclu, este boltită, și are un cafas de lemn, construit deasupra tabloului cu ctitori, construit mai târziu, din material brut, fără legătură cu mobilierul din lemn policrom din restul bisericii. Accesul în cafas se face pe o scară ce maschează o parte din tabloul votiv. O altă scară duce din cafas în podul pridvorului, unde se află o mică încăpere de depozitare. Cele trei turle reconstituite pe vechile baze se descarcă pe pereții longitudinali și pe pilaștrii care compartimentează biserica, prin pandantivi și arce transversale și longitudinale, alcătuind câte un pătrat la baza fiecăreia dintre turle.

Observații asupra decorației murale. Dintru bun început se remarcă faptul că, din punct de vedere iconografic, pictura murală de la biserica din Răchitoasa a avut ca destinație o mănăstire. Favorizată și de ampla suprafață interioară, oferită cu generozitate de zidurile foarte înalte, fără membrane transversale care să obtureze perspectiva asupra ansamblului monumental, ca și de către deschiderea celor trei turle cu diametre impozante, iconografia s-a putut desfășura pe numeroase registre, bogate în personaje detaliat reprezentate. Ajuțați și de tehnica *a secco*, ce permite elaborarea nelimitată în timp a imaginii, pictorii de la

³ Pe întreaga durată a consolidării structurale iconostasul a rămas la poziție, sub o carcasă de protecție din lemn, fiind supus modificărilor factorilor de microclimat asociate cu excedentul de umiditate și aportul de agenți biologici favorizate de desfășurarea lucrărilor de consolidare, în lipsa unei asistențe de specialitate pe durata intervențiilor.

Răchitoasa au „scris” mai multe icoane, derulând un program iconografic în concordanță cu învățăturile călugărilor viețuitori în această mănăstire. Spațiul important alocat scenelor din Apocalipsă, numărul mare al reprezentărilor de mucenici și mucenițe, ar fi doar câteva dintre manifestările acestei orientări.

a) PRIDVORUL EXTERIOR: de mici dimensiuni, adăpostind intrarea propriu-zisă în biserică, defășurat pe un plan pătrat construit din ziduri la fel de groase ca și întreaga biserică, și ridicat deodată cu aceasta, pridvorul este boltit în cruce, cu joncțiunea arcelor ușor teșită, formând o suprafață curbă. Suprafața pereților și a boltii astfel alcătuite este acoperită cu o compoziție elicoidală, reprezentând Judecata de Apoi. Centrul spre care converge mișcarea centrifugă este reprezentat de Iisus Judecător. Străbătută de numeroase fisuri dispuse oblic, pictura a mai suferit și de pe urma „îndreptării” marginilor reparațiilor făcute de către echipa locală de constructori, care a ras cu latul mistriei atât ce se mai găsea din vechile reparații ale fisurilor, cât și surplusul de material de la propriile intervenții.

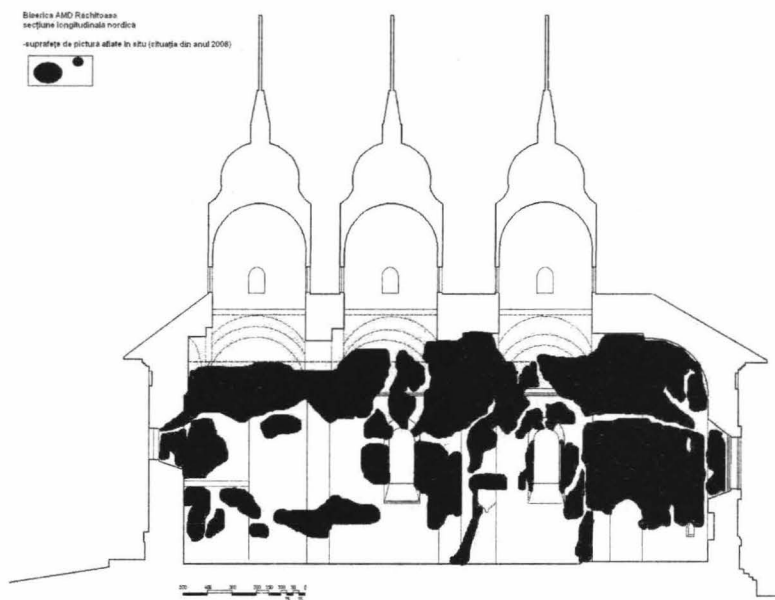
Cu toate aceste degradări, pictura pridvorului este cea care se păstrează în cea mai mare proporție din întreaga biserică, atât ca suprafață, cât și în ceea ce privește starea de conservare. Din această perspectivă, pictura pridvorului poate constitui un bun reper pentru stabilirea soluției de prezentare finală a ansamblului.

b) CAFASUL: a fost realizat prin construirea platformei de lemn deasupra tabloului votiv. Întreaga suprafață astfel delimitată a hemiciclului care închide biserică spre capătul axului vestic este ocupată de procesiunea ctitorilor din diverse etape de existență a bisericii. Așa cum se menționa și în rândurile de mai sus, mare parte din acest extrem de important document s-a pierdut deoarece, în plus față de efectul mișcărilor tectonice, au acționat și membrii echipei de construcții, care au îndepărtat ce au considerat irecuperabil.

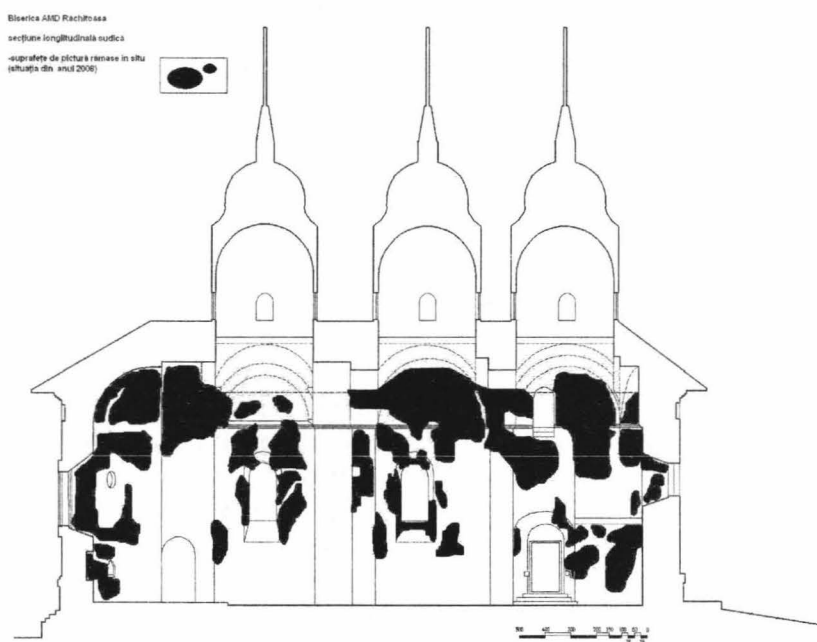
c) PRONAOSUL: cu cele două compartimente ale sale, pronaosul de la biserică mănăstirii Răchitoasa impresionează prin spațiul interior și, din păcate, prin marile suprafețe de *frescă neagră*, care țin locul picturii ce se afla cândva pe acești pereți. Cele două turlă descărcate pe arce longitudinale și transversale lasă să pătrundă o lumină puternică, ce scoate în evidență amploarea monumentală a spațiului interior.

d) NAOSUL: de aceeași lățime ca și compartimentările arhitecturale deja pomenite, naosul primește, la nord și la sud, două abside cu deschiderea egală cu diametrul turlei. Ca și în cazul pronaosului, pe pereți și în conca sânuirilor se mai păstrează insule de pictură.

e) ALTARUL: constituie poate zona cel mai bine conservată cu pictură din biserică, după pridvorașul de la intrare. Deasemenea de dimensiuni generoase, suprafețele curbe ale absidei altarului păstrează, cel puțin în jumătatea nordică, singurele personaje întregi, de mari dimensiuni (sfinții ierarhi), care ar putea constitui un reper hotărâtor în elaborarea soluției de prezentare finală a lacunelor nereintegrabile din restul bisericii.

4.

5.

Fig. 4–5. Raportul dintre suprafețele de pictură rămase la poziție și câmpurile de reparații rezultate în urma consolidării structurale (stadiu la anul 2008)

EXAMINAREA STĂRII ACTUALE DE CONSERVARE. STUDIUL SUPRAFEȚELOR MURALE LA CERCETAREA ÎN SITU

Examinarea stării de conservare a picturii de la biserica mănăstirii Răchitoasa s-a efectuat în mai multe etape, date fiind condițiile speciale în care s-a intervenit la acest monument. Prima examinare a avut loc în anul 1998, când, la solicitarea șefului de proiect de atunci⁴, s-a făcut o evaluare a stării picturii murale interioare și, mai ales, s-a discutat posibilitatea unei intervenții de urgență care să asigure pictura pe durata consolidării structurale. La momentul respectiv, accesul la suprafața pereților era limitat de existența eșafodajului de susținere a platformelor de pe care urma să se demanteleze și, ulterior, să se refacă turlele și arcele de susținere ale acestora. (foto cu eșafodajul)

Preluăm din documentația intervenției din 1998⁵:

„Starea de conservare a zidăriei suport, realizate din piatră, de o manieră foarte neregulată, legată cu un mortar extrem de slab, de consistența și aspectul lutului, este alarmantă, pereții suferind deformări accentuate în plan vertical, iar arcele din naos, pe care se descarcă una dintre turle, glisând periculos peste suprafața pictată.

Soluția de consolidare a sistemului de boltire presupune demontarea bazei turlei și desfacerea, în vederea ridicării, de semicacotelor absidelor laterale, inclusiv a arcelor dinspre naos, elemente realizate preponderent din cărămidă.

Atât pandantivii, cât și arcele și semicalotele absidelor de nord și sud păstrează mari suprafețe de pictură, executată într-o tehnică a secco, părți integrante ale ansamblului mural, deosebit de interesant din punct de vedere iconografic.

Din punct de vedere al recuperării picturii murale, intervenția de urgență ar consta în extragerea câmpurilor direct afectate de demolarea zidăriei suport și conservarea in situ, cu măsurile suplimentare de protecție, a suprafeșelor de pictură care ar putea face față traumatismelor (inevitabile în această situație) provocând consolidarea structurii monumentului.”

Fotografiile efectuate atunci au fost limitate de accesul redus la suprafața pereților. Ele constituie însă un martor important al stării de conservare a picturii înainte de intervenția la structura monumentului. După cum s-a constatat și la data respectivă, și după cum se știa și din tradiția locală, confirmată de existența unui proiect de refacere a picturii interioare⁶, pereții purtători de pictură fuseseră afectați puternic de cutremurul din 1940. Fracturile și lacunele profunde, de mari dimensiuni, apărute în urma acestui seism au fost reparate cu mijloace locale, constituind o categorie importantă cantitativ de intervenții necorespunzătoare din punctul de vedere al conservării stratului pictural. Reparațiile s-au făcut prin chituiere cu mortar de var și ciment, cu depășirea semnificativă a dimensiunilor lacunelor în cauză. La data primei examinări, aceste reparații erau deja afectate de numeroase fisuri și dsprinderi, precum și de intervenții ulterioare efectuate e beneficiar în numele sporirii confortului, prin introducerea instalației de curent electric. Un studiu comparativ al imaginilor aceleiași zone, pe fotografii cu stadiul din 1998 și cel din 2008, efectuate după recepționarea lucrărilor de consolidare și îndepărtarea schelelor interioare, arată însă modificări care nu se pot justifica numai prin desfacerea reparațiilor vechi.

Dealtfel, intervenția asupra picturii, efectuată în regim de urgență în campania din anii 1999–2000, avea să se soldeze cu aproximativ 16 mp de pictură extrasă, cu o suprafață

⁴Episcopia Romanului și Hușilor, Serviciul Tehnic

⁵ *Memoriu justificativ* (Ana Maria Baciu, 1998)

⁶ Ghe. Popescu, proiect pentru pictură nouă, 1956

ecivalentă conservată și protejată la poziție, dar și cu intervenții care au depășit limita admisă, din partea constructorului.

După cum se consemnează în Procesul Verbal de recepție a etapei 1999–2000, „În etapa 1999–2000 au fost executate următoarele operațiuni de protecție, conservare și extragere a picturii murale din zonele de intervenție asupra construcției (arce și pandantivi de la baza celor trei turle- naos, pronaos și pridvor, plus timpanele de vest din pridvor și cele de nord și sud din naos.

Extragerile au fost executate în tehnica *strappo*, folosindu-se ca liant CMC și *coletta*, iar ca suport (*facing*) foiță de hârtie tip ” Letea”, tifon și pânză albită.

Așa se face că, la data actuală, suprafața reală a picturii rămase la poziție este extrem de fragmentată, și concentrată mai ales în altar și în treimea superioară a pereților, cu goluri importante între câmpurile de pictură salvate. (Fig. 4- 5)

PREZENTAREA TEHNOLOGIEI PICTURILOR

Suportul picturii: Zidăria suport a fost realizată din piatră de carieră, legată cu mortar de var și nisip, pentru suprafețele verticale ale pereților, și din cărămidă legată cu var pentru sistemul de boltire, atâta cât se mai păstra la data intervenției noastre.

Stratul de preparare: Intonaco în zonele superioare este alcătuit din mortar de var cu câlți și puzderie de cânepă, în grosime de 10–20 mm , cu strat de culoare negru de cărbune de lemn acoperit cu un strat de vâruială albă⁷. Probele prelevate din registrul tabloului votiv au evidențiat o compoziție mai complexă, constând în carbonat de calciu, nisip cuarțos foarte fin, caolin și depozite masive de ghips.⁸ Și în acest caz este semnalată prezența stratului de vâruială albă între stratul de preparare și pelicula de culoare propriu-zisă.

Pelicula de culoare: Tehnica de execuție a picturii este *a secco*, având ca liant cleiul animal. Paleta cromatică⁹ utilizată de autorii picturii de la Răchitoasa este compusă din oxizi de fier: pământ galben , pământ roșu, ocră. Albastrul este smalt, aplicat fie în strat foarte subțire pe o bază de pământroșu brun, fie mat, în amestec cu albul de plumb. La unele veșminte a fost semnalată prezența albastrului de Prusia, în combinație cu ocră galben. Alte culori identificate în urma analizelor chimice sunt: roșul de fașă, din miniu de plumb, albastrul realizat cu albastru artificial de cupru, verdele din cocleală-verde artificial de cupru.

PROPUNERI METODOLOGICE. DESCRIEREA PROCESULUI DE CONSERVARE / RESTAURARE

Procesul de conservare și restaurare a picturii murale interioare de la biserica *Adormirea Maicii Domnului*, din Răchitoasa, urmărește cele două paliere enunțate în Memoriul general, și anume conservarea și replantarea fragmentelor de pictură extrase în campaniile din anii 1998–1999 (A), și conservarea și restaurarea picturii rămase la poziție, în noua situație creată de definitivarea consolidării structurii de rezistență a monumentului (B).

Conservarea și replantarea fragmentelor de pictură extrase în campaniile din anii 1998–1999. Suprafața de aproximativ 16 mp de pictură murală extrasă va fi prelucrată în vederea replantării pe amplasamentele inițiale după cum urmează: curățirea reversului stratului pictural al fragmentului, mecanic; consolidarea stratului pictural de pe *verso*-ul fragmentelor extrase, prin impregnarea cu Primal 2% (reamintim că extragerea s-a efectuat

⁷ Conform Buletin de analiză nr. 10 / 06 din 01.07.2006

⁸ Conform Buletinului de analiză nr. 13./2009

⁹ A se vedea notele 9 și 10

în tehnica *strappo*); consolidarea *verso*-ul fragmentelor extrase, prin impregnarea cu caseinat de calciu; aplicarea suportului pe bază de var și caseinat de calciu pentru backing. În acest strat se va amesteca pulbere din stratul de preparare, provenită de la degroșarea *versoului*, pentru a se realiza un strat de consistență și cu un comportament compatibil atât cu stratul pictural original, cât și cu suportul nou pe care fragmentele se vor replanta; aplicarea *backing*-ului din tifon și pânză de cânepă, folosind același tip de material ca mai sus pe post de adeziv; aplicarea simultană a mortarului de replantare pe *verso*-ul fragmentului și pe stratul de *arriccio* de pe zidăria suport; replantarea fragmentului și plantarea contraforme, cu elemente de sprijin pentru suprafețele suport (verticale, sau arce și bolți); înmuierea adezivului; îndepărtarea, în etape succesive, a elementelor componente ale *facing*-ului, respectiv pânză, tifon, foiță de hârtie; înlăturarea prin mijloace fizico-chimice a fixativului pentru extragere; reconsolidarea prin impregnare cu DCC 1,5% a peliculei de culoare care a avut de suferit în timpul manevrelor de transpunere și de îndepărtare a *facing*-ului; integrarea cromatică în tehnicile *ritocco* și *velatura* a microlacunelor și eroziunilor de pe suprafețele de pictură replantate.

Conservarea și restaurarea picturii rămase la poziție presupune următoarea succesiune de operații:

Stratul suport:

- *Asigurarea provizorie a marginilor* stratului suport desprins.
- *Asigurarea și tivirea marginilor fracturate* și cu tendință de desprindere ale lacunelor și porțiunilor de strat preparator, prin tivire cu mortar de var /nisip, cu adaos de caseinat de calciu. -tivirea se face prin aplicarea de mortar de var/nisip, cu adaos de consolidant (caseinat de calciu), pe grosimea marginii stratului suport, după umectarea consistentă a acestuia. Se va urmări ca aplicarea să fie continuă, să cuprindă ambele margini și să aibă o bună aderență la suport, se va verifica modul în care se întărește mortarul, pentru a nu favoriza apariția de cracluri/fisuri care ar reduce din eficiența tivirii.
- Curățarea marginilor stratului suport.
- *Asigurarea fisurilor adânci și superficiale* ale stratului de preparare, prin obturarea cu foiță japoneză aplicată cu cmc.
- Chituirea fisurilor și lacunelor din strat suport cu mortar de var și nisip de granulații diferite.
- *Chituirea sub nivel a lacunelor din stratul de arriccio*
- lacunele de dimensiuni mari și medii din stratul de *arriccio* din zonele nereintegrabile se vor chitui sub nivel
- *Chituirea la nivel a lacunelor din stratul de intonaco*
- lacunele de mici dimensiuni, sau cele integrabile cromatic, se vor chitui la nivelul câmpului pictural înconjurător, pentru a permite derularea etapei de integrare cromatică
- *Consolidarea prin injectare a stratului suport desprins.*
- *Consolidarea suportului picturii (stratul de intonaco)* – refăcerea aderenței suprafețelor cu dislocări superficiale și a suprafețelor cu dislocări de mari dimensiuni, prin injectare cu mortar pe bază de var și nisip fin, cu adaos de caseinat de calciu. La desprinderile mari se va folosi mortar pentru injectări în zidărie tip PLM-M.
- *Proptirea suprafețelor* de pictură murală care prezintă desprinderi închise (*burdușeli*). Proptirea se va face prin aplicarea unor straturi tampon, cu grosimi

crescânde, de la hârtie japoneză aplicată în puncte pe suprafața picturii, folie poliuretan, Stirodur, până la placă de lemn conglomerat tip OSB, descărcate pe puncte de sprijin care pot fi orientate în toate direcțiile cerute de protejarea zonelor desprinse.

- *Înlăturarea tencuielilor de reparații necorespunzătoare* din câmpul și de la marginea câmpului pictural, provenite din intervențiile anterioare.
- Îndepărtarea mortarelor necorespunzătoare ale intervențiilor anterioare de pe marginile lacunelor.
- Îndepărtarea stropilor și scursurilor de material provenind de la operațiunile de consolidare structurală, de pe suprafața peliculei de culoare, prin procedee combinate, uscate și umede
- Prezentarea estetică a lacunelor chituite la nivelul stratului de culoare.
- Prezentarea estetică a lacunelor mari, neintegrabile, chituite sub nivelul echivalent intonaco-ului al stratului de preparare.
- *Combateră formelor de atac biologic, localizate atât la nivelul stratului pictural, cât și la cel al componentelor artistice din lemn*
- *Întocmirea documentației fotografice* în timpul operațiunilor de conservare.

Stratul de culoare:

- Consolidarea stratului de culoare pulverulent sau în curs de exfoliere.
- Consolidarea stratului de culoare desprins împreună cu stratul de preparare.
- Îndepărtarea suprapunerilor de mortare aflate pe stratul de culoare, mortare subțiri, cu aderență slabă.
- *Consolidarea stratului pictural* acolo unde prezintă fenomene de solzire sau pulverulență cu risc de pierdere a peliculei de culoare, prin fixare cu dispersie de caseinat de calciu 2%.
- *Curățirea depunerilor aderente de funingine* de pe stratul pictural fragil decoeziv și consolidarea peliculei de culoare în curs de exfoliere.
- Operațiunea urmărește îndepărtarea depunerilor care ar putea fi fixate odata cu operațiunea de consolidare a peliculei de culoare, Pentru a nu se pierde pelicula de culoare la contactul cu stratul de protecție, stratul pictural fragil va fi curățat de depuneri prin procedee mecanice(pensulare uscată) apoi va fi consolidat prin pensulare peste foiță japoneză cu DCC , sau Paraloid B72 (în funcție de condițiile locale de microclimat) și presare cu folie și rulu de cauciuc, pana la refacerea aderenței peliculei de culoare la suport.
- *Fixarea locală a zonelor pulverulente* din aria de consolidare a suportului prin pensulare și pulverizare cu consolidant (dispersie de caseinat de calciu 1,5–2% în primă etapă, și Paraloid B 72 în acetona, în cazul zonelor cu umiditate ridicată constantă.
- *Integrarea cromatică a ansamblului pictural recuperat* . Aspectul insular al fragmentelor de pictură păstrate la poziție, ca și al celor replantate, impune o abordare care să confere unitate estetică ansamblului mural. Deși câmpurile de pictură originală sunt răspândite pe întreaga suprafață interioară a bisericii, și sunt străbătute de numeroase suprefețe de reparații, pe insulele conservate există repere importante pentru refacerea tramei compoziționale a ansamblului de pictură monumentală. În primul rând este vorba de fașele roșii și de registrele (frizele) decorative care bordează principalele elemente de arhitectură(arce, pilaștri,

goluri, profile, cornișe), care permit reconstituirea lor pe zonele lacunare, fără dubiu, fie prin prelungirea traseelor, fie prin aplicarea regulei simetriei. Pe de altă parte, raportul dintre fond și teren, în cadrul fiecărei scene, se poate reconstitui prin asimilarea scenelor asemănătoare. Spațiul arhitectural intern al bisericii, de la baza turlelor în jos, își poate redobândi unitatea de ansamblu prin valorificarea la maxim a informațiilor oferite de pictura originală conservată, unitate esențială în cazul unei biserici ortodoxe aflate în cult, așa cum este biserica reînființatei mănăstiri de la Răchitoasa. În același spirit, suprafețele noi ale celor trei turle refăcute de pe naos, pronaos și pridvor, ar fi benefic să primească pictură nouă (care ar face obiectul unui proiect tehnic și iconografic separat), al cărei aspect să țină cont de datele picturii originare restaurate, în ceea ce privește completarea iconografică, proporțiile scenelor și personajelor, tratarea stilistică și gama cromatică.

- *Fixarea zonelor integrate*

STUDII ȘTIINȚIFICE. ANALIZE CHIMICE. ANALIZE BIOLOGICE

Analizele chimice efectuate au identificat natura și succesiunea straturilor componente ale preparației și peliculei de culoare, ca și liantul folosit la aplicarea acestora din urmă. Identificarea pigmentilor folosiți la nivelul fiecărui strat, precum și a liantului în cauză, a permis stabilirea metodologiei de realizare a testelor de aderență, curățare și consolidare a peliculei de culoare. De asemenea, s-a identificat compoziția și proporția în care se află elementele constitutive ale mortarelor, atât cele originare, cât și cele de reparație. A fost confirmată prezența și natura eflorescențelor salin de pe suprafața picturii, în vederea blocării acestora și a consolidării corespunzătoare a zonei afectate de acțiunea de până în prezent a sărurilor.

S-a determinat natura agenților de biodegradare, prezenți pe întreaga suprafață a picturii interioare.

A fost depistată prezența unui atac activ cu *Merulius Lacrymans*, fapt ce impune luarea de măsuri energice de îndepărtare a focarului și a suprafețelor de lemn atacate deja.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF WALL PAINTING RESTORATION WORKS IN THE CHURCH DEDICATED TO THE DORMITION OF THE VIRGIN, BELONGING TO RĂCHITOASA MONASTERY IN BACĂU

The present paper presents the steps required to establish the preservation-restoration project of the wall painting from the church belonging the Răchitoasa Monastery in Bacău, as a result of the interdisciplinary approach of the artistic components. The analysis presents the purpose of the laboratory investigations that lead to establishing the proper diagnose and the optimum intervention strategy in the particular case of the monument that is subjected to an elaborated process of structural consolidation.

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

GALERIE DE PORTRERE IMPERIALE. CASA DE AUSTRIA ÎN MEDALISTICA SECOLELOR XVII ȘI XVIII

În cursul secolului al XVII-lea portretistica oficială a monarhilor și a personajelor de rang înalt capătă o importanță fundamentală ca instrument al puterii politice. Artiștii dedică zeci de portrete, în formate și situații diverse, capetelor încoronate și familiilor acestora. Vivace sau solemni în poză, pătrunși de o atitudine de paradă, însă conformându-se mereu canoanelor formale ale epocii în posturi impregnate întotdeauna de o mare eleganță, pretutindeni în Europa suveranii încarnează idealurile monarhice ale vremii lor. Aliniindu-se cerințelor timpului, glorificarea Casei de Austria a fost făcută inclusiv prin intermediul artelor așa-zis minore; între pictură și sculptură, frapează formidabila galerie de portrete imperiale din medalistică și numismatică.

Popularizarea dinastiei de Habsburg prin intermediul medalisticii a fost ridicată la rangul de politică oficială de propagandă de-a lungul secolului al XVII-lea, apogeul artistic al genului fiind atins în secolul al XVIII-lea în ceea ce privește regiunea central-europeană. În general, în arta medalistică se impune o simplitate rafinată, adecvată formelor circulare, un tot care evocă delicatețea miniaturistică a imaginii circumscrise într-un medalion, așa-numitul *tondo*. Reprezentarea *mezzo busto* focaliza atenția asupra personajului iar spațiul redus al medaliei va impune reducerea atributelor exterioare la elementele-cheie care indică rangul personajului. Sunt sugerate caracteristicile morale și spirituale iar simplitatea sintetică este unul din argumentele care induc extraordinara credibilitate a personajelor reprezentate în medalistică. Gustul pentru realitatea cotidiană va conduce la multiplicarea detaliilor descriptive și ale trăsăturilor fizionomice, ale materialelor prețioase minuțios investigate și ale bijuteriilor acestor personaje aparținând lumii concrete. Aspecte ale aducerii la zi din punct de vedere stilistic, perucile punctează prin coafuri elaborate evoluția modei și a gusturilor epocii.

Gândite ca un elogiu adus suveranului, portretele redată prin intermediul medalisticii sunt un exemplu perfect de sobrietate și esențializare. În general, portretul redă aparența exterioară a unei persoane în diferite grade de realism dar frecvent face referiri și la personalitatea modelului apelând la particularități precum expresia fizionomiei sau atitudinea adoptată. Ideile unei epoci asupra idealului estetic transpar adesea în portret, mai ales în cazurile în care artistul caută să flateze. În medalistică însă, concentrarea cu o energie fără pereche asupra feței personajului care reprezintă punctul focal al reprezentării, are deseori drept rezultat scoaterea la iveală a neregularității trăsăturilor. Nu se întrevade nici un fel de indulgență din partea artiștilor gravori în majoritatea efigiilor medalistice. Realismul și fidelitatea redării sunt trăsăturile cheie ale reușitei în domeniu într-o epocă în care se miza puternic pe publicitatea obținută prin intermediul micilor piese metalice. Mijloacele tehnice de un excepțional rafinament, priceperea și vasta cultură artistică a gravorilor sunt punctele de referință ale unor adevărate creații de artă, capodopere în miniatură.

Limbajul clasic și contextul creștin au constituit cele două repere în portretizarea măreției habsburge începând cu secolul al XVII-lea. S-a încetățenit prezentarea emfatică a suveranității tradiționale cu ocazia evenimentelor majore din viața publică ori privată:

victorii militare, tratate de pace, nașteri, căsătorii, decese, etc. Habsburgii au înțeles valoarea imaginilor de pe aceste piese metalice pentru publicul larg și le-au folosit din plin, realizând marea putere de propagandă a unor imagini de încântătoare frumusețe precum *portretele de grup* ale familiei imperiale, exemplul oferit de imaginile cu Maria Terezia, soțul ei Francisc Ștefan de Lorena și fiul lor și moștenitorul tronului, viitorul Iosif al II-lea (fig.12) sau *galeria de portrete* ale înaintașilor de pe medaliiile emise de Leopold I (fig.3), toate prezentând un șir de tradiții care aparțineau unei *spițe cu vechime*¹.

Legându-și destinul de cel al unui imens imperiu, familia de Habsburg a devenit cea mai mare dinastie din istoria modernă, izbutind să marcheze profund evoluția istorică a Europei centrale.² Casa de Austria a promovat mereu valorile familiei, fiind extrem de mândră de genealogia sa: *Leopold I* apărea constant alături de toate însemnele regalității și era întotdeauna prezentat scăldat în lumina *Grației Divine*, immortalizat ca mediator între cer și pământ, un exemplu concludent fiind și faimoasa columnă a holerei din Viena.³ Al doilea fiu și succesor al lui Ferdinand al III-lea, Leopold I accede la tron prin moartea fratelui său mai mare, Ferdinand, survenită în 1654. Educat de iezuiți pentru a se dedica bisericii, Leopold I va fi unul dintre cei mai asceți monarhi europeni lăsând să transpară în toate acțiunile sale influența bisericii catolice și a severei moralități iezuite. Austria devine în timpul domniei sale o mare putere militară: teritoriile cărmuite de Leopold I în 1700 se dublează practic, *cu inteligență și hărnicie*⁴, în cei 48 de ani de domnie ai săi față de suprafața moștenită la urcarea sa pe tron în anul 1657⁵. Împăratul apare în efigii în toată splendoarea gloriei sale militare, triumfător asupra turcilor în urma victoriilor obținute de armatele sale aflate, desigur, sub protecția divinității. Cununa de lauri a învingătorului este atributul neîmpărțit în portretele sale de pe medalii, cunună pe care o poartă cu un aer de sfidare la adresa dușmanilor, oricare vor fi fost ei. Împăratul poartă întotdeauna peruca lungă, buclată, însoțită de mustațile lungi și de barbișon după moda vremii. Chipul lui Leopold I se distinge clar pe emisiunile medalistice: nasul mare și acvilin, nările umflate, ochii ieșiți din orbite, buza inferioară petrecută peste cea superioară, maxilarul și bărbia proeminente (fig.1)⁶. Totul formează un întreg ce nu prezintă tocmai imaginea unui bărbat atrăgător ci dimpotrivă, însă oferă un portret realist care, departe de a-l flata pe suveran, înfățișează supușilor săi date fizionomice corecte asupra împăratului. Caracterul puternic și tenace este vizibil în trăsăturile decise care se regăsesc parțial în portretele altor membri ai familiei de Habsburg. Asemănarea cu vărul său, regele Spaniei Carol al II-lea, este izbitoare: aceeași ochi exoftalmici, același nas mult prea lung, același maxilar ieșit în afară cu buza inferioară petrecută nefiresc peste buza superioară. Lungul șir de căsătorii consangvine a marcat neplăcut înfățișarea celor doi, Leopold I fiind considerat *cel mai urât membru al ramurii sale de familie*⁷. Frecvent suveranul apare într-o ținută elaborată, gravat în armură

¹ Andrew Wheatcroft, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu*, București, 2003, p.321.

² A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, Londra, 1950, p.9–22.

³ Helmuth Lorentz, *The Imperial Hofburg. Theory and practice of architectural representation in baroque Vienna*, în *State and Society in Early Modern Austria*, 1994, p.93–109.

⁴ Deviza lui Leopold I, *Consilio et Industria*.

⁵ Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, vol. I, București, 1997, p.302–337.

⁶ Opera gravorului Georg Hautch, activ la Nürnberg din a doua jumătate a sec. al XVII-lea: G.H. ; semicircular LEOPOLDVS MAGNVS ROM. IMP. P. P.; medalia este din argint, are D=39,9mm și aparține colecției Delhaes.

⁷ Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618–1815*, 2000, p.58.

de paradă sau în costum de mare ceremonie, cu toate însemnele rangului său. Frapează modul în care Leopold I se distinge prin eleganța superioară și rafinată, printr-o demnitate născută și de neegalat, însușiri atât de vizibile în portretele sale încărcate de forță, noblețe și maiestate. Chipul său reflectă melancolia cuiva care nu se poate sustrage voinței unei entități divine, supreme, care îi ghidează destinul. Accentuata sa credință în intervenția divină, fatalismul și lipsa de încredere în eficacitatea acțiunilor umane îl determinau să ia cu mare greutate deciziile așteptând întotdeauna ca destinul să hotărască în locul său. Tradiționalistul monarh are parte doar postum de un portret ușor stilizat, cu trăsăturile feței vag înfrumusețate, cu defectele estompate și chipul seren, detașat, într-o atitudine augustă, olimpiacă, care alături de *coroana radiantă*⁸ face trimitere la măreția Cezarilor antici (fig.2)⁹.

Medaliile ne înfățișează firea puțin dispusă la concesii a suveranului mândru de faptul că aparține unei familii atât de ilustre, un personaj integru, profund marcat de simțul datoriei, un bun politician ce a evitat cu înțelepciune tentația de a se considera atotștiutor, conștientizând și meritele altora; deși jumătatea de secol în care s-a întins cârmuirea sa a fost presărată de războaie, împăratul nu și-a condus niciodată trupele personal însă a știut să aprecieze corect calitățile militare ale celor din jurul său, alegând inteligent conducătorii oștilor sale. Dacă iezuiții s-au bucurat de poziții privilegiate nici aristocrația sau stările nu au avut de suferit în epoca sa, împăratul folosindu-se de serviciile unor talenți colaboratori indiferent de originile acestora. Aceste opțiuni înțelepte s-au reflectat strălucit și în spectaculoasa creștere teritorială pe care a înregistrat-o casa de Austria în răstimpul domniei sale, fapt care a propulsat-o printre factorii cu greutate de pe scena politică europeană. În epoca sa, Viena devine un centru cultural de seamă ce atrage artiști din întreaga Europă care se întrec să o transforme, să o modeleze profund din punct de vedere urbanistic și arhitectonic potrivit noului rol politic și militar cucerit în Europa.

Atât Leopold I cât și fiii săi, Iosif I și Carol al VI-lea¹⁰ au fost favorabili artelor, manifestându-și predilecția înspre muzică, domeniu în care au activat cu real talent¹¹. Pe bună dreptate, epoca celor trei împărați este caracterizată ca fiind epoca de aur a istoriei artelor austriece, o perioadă în care Austria a cunoscut o sporire uriașă a prestigiului său politic și spiritual, o epocă de singulară creativitate. Toți trei suveranii s-au văzut confrunțați cu luxul artistic promovat de Ludovic al XIV-lea¹² și au fost nevoiți să se conformeze acestor tendințe pentru a nu rămâne în urma eternei rivale, Franța. Acești împărați au sprijinit toate domeniile artistice însă s-au separat ca preferințe: Leopold I avea o înclinație deosebită pentru arhitectură, Iosif I i-a întrecut pe toți cu talentul său muzical iar Carol al VI-lea a purtat o grijă deosebită colecțiilor imperiale, între care a manifestat un interes

⁸ Coroana radiantă apare mai întâi pe *antoninian*, dublul denar, moneda de argint romană emisă de împăratul *Caracalla*, *Marcus Aurelius Antoninus*, la începutul sec. III d.Hr., prin anul 215.

⁹ Opera gravorului german Johann Kittel (1656–1740): K.; semicircular LEOPOLDVS. ROM. IMP. S. A. GERM. HVNG. BOH. REX.; în exergă: OMNIBVS FLEBILIS OC:/CIT. D. V. MAIL/A. MDCCV.; medalia este din metal comun, are D=44,8mm și aparține colecției Esterházy.

¹⁰ Leopold I a domnit între 1657–1705, i-a urmat la tron Iosif I între 1705–1711 și apoi cel de-al doilea fiu al său, Carol al VI-lea, între 1711–1740.

¹¹ Leopold I nu este primul Habsburg pasionat de muzică; este bine cunoscut faptul că și tatăl și înaintașul său, împăratul Ferdinand al III-lea (1637–1657), a dat la rândul său dovadă de talent componistic.

¹² Ludovic al XIV-lea a condus Franța vreme de 72 de ani, bucurându-se de cea mai îndelungată domnie din istoria Europei. A urcat pe tron la doar 5 ani în 1643 și a condus efectiv regatul din 1661 (după moartea cardinalului Mazarin) până în anul 1715 când s-a stins din viață.

special pentru numismatică¹³. Bucurându-se de o domnie care a acoperit o perioadă importantă din istoria Europei, Leopold I s-a văzut umbrat de personalitatea dominantă a lui Ludovic al XIV-lea. Marea deosebire între cei doi suverani constă în modul diferit în care doreau să fie percepuți de supușii lor: dacă Ludovic al XIV-lea a ales să devină *regele soare*, unic și singular, Leopold I a cerut să aibă alături portretele străbunilor săi într-o încercare extrem de insistentă de a evidenția apartenența sa la continuitatea Casei de Austria. Obstinația cu care apar portretele străbunilor pe medaliile sale demonstrează nu doar mândria de a aparține uneia dintre cele mai vechi dinastii europene, fermitatea și intoleranța de care dădea dovadă când era vorba despre drepturile familiei de Habsburg ci ascundea și o preocupare chinuitoare cauzată de spaima stingerii neamului, o teamă profundă dar perfect justificată dacă ne gândim la numeroasele decese survenite într-un interval temporal restrâns: nu mai puțin de 8 membri ai familiei au pierit între 1654–1665¹⁴. Luând în considerare faptul că prin aceste morți succesive ramura de Tyrol a familiei de Habsburg se stinsese în aceeași perioadă¹⁵ dar și pierderile care au afectat ramura spaniolă a familiei¹⁶, firavul Leopold I rămăsese singurul Habsburg în viață din Casa de Austria căruia i se alătura plâpândul și bolnăviciosul său văr Carol al II-lea, un copil care rămăsese unicul Habsburg din Casa de Spania¹⁷. În pragul extincției dinastiei, Leopold resimțea puternic responsabilitatea succesiunii și era profund marcat de sarcina covârșitoare de a împiedica acest lucru. Căutând parcă sprijin în lungul șir de bărbați de seamă care l-au precedat¹⁸, această reluare impresionantă a portretelor strămoșilor se voia un *memento* al măreției de odinioară dar totodată și un imbold spre ceea ce putea fi pe mai departe. Acest concept este pe deplin ilustrat prin medaliile care au pe avers chipul lui Leopold înconjurat de înaintași¹⁹ (fig.3)²⁰ iar pe revers pe fiul și moștenitorul său, viitorul împărat Iosif I (fig.4)²¹, cel în care

¹³ Franz Matsche, *Die Kunst in Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, Berlin, 1981, p.7–20.

¹⁴ Între aceste decese se numărau și cele ale fraților lui Leopold I, Ferdinand al IV-lea în 1654 și Carol Iosif în 1664 dar și pierderea tatălui său Ferdinand al III-lea în 1657 precum și a unchiului său Leopold Wilhelm în 1662.

¹⁵ Ch. W. Ingrao, *The Habsburg...*, p.58.

¹⁶ Moartea lui Filip Prosper, moștenitorul tronului spaniol în 1661 și a regelui Filip al IV-lea al Spaniei în 1665.

¹⁷ Ch. W. Ingrao, *The Habsburg...*, p.57–59.

¹⁸ Tema celor 7 Cezari decedați din Casa de Austria și aparținând *Templului Nemuririi* apare și în fastuoasele serbări organizate în epocă.

¹⁹ Este vorba despre portretele împăraților Rudolf I (1273–1292), Albert I (1298–1308), Frederic al III-lea (1314–1326), Albert al II-lea (1438–1439), Frederic al IV-lea (1440–1493), Maximilian I (1493–1519), Carol al V-lea (1519–1556), Ferdinand I (1556–1564), Maximilian al II-lea (1564–1576), Rudolf al II-lea (1576–1612), Mathias (1612–1619), Ferdinand al II-lea (1619–1637), Ferdinand al III-lea (1637–1657) alături de care apare și Ferdinand al IV-lea (rege roman 1653–1654, mort înainte de a accede pe tron).

²⁰ Medalia este opera gravorilor Martin Brunner (1659–1725) și Georg Friederich Nürnberg (1682–1724), activi la Nürnberg; medalia este din argint, are D=80,0 mm și aparține colecției Esterházy.

Av: BRUNER; G.F.N.; circular: POTENS IN TERRA ERIT SEMEN EIUS. GENERATIO RECTORUM BENEDICETUR.; în interiorul medalionului central: LEOPOLD: MAGN: TURCARUM DOMNITOR. În exteriorul medalionului central: IUSTITIA EIUS MANET. Cele 14 medalioane cu portretele înaintașilor: 1) RUDOLP. I. R.I.A. 2) ALBE-RT. I. R.I.A. 3) ALB. II. R.I.A. 4) MAXIM I. R.I.A. 5) FERD-IN. R.I.A. 6) RUD. II. R.I.A. 7) FER. II. R.I.A. 8) FERD. III. R.I.A. 9) FER. IV. R.R. 10) MATHIAS. R.I.A. 11) MAX. II. R.I.A. 12) CAROL. V. R.I.A. 13) FRID. IV. R.I.A. 14) FRID. III. R.I.A.; pe tulpina pomului vieții: Pf./CXI. Rv.: circular: DOMINUM FORMIDABUNT ADVERSARY EIUS, ET DABIT IMPERIUM REGI SUO. 1 REG. CAP. 2.10.

își puna toate speranțele și care alături de cel de-al doilea fiu al său, viitorul Carol al VI-lea, reprezentau nădejdea dinastiei, dată fiind accentuata debilitate a vârului lor, Carol al II-lea al Spaniei.

Din pricina scurtei sale domnii și a războaielor, *Iosif I* nu s-a putut remarca în calitate de constructor așa cum și-a dorit-o. Așa-numitul „atac al modernismului asupra spiritualității vechi”²² se face simțit și în relațiile dintre Leopold I și Iosif I, prin disputele personale sau politice dintre cei doi. Leopold I devenea tot mai tradiționalist odată cu înaintarea în vârstă și renunța tot mai greu la obiceiurile și ideile sale pe când Iosif I²³ a fost, în mare parte și datorită vârstei, un caracter diferit de tatăl său, un spirit înnoitor în politică, dornic să scape de vechile obiceiuri și să-și aplice planul politic coerent, reformator²⁴. Pasiunea sa pentru schimbare a determinat frecvent relații tensionate cu un tată atât de conservator, situație frecvent întâlnită la familia de Habsburg datorită eternului conflict dintre generații²⁵. Beneficiar al unei educații stricte, Iosif I se va dovedi ostil iezuiților care l-au influențat atât de mult pe evlaviosul Leopold I și va manifesta independență față de papalitate. În dorința de a-și pacifica oponentii anulează multe dintre măsurile autoritare ale tatălui său²⁶. În general, epoca sa este caracterizată de un climat de deschidere, de receptivitate și de înțelegere a creației artistice, creație caracterizată de folosirea întregii game expresive a diferitelor tehnici artistice într-o îmbinare meșteșugită, totul în dorința de a aduce artele la un punct comun. Acest concept denumit sugestiv *fuziune între arte* era de altfel un deziderat extrem de răspândit într-o perioadă în care aspirația spre spectacular a implicat toate ipostazele realității culturale și artistice ale momentului influențând puternic actul creativ. Spirit îndrăzneț, pasionat de vânătoare, noul împărat avea o fire neliniștită, activă și era bine cunoscut în epocă pentru aventurile sale amoroase și comportamentul diferit de standardele morale ale tatălui său. Suveran energic și ambițios, mort în mod subit de variolă la doar 33 ani (1678–1711), după o domnie scurtă de 6 ani, Iosif I ni se înfățișează în imaginile de tinerețe (fig.5)²⁷ cu peruca buclată scurtă, cununa de lauri pe creștet, fruntea bombată, ochii mari, buzele pline și nasul ușor borcânat. Tânărul împărat avea o înfățișare plăcută, deloc asemănătoare cu cea a tatălui său, o ținută mai serenă și destinsă iar faimoasa lui poftă de viață (concretizată și prin frecventele escapade extraconjugale) este trădată de surâsul ușor din colțul buzelor și de privirea încrezătoare. Felul discret în care artiștii gravori au știut să facă trimiteri la realități cotidiene cunoscute în epocă de supușii majestății sale, aluziile subtile despre înclinațiile galante și ușorul hedonism al împăratului denotă grațioasa delicatețe cu care aceștia făceau anume referiri indirecte la slăbiciunile umane ale suveranului în dorința unei portretizări cât mai fidele a acestuia. Detaliile realiste, extrema precizie analitică folosită în reconstrucția fizionomică a

Vezi și Livia Călian, Reprezentări genealogice convenționale și figurate în medalistica familiei de Habsburg (sec.XVII-XVIII) în Acta Mvsei Napocensis, 41–44, II, Cluj-Napoca, 2004–2007, p.271–277.

²¹ *Ibidem*.

²² John R.Barber, *Istoria Europei moderne*, București, 1998, p.87.

²³ Deviza sa a fost *Amore et Timore* (prin dragoste și teamă).

²⁴ A. Wheatcroft, *Habsburgii...*, p.344–346.

²⁵ Aceste conflicte cu succesorii s-au dovedit a fi mai acute în cazul suveranilor care s-au bucurat de cârmuire îndelungată, precum Leopold I sau Maria Terezia.

²⁶ *Encyclopedia Britannica*, vol. XV, 1911, p.514.

²⁷ Opera gravorului Georg Hautsch, activ la Nürnberg din a doua jumătate a sec. al XVII-lea; G. H.; semicircular: IOSEPH. I. D. G. ROM. ET HVNG. REX.; medalia este din metal comun, are D=34,8mm și aparține colecției Esterházy.

chipului suveranului transpar în imaginile care reflectă voința artistului de susținere a tonului celebrativ atașat tradiției comemorative tipice medaliilor clasice (fig.6)²⁸. Atenția cu care sunt redată toate elementele descriptive precum coafura sau vestimentația sunt aspecte care exultă plasticismul și volumul compoziției creând excepționale efecte stereometrice (fig.4). În ciuda influențelor clasice, medaliile nu sunt deloc lipsite de o oarecare căldură afectuoasă față de tânărul monarh care iubea riscul și nu ezita să răspundă provocărilor oricât de dificile s-ar fi dovedit acestea.²⁹ În 1711 recunoștea calvinismul în Ungaria, fapt care ar fi fost de neconceput pentru catolicul său tată, însă Iosif I se ghida după rațiuni mai pragmatice. Aceste rațiuni pragmatice au avut ca finalitate restaurarea autorității imperiale în ținuturile tulburate de răscoala condusă de Francisc Rákóczy al II-lea. Atitudinea hotărâtă, privirea directă și cutezanța pe care o afișează în toate portretele sale din epocă sunt repere care pot fi regăsite și în reprezentările de pe medaliile emise pe timpul domniei sale. Frapează desigur lejera nepăsare regală manifestată cu ostentație în reprezentările lui Iosif I, atât de diferită de atitudinea crispată tipică lui Leopold I care ne apare mereu preocupat de imensa responsabilitate care i-a revenit într-un mod neașteptat, pregătit parcă în orice moment să dea socoteală înaintașilor pentru faptele sale. O undă de simpatie ușor perceptibilă în portretele acestui vlăstar al familiei Habsburg semnalează popularitatea de care acesta s-a bucurat în epocă. Vitalitatea care răzbate dincolo de imaginile impregnate în metalul dur sunt un indiciu clar al speranțelor pe care supușii imperiali și le puneau în noua domnie, speranțe spulberate însă de moartea fulgerătoare a împăratului.

Carol al VI-lea a promovat un program de guvernare orientat pe măsuri practice și politice. Noul suveran era interesat de stimularea economiei prin mercantilism și a constituit un element de echilibru între secularismul accentuat al fratelui său, Iosif I și fanatismul religios al lui Leopold I. Acțiunile sale constructive sunt gândite ca o dovadă a importanței politice și a puterii monarhiei habsburgice, puse mereu în slujba binelui public. Preocupat de semnificații ideologice, împăratul va continua eforturile referitoare la continuitatea formală dintre Casa de Austria și anticul Imperiu Roman precum și înspre revigorarea dualismului dintre monarhie și biserică. Obsesia sa pentru aparențe transpare în scrierile epocii³⁰ care demonstrează și explică însemnătatea politică a acțiunilor întreprinse de Carol al VI-lea în domeniul arhitecturii și al artei, remarcabil fiind fenomenul de angajare instrumentată a artei în slujba politicii monarhului, în chip de propagandă pentru o domnie responsabilă în care primordială era bunăstarea supușilor. Patronând o iconografie elaborată, Carol al VI-lea a marcat o epocă de respingere a modelului francez dominant, o epocă în care stilul oficial al curții habsburgice s-a diferențiat tot mai puternic de modelul francez, atât de detestat de suveran³¹, moda vestimentară a curții austriece ca și complicatul ceremonial de curte, *Spanisches Hofzeremoniell*, urmând negreșit modelul spaniol. Singurul element vestimentar

²⁸ Opera gravorului Philippe Heinrich Müller (1650–1718), activ la Nürnberg și Augsburg: semicircular: IOSEPHVS. D. G. ROMANORVM ET HVNGARLÆ REX. În partea inferioară, pe fâșia de material ținută în dinți de cele două păsări: VIVAT IOSEPV. / TEVTONLÆ REX ET / DELICIVM.; medalia este din metal comun, are D=49,4mm și aparține colecției Esterházy.

²⁹ Spre deosebire de alți suverani, Iosif I a participat direct în campaniile militare de la Landau din 1702 și 1704.

³⁰ Cel mai bine cunoscut este tratatul lui Anton Höllers, *Augusta Carolinae Virtutis Monumenta*, Viena, 1733.

³¹ Referitor la excesele mergând până la ridicol produse de această respingere vezi A. Wheatcroft, *Habsburgii...*, p.350–353.

acceptat de la francezi îl reprezenta peruca lungă, ondulată și pudrată care cădea elegant în cascadă pe umeri, la modă încă din vremea lui Leopold I. Pregătit să devină stăpânul regatului spaniol, Carol al VI-lea a fost bulversat de vestea morții neașteptate a fratelui său, Iosif I, iar faptul că urma să devină împărat al Sfântului Imperiu nu a constituit tocmai o bucurie³². Acutul simț al datoriei, prezent la majoritatea reprezentanților dinastiei de Habsburg, l-a ghidat în îndeplinirea nedoritei sarcini imperiale conform devizei gravate pe unele din medaliile sale: *statornicie și curaj*³³. Expresia melancolică și sumbră a feței lui Carol al VI-lea, chipul grăsului, buzele strânse, bărbia dublă și gâtul scurt și gros ne prezintă un suveran greu de mulțumit, aproape întotdeauna încruntat (fig.7)³⁴. Laureat, în armură de paradă și afișând la gât *Lâna de aur*, suveranul ne apare ca un demn exponent al acelor *virtus germanorum* opuse frivolității franțuzești. Sobrietatea ușor înțepenită, crisparea în atitudinii (fig.8)³⁵ ne duce cu gândul la portretele lui Leopold I dar și la faptul că soarta sa o copiază pe cea a tatălui său, devenind și el succesor peste noapte prin dispariția prematură a fratelui mai mare. Atitudinea olimpică, ținuta mândră (fig.9)³⁶, trăsăturile încheștate și privirea gravă, solemnă, permit să se întrevadă conștientizarea răspunderilor și a îndatoririlor moștenite.

Ultimul Habsburg în linie masculină directă, Carol al VI-lea s-a îngrijit ca în epoca sa Viena să fie împodobită de multe construcții baroce ilustrând arhitectonic acea *Pietas Austriaca* prin atenția acordată artei religioase, fapt care l-a transformat într-un *Syremvs Ecclesiarvm Advocatvs*³⁷. A fost un admirabil reprezentant al tenacității și ambiției Habsburgilor, al convingerii caracteristice acestora asupra propriei lor măreții auguste și a drepturilor neîngrădite de care meritau să se bucure.

Căsătoria fiicei lui Carol al VI-lea, *Maria Terezia* cu Francisc Ștefan de Lorena a avut drept urmare destinderea relațiilor cu Franța, tradiționalul dușman al casei de Habsburg fiind înlocuit acum de regatul Prusiei, aflat în plină expansiune în epoca lui Friederich al II-lea. Născută la 13 mai 1717 la Viena, Maria Terezia a fost, *cu dreptate și clemență*³⁸, conducătoarea Țărilor Ereditare Austriece între anii 1740–1780, soția împăratului Francisc Ștefan și mama împăraților Iosif al II-lea și Leopold al II-lea, cea care va da un suflu nou tradiției habsburge punând în fapt bazele unei noi dinastii, Casa de Habsburg-Lorena. Odată cu moartea lui Carol al VI-lea, linia directă a succesiunii masculine habsburge care cobora până în secolul al XI-lea avea să se stingă iar fiica sa moștenește o poziție absolut instabilă în ciuda eforturilor diplomatice depuse de tatăl ei; primii săi ani de domnie au fost foarte agitați, marcați de Războiul de Succesiune la tronul Austriei (1740–1748). Criza de

³² A. Wheatcroft, *Habsburgii...*, p.347.

³³ Deviza lui Carol al VI-lea era *Constantia et Fortitudine*.

³⁴ Opera gravorului Benedikt Richter, activ în prima jumătate a sec. al XVIII-lea la Stockholm, Paris și Viena: R.; semicircular: CAROLVS. VI. CAESAR. AVG.; medalia este din bronz, are D=56,3mm și aparține colecției Esterházy.

³⁵ Opera gravorului Philippe Roettiers, activ în prima jumătate a sec. al XVIII-lea: PH: ROETT/IVN: F.; semicircular: LÆTANTER INAUGURA-TUR COMES FLANDRIÆ.; medalia este din metal comun, are D=57,0mm și aparține colecției Esterházy.

³⁶ Opera gravorului Benedikt Richter, activ în prima jumătate a sec. al XVIII-lea la Stockholm, Paris și Viena: R.; semicircular: IMP. CAES. CAROLVS. VI. AVG. P. FEL. P. P.; medalia este din bronz, are D=43,1mm și aparține colecției Esterházy.

³⁷ A. Höllers, *Augusta...*, p.11–27.

³⁸ Deviza Mariei Terezia era *Iustitia et Clementia*.

legitimă prin care trecea dinastia a fost puternic speculată de dușmanii care au recurs nu doar la forță ci și la atacuri misogine, insinuări josnice, vulgaritate chiar, împotriva moștenitoarei încercând să obțină câștiguri teritoriale. În cele din urmă însă Maria Terezia va triumfa și va guverna ca *Landsmutter*³⁹, mama țării sale, devenind în timp și mama unui număr ridicat de copii sănătoși⁴⁰. Împărăteasa a reușit să realizeze un lucru pe care puțini conducători au fost capabili să îl facă: să îmbine îndeplinirea îndatoririlor față de stat cu cele față de familie. Maria Terezia aloca zilnic cât timp putea copiilor săi și se ocupa personal de educația lor, integrându-se perfect în percepțiile iluminismului german extrem de preocupat de copii, fapt care a făcut ca secolul al XVIII-lea să fie considerat cu adevărat *epoca copilului*⁴¹. Viziunea sa asupra monarhiei era complet diferită de cea a lui Leopold I: dacă acesta se întorsese cu nostalgie înspre înaintași, Maria Terezia a înțeles că nici un străbun n-o mai putea ajuta, ireparabilul se produsese și vechea stirpe dispăruse. În consecință, tânăra moștenitoare știa că nu mai avea ce să caute în trecut dar a demonstrat că avea la ce să spere. Împărăteasa reacționează în fața posterității prin imaginea copiilor ei care, dincolo de fireasca mândrie maternă reflectau revigorarea familiei vlăguite, un nou început prin acest număr mare de urmași Habsburgi. Încă o dată, în clipe de cumpănă, Habsburgii strâng rândurile în jurul suveranului. Maria Terezia putea fi împăcată, își făcuse datoria, înlocuise cu succes vechea dinastie și făcuse tot ce i-a stat în putință ca să salveze stirpea astfel încât putea fi încrezătoare în viitor.

Spre deosebire de tatăl și bunicul său care aveau o rezervă extremă în viața publică, tânăra împărăteasă⁴² părea plină de naturalețe, atât de umană și totuși o adevărată reprezentantă a tradițiilor habsburge. Portretele sale de tinerețe încântă prin veridicitate și prospețime. Ovalul pur și figura grațioasă a Mariei Terezia (fig.10)⁴³ sunt fericit completate cu descrierile detaliate ale bijuteriilor sale: splendida diademă, cerceii cu perle, broșa cu care este fixată mantia. Fascinează atenta gravare a veșmintelor purtate, delicatețea materialului dantelat, textura și broderia de pe corsaj precum și frumusețea coafurii buclate prinsă într-un coc elegant din care sunt lăsate înafară câteva șuvițe ce flutură delicat pe umerii goi. Și totuși, nici măcar în portretele de tinerețe nu lipsește bărbia dublă a cărei imperfecțiune demonstrează clar că nu ne confruntăm cu o idealizare a chipului suveranei.

În medalistică există foarte multe efigii în care împărăteasa este reprezentată în tandem alături de soțul ei, *Francisc Ștefan de Lorena*, redat evident cu perucă și cunună de laur (fig.11)⁴⁴, devenite elemente obligatorii de recuzită. Figura sa este definită cu o minuțioasă atenție pentru redarea aspectului realist al fizionomiei personajului. Privirea ageră, nasul acvilin și buzele subțiri exprimând fără echivoc firea ușor malițioasă a monarhului creionau rapid tipologia în care se încadra acest împărat umbrat de extraordinara personalitate a Mariei Terezia. *Portretele de familie* de pe medalii în care apare cuplul

³⁹ A. Wheatcroft, *Habsburgii...*, p.363.

⁴⁰ Maria Terezia a născut 16 copii, 11 fete și 5 băieți, veniți pe lume între 1737–1756, 13 dintre aceștia reușind să supraviețuiască într-o epocă în care mortalitatea infantilă atingea cote extrem de ridicate.

⁴¹ Dorinda Outram, *Panorama Iluminismului*, București, 2008, p.124–127.

⁴² Maria Terezia avea 23 de ani la momentul decesului tatălui său, Carol al VI-lea, în 1740.

⁴³ Opera gravurului Andreas Vestner (1707–1754), activ la Nürnberg: V.; semicircular: MARIA THERESIA HVNG· BOH· REG· ARCHID· AVST·; medalia este din metal comun, are D=44,0mm și aparține colecției Esterházy.

⁴⁴ Opera gravurului Anton Franz Wideman (1724–1792), activ la Viena: A. WIDEMAN. ; semicircular: FRANCISCVS M: THERESIA AVGG.; medalia este din bronz, are D=46,4mm și aparține colecției Esterházy.

imperial alături de moștenitorul tronului, viitorul Iosif al II-lea (fig.12)⁴⁵, promovau virtuțile familiale într-o epocă în care tema dominantă a Habsburgilor a devenit familia și maternitatea iar imaginea fecundității și a fertilității era extrem de popularizată. Aspectul familiar al imaginilor subliniază dimensiunea profund umană a suveranei care, marșând pe forța simbolică a imaginilor, a reușit să atragă simpatia populară asupra familiei imperiale.

Figura tânără, suavă, privirea inocentă a tinerei împărătese sunt contrapunctate de imaginile din a doua parte a vieții, imagini ale unei femei mature, trecute prin greutăți și necazuri iar asemănarea cu tatăl său, defunctul Carol al VI-lea, este sporită pe măsură ce împărăteasa înaintază în vârstă (fig.13)⁴⁶. Realismul portretelor din a doua parte a vieții suveranei (fig.14)⁴⁷ transpare în minuțioasa descriere a ridurilor fine și numeroase, în privirea ușor melancolică și în chipul îmbătrânit încadrat de vălul cernit pe care l-a purtat după moartea soțului ei până în clipa în care s-a stins, la 63 de ani, după o cărmuire de 40 de ani în care s-a dovedit a fi fost *cel mai strălucit monarh al imperiului habsburgic fără a fi, de fapt, monarh în sensul tradițional*.⁴⁸

Prezent în efigiile de tinerețe alături de Maria Terezia care îl privește cu o mândrie maternă nestăpânită (fig.15)⁴⁹, *Iosif al II-lea* a avut și el, precum ilustrul său tiz, Iosif I, relații tensionate cu mama sa datorită dorințelor sale impetuoase de a reforma radical societatea și viața supușilor săi. Purtând peruca prinsă cu o panglică la spate, cu fruntea dreaptă și nasul perfect proporționat, Iosif al II-lea ne oferă în imaginile de tinerețe o figură arătoasă și optimistă, o imagine surzătoare a unui tânăr decis să schimbe radical cărmuirea urmând ideile filozofilor iluminiști (fig. 16)⁵⁰. La numai o lună de la moartea lui Francisc Ștefan de Lorena survenită în august 1765, Maria Terezia l-a numit coregent pe fiul său, Iosif, „*fără a ceda întreaga sau doar o parte din puterea noastră suverană*”⁵¹ iar vreme de 15 ani acesta a fost deseori nemulțumit de poziția sa de inferioritate, deciziile finale aparținându-i mereu Mariei Tereza. Energia sa, neastâmpărul, munca nesfârșită ca și schimbările radicale pe care le-a făcut se aflau în slujba idealurilor iluministe. Plin de zel în hotărârea de a înlătura toate vestigiile trecutului, împăratul s-a luptat din răputeri să creeze

⁴⁵ Opera gravorului Peter Paul Werner (1689–1771), activ la Nürnberg: P. P. WERNER; circular: FRANC· D· G· D· LOTH· M· D· HETR· MAR· THER· D· G· R· HVNG· BOH· A· D· AVSTR· – sub bustul lui Iosif I: IOSEPHVS/ N. XIII MARTII MDCCXLI.; medalia este din bronz, are D=43,3mm și aparține colecției Esterházy.

⁴⁶ Opera gravorului austriac Giuseppe Antonio Toda activ la mijlocul sec. al XVIII-lea: G. TODA. F.; semicircular: MARIA THERESIA D· G· ROM· IMP· GER· HVNG· & BOH· RE· ARCH· AVST·; medalia este din bronz, are D=32,2mm și aparține colecției Esterházy.

⁴⁷ Opera gravorului german Johann Martin Krafft, activ la Viena și München: KRAFFT F.; semicircular: MARIA THERESIA AUGUSTA; medalia este din bronz, are D=63,6mm și aparține colecției Esterházy.

⁴⁸ Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor. 1273–1918*, București, 2000, p.326–359; Ch. W. Ingrao, *The Habsburg...*, p.150–196.

⁴⁹ Opera gravorului Anton Franz Wideman (1724–1792), activ la Viena: A. WIDEMAN. ; semicircular: IOSEPHVS. II. M. THERESIA. AVGG.; medalia este din bronz, are D=40,5mm și aparține colecției Esterházy.

⁵⁰ Opera gravorului Peter Hoffer, activ în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea: PET. HOFFER. FEC.; semicircular: IOSEPH· II· D· G· R· I· S· A· COR· & HER· REG· H· B· & C·; medalia este din metal comun, are D=54,4mm și aparține colecției Esterházy.

⁵¹ *apud*. A. Wheatcroft, *Habsburgii...*, p.376.

statul fericit, *Felix Austriae*, prin curaj, integritate și exemplu, *Virtute et Exemplo*⁵². Nimic nu părea să prevestească rapida prăbușire fizică, destinul tragic care l-a făcut să-i piardă pe toți cei dragi sau eșecul acțiunilor sale menite să statornicească *orânduiri bune*. Fire afectivă, pasional, emotiv, Iosif al II-lea s-a stins din viață la numai 49 de ani, în 1790. Evoluția sa fizică, de la un tânăr bucălat, inflexibil și eficient și până la suveranul vârstnic și bolnav ne este prezentată cu profundă acuratețe în ceea ce privește redarea detaliilor fizionomice. Calma tristete și privirea blândă, profund spiritualizată, exprimă suferința nestinsă care i-a șubrezit sănătatea. Bărbatul viguros, dinamic și sănătos de odinioară apare obosit și descurajat în portretele sale de la sfârșitul domniei. Resemnat, cu privirea stinsă, are cearcăne adânci sub ochi iar bărbia dublă și trăsăturile îmbătrânite îl fac să semene izbitor cu imaginile de bătrânețe ale mamei sale (fig.17)⁵³. Zdrobit, împăratul își compune pe patul de moarte propriul epitaf: „*aici zace Iosif al II-lea care a eșuat în tot ceea ce a întreprins*”⁵⁴. Era o sentință aspră, care însă părea să fie destul de exactă dat fiind haosul din imperiu cauzat de măsurile și intransigența acestui despot luminat.

Leopold al II-lea (1790–1792) a însemnat pentru monarhia habsburgică restabilirea ordinii și a disciplinei după tentativele de reformare întreprinse de Iosif al II-lea. Deși a domnit foarte puțin timp, confruntarea cu problemele create de efectele iozefinismului și realizările însemnate l-au transformat într-un personaj extrem de important pentru *destinul monarhiei habsburge*. Fire pragmatică, Leopold al II-lea s-a remarcat în cursul scurtei sale domnii printr-o eficacitate extremă care a făcut ca în doar doi ani să păstreze cea mai mare parte a moștenirii lui Iosif al II-lea. *Împăratul revoluționar* a lăsat succesorului său un imperiu în pragul rebeliunii interne și amenințat de invazie străină. Această sumbră dar reală perspectivă l-a determinat pe noul împărat să acționeze rapid și adecvat, reușind abil să salveze intactă moștenirea dinastică *prin credință și înțelegeră*⁵⁵. Adept al reformelor iluministe, Leopold al II-lea a manifestat aceeași flexibilitate precum mama sa cu o jumătate de secol mai înainte și, prin compromisuri, negocieri și abolirea treptată a unor inițiative controversate al fratelui său a restabilit în scurt timp autoritatea imperială. A urmat exemplul Mariei Terezia și prin adoptarea frecventă a posturii de *paterfamilias* în portrete de grup în care apare alături de toți copiii săi⁵⁶, de a căror educație s-a ocupat îndeaproape.

Medaliile emise în perioada în care s-a aflat pe tron îi redau individualitatea conform canoanelor portretistice convenționale ale epocii în imagini personalizate fidel. Nici în cazul său nu ne confruntăm cu vreo idealizare a aspectului ușor rigid și distant. Chipul lui Leopold al II-lea reflectă încrederea în sine a unui om care știe ce are de făcut. Fruntea înaltă, ușoara calvitie, cearcănele din jurul ochilor, bărbia dublă prezintă ravagiile lăsate de trecerea anilor pe figura imperială. Vârsta este însă meșteșugit contrazisă de sclipirea ageră a ochilor (fig. 18)⁵⁷. Hotărât, capabil și întreprinzător împăratul nu ezită să

⁵² Deviza lui Iosif al II-lea.

⁵³ Opera gravurului german Johann Christian Reich (1740–1814): REICH.; circular: IOSEPHVS· II· ROM· IMP· SEMP· AVG· TOLERANTIA· IMPERANTIS.; medalia este din metal comun, are D=44,2mm și aparține colecției Delhaes.

⁵⁴ *apud*. Ch. W. Ingrao, *The Habsburg...*, p. 209.

⁵⁵ Deviza lui Leopold al II-lea era *Pietate et Concordia*.

⁵⁶ Leopold al II-lea a fost și el extrem de prolific, având nu mai puțin de 16 copii, 13 dintre aceștia reușind să atingă vârsta maturității.

⁵⁷ Opera gravurului Joseph Vinazer (1738–1814), activ la Kremnitz, Viena, Frankfurt, Praga; semicircular: LEOPOLDVS II· IMP· SEMP· AVG.; medalia este din metal comun, are D=44,3mm și aparține colecției Esterházy.

apeleze la viclenie folosindu-și talentul diabolic la negocieri și reușind să stârneasă o parte contra alteia, folosindu-se mai apoi de acest fapt⁵⁸. Detaliile fizionomice surprinse pe efigiile sale descriu fermitatea, încrâncenarea, șiretenia sau dibăcia (fig.19)⁵⁹ acestui monarh luminat predestinat să salveze monarhia într-un moment de criză.

Această pleiadă de suverani a marcat profund evoluția actului artistic pe parcursul secolelor XVII-XVIII, fiecare dintre ei contribuind în felul său la preamărirea Casei de Habsburg prin proiecte finanțate de curte. Este remarcabilă repetabilitatea, izbitoarea corespondență dintre cele trei serii de monarhi-perechi, translările de la tradiționalismul conservator caracteristic lui Leopold I dar și Mariei Terezia la radicalismul tineresc manifestat cu avânt de Iosif I și de Iosif al II-lea, precum și stabilirea echilibrului necesar între cele două direcții de către personajul predestinat salvării imperiului, personaj încarnat oportun de Carol al VI-lea respectiv de Leopold al II-lea.

În ansamblu, medalistica central-europeană a epocii ne pune în față o serie de portrete imperiale perfect individualizate. Frapează cât de bine se pliază imaginile de pe medalii pe textele vremii, concordanța absolută între descrierile literare făcute personajelor în cauză și portretele fizice miniaturale, franchețea cu care apar redați acești împărați și dezinteresul pentru cosmetizarea unei realități nu întotdeauna măgulitoare. Lucrări de calitate notabilă, imaginile capătă valențe emblematice devenind puncte de referință pentru evoluția efigiei imperiale de la portrete marcate de un anume hieratism înspre reinterpretări personale ale propagandei imagistice. Acuratețea în redarea detaliilor și multiplicitatea elementelor aluzive au drept urmare descrierea nuanțată a personalității suveranilor dincolo de normele portretistice convenționale. Deși efigiile nu arată urme ale frământărilor interioare ci ne prezintă o serie de figuri sigure de sine, artiștii gravori reușesc să exprime cea mai intimă realitate psihologică a personajelor. Atenția gravorului trece de la un detaliu la altul în secvențe strânse de un excepțional rafinament reușind să găsească linia de echilibru între mesajul ideatic și omul care întruchipa ideea monarhică în epocă.

Bibliografie specială:

- Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeine Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, 1907 (vol.I) – 1947 (vol.XXXVII).
 Forrer, Leonard, *Biographical Dictionary of Medallists*, Londra, 1912.
 Forrer, Leonard, *Biographical Dictionary of Medallists Coin – Gem – and Seal – Engravers, Mint – Masters et Ancien and Modern*, vol. I-VIII, New York, 1970 (reprint).

⁵⁸ Ch. W. Ingrao, *The Habsburg...*, p.209–211.

⁵⁹ Opera gravorului Johann Nepomuk Wirth (1750–1811), activ la Viena, Paris, Frankfurt: I. N. WIRTH. F.; semicircular: LEOPOLDVS· II· P· F· AVGVSTVS·; medalia este din metal comun, are D=48,7mm și aparține colecției Esterházy.

GALERIE IMPÉRIALE DES PORTRAITS.

LA MAISON D'AUTRICHE DANS LES MÉDAILLES DU XVIIÈME ET XVIIIÈME SIÈCLE

La maison germanique qui régna sur l'Autriche, les Habsbourg, lièrent leur destin à celui d'un immense empire. La dynastie des Habsbourg a occupé, pendant près de sept siècles, une place de tout premier plan après l'élection, en 1273, de Rodolphe au trône du Saint-Empire. Peu à peu, par une efficace politique des mariages, les Habsbourg vont regrouper sous leur autorité près de la moitié de l'Europe. Une sélection de médailles, merveilles de l'art mineur gravées par remarquables sculpteurs de Nürnberg, Vienne, Paris, Augsbourg etc. sont illustrées et commentées du point de vue artistique. Les portraits d'empereurs Léopold Ier, Joseph Ier, Charles VI, Marie-Thérèse, François de Lorraine-Toscane, Joseph II, Léopold II, sont des témoignages documentaires sur l'intérêt, voire la passion que montraient au XVIIème et XVIIIème siècle pour l'art des médailles.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

18

17

19

MEDALIILE OCTAVIAN GOGA DIN 1938

Se prezintă două medalii bătute în 1938 în memoria poetului național Octavian Goga, de la a cărui moarte s-au împlinit în luna mai, 70 de ani. Una din aceste medalii este inedită, alta a fost sumar descrisă în BSNR de foști membri ai SNR¹.

Sculptate de E. W. Becker, în momentul de maximă împlinire a artistului medalist, în vremea unor frământări politice deosebite din perioada interbelică, piesele reprezintă realizări remarcabile în istoria artei medalistice românești. Dar, destinul acestor medalii a urmat un drum tragic până a putea fi admirate de colecționarii de azi.

Descriere: Medalia inedită este din bronz de 60 mm (Fig.1).

Fig. 1

Avers: Bustul poetului, spre stânga. În jur inscripția sobră OCTAVIAN GOGA. În exergă, la dreapta, datele nașterii și morții, 1 MAI/1881/1938/7 MAI, iar mai jos inițialele sculptorului E. W. B. (Emil W. Becker).

Reversul prezintă pe 3 planuri, 3 compoziții artistice de excepție. Primul plan, o alegorie feminină, muza poeziei șezând pe un soclu pe care e scris mesajul în latină AVE/POETA/MCMXXXVIII (salut poetului, 1938). Muza ține în mâna dreaptă o ramură de lauri, iar mâna stângă e rezemată pe o harpă și câteva cărți.

Al doilea plan prezintă un sfînx spre stânga, așezat pe un sicriu pe care e scris PAX ETERNA (odihnă veșnică), traversând râul mitic Styx spre eternitate.

Al treilea plan, sus, prezintă o vedere asupra castelului și satului Ciucea, Județul Cluj unde este înmormântat Octavian Goga. Jos de tot e scris E. W. BECKER SCULP.(tor).

A doua medalie, de aceleași dimensiuni, prezintă pe avers bustul cu fruntea lată a poetului, din față, în altorelief; în jur inscripția POETUL REDEȘTEPTĂRII NOASTRE NAȚIONALE OCTAVIAN GOGA și în exergă anii 1881 și 1938. (Fig.2).

Reversul este identic cu al primei medalii, bătut cu aceeași matriță.

¹ Corneliu Popa, Nicolae Curdov, medaliiile lui Octavian Goga, BSNR nr.77-79, București, 1986, p. 397 – 399. Medalia trecută prin foc nu a permis autorilor să descrie toată bogăția creației artistice de pe reversul unicat în medalistica românească (n.n.).

Fig. 2

Stilul artistic este realismul cu tentă renescentist-academistă. E.W. Becker, după studii de artă la Paris și München, se întoarce în țară la 1906, organizează un atelier de sculptură și preia comenzi de sculptură mare de la elitele României, ca: Palatul Cantacuzino în stil baroc, casa Brătianu ce conține în nuce stilul tradițional românesc și altele din București, Iași și Piatra Neamț. Spre senectute abordează și sculptura mică; realizează mai multe medalii între care medalia Congresului S.N.R. din 1933 și medalia centenarului Titu Maiorescu din 1940.

În această ultimă medalie reversul reprezintă alegoria feminină a școlii și un opaiț arzând simbolizând știința, compoziție înrudită conceptual cu medaliile Octavian Goga. E. W. Becker a lucrat 8 ani pentru Monetăria Națională și clienții ei din elita financiară în anii de mare prosperitate economică a României întregite. Înclinăm a crede că însuși sculptorul a gestionat emisiunea Octavian Goga prin arta și fondurile sale.

Autorii articolului mai vechi au vizitat castelul de la Ciucea și declară că artista Veturia Goga, soția poetului, nu cunoștea medaliile și nici inițiatorii emisiunii.

Medaliile ajunse în colecția noastră erau acoperite de un strat de zgură după foc. Aceiași autori menționează că medaliile stocate în depozitul Monetăriei Naționale, în urma unei dispoziții a ministrului de interne din timpul primului guvern după căderea guvernului Goga-Cuza (28 Decembrie 1937 – 9 Februarie 1938), au fost aruncate în foc, interzicându-se a fi difuzate². Medaliile noastre au fost restaurate cu grijă și aurite la un atelier de specialitate.

Menționăm ca în 1920, sculptorul bănățean A. Weinberger i-a lucrat o primă medalie din bronz de 60 mm cu inscripția OCTAVIAN GOGA MINISTRU AL CULTELOR ȘI ARTELOR, BUCUREȘTI 1920, care se află la Casa Memorială de la Ciucea (dar care ne lipsește).

Împlinindu-se acum 70 de ani de la moartea poetului, să facem o sumară trecere în revistă a vieții lui Octavian Goga și a epocii sale ca poet național și intelectual activ în perioada Marii Uniri a României și după.

Fiu de preot din Rășinariii Sibiului iar pe linie maternă urmaș al mai multor generații de preoți până în 1691, Octavian Goga a fost membru al Consiliului Național al Unității României, a fost și deputat în 1905 în Parlamentul de la Budapesta. În martie 1918 pleacă la Chișinău, unde activau din decembrie 1917 alți intelectuali români veniți din Bucovina, între care profesor dr. Ion Nistor³ și profesor dr. Emanoil Iliuț⁴ încadrându-se în noile instituții și

² Informația provenea de la acad. I. Scurtu, fost Director al Arhivelor Naționale în anii dictaturii regale, ministru de interne era Armand Călinescu, *apud* M. Mușat și I. Ardeleanu, *România după Mare Unire* vol. II/2, București, 1988, p. 1547–1548.

³ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991, p. 15.

în școli din Republica Democratică Moldovenească, pentru promovarea învățământului în limba română cu grafie latină, devenită limbă de stat în Moldova dintre Prut și Nistru.

În 1920 devine membru al Academiei Române. În 1923, Octavian Goga primește premiul de poezie al Academiei Române, în 1932 devine membru de onoare al Facultății de Litere la Universitatea “Daciei Superioare” de la Cluj, iar în 1936 este numit profesor titular de cultura română modernă. A fost bun prieten cu poetul ardelean-ungurean Ady Endre, așa cum arată exponatele de la casa Memorială Ady Endre de la Oradea⁵. Ne-a lăsat un impozant volum de poezii în care cântă viața satului românesc și a Transilvaniei⁶. Într-o poezie publicată în refugiu la București în 1916 intitulată “Pajură cu două capete”, Octavian Goga scrie profetic:

*“Din grele vremi de grea corvoadă,
 “De când urnită din nevoi,
 “Spurcată pajură de pradă,
 “Te-ai pus stăpână peste noi,
 “Din grele vremi de mult s-alege
 “Pe urma ta același sfat:
 “Că-n cuibul tău fără de lege
 “Miroase a moarte și-a păcat”*

O asemenea pajură, de pe centura unui militar al armatei Habsburgilor ce invadase țara în 1916–1918, descoperită într-o groapă din bătătura unei rude a noastre din Săliștea Județul Neamț, în 1991, o prezintă în încheiere (Fig.3). În timpul pregătirii Unirii Transilvaniei cu România de la 1 Decembrie 1918 la Alba-Iulia, când armatele Puterilor Centrale, învinse pe fronturile Europei, se retrăgeau din Moldova peste Carpații troieniți, în urma ultimatumului generalului Caranda C. trimis Mareșalului Mackensen⁷, un militar austriac a aruncat probabil centura cu pajura bicefală blestemată de O. Goga în poezia din 1916, care a devenit azi obiect de muzeu, recuperat din gunoaiele istoriei.

Fig. 3

⁴ Emanoil Iliuț, Curriculum vitae, Anuarul Liceului „Aron Pumnul” din Cernăuți, 1941–1942, p. 31–33.

⁵ În perioada interbelică, Octavian Goga a îndeplinit, la început ca delegat al Transilvaniei și demnități guvernamentale: ministru de instrucție și culte (1–16 Decembrie 1919), ministru al cultelor și artelor (13 Ianuarie 1920–16 Decembrie 1921), ministru de interne (30 Martie 1926 – 3 Ianuarie 1927) și pentru scurt timp, la urmă premier (28 Decembrie 1937 – 9 Februarie 1938). *apud* M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.* vol. II/2, 1986, p. 1143–1145. (Criticul literar G. Călinescu, în opera sa monumentală „Istoria literaturii române de la origini până în prezent”, îl caracterizează pe O. Goga astfel: „Ideile lui sînt naționaliste, tradiționaliste, în genere foarte juste. Antisemit moderat”. (Ediția II-a revăzută și adăugită, București, 1982, p. 612).

⁶ Octavian Goga, Poezii sub red. I. D. Bălan, București, 1963.

⁷ Constantin Kirițescu, Istoria războiului pentru integrarea României, Ediția 2-a, Vol. III, București, 1927.

Ca epilog, prin abdicarea Împăratului Carol I de la 11 Noiembrie 1918, Austria se proclamă republică și în heraldica sa statală, pajura cu acvilă bicefală este înlocuită de o acvilă cu un singur cap spre stânga, și o coroană simbolizând suveranitatea și independența.

LISTA FIGURILOR

- Fig. 1 E. W. Becker, medalia Octavian Goga, bust spre stânga, 1938, bronz 60 mm Av.- Rv.
- Fig. 2 E. W. Becker, medalia Octavian Goga, bust față, autorelief, 1938, bronz 60 mm, Av-Rv.
- Fig. 3 Pajura Imperiului Austriac învins, 1918, cupru patinat, 65 × 75 mm Av.

EXPLICATIONS DES FIGURES

- Fig.1 E. W. Becker, La médailles Octavian Goga, buste à gauche, 1938, bronze 60 mm Av-Rev.
- Fig. 2 E. W. Becker, la Médaille Octavian Goga, buste en face, auto relief 1938, bronze 60 mm Av – Rv.
- Fig. 3 – L' armoire de l'Empire Autrichien vaincu, 1918, cuivre foncé, 65 × 75 mm Av.

LES MÉDAILLES OCTAVIAN GOGA DEPUIS 1938

Les auteurs présentent deux médailles frappées en 1938 dans la mémoire du poète national roumain Octavian Goga (1881–1938), académicien. Les deux pièces sont peu connues, parce que après la frappe, elles furent brûlées dans le four du Palais de la Monnaie, pour des raisons politiques. Quelques-unes furent récupérées et restaurées. Le sculpteur médailleur E.W. Becker se situa à l'époque à sa maximale maîtrise artistique en style réaliste portant les traces de l'académisme et de la Renaissance, surtout dans cette pièces qui, sur le reverse, présentent 3 scènes liées au poète.

Un raccourci de la vie du poète est ajouté. Une composition héraldique autrichienne depuis 1918 trouvée en 1991 en Moldavie, liée à la poésie patriotique „L'armoire avec deux têtes“(1916) finit l'exposée.

DOCUMENTA

CORESPONDENȚA LUI ALEXANDRU VAIDA VOEVOD CU BUNICUL SĂU, ALEXANDRU BOHĂȚIEL

Publicarea corespondenței lui Alexandru Vaida Voevod, cu bunicul său matern, Alexandru Bohățiel, se înscrie în valul de restituiri istoriografice¹, din ultimii ani, care l-au avut în vedere pe omul politic și de cultură Alexandru Vaida Voevod, unul dintre făuritorii României Mari. Aceste scrisori au meritul de a dezvălui coordonatele mentale ale unei epoci majore, La Belle Epoque, în care, lumea central europeană² era preocupată de formarea intelectuală și profesională a tinerilor care aspirau spre o poziție de vârf în societatea vremii. Privirea retrospectivă, având și avantajul ecartului istoric, nu poate să evite întrebările malițioase, surâsul ușor ironic despre tabieturi care se conservau neatinse din trecut, acele griji inocente care nu anunțau sub nici o formă ruptura care va pune capăt iluziilor și va schimba din temelii o lume. La Belle Epoque s-a manifestat nu numai în mentalități, prin evitarea programatică a turpitudinilor vieții cotidiene și evidențierea unei priviri senine asupra existenței, ci și printr-un dandism³ afișat a celor tineri în căutarea unei identități proprii care să-i propulseze în ierarhia socială.

Tânărul Alexandru Vaida, sfătuit de tatăl său și având binecuvântarea bunicului, Alexandru Bohățiel, urmărea să se înscrie la Academia Orientală din Viena pentru ași continua studiile. Pentru moment, la sfatul familiei, proaspătul bacalaureat renunțase la ideea de a urma medicina, și consfințise să continue tradiția juridică a înaintașilor.

Academia Orientală sau Academia Consulară⁴ fusese întemeiată de împărăteasa Maria Theresia și era atașată de Theresianum, celebrul institut al aristocrației vieneze, fondat în 1746. Admiterea la Academie presupunea un examen complex și dificil pentru

¹ Liviu Maior, *Alexandru Vaida Voevod între Belvedere și Versailles*, (însemnări, memorii, scrisori), Cluj-Napoca, Edit. Sincron, 1993; Mihai Racovițan, *Alexandru Vaida Voevod între memorandum și Trianon*, Sibiu, 2000; Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, 4 volume, prefață, ediție, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1994–1998; Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori la Conferința de la Pace*, ediție îngrijită, studiu introductiv Mircea Vaida Voevod, Edit. Multi Press Internațional, Cluj-Napoca, 2003.

² Bibliografia de bază despre Viena la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX se găsește în lucrările colecției *A treia Europă* a Editurii Polirom. Cele mai importante titluri sunt: Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, *Europa Centrală, Nevroze, Dileme, Utopii*, Iași, Edit. Polirom; Jaques Le Rider, *Mitteuropa*, Iași, Edit. Polirom, 1997; Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Edit. Polirom, 1998; Marcel Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iași, Edit. Polirom, 1998; William M. Johnston, *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială 1848–1938*, Iași, Edit. Polirom, 2000; Jaques Le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Iași, Edit. Universității „Al. I. Cuza”, 1995; A. J. Taylor, *Monarhia habsburgică 1809–1919. O istorie a Imperiului Austriac și a Austro-Ungariei*, București, Edit. Alfa, 2000; Brigitte Harmann, *Viena lui Hitler*, București, Edit. Vivaldi, 2001.

³ Adriana Babeți, *Dandysmul. O istorie*, Iași, Edit. Polirom, 2004.

⁴ Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, vol. I, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1994, p. 59, 282.

pregătirea căruia Alexandru Vaida a simțit nevoia unui stadiu de perfecționare efectuat în Elveția, la pensionul „La Villette” din localitatea Yverdon.⁵ Tânărul aspirant la cariera juridică avea probleme cu stăpânirea limbilor străine, mai ales a limbii franceze.⁶

Mica așezare elvetă păstra vie amintirea marelui pedagog Pestalozzi, a cărui statuie se află în piața orașului.⁷ În tradiția locului, Alexandru Vaida se va perfecționa în folosirea englezei, francezei și italienei, deși zona era predilect francofonă, lucru anume căutat de un tânăr care-și făcuse studiile în germană și maghiară.

Pregătirea în Elveția a durat șase săptămâni⁸, după care urmează examenul de admitere la Academia Orientală din Viena, unde s-au prezentat cei doi frați Vaida, Alexandru și Ioan.⁹ A fost admis doar Ioan, în timp ce Alexandru Vaida și-a putut urma chemarea inițială, înscriindu-se la Facultatea de Medicină din capitala Imperiului.

Scrisorile publicate acum, fac parte din Fondul „Vaida”, aflat în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, și sunt adresate bunicului matern, Alexandru Bohăției (1816–1897)¹⁰. Acesta a fost o personalitate marcantă a efortului de emancipare a românilor transilvăneni, fiind deputat de Hațeg în Dieta Transilvaniei, apoi deputat de Chioar.¹¹ A fost ales căpitan suprem (prefect) al districtului grăniceresc Năsăud (1861–1876), și a deținut calitatea de deputat, în Dietele din Sibiu (1863–1864) și Cluj (1865–1866).¹² Întreaga corespondență a nepotului către bunic stă sub semnul preocupărilor politice ale viitorului participant la unirea Transilvaniei cu România. Atmosfera vieneză din ultimii ani ai secolului al XIX-lea se îmbină cu amănunte interesante și puțin cunoscute din preocupările tinerilor români aflați la studii în Viena, în perioada Memorandului. Răzbate din scrisori interesul constant al tânărului student pentru istoria românilor ardeleni, și combativitatea susținerii acestei cauze, combativitate care va deveni o constantă a viitorului lider politic.

În speranța depășirii dificultăților de lectură pricinuite de limbajul arhaic, împănate cu regionalisme și împrumuturi din maghiară și germană, cititorul va avea revelația unei inteligențe ascuțite, manifestată precoce, în slujba idealului național.

Iubite tată bătrân.

Astăzi s'era am sosit în pace din Innsbruck unde am mas la Zürich. Calea din Wiena până aici e prin cele mai frumoase regiuni ce și le pôte dori f'antasia.

În privința oamenilor concălătorii am avut noroc până acum căci cu toții m'am putut înțelege bine. Cu sângurătatea și cu despărțirea m'am datat. Mâne plec de aici spre Yverdon. Acuma am săi mai scriu la tata și să'mi fac însemnări, apoi să dorm căci e târziu. Eartă dară că am scris așa de grabă.

Rămân iubitorulu nepot

Alexandru

Zürich, 3/VIII '89

⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁶ *Ibidem*, p. 59.

⁷ *Ibidem*, p. 282.

⁸ *Ibidem*, p. 62.

⁹ *Ibidem*, p. 63.

¹⁰ Scrisorile publicate în acest studiu fac parte din Fondul “Vaida Voevod” al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, constituit în anul 1998. Corespondența este inventariată în registrul C₄, la numerele de inventar C₄ 19 – C₄ 33; C₄ 35 – C₄ 46.

¹¹ Alexandru Vaida-Voevod, *op. cit.*, p. 275.

¹² *Ibidem*.

Iubite tată bătrân.

Acuma's deplin sănătos. General consulul nu lam întâlnit încă dară voi sta în Viena până loi afla. De acee'jam telegrafat să nu fii îngrijit că nu'ți dau scire în altă zi din Viena. Vom fi vre-o 13 –14 competenți la academie dară pe vre-o 5 din 7 cari s'a însinuat până acuma nu îi vor primi ca desigur, parte fiind jidani, parte, că nu au limbi recunoscute. Când voi pleca spre Yverdon încă nu știu, depinde însă de Dl generalconsul. Până voi sosi pot trece vreo 4 zile nu fi dară îngrijit. Îndată ți telegrapha. Mă aflu bine. M'am cam dedat cu singurătatea. O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul nepot

Alexandru

Viena 31/VII 1891

Séra ½ 7.

Iubite tată bătrân.

Eu pân-acuma n'am încă nici o scire din Transilvania. În totă diua îl ascept pe omul care aduce de trei ori pe zi epistolele din oraș „la Villette” cu dor, dară pân acuma tot înzedar.

Câte-odată, ca de exemplu eri, îmi vine să las toată treaba aici și să reîntorc, căci de când am sosit nu am avut încă nici o zi bună. Tot mereu durere de dinți și alte nevoi. Azi noapte n'am putut dormi nici un moment căci m'au chinuit toată noaptea două măsele. Azi apoi am fost la Doctor și mi le-a tras. Cu odaia m'am dedat și și cu patul care e foarte rău. O perină de 5 decimetri de lungă și de patru de lată un poplon scurt de vară, aici nopțile is foarte reci. Numai cu costul nu mă pot deda și nici nu moi pute, s'au mai bine zicând cu amezăza. În totă diua tot aceeaș zamă și aceeaș friptură, s'au carne fêrtă nu știu, cari abé le mai pot înghiți. Legume rele. De. fasole fêrtă'n apă fără ziamă. Cu atât mai mult mânc la 6 ore când e ojina împreună cu cina. Untul, casul și aluatul îmi plac, cafeaua făr'de zahăr m'am dedat. Mai bine trăiesc din punga mé, căci îmi cumpăr aluat. Nu face însă nimic tôte's trecătoare și în limba franceză fac progres. În cea italiană voi învăța cel puțin a scrie ș'a ceti. Ce mai faci ? Te rog scriemi cât de curând, căci epistolele'miar face o bucurie foarte mare în singurătate.

O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul fiu și nepot

Alex. Vajda

Yverdon, La Villette, Suisse. 9/VIII

Iubite tată bătrân.

Astă-zi la 10 ore, tocmai voém să merg în oraș și să telegrafez la tata că ce mai fac și de ce nu'mi răspund, când văzându-mă D-I Todoz îmi dădu două epistole, una de la domnia-ta, una de-a casă.

O bucurie ca în acel moment n'am mai avut de mult ér cetindu-le îmi crește îndestulirea și bună voia în aceeș măsură cum îmi trecé tristeța și neîndestulirea de pân'atuncé.

Îți mulțănesc de sfaturile de mare preț care mi le dai, și așa cred că nu numai de-acuma'n nainte, ci și până acuma m'am purtat și m'oi purta precum îmi sfătuiești domnia-ta. E drept, aici am avut din nou ocaziune a experia pre cum și pân'acuma, cât de mari egoiști is omenii, și toți omenii. Dară asé cred că egoismul e nu numai unul dintre cele mai rectificate patimi, ci cher și cea mai îndreptățită s'au sigur îndreptățită patimă.

Cu totă părere acésta însă, totus, arare ori s'au nici odată până acuma n'am aflat un om care să fie mai puțin egoist ca și mine. Îmi dau însă în cât pot silință să nu trec peste o animită măsură.

Cu tractarea am mierit atât în privința superiorilor, cât și a oamenilor tineri bine, pân'acuma. Sper că mi'a succede și de-a cuma' nainte. Secrete de mare valoare însă până'n ziua de astăzi n'am, cel mult cari cad în sfera discrețiunei. Și discret am fost eu tot de-auna și așa cred că voi rămâne și de-a cuma.

Alții însă au precum am experiat din nou îndată încredere în mine, așa un june de care ți'am mai scris, din Brema, îmi încredință o affacere de-a lui foarte delicată îndată când ne'ntâlnirăm a doua oră. Er eu ca om mai bătrân și mai expert îi sfătuii și l'încurajei.

Acuma a sosit și Czakó. E un om plăcut pân acuma. Affabil și serios de și scie căs olah. Pare a fi ungur cu minte. E din Kaján.

Noi mâncăm la fiecare amezi pe lângă cele scrise și ca o mierță bună de pere de pământ. Acuma mânc și opt căci precum Ț'am mai scris carnea legumele și sosul nu le pot suferi și mânc numai pro forma „honoris causa”.

Mâne érá 'toi scrie. O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda

13 VIII 91

Iubite tată bătrân.

Îți multănesc pentru telegrama, care o primii astăzi la améz. Că am deja scire dela domnia voastră dela toți Ț'am scris deja în epistola de eri. Spațiul și timpul nu mă lasă să Ți scriu despre acelea, ce mă ntrebi, și deacee étă acuma te informez. Pentru cei 115 de franci le capăt tôte, cărți, ore (de vreu și engleză), spălat et. cet. Acescia's pe o lună de plătit înainte.

Acuma îi pot plăti că eri am primit când îmi ajunsese deja lipsa la culme 100 fl. de-la tata. Afară de cele două ore, căci de una din franceză m'am lăsat, fiind vreo 15 inși în ea și văzind că nu'mi ajută nimica, cetesc să nȚelege franțuzește, povestesc cu vre un coleg din care'mi plac, apoi scriu epistole.

Mă cuget să mă las de italiană (ce zici) căci îmi răpește din zi ce merge tot mai mult timp.

Istorie încă nici n'am învățat, neavând nici timp nici ore pré multe libere și fiind că cu manualele franceze merge lucrul foarte greu neînțelegând multe expresiuni. Acuma însă am scris acasă să'mi trimită cărți nemțăști.

Eu aș avé o dorință care domnia ta mi'o poți împlini ușor. Te rog trimitemi o photographie de specia aceleia cum ești photographiat în casa din mijloc, de Koller.

Mie îmi merge acuma destul de bine. Până la 1/3 3 am fost la cafea cu domnii casii, unde's invitați numai cei doi învățători de limba engleză și germană, Czakó, și eu, prin doamna, și unde se vorbește de tôte celea să nȚelege frâncește. Apoi venind în odaia mea am cetit, și sfârșind acuma epistolele, (i-am scris și la tata) mă duc să mă scald la lacul de Neu Motel, căci e bine cald și timp minunat. Venind apoi acasă voi ojina și apoi sau voi ceti sau voi povesti.

Séra dela șapte sau opt încolo învăț și apoi citesc până la ½ 11 sau până la unsprăzece.

O salut pe mama bătrână. Te rog răspunde'mi cât de cu rund eu îs foarte punctual și diligent în privința corespondenței. Așa cred că esti îndestulit cu mine.

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda

14/VIII 1891

Iubite tată bătrân.

Deși n'am primit demult epistolă dela domniata, cred că să cade să Ți scriu. În epistola din urmă, mă sfātuiesti să'mi câștig cunoșcință universale, vorbind cu tinerii din diferitele țări, despre starea patriei lor în tôte privințele.

Acesta sfat l'am urmat eu încă înainte de-a primi epistola domniei tale; după acee cu atât mai tare. Lucrul însă nu e așa ușor precum ar crede omul.

Tinerii sunt oameni, afară de câteva excepțiuni cari au foarte puține cunoșcință universale și tot așa speciale. Cei mai mulți au studiat numai câteva clase cam de-a rândul reale și nvață acuma franceza pentru a deveni comersanți. Cu affacerile politice, litterale, economice, financiare, physice, cu un cuvânt nici un fel de affaceri culturale nu s'a ocupat, de cetit a cetit puțin.

Englezul meu abea cunoaște numele renumitului Darwin, de celebrele Bacon n'a auzit decândui. Învățătorul englez Heweti un tânăr din Brema Haye și mai cu seamă Czakó îs singurii cu cari poți vorbi de lucruri sciințifice. Czakó are cunoscință forte multilaterale. De ori ce am început cu dânsul de tôte a sciut vorbi.

Nici mie însă nu'mi s'a întâmplat nici odată să nu'mi pot da părerea de s'a vorbit despre ceva. Cu numiții, cât și cu directorul vorbesc adeseori de acelea cari mi le sfātuiesti. Cu nvățatul

limbei nu merge treaba așa ușor pre cum am cugetat. Limba e foarte bogată în privința cuvintelor, orthographia una dintre cele mai grele.

Atâta însă sper a învăța, ca să pot apoi continua singur, cetind și scriind. Eu îs pe deplin sănătos, datat cu toate și tot așa, sau mai puțin îndestulit, precum îs atât familia directorului cât și elevii îndestuliți cu mine. O salut pe mama bătrână

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda

Yverdon „La Villette,

4 ore r. m

Iubite tată bătrân.

Precum vezi din epistola mea de ieri eu acuma's deja datat cu toate și mă aflu bine. Tata'mi-a scris să rămân de vreau până'n october aici, și eu m'am decis la aceasta, aflând ideea foarte bună. Ț'am trimis o carte de vizită precum mi'am lăsat să mi le facă, parte cugetând după împrejurări, că e mai bine așa parte, după sfatul domnei directorițe. Că a fost bine a arătat urmările. Czakó, de și și până'tunci prietenos, căci am dat carta, a venit la mine în odaie aducându-mi-o a lui. Apoi am povestit multe de toate stările politice și sociale în Ungaria și'n alte țări. El e bine expert pe toate terenurile, a absolvat academia militară în Viena. E om mai cult și mai cu minte decât m-am așteptat.

Vrând să ncep a'nvăța istoria el mi-sa offerit să'mi ajute, o cetim odată apoi eu io răspund după cum întreabă. De călătoria mea la Berna Ț'am scris deja în cealaltă epistolă. Cât de'ndestulit am fost cu minunata parade, poți vedea de-a colo. Cemia fost mai curios însă a fost împrejurarea, că noi trei, unul din Londra unul din Brema unul din Olpret, trei de trei naționalități, ne-am înțeles așa de bine, n'a fost nici o vorbă de naționalitate, numai de obiceiuri și întocmiri politice a țărilor. Acesta e drept că e natural, dară pe mine m'a surprins, căci n'am pre' fost datat la așa ceva. Acuma mă duc cu Dobson într-o luntre largă pe lac unde ne-am scălda în apa ce-a minunată verde ca smaraldul.

Cât de curând iară Ț'oi scrie. O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul nepot

Alex. Vajda

Yverdon, 20 VIII 1891

Iubite tată bătrân.

Pe epistola mea unde te'ntreb de Paris încă n'am primit răspunsul așteptat cu dor și nepășiință. Aici decurge viața foarte regulat dar totodată vremea atât de grabă cât îmi pare de-a fi venit numai de patre zile de-acasă. Cauza e că's neîntrerupt ocupat. Astăzi am fost avut de gând de a cerca orașul Genf și totodată țărmurile lacului până'n cotul vis á vis de acesta, mai frumos oraș al Schweitului, în care cot se află celebrul lac Montreux, cu o climă lină ca'n Italia, împrejurat de munți înalți Ț'er pe de altă parte de locul minunat Genf. Timpul însă fusese foarte nefavorabil, și așa am cugetat să fac împreună cu Dobson, călătoria mâine sau de nu aș putea, de duminică într-o săptămână. Mai am cei drept încă numai 18 franci, și de lipsă minimum 30-40, dară voi pumpăli dela domna, precum am mai făcut odată.

Toată după ameză m'am jucat cu două domnișore rusoaice din Riga dară de doi ani deja în Yverdon în'trun pensionat spre a învăța limba, și precum am observat îndată la'nceput spre a rămânea precum e bine lung timp copii. Așa de-și una e de 14, cealaltă de 15 ani ele sunt foarte neexpte, sântelege numai în lucruri de lume, sau mai bine zis sunt încă inocente. Mama lor e o rusoaică, o muliere atât de frumoasă, cu o pshyignomie așa de inteligentă, bine conservată, încât, teai putea sau maș putea mai amoriza în dânsa. Acuma ele s'au dus și eu m'am apucat de scrisul epistolelor. Mai am n. b. încă trei. O salut pe mama bătrână și'Ț'ascept cu nerăbdare răspunsul.

Rămân iubitorul fiu

Duminică 6/IX 1891

½ 6 d.m

Alexandru Vajda

N. B. Cu grabă mare mai că aș fi uitat să-ți scriu că joia 3/IX am făcut excursiune la St. Croix un sâțuc, dară ca un orășel din Transilvania. Cu căși frumoasă mai toate – afară de puține excepțiuni cu 2 și cher 4 redicaturi, vre-o 4 hotelu 3t. cet.

Ca'n toate satele din Schweis curățenie mare, și fântâni perpetuă curgătoare. Acest sat constă din fabrici de oroloage și e cel mai renumit loc de fabricarea cutiufelor cu muzică în Europa s'au totă lumea. Am cercat un orologier, unde văzui dou oroloage astronomice în feliul celui din cathedra din Strasbourg, lucrate cu multă artă și combinațiune științifice. Apoi am cercat o fabrică de cutii muzicale mare unde lucră 180 de oameni. Domnul nea părut foarte amical și affabil. Mai pe larg în epistola proxima. Până la St. Croix am mers printr'o vale minunată a Iurei. Am găsit și câteva apasături de animale antidiluviane.

Iubite tată bătrân.

Eri sēră la nouă am sosit în pace'n la Villette. Astăzi mi'au dat o epistolă de la domnia –ta, care ai scris-o spre a'mi da de cugeta. Scopul 'filai ajuns pe deplin. Acuma încă nu's în curat, ci mă ocupă încă tot aceleași păreri ca și acuma i un an când am povestit la-olaltă sub jirăda de fân, la Valea Seacă., lângă siură. O ambițiune care pôte e falsă mă predomineste, adeca dorul de a ajunge un post, o vasă, mai mare decât a unui om de vasă de toate zilele. Scurt, domnia ta ai părerea lui I. Caesar: „mai bine n'trun sâțuc cel dintâi ca'n Roma al doilea”. Eu însă că: „mai bine n Roma cel dintii ca cel de-al doilea.

Acesta sper de o ajunge mai iute cu academia orientală ca cu iura. De nu mi'ar succede însă examenul, și acesta să pôte ntâmpla, îmi rămâne de a alege între medicină și n'tre iură. Pentru medicină simt o înclinare mare și cred că aș putéo duce la ceva mai mult ca de rând, medicul însă totdeauna e om de-a doua classă. Pasteur, Koch is ómeni celebri, deja de Babeș nu scie nici chér medicul în Schweiv nimic decât că cel mult e în lume. Pôte că mi'ar succede o invențiune minunată ca medic, pôte însă și la ce trebue în prima linie să se cugete omul, nu. La iură o poți duce eventual mai departe. Ca avocat pôte omul ajunge la renume, care și'l pôte înmări prin o ocupare ca literat. De vine apoi vre-o mișcare și mutare politică, pôte primi un post, ca d.e domnia-ta. Așa un post mi'aș dori. De nu vin întâmplările acestea rămii totă viața Muntén, Ciuta s'au vréu să zic Bokros. Eu însă mă țin de specia omenilor despre cari zice Hovar: Sunt quos curriculo pulverum olympicum collagisse”, învăț și aș dori de a poté infine (puté) zice ca dânsul de totă sau pentru totă familia noastră ca dânsul: „exegi mosmentum aere pereunius” et. cet. Așa dară acuma prima dată în viață Ț'am vârsat totă inima și cugetările mele precum nu am făcut față de nimene. Sciu că'mi poți răspunde că o viață linisčită împrejurat de o familie iubitoare e mai fericită, mai de valoare și prin urmare mai de dorit decât un nume celebru și nemurirea strălucitoare, dară nesigură, pôte însă ca's încă prea tânăr și phantast sau predominant de o ambițiune care e cum am mai zis eventual falsă. Că cuget și simțesc, că doresc și'mi dau silință de a ajunge deși încă însumi sciu cum scopul de care am vorbit, acestea toate nu le pot încă împedeca, și pôte ca ajungându'le, oi ajunge îndestulare, s'au înșelându'mă oi învăța cu timp a cunoaste că: beatus ille qui procul negotius//ut prisca gens mortalium// paterna iura bonus exercet suis//solutus omni fenore.//” Etă acestea le zice cher acelas care zice și : ”exegi monumentum” et. cet. Dară om vedea și vorbi de nu'mi a pute da examenul. Acuma m'oi apuca de istorie căci eri mi'a sosit în fine după o lună pachetul de-acasă.

Ți multămesec de bani, cari de și nădragi am fost de mult silit de ami cumpăra-îmi prind foarte bine căci reîntorcându'ne de la Genf, Dobson a avut 10. Totă călătoria de două zile'ma costat ceva sub 20 fl. A fost minunată. Plecând de-aici la 6 dimineața, am stat în Lausanne de la 8 până la 10, am cercat Domul și „Casa parlamentului cantonal”. Orașul e minunat, are o pozițiune foarte frumoasă pe o costă, iar pe partea sudică în toate direcțiunile lacul de Genf. Plecând mai departe am sosit pe la 11 în Montereux. Acesta e un sat grandios. Cu hotelu ca'n Wiena. Cu căși largi și ulițe frumoase, asezat pe țărmurile lacului și încunjurat de deluri á la Mehadia. Aerul totdeauna e lin căci munții rețin vânturile. Așa aici e o vegetațiune forte buiacă. Toate contribuiesc că e un loc mult cercat de stăini, cu schimb de aer și din cauza apei minerale care să află în apropierea comunei. La o oră am plecat spre Genf. Călătoria a fost ca o panoramă vie. Țărmurele prăsărate cu orașe și sate iar lângă mal apa cea minunată de o

culoare vânătă închisă, precum n'am văzut nici odată, așa de frumoasă încât îți vine să sai în ea.

La 5 am sosit în Ganf. Deja dela ½ pe 4 am văzut Mont-Blancul, cu vârfurile pline de omăt veșnic. Am îmbucat ceva și ne-am dus să vedem orașul. Acesta e o Wienă mică, cășile, stradele ca'ntron oraș de lume. Hotelul cu mult mai pe sus decât în Wiena sau Pesta. Séra am sezut cu Dobson înaintea unei Cafené și am ascultat muzica, făcută prin un domn care juca la pian, o domnișoară cu un domn la violină, înaintea cășii la ulită cum n'am mai văzut. Am băut cafe de 20 cruceri, și pentru acesta am stat până a jucat vreo 5 bucăți și a cântat o cântăreață 4. În altă zi ne-am scâldat în Rhone, ne-am uitat la lucrurile de văzut și am plecat în fine cu 5 centime'n buzunariu spre Yverdon. În Lausanne a trebuit să stăm două ore. Aici am văzut prima dată barometrul „autograph” o invențiune nouă, și multe soiuri de aparate mici de photographat. La 9 am sosit. O salut pe mama bătrână. Póte nu ești îndestulit cu mine?

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda, 19 IX 1891. 12 ore merid.

Iubite tată bătrân.

Eri séră am primit epistola în care mă lauzi atât de tare și'mi trimiți 90 fl. Că văd că ești îndestulit cu mine îmi cauzează mare bucurie și'ndestulire iar banii'miar prinde în tot cazul foarte bine de voi avea fără dâșii joi când voi pleca încă vreo 200 și 40 de franci. Eu îndată ce am fost sosit aicea, m'am și cugetat de a lua o altă cale când v'oi re'nturna, ne-având însă precum am socotit pasul cuviincios și gândind că costă cu mult mai mult decât calea pe care am venit. Csakó însă mi'a sfătuit ca să merg numai via Lucern, Rigi, München cesta nu m'a costa nici timpu nici bani mai mulți. Deci voi urmări atât sfatul dumitale ș'a lui Csakó, cât și dorința mea. În München voi sta vreo două zile, căci orașul e plin de lucruri de artă. Joi voi pleca. Sâmbătă 25/IX am fost la un pension de fete. Ele au jucat bouă piese teatrale scurte, o comedie și o operetă, apoi la nouă ore am început a juca. Eu mi'am petrecut mai mult cu o americană drăgălasă de 18 ani (tatăl său are vreo trei milioane pre cum am auzit mai târziu). La'nceput a mers discursul cam greu, căci ea își mișcă limba mai greu decât mine în franceză, începând însă nemfește s'a dezvoltat în fine un discurs interesant și în fine îi făcui așa când (franțuzește) o declarațiune indirectă de amor. Spre a fi scurt, îmi petrecui foarte bine cu dânsa.

Cu o Irlandeză și cu o Schweisiană încă'mi petrecui. Americancei (precum am auzit) ea dat părinții permisiunea să se mărite după cine ia plăcea. Deci aş pótea să împlinesc eventual dorința tatii: fată frumoasă, cu minte, trei milioane. Dară eu o să mă duc și prin urmare totă treaba trece,cum se și cade. Eri séră (duminică) am invitat eu și Holzgang, care a plecat astăzi la șasă dimineața spre-a casă, pe domnul și doamna, Czakó, pe Dobson și am povestit laolaltă la un pahar de vin și prăjituri, după ce la 11 doamna ne-a părăsit până la mieză noapte Holzgang ș'a redicat prima dată paharul, rostind în limba germană un scurt toast cu vocea tremurătoare și nesigură. Apoi Czakó în limba franceză, scurt militar, acuma si-a rdicat apoi Mr. Charles și a răspuns, că numai prin purtarea noastră ne-am aquirat această tratare din partea lor, și ne-a dorit la fiecare să își ajungă scopul. Ridicându'mă eu, toți a'nceput să râdă, căci am făcut totă sera glume, în fine însă (sigur am vorbit mai bine între toți) toți a tăcut și a fost deplin îndestuluiți.

Rămân iubitorul nepot Alex. Vajda

27 IX

Yverdon. La Villette.

Iubite tată bătrân.

Ce'jam scris în epistola din urmă despre planul meu de amorisat, a fost sau rău descris, sau nu'mai înșeles domnia-ta în sensul intenționat prin mine. De Rusoaice, de Americancă, et. cet. Nu e vorba. Cu acele'miam petrecut câte-va ore, apoi ne-am despărțit spre a nu mai vede alții. Alt-fel e însă de convii adeseori cu o fată cultă cu care ți poți schimba părerile, care te'nfelege, te mângâie, te'nbărbătește, te distrage totodată plăcut și prin toate acestea te'ncurajează, de nu mai ai plăcere de a'nvăța, spre a'ncepe de nou lucrul întrerupt. Avându'i apoi chipul neîntrerupt înaintea ochilor lucrezi cu plăcere, sciind cât de plăcută ți va fi petrecerea cu

dânsa după ce 'tai sfârșit munca și ce 'ndestulare 'ta cauza îndestulirea ei. Așa am înțeles eu amorisatul și 's sigur că nu mă 'nșel, căci vorbesc din praxă.

În epistola acesta din nou 'toi deslămura un plan ce 'lam pentru viitoru.

Causa e că am fost eri în teatrul național german din Wiena spre a vedé piesa mult ocărăță pentru care 'sa causat scandalul în theatru din Clusiu amui on an: Nunta din Văleni. Eu 'mam dus cu intențiunea aceea, ca să aflu cât să pôte de multe motive vătămătoare pentru un Rumân bun dară părăsind teatrul am fost entusiasmata de bucata aceasta minunată în gradul cel mai mare.

Patru puncte s 'ar puté lua ca vătămătoare pentru statul sau mai bine zis pentru stările sociale rumâne: 1) Că boierii is luxurioși și prădători. 2) Că țărani duc o viață tristă și 's apăsati prin ampoietii de stat tot pe atâta, cât prin boieri. 3) Că autorul aduce pe bună trei țărani, cari să plâng contra ne 'ndreptăților și amenință, că 'șor căuta dreptul cu puterea. 4) Că doi dintre acesci țărani is beți spre a aduce voie bună în public.

Dară chér prin circumstanța acesta din urmă tôte celelalte să șterg sau mai bine zis să uită vorbele serioase al țaranului tréz cu care acuză pe boieri și regim ca nedrepti. Din altă parte în omul tânăr care duce rola primă, e redat un june rumân – fiul boierului prădător, – un caracter atât de frumos și nobil cum n 'ai afla în tótă Rumânia într 'un an de zile. El vré să ajute și să rădice starea țaranilor și să lucre în decursul tot numai spre a ajunge acest frumos scop. Ori ce Rumân trebuie să simțească o îndestulare mare auzindu 'l vorbind. Tot așa e o Rumâncă, amoreză, sau mai bine, logodnica junelui Iuonel. Acesta e reprezentătorea unui caracter sanguinic. E amorisată într-o măsură extraordinară în Iuonel, așa încât văzându 'o înșălegi proverbiul rumânesc: „sângele poruncește” și vezi că „are dor” mare. Intrigantul deși Rumân, e un om rău.

Pôte că acesta îi vatămă pe bunii patrioți. De vede cineva însă cât de cât mai departe de vârful nasului, și de are numai o idee, chér și mărginită despre literatura lumii, atunci va sci că Göthe, Schiller, Sophocles, Kisfaludi sau Schakespeare, au în mai fieșce care piesă și un intrigant., chér și de acesta e un membru al națiunii lor.

De aceea nu trebuie dacă, să fim vătamați, că autorul Ganghofer, care să bucură – ca autorul multor bucăți bune, – de un renume excelent, alegând 'uș ca locul întâmplării Rumânia și ca motive stările sociale și natura iute rumânească a cutezat, fiind 'ui de lipsă și un om rău, să iee pe un Rumân Ciucù, ca figură interesantă ca intrigant, și nu vr 'un neamț, englez, francez ori chinez. Prin tótă bucata să trage ca fir roșu descrierea stărilor semicivilizate din România. Dară chér din acesta cauză trebuie să fie fiecare Rumân adevărat recunoscător față de Gangofer și Brociner, cari arătând lumii adevărul, pot cel puțin să facă atenți pe aceia cari sunt cauza miserabilelor stări, fără să le observe, sau de le vād, fără să le delătorească, și să îi înduplece la lucru spre îmbunătățirea treburilor.

Cu tôte acestea, de s 'ar da în Clusiu bucata acesta clasică, și de aș fi în Theatru, abé cred că m 'aș puté reține de a fluera, căci e cu totul alceva de is produși Rumânii prin theatricaliști germani, decât prin unguri. Căci acesci din urmă, cari când cele mai excelente role, ar străca tótă piesa, și ar vătama chér și pe un Rumân fără simț național.

Bucata: „Nunta din Văleni” m 'a întărit în propunerea de a le spune confrăților Rumâni dară totodată și compatrioților unguri adevărul. Tribuna, de Gazeta gârbitore fără cauză rațională tac – străgă mult și nu cu nedrept contra Ungurime, nu vede însă greșelile națiunei sale. Idealul meu ar fi să vād o fôie care neinfluițată prin prejudicii să fie liberală și în privința aceasta dară într 'un mod, prin care să is câștige încrederea fiecărui om cu mințe și cugetare sănătoasă. Spre aceasta însă ar trebui să aibă redactorul un nume și renume cunoscut ca om drept și om de vază.

Rămân iubitorul nepot

Alex. Vajda

Iubite tată bătrân.

Plecând de la München alaltăeri séra, sosii la 7 ore dimineața la Vienna. Deja la 9 se 'ncepu scripturistica din germană ér după medi apoi cele din franveză. În ambele am fost eu între 10 înși ca cel dintâi gata. Sper bine. Pôte rău, cum e predestinat prin Conferință. Ion a gătat în

germană ca al 3 lea ér în franceză ca unul dintre cei de 'ntii. Făcutul impurului și scrisu în curat dă un lucru dublu, până ce eu lucrai în pur. Thema din germană e „mijlocele și căile comunicațiunei de lume al timpului presinte”.

Că am sosit încă chér în momentul din urmă, dară totuș la timpul potrivit acesta e o atare minune, că precugetând faptele mă lasă mințile împreună cu tótă credința rațională și 'ncep, is silit de a crede în minuni în magnetism animalic sau așa ceva. Oi încerca a 'ți descrie tréba încât îmi permite locul, vremea.

Tata doré din 1/X'noace cu tótă puterea, nemărginit de mare și ferbinte, să sosesc. Telegrama însă prin greșală îmi comanda de a veni numai în a 7'lea (1/21). Crezând că numai într-a 9 sau 11/X vor fi examenele, eu îmi cugetai de a mă uita bine și comod la tóte făcând o călătorie lungă. Numai prin o întâmplare, curioasă sau de vreu să fiu (punctual) exactu, prin mai multe, să 'ntâmplă că în a cincea séră la 8 am sosit la Mûnic. Instinctiv m'a mânat și 'npintenat fără de a osimși ceva. În acest oraș, despre care cetisem atât de mult, despre care am phantasmasat în acest, dorit Canaan al artelor frumoasă, socotem de-a rămâne cel puțin două, trei zile, spre a vedea museele, colecțiunile de statue, chipuri și de antiquități, spre a visita monumentele și celebrele edificii. Apoi de a bé din minunata bere quatități cât mai mari.

Având numai 40 mărci (6/X dimineața) ț'am telegraphat după bani, căci 'mi era frică de a rămâne fără bani. Séra (la 6 în berăria regească, cea dintâi și mai bună bere 'n lume) avui încă 34 mărci. La 1/4 pe opt mergând spre acasă mă cugetam, ce să văd și să cerc în altă zi. Sosind în odaia mé din al 4 lea etaj, și făcându 'mi o țigară fumai liniștit și fără de a fi iritat. Deodată, fără de a fi cugetat, ca prin o putere supra naturală sării de pe scaun, fug la gară spre a vedé că am destui bani pentru bilet spre Vienna, fug îndărăt mânc repede, și la 1/2 pe 9 (nu pot acuma descrie tóte întâmplările) 's în cupé cu 4 mărci în buzunar, și cu cugetul, că costându 'mă , vama atâta, nu voi avé cu ce plăti expressul și cocișul sezând la Veinna, dară pregătit pe tóte și decis de a mă lăsa condus de soartă și de noroc. Vama nu mă costă nimic, îl aflai pe tata și Ion deja desprerați căci 'mi telegrafaseră de a veni pe prima și eu văzând septe am venit numai eri. Cred că ne va succede eventual la ambii. De 'ar fi numai Ion primit eu aș studia de aș vre să duc o viață liniștită și plăcută medicina, ér de aș voi a avé o viață politică însă, de a mă decide nu pot. Sfătuieștemă, dară îndată. De aș fi luat numai eu, aș dori ca Ion să studieze privatism, classa primă, și făcând examenul de primire (ca cum a mai făcut mai an unul) șă vină de amu'ntron an în al doilea curs. Am de gând de a 'mi descrie călătoria până îmi este încă prospătă în memorie și și miraculoasele întâmplări de unde apoi, póte vei puté înfelege mai bine decât acuma, că 's plin de nedejde sau că de ce am fost.

Salut pe mama bătrână. Rămân iubitorul nepot Alex. Vaida
Vienna 8/X séra.

Iubite tată bătrân.

Îmi scrie tata, că domnia-ta ești fôrte 'ndestulit, că nu ne-au primit pe amândoi în academie, și că neprimitul am fost eu. De jumătate te 'nșeleg, căci sciu cum cugești despre afaceri, dară nu de tot, căci onorea ar fi fost pe deplină de ne-ar fi primit pe ambii. Planul vieții mele s'a nschimbât prin acésta cu totul. Basa a rămas cea veche. Pentru medicină am din zi ce merge, voie tot mai mare, mai cu samă decând avem o colegă frumuțică, o poloneză, care samănă fôrte cu Emma. Eu is hotărât să mă amorises sau de colegă sau de altă domișoară, sau mai bine „quasi” să mă amorises, vreu să zic să 'i fac curte á la Bistrița.

Póte zâmbesci sau ești îngrijit pentru mine, dară fără drept.

Eu văd atâția oameni cari is, – cum dice neamțul – „blasieri” adecă indiferenți față de lume și față chér și de afacerile lor și față de plăceri, petreceri și lucruri necesare, – și mi frică – cu tot dreptul de a nu deveni în 4–5 ani încă în acest stadiu. Îs convins că numai mijlocul mai sus numit mă póte mântui. Căci societatea de față societatea de fete culte și facerea de curte la una, te țâne în interes neîntrerupt de pe o zi pe alta, te 'nduplecă de a urmări bunul și de a lucra cu voe și pațiință. Vorbesc din experiență.

De nu ai o atare societate, îți petreci într'o zi cu una, apoi cu alta petrecere, căci de distragere ai lipsă, până te urăști cu tâte. Eu oi încerca deci împreună cu Goldschmied, de a puté intra în societatea mai bună aleasă și de mai sus, ca făcând acolo cunoscință să putem avé intrarea în

familiei de I calitate (ca să scriu ca de marfă) din Viena. Oamenii tineri sunt aici căutați mai cu seamă, apoi de is și Doctori, precum ne numesce totă lumea.

Spre a mi ajunge scopul mi'oi lăsa să mi facă un „frac” și cumpărându' mi apoi „clac” și păpuși de „lac” oi merge la cursul de joc cel dintii de aici.

Ion cu uniforma are intrare în ori ce societate civilistă însă eu numai în mumitul „frac, clac, lac”. Cu frate-meu ne'ntâlnim în fiecare zi și e un adevărat dar că ne-a despărțit sortea căci ne'ntălegem, ne dorim și iubim mai mult ca ori și când. De și la'nceput ia căzut foarte greu societatea tinerilor cam neculți și copilăroși, cu cari nu să pôte înțălege, Ion, care cugetă, și e dedat de a conveni cu oameni de o fire asemenea de serioasă ca a lui, deși limba turcească și arabă îi erau cam urâte, totuș acuma începe spre îndestulirea și bucuria mea de a să deda. Te rog răspunde mi cât de curând.

O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda

Viena 25/X 1891

Stud medic

Iubite tată bătrân.

Epistola care oi trimis la adresa mea, a fost destinată pentru Ioan. Scrii că de nu l'ar fînē în institut să înceapă numai decât alceva. Eu însă is de părere că ar fi mai bine de a rămâne anul acesta acolo la tot casul, căci cât învață acolo estim chér și de nu l'ar mai fîne, să plătește, până când la alta carieră nu câștigă nimic cu un semestru. Sper însă că și va putē continua cariera începută, căci specialistul de urechi Polizer e un artist excelent. De și nu îi promite lui Ion că la vindeca – căci tote bolile cronice is greu de vindecat, și cu atât mai mult la ureche – totuși deja după a doua vizită are un rezultat atât de bun încât frate-meu care abea te'nțălegē de un pas de vorbeai cu vocea normală, acuma de la doi pași pricepe cuvintele șoptite.

Ca pe toți elevii din cursul prim, așa și pe dânsul' la oltoit. Are un pic de ferbințeală care însă sper că îi va trece curând.

Noutăți mari n'am, acestea însă de sigur te îndestulesc. La altă ocasiune îți voi descrie relațiunea în care stau laolaltă moșul și baba Munk, care e foarte interesantă și tragic comică. Acuma trebuie să plec la prelegere.

O salut pe mama bătrână.

Rămân iubitorul nepot

Alexandru Vajda

Stud. Med.

1891 8/XI ½ 5 p. m.

Iubite tată bătrân.

După ce plecasăm din Clusiu, am voit ambii să durmim puțin, dară o circumstanță nedălaturabilă ne'a împedecat. Acesta a fost limba etern vie a uricioasei jidovce-e din Gilău-care ne apăruse așa comică în sala de asteptare. Acesta a dat în vorbe cu un jidov complexant, care o asculta cu o pațiință admirabilă. Și noi am fost siliți să ascultăm părerile ei despre jidovi și jidofce, nou căsătoriți și mai cu seamă despre căsătorie, zestre și minte. A fost foarte frumos și interesant, astfelu a fost totă călătoria monotonă.

Deocamdată nu mă duc nici la România Jună, nici la alte petreceri căci is silit să fac examenu încă în Ianuaru, de m'oi putē pregăti, am de seciat un picior, foarte urît și mare. Cu un cuvânt mult de lucru. Apoi gânduri și affaceri serioasă, despre care în Clusiu nu ȳ'am putut comunica nimica – de și mi-o propusesem -, căci nu am fost singuri, numai la gară și acolo pre somnuos, spre a putē vorbi despre așa ceva.

Acum începe a'i trece indiferența, căci am de lucru cu studiu și cu cealaltă affacere, care e precum ȳo cugeți și în care de și numai după capul meu, totuș oi lucra așa încât de sigur vei fi îndestulit cu mine.

O salut pe mama bătrână și pe Emilia, și îi poftesc sărutări multe la aceasta din urmă. Adecă să pôtă sări cât de curund.

Rămân iubitorul nepot
Alexandru
Stud. Med. 11/I 1892
Vienna
VIII Schösselgasse 26
III St. 18

Iubite tată bătrân.

Cumcă nu s'ntâmplă minuni despre acesta m'am convins acuma și s'curat pentru totdeauna de a crede în predestinațiune, deși sosirea mea din München nu mă lasă a nega o putere sau influența acestei puteri misterioase. Cred că e ceva în legătură cu un fel de magnetism electric, influența voinței tari, precum o numește Schopenhauer, și nu numai întâmplare oarbă. Acuma is dară medicinist. Studiul îmi place și m'am dedat cu idea să rămân „Közember”. De ce să faci. La'nceput am fost cam trist și ciudat. Mai cu seamă că ca cauza neprimirii a dis D-l Generalconsul, că nu posed destul limba germană. Cum că a devenit primiți doi dintre candidați, cari doi n'a știut mai cu seamă în istorie nemic, și alte lucruri, de acesta categorie, acestea așa cred că toate ți le-a comunicat deja Tata cu graiu viu.

Eu mi'am propus să studiez diligență și să fac invențiuni cari să devie apoi plătite cu sute de mii.

Quartirul îmi place foarte bine și și oamenii. Oi cerca odată ședința „Românii june” și de mi'or placé oamenii, oi lua și eu parte de nu am fost, or mere alții. În francesă oi cerca să mă perfecționez și mă cuget de a lua și din engleză lecțiuni, ca apoi mergând pe câteva luni în Anglia să nvăț atâta cât știu acuma în franceză. Italiana aş pute învăța eventual perfect în două luni, între italieni.

Acuma ioi scrie lui Csakó ungurește, căci el să interesează de soarta mea până acuma, nu știu de amu'nainte. O salut pe mama bătrână și pe faimosă cunoscătoare de istorie culturală, pe Ana Kiss.

Rămân iubitorul nepot
Alexandru
Stud. Med.
Vienna
VIII Schösselgasse 26
III St. 18

Iubite tată bătrân

Sper, că nu mi ți luând în nume de rău tăcerea îndelungată, mai cu seamă știind că nu's leneș la corespondență.

Am făcut examenul din mineralogie, eri. Timpul între cel dintâi și acesta a fost numai 19 zile. Acum îți multănesc înainte de toate pentru cei 5 fiorini. Un atare sucurs e pentru studenți totdeauna foarte plăcut și dorit. Tot așa și pentru aluatu trimis care a fost excelent și în două zile ex. Îți dau tot dreptu, cu fete e treaba cu mult mai periculoasă decât cu studiu în etatea mea. Dară! Amândouă is mai bune decât una singură. Periculu care e într'adevăr mare, e dat de la natură, aceasta însă e foarte precaută și așa le-a dat la ômeni tineri și neconșeșta, care îi scutește destul de bine. Lunea viitoare sper de a pute pleca. Acesta atârnă de la circumstanța că ôre pute'mioi lăsa să'mi testeze indicele. Acesta depinde de la decan. Mă bucur de ocașiunea care'mi să oferă, spre a'ți pute spune ce am vrut a'ți comunica deja la Crăciun. Trimis etă o photographie. Cred că ța plăcô de și nu e de tot bună și pôte că mia lingușit un pic photographul.

Nu peste mult ți'oi scrie din nou. Iartă de a scurta epistola. Astăzi am scris sau mai bine oi scrie 5 epistole și timpu mi scurt, căci am mult de secciat.

Rămân iubitorul nepot
Alexandru
Stud. Med.
Vienna, 10 III 1892

VIII Schlösselgasse, Nr. 26. III St. 18

Iubite tată bătrân.

Decând am sosit acasă curge viața foarte monotona, dară nu uricioasă precum la Crăciun, din cauzăle care acum nu ți mai sunt necunoscute.

Eu mă ocup cu cetit, apoi ne preumblăm, povestim cu tata, mă mai uit într'o botanică și mi petrec în societate, foarte bună, mai bună nu mi aș pofti de nu aș fi contrar așa mare a monotonimii, acesta societate e societatea tati când sântem la olaltă, apoi când îs singur-a mea. Îs închipuit ? Nu face nimic. De ce să nu fie cineva închipuit de are cauză de-a fi, și de ce să nu o spună ?

De nu o aș fi fost până'acuma acum am devenit, fiind că am văzut ce bine's informat în toate celea, în proporțiune cu toți oamenii de sama mea. Pote nu ți place că mă laud ! ?

Dară etă când am început a ți scrie nici nu am știut ce ? Apoi am făcut o glumă cu societatea cea bună și acesta mi'a ajutat.

Mirare nu i că nu știu ce temă mai bună să mi aleg pentru epistolă, căci numai acum ne-am povestit toate câte le-am avut pe inimă. De mi'ai fi dată o temă atunci aș fi scrisă despre acee în epistola acesta. Dară cugetul acesta să pôte încă realiza deacuma înaintea. Etă ți trimit o epistolă a lui Ion, din care poți vede cum stă.

Nouă ne-ar pare foarte bine de l'am pute întâlni pe Mihai băcsi la Clusiu, marți când va sosi Ioan.

Cu salutări la mama bătrână și Emilia

Rămân iubitorul nepot

Olpret 28/III 1892

Alexandru

Iubite tată bătrân.

Demult ar fi trebuit să ți scriu, dară am tot asceptat, ca să te pot încunoscința despre primirea ce o am avut-o la „România-jună”. Astăzi înfine am fost cu Ioan acolo, dară nu am aflat pe nimenea, absolut pe nime. De la partier am sciricit însă că acesta e regula și că domii vin mai cu samă dimineața acolo, când sosesc jurnale-le.

Mâne din nou oi merge și sper că nu dea jaba. Inscipțiuni-le s'au început, prelegerile însă din studiile la cari m'oi înscrie eu s'or începe numai luni, cu excepțiunea botanică din care vom ave mâne la ¾ pe 8 prima. oră. Scripte-le din studiul acesta le-am cumpărat deja și sper de a pute face examenul în vreo două tri săptămâni.

Aici e acum foarte frumoasă vreme minunată grădini verzi cu flori, tot ce ți poți dori primăvara. Noi ne și folosim de împrejurarea acesta căci ședem mai totă ziua în grădină.

Din slănină e deja aproape a patra parte consumată. N. B. Lui Goldschmidt nu i place și așa eu îs singurul consumator. Din puseră mai am 15 bucăți și cu acea care o chér mînc 16. Acestea îmi cauzează plăcere foarte mare căci la fiecare îmi închipuiesc ca o sărutare de pe buzele rumene și dulci a Emiliei. Numai pagubă că acesta plăcere nu o să o am numai încă de 15 ori și apoi îs avizat numai pe fantasmie. De mi'ar trimite Emilia puseră ar fi bine să mă ncunoscinteză că s de la ea, ca să îi pot mulțami și povesti deși numai în scris o istorie foarte interesantă.

Ca să nu te neliniscesci

Rămân iubitorul nepot cu salutări la mama bătrână și Emilia

Miercuri, 27 IV 1892, ¼ 12 ore.

Iubite tată bătrân.

Sunt silit a ți scrie pe hârtie de epistole care nu să ntrăbuințează altcum în totă ziua, căci nu am alta și îs 10 ore trecute.

Astăzi am fost din nou la „România-jună” și am aflat acolo doi membri dintre cari unul e secretariul „Prodanciuc” un bucovinen iar celălalt un tânăr din Făgăraș cu numele Florea. Mai târziu a venit încă doi, și anume un frate mai mare a lui Prodanciuc medicinist și un anumit Fodor, care a studiat și în Clusiu și îi cunosc pe Bohățesci. Apoi a sosit Ion. Ambii am plecat numai după seră de-acolo, foarte îndestuliți cu primirea călduroasă și amicală ce am avut-o.

Îndată ce oi face vre-o cunoscință mai interesantă sau s'a întâmpla ceva lucru mai important în afacerile sociale ț'oi scrie mai pe larg. Acuma despre aceea încă atâtă: 39 de jurnale îi umblă societății gratis și afară de acestea ne mai stă o bibliotecă mare la dispoziție. Eu am intrat ca membru ordinar iar Ion va umbla ca ospe cât a pute și a voi fără de a lua parte activă la viața societății.

Din epistola mea de ér vedeți că am mare dor de ... și așa m'oi grăbi să depun examenul cât de curând, ca să le merit. Emilia spunea la Aurelia Hossu aceea de ce a fost vorba ? Mai bine să nu-o spună ci să o țină pentru sine. Plăcerea cu mâncatul „puserilor” descrisă în epistola de eri numai două ori o mai pot ave, apoi trebuie să merg la Ion care le are încă mai tôte. O salut pe mama bătrână și pe Emilia

Rămân iubitorul nepot

Alexandru

Stud. Med.

Viena 28 IV

Iubite tată bătrân.

Sosind acasă am dat de mai multe epistole sosite dela frate-mio. Îi merge bine, numai e îngrijit să nu cumva să-i facă neplăceri din cauza urechilor. Precum scii, lui Csakó îi trimiseserăm un exemplar din memorand împreună cu o epistolă în care de și indirect dară totuș îl provoc în mod destul de absolut să mi comunice părerea lui. Eri primi o epistolă scrisă în limba franceză dela dânsul. Scrie ca l'a cetit memorandum cu mult interes și fără preocupățiune, că a venit la părerea care o avusă și mai'nainte sosind la la finea broșurei. „Adecă, că drepturile națiunilor sunt frumușel fixate (sau constatate) în documente pe pergament sau prin fapte săvârșite prin bărbații lor mai, dară- pentru de'aș pute ajunge ținta trebuie așteptat câteodată timp destul de îndelungat”. El e mai departe convins că din punct de vedere românesc avem plânsori naționale destul de basate, mai puțin însă din punct de vedere unguresc. Idealul său ce'i drept ar fi o organizațiune după chablonul Schweizului dară acesta e irealisabil, căci ungurii iubesc puterea, vreu so posede, sunt chauviniștii cei mai înflăcărați „și vreu să vă spun încă mai mult” continuă dânsul „noi nu ne putem susține în frunte decât poruncind, acesta nea fost totdeauna avantajul tot pe atâtă în trecut cât și'n presinte. Contrariul ar fi pôte căderea noastră „finis seculi” sau finea vieții. Apoi urmează vreo două propozițiuni frumoso cari și le'oi traduce cu grai viu. De și nu pot zice că epistola nu m'ar fi îndestulit, totuș nu de tot. Atâtă însă a influențat că îl iubesc pe Csakó încă mai mult ca și pân'acuma.

Etă dispozițiunea sau scița scurtă a răspunsului care vré să il dau care încă nu e pă hârtie ci numai în capul meu încă.

Eu mi'am propus ca ideal al vieții a'mă ține la ori ce întâmplare, unde's provocat de a'mi da părerea sau a lucra, de adevăr și de dreptate. Cu atât mai mult însă față de omeni despre cari tân ceva, îi doresc de prieteni și îi iubesc.

Așa dară și mai cu semă fiind sigur că m'a înțălege față de dânsul în prima linie am să mă țin de propunerea mea. De tot ușor nu me-a fost de a învinge asupra ideii incorecte de a scrie după o scută mulțămītă, numai despre lucruri indifferente, nepoliticoase. În epistola lui m'a surprins că ne dă drept dintr'un punct de vedere, până când din altul nu. Zice că drepturile națiunilor sunt fixate permanent. Așa e. Dară: Până'n 48 au fost nobili și nenobili. Rumânii mulți nobili, începând deja dela 1291 când sub Andrei III s'a ținut prima dietă în Transilvania: cum universis nobilibus, Saxonibus, Siculis et Olahis. Tot așa până la 48. Au contribuit națiunea noastră cu familii fruntașe (Kendefi, Iojka...).

De la 48 încoace nu s'ar fi iscat deci ura națională ci s'ar fi primit și Românii sloboziți ca unguri scăpați de jugul iobăgiei, de nu ar fi fost pressa care, — pre cum cred — îndemnată prin guvern a'nceput a agita contra naționalităților nemaghiare și așa și contra Românilor. Tôte spre realizarea ideii de unu stat cu un popor cu o singură limbă.

Așa dară și drepturile Românilor erau pân la 48 egale cu a Ungurilor. Din națiunea noastră putem deveni nobili tot așa ca dintr'a lor noi sărvem statului ca soldați ca preoți fiind nobili ca ampoieți tot ca ei avem deci drepturile egale pe pergament cu dânsii.

De ce agitează contra noastră. Nu's convinși ore că e înzădar ? De ce ne fac inimiți incarnați cari să fie primii cari la cas dat să fie contrarii lor; de ce nu caută de a ne atrage și înprețini ? Asta ar fi mai consult să-o facă cu toate naționalitățile nemaghiare, ca să aibă în cas de lipsă amici, coaliți să nu stea singuri. Toți sau cea mai mare parte a celor maghiari ... la cas dat ăr părăsi pe Unguri. Vre ore Dl. Csakó de ai primi de unguri pe jezi și pe cei mai răi din naționalitățile străine? Etă aceasta va fi conținutul epistolei. De 'mi poți da vr'un sfat referitor la textul descris te rog scrie 'mi cât de cu rund. Ore numele Csakó nu să pôte deriva din rumână ? da celelalte familii nobile ungurești ? O a doua epistolă interesantă o primii de la d-șora Felicia. E scrisă cam în felul aceleia, care am trimis 'o din Clusiu ca răspuns pe ea. Aș avé de a'ți scrie fôrte mult dară acesta e a treia colă. Afară de acee lucrul despre care vreu să 'ți scriu e pre ponderos și lung de a'l puté trata în scris pe cole de hârtie de epistole. Mai bine ar fi conferat cu grai viu. Când va veni însă Ion de la Viena e pre târziu căci afacerea e scurt acesta: Mă arde de mult și din ce merge stiu mai puțin ce să fac. Vreu să 'i scriu Tribunei sau mai bine redactorului o epistolă lungă, confidențială. Să nu mai procedă în modul început de a atîta Românii între olaltă, că apare parcă ar servi unei cause forte rele. Apare parcă fiindule frică și simțindu-să pre slabi și neapți sau vinovați membrii conducători al comitetului, fiidu-le zic frică de Mocsony et. cet. Agitează contra lor. Frica pôte să nasce din egoism (locul conducător) sau că să simțesc cu musca pe căciulă. Așa apare treba, deci să se ferescă, că de și o mare parte al Românilor urmărește orb ce zice Tribuna, alta-și acesta se 'ntărește din zi ce merge-să dă pe partea contrară. Ambele casuri sunt rele ca să formează două partide. În fine vreu încă multe să scriu dară cam în felul acestora.

Apoi ioi scrie că eu sunt unul dintre tinerii aceia, cari a trimis telegrama la Murășan, dară fiind om obiectiv și doritor de harmonie între Români mă văzui silit săi scriu. Subscriindu-mă aș trimite articolul lui Ion ăr el lor da pe postă să apară a veni din „Bécs”. La acesta is silit căci astfel s'ar crede că mi'e dictat de domniata seu tata seu nu l'ar înțalege mulți la cas că-ce nu'mie intențiunea seu pote numai eventual-s'ar publica. Te rog deci cetindu'le toate acestea, scrire 'mi cât de cu rund.

Pre cum ți'am scris nu mă aflu în cea mai bună lună căci cum am zis „fierbe” 'n mine. de urât nici vorba.

La Bistriță pôte, – și e verosimil că nu o să mă duc până la 18/VII. Dară acuma la încă o temă ponderosă; ce mai face scumpa mea verișoară în care 's amorisat atât de mult ? Nu să necăjește pré mult á la Dșora Hortensia ? Gluma 'i glumă, dară te rog spuneii salutările mele cele mai serioase și de neam atât dânsii cât și onoratei mame tot așa și la mama bătrână. Ce mai faceți la Clusiu ? Așteptându'ți răspunsul cât de curând rămân iubitorul nepot

Alex. Vaida

Olpret

20/VI 1892.

Iubite tată bătrân.

Eri, sosind de la Bistriță, îți găsi epistola. O am cetito cu toată atențiunea necesară dară nu am înțeles, cum de 'ta apărut parcă te'aș fi provocat, să scrii articolul de la „Tribuna”. Eu ți'am scris că acesta aș fi dorit eu să-l concipiez cu ajutorul Domniei tale și apoi să-l trimit anonym. La Valea Seacă o să sosim în 13/VII sau eventual la Clusiu. Precum am zis nu'mi aduc aminte de ași fi imputat cândva în scris passivitatea (în ochii lumii) față de cauza națională, deși odată te-am întrebat cu grai viu spre a'ți da după ce ți'am aflat cauzăle reținătoare demne și bune-drept că nu participez.

Epistola mea ultimă a fost scrisă într'o lune și te rog a lua în considerare circumstanța acesta datătoare de ton în toate cele; de și nu e bine să să lese cineva răpit de laudă-.

Lui Czakó o să-i scriu din Clusiu tot așa și lui Rațiu, care mi'a scris din Sibiu să vorbesc cu Budaker Fischer și Lang. Eu am vorbit cu mai mulți sași, dară cele ce le auzii le-am sciut și 'nainte de-a merge la Bistriță, căci de ș'ar părăsi să și-neîndestuliți cu starea lor de azi-positivă politică a împăcaților, și ar păși la o luptă împreună cu Românii atunci ar fi la tot casul neprecauți, ba mai mult chér proști.

Că arătându-se nemulțămitori față de Unguri, cari într'adevăr le 'au făcut și dat multe favoruri, atunci tote le 'ar pierde. Er luăm casul, că s'ar nimici uniunea și am veni sub Austria, ôre mai bine le 'ar merge la sași sau dacă s'ar realiza ideile daco-romane ôre nu ar fi persecutați ? Luându-le acestea în considerare le dau drept că fac cum fac bieții Sași.-

Azi am primit photographia cea nouă de la Emilia. Dacă eram să mă disgustez prin cea veche, atunci prin asta de acuma îs pe de patru sau o sută de ori în mai mare pericol. Așa e acest chip de minunat, încât nu mă pot sătura de'al privi și cu cât îl privesc mai mult cu atâta'mi mai place.

Cu salutări la tôte trei dame rămân iubitorul nepot

Alex. Vaida

Olpret 9 VII 1892

Iubite tată bătrân.

Înainte de tôte îți mulțumesc sau mai corect îi mulțumesc mamii bătrâne, pentru trimiterea albelelor și a aluatului. Acesta din urmă părâind vesel între dinți mi'a trezit în memorie vii și dulci aduceri aminte de ultima îmbucătură din sora sa-torta de nuci- din Clusiu.

Dar destul că aş deveni pôte pré sentimental. Pe mine ma mâncat mai zilele trecute un năcaz mare. Asume primind un coleg al meu dela un amic din Pesta o epistolă, în aceasta era între altele scris, că Abui ear fi scris lui Vraci (stud. phil în Pesta) că un Veinez s'ar fi exprimat referitor la declarația dată de noi că am voit să „excelăm”. Acest Vienez numai eu am putut fi, căci nici unul dintre colegii mei n'a fost acasă la Crăciun. Ei bine eu subscriu declarațiunea și zic apoi că am voit să excelez. Rămân numai două posibilități din care aş fi putut zice așa ceva. Sau ca am voit să glumesc sau că's prost, că chér de aş fi scris actul numit cu intențiunea de a excela eu admit și o exprim public.

Nu'mi putui și nu'mi pot aduce aminte de a fi zis așa ceva dară chér de aş fi zis-o a fost pôte din glumă.

Apoi îmi rămân eră două presupuneri referitor la Abui. Sau că a comunicat'o în modul acesta-adeca ca glumă inocentă-lui Vraciu sau în mod necuviincios ori răutăcios.

Aş dori să'l întreb eventual, căci eu fiind mai mult din al triilea izvor informat nu pré pot, - nu'mi vine să mă adresez direct la dânsul nesciind ce e drept în tăta vestea și ce nu. Rămân iubitorul nepot

Alexandru

Viena 3 II 1893.

Viena 19/II 95

Iubite tată bătrân.

Sunt foarte ocupat, vei scuza deci nepunctualitatea mea. În cele 2 săptămâni din urmă am avut vreo 8 ședințe. În săptămâna aceasta eri luni a avut loc iarăși o ședință a comitetului azi o ședință literară, mâne va fi o ședință a comitetului însărcinat cu arangirea și pregătirea serbării jubileului de 25 ani a societății. Vineri serbează sârbii ziua nașterii a 70 a a lui Miletici, sâmbătă e a 2 ședință ordinară a societății. Când apoi mai considerezi, că eu nu numai trebuie să particip, dar să pregătesc tot ce e de lipsă pentru ședință să lucru disertații, să fac poesii umoristice pentru foaia noastră, ce din nou am înființat-o „Urzica”, când întreg primul Nr al foii am fost silit să'l rediger singur și că pe lângă toate mai sunt insinuat la riguros și trebuie să și învăț, et-cet. et. cet, zic dacă le vei lua toate în considerare nu vei fi supărat, că nu ți'am răspuns mai grabnic și vei pricepe de ce înainte de jumătatea a doua din martie nu voi putea să ți scriu decât prin Ioan. Zi de zi sciez întraga după-amiază sara și a. m. învăț cât rentă de timp îmi mai rămâne. Văd însă, că așa nu mă voi putea supune la riguros și dea ceea sunt decis a'mi cere concediu predând conducerea societății vicepreșed. Până după rigoros. În ziare aş putea publica despre cestiunea noastră, căci 3 foi ne stau la dispoziție și una a 4 de mare importanță sper de a o putea câștiga în curund, însă nu am ce să public, căci durere nu se face nimic. Toți să vaetă ca babele și speră prin o așa naivă ținută de a putea „more autecessorum” executa prin cerșite nedemne eliberarea întemnițaților. Mai bine ar face ca în loc de a cerși și a aprinde infectă tămăie de laude slugarnice pentru Viena să țină o adunare sau mai multe

meetinguri de o monstrozitate ne mai pomenită, să protesteze în contra lui Banffy, sau să facă alianță cu naționalitățile. În fine dacă este cine să inițieze să pot da dovezi destule de hărnicie națională. Dar acumă destul de o cam dată. Te rog dacă poți să'mi trimiți ceva vinars și cârnuri afumate alături și 20 fl.

Rămân iubitorul nepot

A. Vaida

THE CORRESPONDENCE EXCHANGED BY ALEXANDRU VAIDA VOEVOD AND HIS
GRANDFATHER, ALEXANDRU BOHĂȚIEL

The „great history”, that of peoples and continents, becomes much more intelligible, more humane, more exciting when completed by the history of individuals, particular actors who had an impact on the lives of people around them. Such is the case of letters exchanged by Alexandru Vaida Voevod and his grand-father, Alexandru Bohățiel (1816–1897), who played an important role in the emancipation movement of the Romanians in Transylvania.

All the letters send by the grandson to his grandfather, dated to the time when the first was studying abroad (in Switzerland and Vienna), is marked by his political concerns as future participant in the unification of Transylvania and Romania.

IOAN MICU MOLDOVAN ȘI ȘCOALA DIN SATUL NATAL

Într-o „Însemnare”, nedatată, Ioan Micu Moldovan nota: „În care an am început a umbla la școală nu știu; doar de aceea îmi aduc aminte că locul nașterii mele în Varfalău¹ lângă Turda, atunci s-a făcut casă nouă pentru școală. Casa aceea era chiar lângă casa parohială și dedesupt era zidită din piatră, iar deasupra avea pereți de stâlpi și grinzi bugărite frumos, iar acoperișul era din scândură. Fața zidirii era întoarsă spre miazăzi. În parter, ½ îngropat în pământ, era sala de propunere, iar în etaj locuința jupânului dascăl, tinda și o chilie”². La acea dată învățător în sat era, folosind expresia din documentul citat, jupânul Ilarie Savu.

La 7 ianuarie 1827 într-un raport referitor la școlile din protopopiatul așa-zisului „Scaun al Arieșului” se menționează că în Vârfalău învață 29 prunci la dascălul Macavei Ion³, ceea ce demonstrează că aici s-a desfășurat învățământ românesc confesional și înainte de construirea localului la care a făcut referiri cărturarul din „Mica Romă”.

Timp de peste șapte decenii, în această „casă nouă pentru școală” au învățat să scrie și să citească copiii sâtenilor români din Moldovenești și Vălenii de Arieș, sub îndrumarea unor harnici dascăli proveniți din rândul țăranimii ca și mentorul lor născut în această așezare de lângă Arieș, la intrarea în Țara Moților, la 13 iunie 1833. Preotul Ioan Patacian îi scria, la 14 ianuarie 1871, lui Ioan Micu Moldovan, că „școală ca a noastră nu-i în Tractul Arieșului, curățită și rânduită, ba și bani avem, împrumutatul statului, de la credincioși”, iar cei 40 elevi urmează regulat cursurile școlare⁴.

Sub aspectul dotării cu manuale și material didactic în mică măsură s-au schimbat lucrurile în decursul deceniilor. În schimb, clădirea școlii, pe măsură ce înaintăm în timp, a început să se deterioreze, sâtenii, care trăiau „în gradul suprem de mizerie”, nu au avut „în mână nimic” ca să poată repara edificiul școlar. De asemenea, fiind „amărăți, goi, umbriți de necazuri” în mică măsură au reușit să-și „plătească preoții și învățătorii”⁵. Cei mai mulți

¹ În documentele oficiale din perioada modernă, satul nașterii și copilăriei lui Ioan Micu Moldovan, fiul iobagilor Vasile și Domnica, apare sub denumirea de Vârfalva, românește Varfalău sau Orfalău. Vălenii de Arieș se numea în perioada respectivă, Aranyosrákos, pe românește Rachiș, în prezent fiind înglobat în satul Moldovenești, județul Cluj. La 28 octombrie 1919 Prefectura județului Turda-Arieș, în baza unui ordin al Consiliului Dirigent, a hotărât ca numirea oficială a satului Vârfalva să fie Moldovenești. Decizia este motivată în felul următor: „Considerând meritele neperitoare pe care le are fericitul în Domnul Ioan Micu Moldovan față de națiunea română și de biserica sa întru veșnica memorie am hotărât: comuna sa natală de aici încolo să poarte numele lui întru veșnica lui pomenire, servind totodată îndemn pentru toți românii ca să-și jertfească toată viața și averea idealului național român” (Documentul respectiv se află în posesia noastră).

² Traian Rus, Ioan Micu Moldovan. Mărturii documentare, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica*, XLVIII, 2003, pag. 93–98.

³ Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*, București, 1971, p. 211.

⁴ Arhivele Naționale, Direcția județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan., documentele 13897/1871 și 13884/1877.

⁵ *Ibidem*, document 13885/1876.

dintre ei erau nevoiți să lucreze ca zilieri pe proprietățile baronului Iosika, deputat în Parlamentul Ungariei.

Correspondența purtată de învățătorii și preoții din Moldovenești cu cărturarul de la Blaj, deținător și de înalte funcții bisericești, are o deosebită importanță pentru cititori întrucât ea reflectă greutățile pe care le aveau de înfruntat aceștea din cauza salariului mic, a lipsei manualelor și materialului didactic, a situației școlii în sine. Condiții vitrege în care ei au reușit totuși, după cum rezultă din aceste documente, să-și îndeplinească sarcinile didactice și bisericești, întrucât în același timp erau și cantori docenți.

Românii din cele două sate din apropierea Arieșului fiind săraci și în număr destul de mic⁶, nu au avut posibilități bănești de a susține material dascălii copiilor lor. Învățătorul Romul Șandru menționa într-o scrisoare că a primit de la cele 80 familii câte-o felderă (16 cupe vechi) de grâu și cucuruz, în valoare de 64 florini, la care s-au adăugat terțialitatea de stat (5 florini) venitul din fundația școlară (30 florini), din zilele de clacă pe care trebuia să le presteze sătenii (8 florini) și pometul din grădină (5 florini), precum și 111 florini de la biserică. Pe lângă acest venit anual, în valoare de 212 florini, i s-a asigurat „cvartir liber în edificiul școlii” și patru cară de lemne din pădurea bisericii⁷. Ca să „nu lase școala în mâinile străinilor” a fost nevoit să raporteze Inspectoratului școlar că primește pentru slujba sa un salariu anual de 300 florini⁸. Aceasta deoarece, conform legilor maghiare cu privire la învățământ, acolo unde învățătorul nu putea fi întreținut de săteni școala urma să fie închisă sau transformată în instituție de stat în care limbă de predare era cea maghiară.

Pentru a evita o astfel de situație, Ioan Micu Moldovan a acordat anual învățătorilor din satul natal, sub formă de ajutor, suma de 150–250 florini, plătită în trei-patru rate. În situația în care dascălii respectivi se aflau într-o situație dificilă, sub aspect material, au primit de la înaltul ierarh alte sume de bani. „Am primit banii pe care Ilustrătatea Voastră mi a-ți trimis. Sărut mâna și din adâncul sufletului vă mulțumesc”, sublinia învățătorul Alexandru Popp în scrisoarea expediată la Blaj la 6 octombrie 1902 după ce s-a reîntors de la părinții săi din Ighiu. Banii respectivi au fost cheltuiți cu drumul și ajutorarea părinților, aflați și ei într-o situație critică⁹.

Problema manualelor și materialul didactic se regăsește, de asemenea, în scrisorile respective. Deoarece Ioan Micu Moldovan a preluat de la Timotei Cipariu sarcina editării de cărți în calitate de administrator al tipografiei diecezană și apoi de director al liceului ajungând în fruntea cărturării, dascălii satelor i-au solicitat mai ales aritmetici, abecedare, catehisme, cataloage precum și alte materiale didactice. La 22 septembrie 1913, de exemplu, învățătorul Iuliu Popp solicită pentru școala greco-catolică din sat următoarele manuale: 10 exemplare Carte de citire românească, 10 exemplare Abecedar, clasa a II-a, 5 clasa III-a, 2 clasa IV-a, 10 exemplare Carte de citire maghiară clasa a II-a, 7 clasele III-IV; 7 exemplare Geografie clasele III-IV; 10 exemplare Aritmetică clasele I-II, 5 clasa III-a, 2 clasa IV-a, 10 exemplare Catehisc clasela I-IV; 7 exemplare Gramatica limbii române și maghiare; 2 exemplare Economia grădinaritului; 3 exemplare Constituția patriei; 1 exemplar Octoih. Ca

⁶ Majoritatea locuitorilor erau de etnie maghiară. În deceniul al doilea al secolului al XX-lea, de pildă, din totalul de 1110 locuitori doar 156 erau români. În Vălenii de Arieș erau 695 maghiari și 82 români (C. Martinovici, N. Istrati, *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, 1921, pag. 166 și 202).

⁷ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond citat, document 14886/1891.

⁸ *Ibidem*, document 16083/1897.

⁹ *Ibidem*, document 14160/1902.

să nu aibă „neplăceri pentru ele” din partea autorităților maghiare îl roagă pe Ioan Micu Moldovan ca respectivele cărți să „fie aprobate cu număr ministerial”¹⁰.

De fapt, în ultimele decenii ale secolului al XIX lea, Ioan Micu Moldovan devine principalul răspânditor de carte românească în Transilvania, el însuși scriind imens pentru lumea satelor.

Numeroasele solicitări de manuale școlare și de alte cărți au fost onorate de către cărturarul de la Blaj, sub formă de ajutor. Totodată, ca membru al Academiei Române, a făcut demersuri la înaltul forum științific pentru a dona școlilor românești din Transilvania cărțile necesare procesului de învățământ. În 1913 și 1914, bunăoară, o seamă de școli confesionale românești din arcul intercarpatic au primit de la Academia Română, fondul Ioan Fătu, un număr important de cărți (Istoria Biblică, Catehismul mic, Catehismul catolic, Abecedar românesc, Abecedar unguresc, Poezii, Declamări, Economic etc.), care au fost distribuite elevilor. Școala românească din Moldovenești a primit 19 manuale, care, prin intermediul preotului local Octavian Colceriu, au ajuns în mâna elevilor: Victoria Vancea, Valentin Moldovan, Reghina Truș, Alexandru Popa, Melania Colceriu, Virgil Rancea, Vasile Cosma, Ioan Rațiu, Reghina Moldovan, Victoria Congliș, Vasile Vanea¹¹.

Pentru ajutorul primit, în bani și-n cărți, învățătorii și-au exprimat, în fiecare scrisoare, mulțumirile lor, însoțite de angajamentul că vor depune o activitate stăruitoare în vederea îndeplinirii sarcinilor școlare. „Deja 10 ani au trecut-sublinia învățătorul Romul Șandru la 20 mai 1897 de când am fost ales de învățător în comuna Vârfalău sub scutul și sub patronarea Reverendissimului Domn. Deci, acum stând pe ruinele a celor 10 ani, vă mulțumesc din inimă de sprijinul și încrederea ce a-ți avut-o în mine în acest interval îndelungat, stăruindu-mă după puțină a satisface dorința-mi”¹².

Conform celor relatate de expeditorii scrisorilor, elevii au urmat cursurile, însușindu-și în condiții satisfăcătoare materia predată, ceea ce s-a reflectat și-n modul de desfășurare a examenelor de sfârșit de an. Într-o epistolă, datată 22 octombrie 1891, se menționează că din cei 40 „de copii de școală” în prima zi au fost prezenți 11, ceilalți urmând să frecventeze cursurile mai târziu întrucât „nu umblă nici unul la unguri”; învățătorul e convins că „nu vor umbla” nici în viitor la școala ungurească deoarece „după mai multe combateri și catheisme ținute cu părinții pruncilor „de către preotul” Simion Luca, au promis că vor veni la școala confesională greco-catolică din sat”¹³. Din scrisoarea din 25 septembrie 1902 aflăm că dintre cei 32 băieți obligați „să frecventeze școala toate zilele” vin regulat la cursuri 20 elevi; ceilalți, „fiind dintre cei mai mărișori”, n-au putut să meargă la școală deoarece părinții i-au oprit „spre a le mai ajuta la munca câmpului”¹⁴. În anul școlar 1914–1915, din cei 29 băieți înscriși „24–25 umblă mai regulat la școală”, obținând la învățătură progrese „destul de binișor”, inclusiv cei „12 începători” care de la „Crăciun cunosc literele mici și originale și derivate, precum și literele mari și acum citesc pe la bucățile de lectură”; în același timp școlarii vorbesc bine românește¹⁵.

La examenele de sfârșit de an, elevii au dovedit, prin răspunsurile date, că și-au însușit materia parcursă în timpul anului școlar. De obicei ele s-au desfășurat sub președenția protopopului Tractului Arieș. Astfel, la 7 iunie 1903 au participat la examen 31 băieți, deși acesta s-a ținut „a doua zi de Rusaliile maghiarilor”, în prezența aproape „a toți

¹⁰ *Ibidem*, document 14700/1913.

¹¹ *Ibidem*, document 5318/1913.

¹² *Ibidem*, document 16081/1897.

¹³ *Ibidem*, document 16065/1912.

¹⁴ *Ibidem*, document 14159/1902.

¹⁵ *Ibidem*, document 14072/1914.

poporeni noștri”, care „după finire” s-au întors „mângâiați către acasă”¹⁶. În 1904 la examenul de sfârșit de an, ținut în prezența „unui număr frumos dintre credincioșii poporeni”, „băncile au fost pline de băieți ca și în decursul anului” cu toate că „ploaia frumoasă” care „a picat peste Vârfalău și jur” i-au tentat pe mulți săteni să meargă „la lucrul câmpului și-n special la săditul de ceapă”¹⁷. În toate scrisorile se vorbește numai de elevii băieți, ceea ce face pe cei neavizați să concluzioneze că fetele nu urmau școala din sat; în realitate, după cum se menționează în alte documente începând cu secolul al XX lea, școala e frecventată atât de băieți cât și de fete.

Datorită „bunătății și grației” lui Ioan Micu Moldovan, concretizate într-un substanțial ajutor financiar, în anul 1904 a avut loc „adunarea” învățătorilor din despărțământul de care aparținea școala din Moldovenești, la care, în calitate de oaspeți, au fost și „învățătorii de stat din Varfalău și Rachiș și jur”, precum și inspectorul „școlastic regesc”. Lecția model ținută de învățătorul Alexandru Popp a fost apreciată de participanți, chiar și inspectorul fiind „mulțumit față de toate”¹⁸.

Din corespondența slujitorilor școlii și ai bisericii greco-catolice cu cărturarul și înaltul ierarh de la Blaj, care n-a uitat nicicând că s-a născut în Moldovenești, rezultă, totodată, eforturile depuse pentru ridicarea unui nou locaș școlar. Concretizate în cumpărarea unui teren corespunzător, procurarea materialului de construcție, angajarea meșterilor, obținerea aprobărilor impuse de legislați maghiari și, mai ales, depășirea cu bine a șicanilor făcute de autoritățile locale și comitatense. Toate acestea au presupus alergături pe la diferite instituții de stat, cheltuirea a importante sume de bani. La care s-au adăugat uneltirile „unor răuvoitori”, lansarea de zvonuri care au avut o influență negativă asupra stării de spirit a sătenilor români. S-a susținut, de pildă, că sătenii vor fi obligați să suporte toate cheltuielile pentru noul edificiu școlar, din care cauză uneori au devenit „cu totul reci față de școală”; alții au susținut că terenul destinat edificiului școlar va fi trecut pe numele lui Ioan Micu Moldovan și, ca urmare, cu timpul acesta și construcția de pe el vor deveni proprietatea nepoților lui din sat. După ce sătenii „au fost luminați”, de către preot și învățător, „despre starea lucrurilor”, ceea ce a necesitat timp, sătenii și-au dat seama că sunt „asmuțiți de cineva”¹⁹.

La începutul anului 1910 intravilanul viitoarei școli a fost cumpărat cu toate că fostul proprietar a primit „ceva instrucțiuni de la cineva ca să nu cedeze”. Reprezentantul Primăriei a ieșit la fața locului și a „bătut pociumbii pe unde se va pune edificiu”, cu întârziere, iar actele pentru aprobare au fost înaintate Scaunului Orfanal abia după șase luni. La Prefectura din Trascău (Rîmteța) delegatul sătenilor a întâmpinat greutăți din cauză că funcționarul respectiv a considerat că nu-i nevoie de o nouă clădire școlară în sat deoarece nu are cine suporta cheltuielile pentru construcție și pentru salariul învățătorului, iar la „ajutor nu pot conta”; numai după ce a fost lămurit că toate acestea vor fi suportate de Ioan Micu Moldovan, contractele prezentate au fost aprobate²⁰. La rândul ei, Comisia administrativă a comitatului Turda-Arieș a comunicat Senatului școlar, la 11 noiembrie 1910, că în sat „n-ar fi teritoriu pentru prunci”. În realitate terenul destinat noului edificiu avea o suprafață egală cu cea a școlii maghiare de stat „unde sunt prunci de 10 ori atâția”, adică de 244 m.², și nu de 154 m.² cât susțin autoritățile. De asemenea, Inspectoratul școlar al comitatului „tot amână” aprobarea unor acte „ca să întârziem” începerea construcției²¹.

¹⁶ *Ibidem*, document 14162/1903.

¹⁷ *Ibidem*, document 14976/1904.

¹⁸ *Ibidem*, document 14175/1904.

¹⁹ *Ibidem*, document 14556/1910.

²⁰ *Ibidem*, document 14564/1910.

²¹ *Ibidem*, document 14556/1910.

Cu toate că autoritățile au continuat să pună „piedici, împreună cu baronul”, prin demersuri susținute s-a obținut aprobările prevăzute de legislația în vigoare, în primăvara lui 1911 începând lucrările la construirea noului local școlar. În august 1912 construcția a fost „gata cu ajutorul Autotputernicului Dumnezeu”, impunând „respect până și conaționalilor noștri” de etnie maghiară²². Protopopul Tractului Arieș, Gavril Popp, îl informează, la 15 august 1912, pe Ioan Micu Moldovan că inginerul însărcinat cu verificarea calității construcției a fost „la calandarea școlii din Varfalău” unde „a aflat de bune lucrările efectuate”; a cerut, însă, să se mai facă doi trepți și să se bulgărească podul de deasupra. La 17 septembrie, același an, într-o nouă scrisoare protopopul subliniază că „școala e acum în ordine, singur cuptorul lipsește”²³.

Cheltuielile pentru construirea edificiului școlar, suportate în totalitate „prin sacrificiul personal”, de către Ioan Micu Moldovan au fost estimate la 5289, 83 florini²⁴. Și după ce școala a fost „gata și poate fi dată în folosință” sumele necesare cumpărării mobilierului și materialului didactic precum și o parte din salariul învățătorului au fost suportate tot de vicarul general de la Blaj, prin fundația ce-i poartă numele, dovedind în acest fel „adevărata dragoste către biserică, școală și neamul nostru”, de „însemnătate perenă” pentru români, cum frumos glăsuiește un document²⁵.

Scrisorile cercetate de noi referitoare la școala confesională greco-catolică din Moldovenești acoperă anii 1875–1914, perioadă în care Ioan Micu Moldovan a fost profesor și director al gimnaziului din Blaj, canonic metropolitan, prepozit capitular, vicar general arhiepiscopesc, prelat papal. Ele sunt scrise cursiv cu cerneală neagră. Din stilul și conținutul lor, redactate într-o limbă firească, cu puține particularități regionale, se degajează dragostea autorilor respectivi, învățători și preoți, față de binefăcătorul lor, „tatăl și patronul cel mai bun”, Ioan Micu Moldovan.

Toate scrisorile sunt originale, scrise în limba română. În transcrierea lor am păstrat forma inițială a cuvintelor, intervenind doar în cazul în care unele dintre acestea trebuiau redată în ortografia actuală.

Pe verso unora dintre documentele respective Ioan Micu Moldovan a notat suma acordată solicitantului și data expedierii ei în Moldovenești, iar la altele au fost atașate chitanța cu sumele trimise.

Scrisorile pe care le prezentăm cititorilor revistei, în extenso, în număr de 22, acoperă anii 1890–1912.

1. 1890 noiembrie 11, Moldovenești. Învățătorul Nicolae Mazere îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să trimită școlii o seamă de cărți.

Reverendissime Domnule !

Din cele exprimate până acum m-am convins pe deplin că numai Reverenția Ta este susținătorul școlii noastre din Varfalău. Ca atare, cred că nici acum nu-ți vei detrage bunăvoința ce totdeauna ai avut-o față de această școală și vei îndrepta o lacună care împiedică mult mersul învățământului.

Se simte, adică, lipsa unor manuale de școală, căci școlarii se înmulțesc foarte după ce, cu mare greutate, mi-a succes a-i scoate de prin școlile ungurești care până acum erau înfundate de prunci români. În special cărțile a căror lipsă mai tare se simte sunt următoarele:

²² *Ibidem*, document 16096 și 16097/1910.

²³ *Ibidem*, document 14579 și 14580/1910.

²⁴ *Ibidem*, document 13022 și 13023/1912.

²⁵ *Ibidem*, document 13022/1912.

1. *Exerciții practice de Negruțiu Ungureanu, în 10 exemplare*
2. *Legendariu de St. Pop, în 8 exemplare*
3. *Fizica de C. Chirilă, în 5 exemplare.*

În urmă, manifestându-mi simțămintele de recunoștință și devotament, am rămas al Reverdissimei Tale plecat.

Varfalău în 11 XI 1890.

Nicolae Mazere, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 12808/1890.

2. 1891 octombrie 22, Moldovenești. Învățătorul Romul Sandru îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre începerea cursurilor școlare și greutățile întâmpinate.

Ilustrissime Domnule !

Cer scuze pentru îndrăsneala prea mare pentru incomoditatea făcută prin aceste puține șire. După ce prin bunăvoința D-voastră încredere ce ați pus-o în mine, despre care promițându-vă că niciodată nu ve-ți fi înșelați, vă comunic că reieșind de învățător în comuna Varfalău, precum vă este cunoscut, am și început școala cu copiii cu data de 12 I.c.; în urma căreia în prima zi de școală mi s-a înmatriculat 11 inși, care frecventează regulat; sunt 40 copii de școală până acum, de prezent nu umblă nici unul la unguri și cred că nici de aici înainte nu vor umbla după mai multe combateri și chatechizări ținute cu părinții pruncilor din partea părintelui Simion Luca și a mea.

Dar prima rugare și cea mai fierbinte care o îndrumez către D-voastră neavînd către cine , fiind de tot sprijinul, neavînd nici preot, nici pe altcineva, știind că bunătatea D-voastră mult a făcut și mult face pentru noi, lipsiți fiind în școală de toate rechizitele ca de exemplu globul, tabele parietale, mașină de lectură, cu umilință vă rugăm spre a le mijloci de la preaveneratul Ordinariat Mitropolitan; deodată numai acestea ne lipsesc de tot, iar celelalte sunt în stare slabă dar le putem folosi.

Rugarea-mi a doua, dar nu așa mare, mi-ar fi către bunătatea D-voastră, aflîndu-mă în lipsele familiare, să aveți bunătatea spre a-mi trimite din salariu cât vă veți îndura.

Cu acestea, cerându-mi scuze pentru îndrăsneala cea mare pe care mi-am luat-o, sărutându-vă sfînta dreaptă, sunt al Domniei Voastre cel mai plecat servitor,

Varfalău 22 octombrie 1891

Romul Sandru, cantor-docent

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document nr. 16065/1891

3. 1894 noiembrie 8, Moldovenești. Ioan Micu Moldovan este rugat de către învățătorul Romul Sandru să trimită material didactic și prima rată a salariului.

Ilustrissime Domnule !

Cu ajutorul lui Dumnezeu am început anul școlastic cu 1 octombrie a.c. Însă după ce trăim în timpurile cele critice și după ce suntem așa săraci că nu putem a ne procura cele de lipsă pe seama școlii, v-aș ruga bunătatea cea părintească a mijloci Preaveneratul Ordinariat niște mape, tabele parietale, tabele de Istoria naturală și un glob. Pe lângă acestea, vă rog să

aveți bunătatea a-mi trimite prima rată a salariului pe 1894–95 ca să mă îngrijesc de cele de iarnă.

Cu acestea, sărutându-vă dreapta, sunt cel mai plecat.

Varfalău 8 noiembrie 1894

Romul Sandru, cantor-docent

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16069/1894.

4. 1897 noiembrie 18, Moldovenesti. Învățătorul Romul Sandru îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre salariul anual. Solicită ajutor în bani din cauza situației grele în care se află.

Reverendissime Domnule !

În urma avizului primit prin nepotul Domniei Voastre mă grăbesc a vă face cunoscut că școala deja am început-o în 4 octombrie a.c.. Cu privire la salariul docental din Varfalău vin a vă comunica, după provocarea cu ocaziunea trimiterii ratei din iunie că stăm cam așa: 150 florini de la Domnia Voastră, iar din popor, de la toată familia 1 metrete cucuruz, adică 70 metrete computeate în 80 cr. 4 cară de lemne a 1 florini în sumă de 4 florini, claca de la toată familia 10 cr. care fac 7 florini, terțialitatea computeată în 5 florini. Așa salariul total face 222 florini pe când ca să nu-mi las școala în mâinile străine am raportat Inspectoratului 300 florini și cu acest puțin salariu mă necăjesc în Varfalău.

Reverendissime Domnule, dacă și pe anul curent sunt acel fericit a mă împărtăși din grațioasa-vă bunătate, dacă nu v-aș incomoda cu modesta-mi cerere, neavând către cine să-mi aplec capul în lipsele mele familiare, deci îmi descopăr necazurile ale unui părinte și anume: abia de o săptămână îmbolnăvind-mi-se soția cu care duc un năcaz mare cu dânsa, cocându-i fâțele așa că nu poate alăpta pruncul, sunt silit a-l ține cu lapte din cumpărat, dar nici acela nu-l capăt fiind o concurență cu fabrica care cară totul, vă rog bunătatea cea părintescă de se poate acum pe târgul Turzii a-mi trimite 2 rate adică 100 florini ca să-mi pot cumpăra o vacă cu lapte, iar restul de 50 florini nici nu-i mai cer, lăsându-i pentru cei 50 florini pe care i-am pretins în iunie ca întregire la 200 florini ce eu din greșală l-am făcut în ziua după ce în 1896 am fost numai premiat cu 50 florini prin aceea am cugetat că tot așa voi primi și preventoriu dar așa cred că de aici încolo nu am de a pretinde 150 florini.

Cu acestea, repetându-mi rugarea, sunt convins că voi fi ajutat cu 100 florini acum în lipsa cea mare în care mă aflu de prezent, căci de la popor nu am ce spera după ce fiind bucatele scumpe nu-mi pot scoate salariu numai prin proces, așa voi fi silit să mor de foame cu întreaga-mi familie.

Sărutându-vă dreapta, sunt al Reveredissimului Domn cel mai plecat servitor.

Varfalău 18 noiembrie 1897

Romul Sandru, cantor-docent

Pe verso scrisorii apare însemnarea lui Ioan Micu Moldovan: Varfalău 1897, 20/II, trimis 100 florini.

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16083/1897.

5. 1901 noiembrie 7, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi mulțumește lui Ioan Micu Moldovan pentru banii trimiși

Ilustrissime Domnule !

Banii pe care Iluștrîimea Voastră mi i-ați trimis i-am primit. Vă sărut mâinile și vă mulțumesc.

Mult timp nu voi fi liniștit pentru greșala ce-am făcut în cealaltă epistolă și anume: datul prezentării și introducerii mele în Varfalău precum și cel al epistolei expediate le-am greșit scriindu-l în luna noiembrie pe când ar fi trebuit în octombrie. Vă rog Ilustrissime Domnule a mă scuza pentru acea greșală ce din neatențiunea mea a fost și pe care îndată după expedierea epistolei am văzut.

Sărutându-vă mâinile și mulțumindu-vă încă o dată, sunt al Iluștrității Voastre cel mai supus servitor.

Varfalău 7 noiembrie 1901

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14149/1901.

6. 1901 noiembrie 30, Moldovenești. Ioan Micu Moldovan este informat de către Alexandru Popp despre începerea cursurilor școlare.

Ilustrissime Domnule !

Fiind ales și aprobat de cantor-docent în comuna Varfalău, cu data de 26 noiembrie, m-am prezentat, unde prin Onoratul domn paroh Alexandru Gagea am și fost introdus. În 28 noiembrie, cu ajutorul lui Dumnezeu, am început prelegerile. Până în prezent mi s-au prezentat 20 de băieți și sper că îmi mai vin căci vorbind cu părinții pruncilor mi-au promis că îi vor trimite.

Însă fiindcă mijloacele de întreținere îmi lipsesc cu totul, iar de altă parte știind că din bunăvoința Iluștrității Voastre sunt ajutat, cu umilință vin a mă ruga ca să vă îndurați a-mi trimite câteva din acel ajutor spre a-mi putea acoperi toate lipsurile ce le am.

Deci rugându-vă încă o dată și sărutându-vă mâinile, sunt al D-voastră cel mai umil servitor.

Varfalău 30 noiembrie 1901

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14150/1901.

7. 1902 mai 20, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi relatează înaltului ierarh de la Blaj despre situația grea în care sâtenii se găsesc.

Ilustrissime Domnule !

Azi în 20 a l.c. am primit înștiințarea de la Prea Onorat domn protopop că în 27 a l.c. vom ține examenul în Varfalău. Toate-mi sunt în ordine, gata, și cu drag așteptăm acea zi. După finirea examenului trebuie să mă gat, ca miercuri sau cel mult joi, în 29 a l.c. să fiu în Blaj pentru că în 2 iunie mi se începe examenul de calificare la care, după anul de pracsă ce l-am făcut, trebuie să iau parte.

Nu știu însă ce să fac și încotro s-o dau căci văd că ziua plecării se apropie. Am încercat chip și formă dimpreună cu domnul preot, am dunat poporeni toți la școală și de zeci de ori i-am rugat ca să facă ce vor putea și să-mi solvască cea mică parte din salar pe care dânsii trebuie să mi-o plătească; nu avem însă ce să le facă căci zic că de am face orice ei până la toamnă nu-mi pot plăti căci acum nu au de unde. Dintre 80 de familii abia 8 mi-ar plăti, 3 din Varfalău și 5 din Rachîș.

Eu însă sunt strâmtorat din toate părțile; de-o parte familia la care am avut și am viptul înainte de plecarea mea de aici mă silește să plătesc pe acele 3 luni din urmă pe care restez, pe de altă parte ca să pot veni până la Blaj iar așa avea lipsă de câțva cruceri, și în fine taxa examenului pe care dacă nu o solvesc așa fi exclus dintre ceilalți ce iau parte la acest examen și așa eu m-aș neferici pe viața întreagă deoarece acasă la părinți numai în zadar le-aș scrie căci nu m-ar putea ajuta nici la un caz, fiind într-o stare materială de tot debilă.

Sunt silit, deci, ca să rog bunătatea Ilustrității Voastre spre a vă îndura prea grațios a-mi trimite și a patra rată cu care să mă pot scăpa de necazurile ce mă amenință acum, iar cu cealaltă parte a salariului meu în care is computeate grădina, stola și altele, mă voi susține peste vară, scoțându-l pe rând cum voi putea.

Rugându-vă încă o dată ca să vă îndurați prea grațios și cu căldura din adâncul inimii mele, sărutându-vă mâinile, sunt al Ilustrării Voastre cel mai umil servitor.

Varfalău 20 mai 1902

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan document 14154/1902.

8. 1902 iunie 19, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi descrie lui Ioan Micu Moldovan drumul de reîntoarcere de la Ighiu și-i mulțumește pentru ajutorul material.

Ilustrissime Domnule !

Înainte de toate, sărutându-vă mâinile, vă rog să mă scuzați că așa de târziu vă pot scrie, ceea ce mi-am ținut de sfânta dorință, ca imediat după sosirea mea în Varfalău, și-o fac, însă împrejurările au fost de așa natură încât abia acum îmi pot împlini acea dorință.

Ce privește călătoria mea către Varfalău a fost destul de frumoasă. În Turda am aflat că feciorul d-lui părinte Gangea cu trăsura cu care am și mers până în Somfalău iar din Somfalău fiind numai o preumblare bună am mers pe jos, așa ca la 3 ore d.a. am fost deja la doamna Floroie acasă.

Toate acelea mi le-am aflat așa după cum le-am lăsat, iar oamenii cu mare bucurie mă priveau văzându-mă iarăși întors în mijlocul lor.

Acum mă străduiesc ca să îndeplinesc lucrul de care m-am legat a-l îndeplini. Nu am fost și nu sunt în stare, Ilustrîtimea Voastră, să vă pot îndeajuns mulțumi pentru multele beneficii ce-ați făcut față de mine; voi ruga pe Autoîmpunătorul Dumnezeu ca să vă răsplătească pentru tot și să vă dăruiască multe zile senine și ani fericiți.

Mulțumindu-vă încă o dată din adâncul inimii mele și sărutându-vă mâinile, rămân al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 19/IV 1902

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14155/1902.

9. 1902 octombrie 6, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre activitatea școlară și despre banii primiți.

Ilustrissime Domnule !

Am primit banii pe care Ilustritatea Voastră mi-ați trimis. Sărut mâinile și din adâncul inimii vă mulțumesc.

Lucrurile referitoare la școală toate-mi sunt în ordine și merg bine, băieții mi se sporesc, respectiv înmulțesc din zi în zi.

Mulțumindu-vă încă o dată și sărutându-vă mâinile, rămân al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu

Varfalău 6 octombrie 1902

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14160/1902.

10. 1902 decembrie 7, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi solicită lui Ioan Micu Moldovan ajutorul bănesc promis pentru confecționarea unei bănci pentru școală.

Ilustrissime Domnule !

În urma promisiunii Ilustrității Voastre despre facerea unei bănci în școala noastră din Varfalău am chemat un măsar pentru a măsura și spre a se apuca de lucru. Măsarul a și venit și a luat toate măsurile necesare. La măsurat și tocmit a fost de față și Popa Teodor fostul curator și acum membru în comitetul bisericesc. Prețul băncii e 8 florini, mai ieftin n-a voit să facă nici la un caz. Banca va fi gata pe sâmbătă 13 a l. c.

Deci, vă rog Ilustrissime ca să binevoiți a ne trimite amintirii bani ca la termenul când se va gata banca, de care avem mare lipsă, să o putem și plăti, deoarece din casa bisericii sau a școlii nu o putem plăti nefiind nici un crucer.

Rugându-vă, deci, încă o dată și sărutându-vă mâinile, rămân al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 7/XII 1902

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14161/1902.

11. 1903 martie 30, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi solicită lui Ioan Micu Moldovan să-i trimită salariul înrucât se află într-o situație materială precară.

Ilustrissime Domnule !

Cu umilință vin a mă ruga ca să vă îndurați preagrațios a-mi trimite cât vă veți îndura din acea parte a salariului meu ce din bunătatea Ilustrității Voastre-l primesc. Dumnezeu, îmi pare că am uitat cum e culoarea banilor căci de când cu venirea mea prin Blaj, de când Ilustritatea Voastră mi-a fost dat acei bani, pe care numai de cât i-am văzut, dar în acel moment m-am și despărțit de ei trimițându-i la Ighiu; de atunci cu ochii mei n-am mai văzut, nici în mâinile mele n-am mai primit banii care se zic că sunt ai mei, numai din când în când câte-o piluță două, ba s-a întâmplat de multe ori și cazuri din alcelea de au trecut și trei patru

săptămâni în care eu n-am avut nici un sfanț de crucer. Toți banii de care mă pot bucura într-un an sunt numai aceia care din grația Ilustrității Voastre îi primesc, iar cei care ar trebui să-i primesc de la credincioșii mei poporeni nu-i pot numi bani deoarece îi primesc numai cruceresc. Acum nu știu ce să fac căci pe lângă aceea că mi-ar trebui și mie ca la toată lumea un dărab de haine de sfintele sărbători, dar nu voi în stare să plătesc nici pentru un cost doamnei Floroie căreia îi datorez din prima februarie apoi înaintea vom merge până cel puțin cu finele lui mai. Drept e că la poporeni mei aș avea numai de pe anul curent vreo 64 florini dar ce folosesc că nu pot câpăta nici un crucer căci nu au de unde-mi da până la toamnă.

Îndată după reîntoarcerea mea din Blaj astă toamnă, după ce am vorbit și mi-ați zis și Ilustritatea Voastră a fost trimisă o suplică în care am fost rugat de Preaveneratul Consistor Mitropolitan pentru un ajutor. Respectiva suplică, dimpreună cu a doamnei Floroie, despre care tot cu Ilustritatea Voastră am vorbit, imediat după ce le-am făcut le-am și expediat și încă la adresa Ilustrității Voastre; nu știm însă ce poate fi cauza deoarece e aproape o jumătate de an și de urma lor nu mai auzim nimic.

Ce privesc lucrurile de școală toate-mi merg bine și îi în ordine, băieții îmi vin regulat.

Deci, cu umilință vin a mă ruga încă o dată ca să vă îndurați preagratios a-mi trimite cât vă veți îndura din acea parte a salariului meu ce din grația Ilustrității Voastre îl primesc și în fine pentru sprijinirea acelei și respectiv a acelor suplici despre care suntem tare îngrijotați.

Rugându-vă deci, încă o dată și sărutându-vă mâinile, rămân al Ilustrității voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 30 martie 1903

Alexandru Popp

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14163/1903.

12. 1903 octombrie 3, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi mulțumește lui Ioan Micu Moldovan pentru banii trimiși și-l informează despre schimbarea gazdei la care locuia.

Ilustrissime Domnule !

Am primit banii pe care Ilustritatea Voastră i-a trimis și pe care, sărutându-vă mâinile, din adâncul inimii mele vă mulțumesc.

Cu privire la lucrurile școlastice, după cum am mai zis, toate-mi sunt în ordine. O singură schimbare s-a făcut pe la noi, însă, și aceea mie îmi e referitoare și anume: vitpul începând cu luna octombrie nu-l mai am la doamna Floroie ci la curatorul din Rachiș, Măguran Gherasim, iar cvartirul în chilia mea de la școală. Această schimbare de mai multe ori am voit a o face deoarece doamna de repetiție ori a zis că e prea ieftin și că nu se plătește pentru 10 florini pe lună. Aici tot 10 florini plătesc pe lună și fără cvartir, drept că și mâncărurile sunt mai bune, iar de școală e cu mult mai aproape.

Mulțumindu-vă, deci încă o dată și sărutându-vă mâinile, sunt al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 3 octombrie 1903

Alexandru

popp

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14168/1903.

13. 1904 ianuarie 29, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi comunică lui Ioan Micu Moldovan sumele de bani pe care le-a primit în perioada 1901–1903. Îi solicită sprijin bănesc în vederea organizării adunării învățătorilor.

Ilustrissime Domnule !

Am primit cartea poștală trimisă, la care fără întârziere voiesc a răspunde. Nu știu că e lipsă să amintesc și anii trecuți pe care i-am petrecut în Varfalău sau numai anul școlastic 1903/1904. Cu privire la anii trecuți, 1901/1902 și 1902/1903, încă am toate datele referitoare la primirea ratelor de bani pe care din bunătatea și bunăvoința Ilustrității Voastre i-am primit. Toate însă au mers în cea mai bună ordine precum și acestea din anul școlastic curent.

Pe fiecare din anii trecuți am primit din mâna Ilustreției Voastre câte 200 florini; afară de câte ori mi s-a dat ocazia de a umbla prin Blaj în acești ani, totdeauna am primit ca bani de drum și altele câte trei, patru, cinci florini fără ca aceia să fi fost computați în amintita sumă și pentru care și cu această ocazie din adâncul inimii mele vă mulțumesc.

În anul școlastic de față, 1903/1904, am primit: în prima septembrie 1903, fiind în Blaj cu ocaziunea înscrierii fratelui meu și fiindcă nu mai erau bani de ajuns, am rugat pe Ilustritatea Voastră pentru 10 coroane pe care atunci îndată i-am primit. După aceea în 30 septembrie 1903 am primit rata primă de 100 coroane fără ca să mi se fi tras acelea 10 coroane pe care, cum am zis, le-am fost primit în prima septembrie. În 11 noiembrie 1903 am primit rata a doua de 100 coroane, în fine în 3 ianuarie 1904 am primit 50 coroane. De toți, în anul școlastic 1903/1904 până în prezent, am primit, cu cele 10 coroane din prima septembrie, 260 coroane pentru care, asemenea, sărutându-vă mâinile, din inimă vă mulțumesc.

Restul de cât veți binevoi și se va îndura Ilustritatea Voastră deși lipsa e mare, dar totuși nu m-aș ruga să fie o dată tot, ci numai o parte din care să pot plăti costul lunar, iar cât ar întrece ar fi și lipsă și respectiv mi-ar prinde bine prin 23 aprilie, fiind atunci adunarea învățătorilor din despărțământul nostru în Varfalău la care, știu, că voi avea destul de mari apense.

Rugându-vă, deci, încă o dată pentru cât Ilustritatea Voastră vă ve-ți îndura și sărutându-vă mâinile, sunt al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 29 ianuarie 1904

Alexandru Popp, învățător

*Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14171/1904.

14. 1904 mai 11, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre adunarea învățătorilor ținută în localul școlii greco-catolice.

Ilustrissime Domnule !

A trecut în fine și adunarea pe care o așteptam. Dintre învățătorii despărțământului nostru vreo 14 la număr, abia 6 s-au prezentat și luat parte la adunare, restul a absentat. În schimb am avut oaspeți care au venit în număr chiar așa de mare ca și învățătorii noștri, ce ar fi trebuit să se intereseze altcumva de reuniune. Între oaspeții veniți au fost și învățătorii de stat din Varfalău, Rchiș și jur, împreună cu inspectorul școlastic regesc. Vineri 6 mai, la ora 8 dimineața, a început serviciul divin în biserică la care au luat parte toți învățătorii noștri prezenți, iar în acel timp eu cu băieții am ținut prelegeri înaintea inspectorului de școli regesc înconjurat de respectivii învățători de stat.

Vizitațiunea din partea inspectorului școlastic regesc de aceea s-a făcut în timpul bisericii care de altcum a fost la înțelegerea noastră ca după biserică și dânsul, inspectorul, să poată lua parte la adunare, iar de altă parte să nu ne abatem de la punctele adunării ținând eu prelegerea

în fața inspectorului în timpul adunării; deoarece, conform statutelor, am avut de a ține și propune băieților o lecție de model din oarecare obiect însă în limba română.

Peste tot toate au mers bine și în ordine. Inspectorul și-a exprimat mulțumita față de toate. A făcut însă, aceea observație referitoare la locuința învățătorului, zicând că locuința de față nu e de ajuns, ci trebuie să se mai facă lângă ea o chilie,ulină și pivniță.

După adunare a urmat banchetul care s-a ținut la cvartirul meu în casele d-lui Deac și la care au luat parte toți, atât învățătorii noștri cât și cei de stat dimprejur cu inspectorul școlastic regesc.

Cu ajutorul lui Dumnezeu am scăpat dar și de această adunare pe care o așteptam ca pe o mare greutate ce venea asupra mea și pentru înlesnirea și ușurarea aceia numai bunății și grației Ilustrității Voastre am de-a mulțumi, ajutându-mă în toate din ajutorul trimis de Ilustritatea Voastră. Mai urmează acum examenul final cu băieții, despre ținerea căruia încă nu am fost avizat de partea Prea Onoratuli Protopop și care posibil numai prin iunie va fi. Băieții, de altcum până în prezent, îmi vin regulat.

Mulțumindu-vă, deci, încă o dată și sărutându-vă mâinile sunt al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 11 mai 1904

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14175/1904.

15. 1904 mai 31, Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre examenul de sfârșit de an.

Ilustrissime Domnule !

Cu ajutorul lui Dumnezeu miercuri 25 mai a.c. am avut examenul final cu băieții la școala noastră românească greco-catolică din Varfalău. Examenul s-a ținut sub prezidiul Prea Onoratului Domn Protopop al tractului nostru și la care a luat parte și un număr frumos dintre credicioșii poporeni. Deși marți, în ajunul examenului, a picat peste Varfalău și jur o ploaie frumoasă, mișcând pe toți la lucrul câmpului și-n special la săditul de ceapă, din care cauză eu mă temeam că nu voi avea băieți mulți, totuși m-am bucurat căci, ca și-n anii trecuți, băncile mi-au fost pline de băieți ca și în decursul anului când au frecventat acolo regulat.

Acum, dar, cu ajutorul lui Dumnezeu sunt liber numai că mă omoară urâtul șezând fără nici un lucru. Singur, cu stupii d-lui Deac mă mai ocup din când în când, dar fiindcă și aceia sunt puțini nu-mi dau mult de lucru.

Sutându-vă mâinile sunt al Ilustrității Voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 31 mai 1904

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14176/1904.

16. 1904 octombrie 11 Moldovenești. Învățătorul Alexandru Popp îi comunică lui Ioan Micu Moldovan că a primit banii și materialul didactic.

Ilustrissime Domnule !

Am primit banii pe care Ilustritatea Voastră mi-ați trimis și pentru care sărutându-vă mîinile, din adâncul inimii mele vă mulțumesc. Mai departe am primit mapa Ungariei și două

Octohiuri pentru care, asemenea, din adâncul inimei atât eu care am scăpat de necaz, fiind celaltă mapă foarte rea cât și toți românii din Varfalău și Rachiș vă mulțumesc.

Mulțumindu-vă, deci, încă o dată și sărutându-vă mâinile, sunt al Ilustrății voastre cel mai umil fiu.

Varfalău 11 octombrie 1904

Alexandru Popp, învățător

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14180/1904.

17. 1910 mai 12, Vălenii de Arieș. Acceptul meșterilor tâmplari pentru construirea noului lăcaș școlar, recomandați de către învățătorul Romul Sandru protopopului tractului Arieșului.

Prea Onorate Domnule !

În urma promisiunii mele de ieri, adică din 11 l.c. fața de lucru de tâmplărie ce ar fi la noua școală confesională ce se va edifica în Varfalău mă grăbesc a vă răspunde că după ce am vorbit cu soțul meu de lucru am fi aplicați a-l lua și a-l face sub cea mai mare responsabilitate, pe lângă suma înșirată mai la vale și anume: acoperișul, țiglăritul , stăcătura deasupra și dedesupt și cea a padimentului cu scânduri pe dinlăuntru, ușile la ziduri și alte la câte și mai câte vor fi de lipsă în sumă de 300 coroane.

După ce cum bine știți, trebuie să fi responsabil de toate, fără de aceea acum știut este că toate sunt scumpe de ale mâncării și în prețul acesta suntem aplicați a-l face numai din credință că ajutorăm un scop filantropic, ajutând națiunea, căci mai avem un sat de maghiari care pentru suma aceasta s-au lăsat, el nu vrea să lucrăm căci nu poate să lase.

Despre acestea v-am ruga a ne încunoștința căci la caz pentru națiune poate să mai lăsăm ceva dar nu mult.

Vada Goban, Beneș Ioan

Domnule Protopop !

La cele înșirate mă grăbesc și eu a vă scrie în puține cuvinte și a recomanda acești meșteri că sunt buni și vestiți și acum lucră la baron cu toate că sunt români, pe când dacă n-ar fi buni nu i-ar fi primit pe ei că are ingineri destui. Eu cuget că nu ar fi mult sumele pe care mi le-au raportat tot ei în total de 300 coroane; dar aceasta să o facă ei din nou.

Aranyos Rakos, 12/V 1910

Romul Sandru, învățător

pensionar

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16094/1910.

18. 1911 februarie 7, Blaj. Mitropolitul de Alba Iulia îi comunică lui Ioan Micu Moldovan că a primit cele 70 de acții destinate susținerii școlii din Moldovenești, numindu-l cu rezolvarea problemelor pe protopopul tractului Arieș.

Nr. 478—1911

*Ilustrății Sale Ioan Micu Moldovan canonic mitropolitan,
propoziț capitular și vicar general arhiepiscopesc în Blaj*

Ca răspuns la prețuita scrisoare a Ilustrității Tale de la 21 ianuarie 1911 constatăm cu multă bucurie părintească că am primit cele 70 acții a 200 coroane de ale Institutului „Patria”

de datul 18 iulie 1908 nr-ii 1464–1533 cu cupoanele nr. 6–30 și taloanele lor, toate scrise pe numele „Ioan Micu Moldovan” în valoare nominală de 14000 coroane cu venitul pe 1910 de coroane 1540 legate din parte Ilustrității tale pentru susținerea școalei române greco-catolice din Varfalău.

În legătură cu acestea îți comunicăm că aceste 70 acții azi le-am transpus pe lângă revers.

Preaonoratei Administrațiunii centrale capitulare spre asigurarea existenței școalei din Varfalău și până când se va pune în rând deplin fundațiunea Ilustrității Voastre care aveți cugetu nestrămutat de a o face în primul rând pentru susținerea școlii române greco-catolice din Varfalău.

Luăm cu mulțumită și recunoștință sub scutul Ordinariatului Arhiepiscopesc școală din Varfalău și vom face toți pașii de lipsă pentru redeschiderea și asigurarea în sensul celor mai de sus a subsistenței acestei școli.

Spre acest scop cu datul de azi sub nr. 163–1911 am și recercat pe Gavril Pop v. Protopopul Arieșului ca să iasă la fața locului să ne dea o schiță și dimensiunile locului unde este proiectată a se ridica școala nouă cu spesele Ilustrăției Tale precum și dimensiunile teritoriului pe care se află vechea școală. Totodată, l-am încredințat să cerce nu cumva s-ar putea cumpăra vreo parcelă de la un vecin pentru ca în chipul acesta să avem lângă edificiul școlii și curtea prescrisă și astfel această școală să nu poată fi excepționată nici din acest punct de vedere.

După primirea răspunsului și a raportului Oficialului protopopesc vom scrie și răspunde și la scrisoarea comitetului suprem al comitatului Turda-Arieș de la 4 octombrie 1910 nr. 2444 adresată Senatului școlar din Varfalău cum că școala română greco-catolică din Varfalău, în sensul celor mai de sus, este deplin asigurată prin fundațiunea „Ioan Micu Moldovan” prin care atât salariul cât și întreținerea învățătorului greco-catolic din Varfalău sunt de ajuns asigurat.

Mulțumindu-vă pentru această frumoasă dovadă de adevărată dragoste către biserică, școala noastră și către neamul nostru îți dăm binecuvântarea arhierescă și-ți dorim deplină sănătate, bătrânețe adânci ca să te poți bucura de prosperarea școlii întemeiată și asigurată de Ilustritatea Ta.

Blaj, din ședința consistorială ținută în 7 februarie 1911

Adică frate în Hristos Victor Mihalyi, mitropolit de Alba Iulia.

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 13021/1911.

19. 1912 iulie 12, Vălenii de Arieș. Învățătorul Romul Sandru îl informează pe Ioan Micu Moldovan că noua clădire a școlii a fost construită. Sătenii sunt hotărâți să contribuie la construirea unei noi biserici în sat.

Ilustrității Sale !

Cu mare bucurie îmi iau peana în mână aceasta tremurată spre a vă aduce și Ilustrității Voastre o licărire de bucurie că acest focar de lumină, început încă din primăvara anului 1911, deja e gata cu ajutorul Atotputernicului Dumnezeu, care însuflă respect până și conaționalilor noștri.

În una ședință plenară la edificiul nou și vechi, interpelat fiind de popor că școala e gata dar cu învățătorul cum stăm, eu le-am răspuns că nu știu. Deci, vă roagă prin mine să ne spuneți, că aveau unele informațiuni, chiar și eu, dacă mai funcționa-voi și mai departe ca și cantor căci Baciul Iosif a zis că cel care va veni va fi cantor docent; eu nu mă împotrivesc și dacă voi fi delăturat din acel post nu se va face mare neînțelegere căci poporul e de partea mea.

Învățătorul va fi ales sau Ilustritatea Voastră ne va trimite căci precum am înțeles învățător ar fi denumit Iuliu Pop din Cristis Opișani-n.n. care are salariu de 1500 coroane; poporul acum prima dată nu e în stare a da decât salariul fundamentat de 1000 coroane căci e sărac.

După împlinirea acestui focular de cultură, tot în acea ședință, poporul și-a arătat al doilea dor, una biserică acolo în apropierea școlii, ba împinși de iubirea aceea față de biserică au mers până acolo că Șeban Georosim a promis atâta piatră cât va fi de lipsă de aceea, iar poporul unanim a zis că va căra la locul destinat și atâta prund, alții s-au obligat la un arunc binevol de câte 4–5–600 coroane în sumă totală de 2–3000 coroane.

Deci, vă roagă bunătatea cea părintească ce a-ți arătat-o față de noi până acum să o aveți și de aici înainte să nu ne lasă lipsiți de aceea bunătate căci aceștea acum în toamnă vreau a se apuca la căratul pietrei. Astăzi în zi de S.A. Petru și Pavel răchișenii au fost la lucru, răspund că nu au auzit clopoțele. Așteptând puține informații ca să pot da poporul despre toate, sărutându-vă dreapta cea părintească, sunt cel mai supus

Aranyos Rakos, 12/VII 1912

Romul Sandru, învățător pensionar.

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 16096/1912.

20. 1912 iulie 16, Măhăceni. Gavril Pop îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre unele sume cheltuite cu construcția noului edificiu școlar.

Cu ajutorul lui Dumnezeu s-a gătat școala; din septembrie trecut n-am fost la Varfalău, atunci resta numai pusul padimentului care cred că deja e gata căci bărdașii mi-am promis că vor merge numaidecât la lucru.

Vă rog Ilustrissime să binevoiți a mă aviza dacă la colandarea școlii voi chema eu pe inginer sau îl ve-ți trimite Ilustreția Voastră. Banii primiți s-au operat toți, mai restează să solvesc zidarului 134 coroane 40 fil., măsurului 56 coroane fil. bărdașului 10 c., total 200, 88 coroane; afară de aceștia nu știu cât ar trebui la cămara de lemne. Aceea a întocmit-o badea Iosif cu coratorul, care mi-a părut prea scumpă, dar acum se va face și aceea folosindu-se materialul rămas din școală. Pentru făcutul ei am tocmnit maistrul cu 100 coroane computându-se încă țiglele și materialul trebuincios; cred că și asta va costa la 300 coroane. Vă rog, deci, să binevoiți a mai trimite cam 500 coroane. Îndată după colandare voi trimite Raportul în regulă despre toate.

Al Ilustrității Voastre umil servitor, Gavril Pop, v. Protopop.

Măhăciu 16 iulie 1912.

Pe marginea scrisorii apare însemnarea lui Ioan Micu Moldovan: răsp. 22/7 exped. 500 coroane

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14577/1912.

21. 1912 octombrie 15, Blaj. Mitropolitul de Alba Iulia îi mulțumește lui Ioan Micu Moldovan pentru sprijinul acordat în edificarea noului local de școală din Moldovenești.

Nr. 7191-1912

Ilustrissime în Hristos Frate !

Cu bucurie am luat la cunoștință plăcută, din raportul dat 2 octombrie 1912 nr. 278 așternut încoace din partea Oficiului peotopesc al Arieșului, cum că școala greco-catolică din Varfalău, edificată din mărinimozitatea și spensele Ilustrității Tale, este terminată și colandarea edificiului încă este făcută de inginerul arhidicezian.

Deoarece și susținerea acestei școli este asigurată prin fundațiunea Ilustrității Tale se constată de sine că prin acest fapt generos ați întrupat un mare bine, adânc simțit de credincioșii noștri din parohia Varfalău, locul natal al Ilustrității Tale, de însemnătate perenală pentru neamul românesc.

Ilustrissime ! Deși binefacerea în sine-și poartă, mulțumirea aceasta nu exclude a fi întâmpinată de manifestarea recunoștinței sincere; drept aceea acest Consistor, mulțumindu-vă pentru această dovadă către biserică, școală și neamul nostru, își dăm binecuvântarea arhierească și-ți dorim ca întru mulți ani să te bucuri de fructele oștenilor, din ședința consistorială ținută la Blaj la 15 octombrie 1912.

Victor Mihalyi, mitropolit de Alba Iulia.

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 13022/1912.

22. 1912 decembrie 14, Măhăceni. Gavril Pop îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre modul în care au fost cheltuite sumele de bani destinate construirii noului local de școală din satul Moldovenești.

Ilustrissime Domnule Preposit !

Cu ajutorul Preabunului Dumnezeu am ajuns ca să pot da socoteala finală despre școala din Varfalău, care e în ordine cu toate, numai întâmplarea a făcut de nu se pot ține prelegeri din cauza morbului (vărsat negru).

După raportul ce l-am trimis Ilustrității Voastre cu sfârșitul lui august a.c. au mai rămas la mine 120 coroane 52 fil. De atunci s-au mai făcut următoarele spese.

Pentru scânduritul la podul școlii am lăsat la corator 50 coroane care le-am indus în raportul trimis, promițând că chitanța o voi trimite mai târziu; coratorul a cumpărat însă de 75 coroane, ce adeverește cu chitanța alăturată, așa plus neindus atunci face 50 coroane.

Scânduri pentru un podium (catedra docentuală) 16 coroane 20 fil.

Pentru finit lui Romul Sandru 3 coroane.

Oblitul și umplutul lemnăriei lui Pasc. 2 coroane;

Un cuptor în școală 40 coroane. Total 86 coroane 20 fil.

Scăzând din restul de 420 coroane 52 fil. rămân 34 coroane 32 fil. Care sumă cu datul prezent o retrimite la adresa Ilustrității Voastre.

Observ că la dorința Ilustrității Voastre nu am indus în raport 200 coroane care sumă v-ați îndurat preagrațios a mi-o trimite mie până la începutul lucrărilor pentru care vă aduc și acum cea mai mare mulțumită. Din materialul de scânduri a mai rămas binișor pe podul școlii, din care coratorul a început a folosi la trebuințele parohiei. Eu am lăsat însă diocentului Iuliu Pop ca să le folosească exclusiv numai pentru școală.

Alăturat includ chitanțele precum și planul la preliminarul școlii, rugându-vă să binevoiți a-mi da absolutoriul din cauză ca pe viitor să se îngrijească Senatul școlastic din Varfalău despre soarta și mersul școlii și să nu se adreseze cu toate lucrurile bugetale la mine ci la Ilustritatea Voastră. Pentru procurarea cărților am votat 25 coroane din ajutorul de 60 coroane dată de banca Arieșeana.

Al Ilustrității Voastre umil servitor

Măhaciu 14 decembrie 1912

Gavril Pop, v. Protopop

* Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, fond Ioan Micu Moldovan, document 14581/1912.

IOAN MICU MOLDOVAN AND THE SCHOOL IN HIS NATIVE VILLAGE

The correspondence between primary school teachers and priests in Moldovenești with Ioan Micu Moldovan, the Blaj scholar, holder of a high religious position, is of great importance to the readers as it reflects the hardships they had to put up with, due to the small wages, lack of school books and didactic materials, and the situation of the school itself. They however managed to cope with the harsh conditions, as seen in these documents, and to carry out their didactic and religious duties.

**PATRIMONIU. MUZEOLOGIE.
CONSERVARE-RESTAURARE**

CONSIDERAȚII PRIVIND RESTAURAREA UNUI VAS DACIC CU BRÂU ȘI BUTONI

Cercetările arheologice de la Cetatea Zânelor, jud. Covasna (campania arheologică din anul 2001), au avut drept rezultat descoperirea unui număr mare de fragmente ceramice care au fost studiate cu atenție de arheologul dr. Viorica Crișan după care au fost supuse conservării în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare – Conservare din cadrul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca. Analiza fragmentelor a permis identificarea și selectarea unui număr de 11 cioburi (fig.1) care s-au dovedit a face parte dintr-un vas întregibil care prezenta profilul complet.

Fig. 1 – fragmentele ceramice înainte de restaurare

Vasul din care proveneau cele 11 fragmente era modelat cu mâna dintr-o ceramică semifină, de culoare cenușie și a fost datat ca aparținând perioadei cuprinse între a doua jumătate a sec. I a.Chr.-sec. I d.Chr.¹

Pentru început s-a recurs la curățarea fragmentelor ceramice prin imersarea fragmentelor în apă distilată timp de câteva ore, operație care a permis îndepărtarea sărurilor solubile depuse pe ceramică precum și îndepărtarea tuturor impurităților solubile în apă.

¹ V.Crișan, V. Sârbu, Patrimoniul arheologic, în Potențialul turistic și patrimoniul cultural din zona Covasnei, Sfântu Gheorghe, 2001, p.15

Fragmentele au fost curățate pe rând de orice urmă de impurități și resturi de pământ prin curățirea mecanică umedă cu o pensulă fină, o ansă chirurgicală și un bisturiu. S-a trecut la clătirea finală a fragmentelor și uscarea liberă a acestora, timp de 70 ore, la temperatura camerei.

Conservarea fragmentelor ceramice în scopul măririi gradului de rezistență al fragmentelor ceramice s-a efectuat prin impregnarea acestora în soluție diluată 1/5 de nitrolac (1 nitrolac la 5 nitrodiluant) astfel: în porțiunile exfoliate am pulverizat în prealabil soluția diluată 1/5 de nitrolac pentru a asigura o mai bună absorbție a porilor ceramici din această zonă și apoi toate fragmentele ceramice au fost imersate într-un recipient care conținea soluția diluată 1/5 de nitrolac.

Reîntregirea vasului a debutat prin aranjarea fragmentelor ceramice pe baza decorului, a formei și a grosimii fragmentelor. Reîntregirea propriu-zisă a constat în lipirea fragmentelor ceramice cu ajutorul unui adeziv transparent fără plastifiant, tip aracet. Operațiunile de lipire s-au desfășurat pe durata mai multor zile folosind drept suport o lădiță cu nisip fin în care fragmentele asamblate erau așezate pentru consolidarea lipiturii. Vasul, de tipul cunoscut în literatura de specialitate drept vas de tip *borcan*², era păstrat în proporție de aproximativ 65% din întreg (fig. 2, 3).

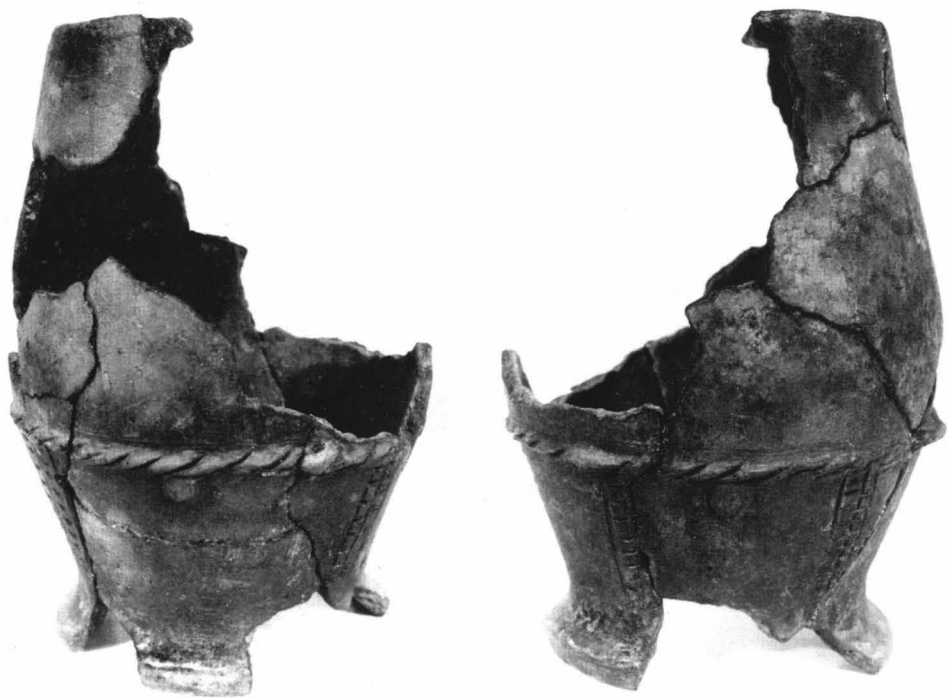

Fig.2, 3 – vasul ceramic după reîntregire

Reconstituirea părților lipsă din vas a fost efectuată prin metoda negativului din lut, un mulaj de lut fin amprentat de pe partea cu profilul complet pe care l-am fixat prin presare ușoară în interiorul vasului și apoi am turnat dinspre exterior ghips de bună calitate, modelat

² *** *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Covasna, 2003, p.64

cu ajutorul unei spatule pentru refacerea vasului. După aproximativ 20 de minute, timp în care gipsul s-a zvântat, am scos cu atenție amprenta din lut pentru a nu distruge forma turnată. Cu ajutorul bisturiului am îndepărtat surplusul de turnare modelând mai apoi gipsul cu ajutorul unei raclete de tip „S” de-o asemenea manieră încât să se ajungă cât mai aproape de forma originală a vasului.

După uscarea vasului am trecut la finisarea părții turnate prin șlefuire grosieră cu sită din sârmă de cupru sau alamă refăcând profilul vasului *borcan* restaurat. Praful de gips rezultat în urma șlefuirii a fost îndepărtat cu ajutorul unei perii cu păr moale. Finisarea vasului după îndepărtarea surplusului de ghips rezultat în urma turnării s-a efectuat prin șlefuire fină cu ajutorul glas-papirului de diferite granulații și al plasei de sârmă fină.

Refacerea decorului a constituit etapa imediat următoare a restaurării. Ornamentația vasului consta din elemente geometrice realizate în jumătatea superioară a vasului *borcan*: un brâu în relief, crestat în formă de funie răsucită, butoni rotunzi și plăți și un motiv excizat, alcătuit din șiruri duble de pătrățele alcătuind o succesiune de scărițe simple sau duble care urcau de la brâul crestat înspre buza vasului³. Pentru realizarea brâului decorativ am prevăzut la momentul turnării pe locurile unde acesta lipsea o protuberanță din gips de aceeași înălțime cu cea a brâului, am șlefuit-o ușor, am marcat cu un creion fin locurile inciziilor de pe brâu și apoi am realizat inciziile oblice cu ajutorul bisturiului și al unei dălțițe. Pentru completarea scărițelor am copiat modelul ornamental cu ajutorul hârtiei de calc, l-am schițat în creion și apoi am trecut la executarea modelului decorativ cu ajutorul ansei chirurgicale, al compasului și al bisturiului.

După un interval de timp de o săptămână, timp în care vasul a fost supus unui proces de uscare liberă la temperatura camerei, vasul a fost supus operației de conservare finală, operație pentru care am recurs la impregnarea vasului prin pensulare cu soluție diluată 1/5 de nitrolac. Dimensiunile vasului după restaurare (fig.4) sunt $D_g=145\text{mm}$ $D_f=115\text{mm}$ $H=250\text{mm}$. Actualmente vasul *borcan* se află în patrimoniul Muzeului Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe și face parte dintre piesele de valoare deosebită care au fost redată prin restaurare patrimoniului național.

Fig.4 – vasul ceramic după restaurare

Bibliografie:

- V.Crișan, V. Sârbu, *Patrimoniul arheologic*, în *Potențialul turistic și patrimoniul cultural din zona Covasnei*, Sfântu Gheorghe, 2001
 M. V. Farmacovschi, *Conservarea și restaurarea colecțiilor de muzeu*, București, 1954
 Mihail Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, București, 1970
 *** *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Covasna, 2003

³ *Ibidem* p.67

NOTE SUR LA RESTAURATION D'UN
RÉCIPIENT DACE

L'ouvrage présente la restauration d'un récipient dace en céramique, connu dans la littérature de spécialité comme récipient de type *bocal*, garde en proportion de presque 65% de l'entier, pièce découverte en 2001 à Cité des Fées, département de Covasna. En présentant les endommagements que les fragments céramiques ont soufferts, on passe à la description des opérations de la restauration.

ARTA DECORATIVĂ ÎN SLUJBA UTILITARULUI. RESTAURAREA UNOR OBIECTE FARMACEUTICE DIN STICLĂ PICTATĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Dacă pașii ne poartă prin centrul Clujului de astăzi, în Piața Unirii la nr. 28, ne atrage atenția prin eleganța sobrietății, vitrina unei vechi farmacii și o inscripție: *Colecția de Istorie a Farmaciei* aparținând Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Intrăm sfioși într-un spațiu condensat cu atât de multe, rare și frumoase obiecte farmaceutice, încât, instantaneu percepem memoria timpurilor de mult apuse. Descoperim cu încântare un loc, mai presus de spațiu și timp, în care artele s-au raliat în folosul umanității. Savurăm, pe îndelete, varietatea obiectelor care stau cuminți expuse în vitrine, pe polițe, în laboratorul farmaceutic aflat la subsol sau în vechile dulapuri ale farmaciei „Sfântul Gheorghe”, așa se numea farmacia de la începuturile funcționării ei. Din anul 1727, când a devenit proprietate privată, așa cum relatează D-na dr. Eva Crișan în cartea domniei sale: „Materia Medica de Transilvanie”, 1996 p. 202, a funcționat neîntrerupt având mai mulți proprietari până în anul 1949. Dar, cum scopul nostru în această lucrare, cât și specialitatea pe care o avem, nu ține de cercetarea documentelor istorice de primă atestare și evoluția cronologică a colecției, vom intra în subiectul propus, nu înainte de a face din nou trimitere la remarcabila lucrare a d-nei dr. Eva Crișan, un ghid indispensabil pentru studierea Istoriei Farmaciei transilvănene.

Vorbeam în primele rânduri, de multitudinea și varietatea obiectelor din colecție. În acest context, trebuie să spunem că, cel care a inițiat acest demers a fost un pasionat colecționar de obiecte farmaceutice și medicale: Dr. Orient Gyula (1869–1940). Colecția sa, a intrat în patrimoniul Muzeului de Istorie din Cluj și în timp i s-au adăugat diferite alte piese. Dacă în anul 1905 colecția avea un număr de 200 de piese, provenite din achiziții și donații, s-a îmbogățit treptat ajungând în anul 1963 la 867 de obiecte. În același an, sub egida Muzeului de Istorie a Transilvaniei, într-o nouă formă de organizare dar, în vechea locație expoziția și-a deschis larg porțile pentru marele public, cât și pentru cei avizați. În anul 1972, după bunul obicei încetățenit deja, de a amplifica spațiile de expunere, în subsolul clădirii (adecvat de altfel) s-a amenajat un laborator farmaceutic cu instrumentarul și aparatura specifică sfârșitului de secol XVIII. În organizarea sălilor expoziționale, s-a ținut cont de structura farmaciilor medievale transilvănene, similare cu cele din alte țări Europene, iar spațiul fostei farmacii cu mobilierul aferent și camerele cu destinație precisă a facilitat munca muzeografilor și nu numai. În vechea formulă, farmacia era formată din *Oficina* (locul unde se vindeau medicamentele), *Camera materialelor* (depozitarea materiei prime folosite la producerea acestora) și *Laboratorul* (spațiul destinat preparării medicamentelor prin diverse metodologii).

În prezent, colecția conține peste 3000 de piese o parte fiind provenite de la diverse farmacii transilvănene și ne incită la deșlusirea tainelor practicate în farmacii de-a lungul veacurilor. Descoperim cu încântare, o mare varietate de materiale, de la ceramică și faianță, sticlă incoloră sau colorată, porțelan, lemn și hârtie, până la aramă, marmură, cositor și alamă și cred că lista poate continua. Aceste materiale s-au transformat în obiecte cu

destinație farmaceutică, obiecte care și-au depășit stricta destinație utilitară. Prin formele multiple, prin diversitatea elementelor decorative și gama cromatică rafinată pe care o regăsim la multe dintre ele, se califică ca adevărate obiecte de artă reprezentând chintesența artistică a sticlărilor, ceramistului, metalistului, decoratorului și ebenistului creând un corolar în arta tamăduirii.

În calitate de restaurator pictură, ne revine sarcina și totodată onoarea, de a face tot ce ne stă în putere pentru a reda „memoria” obiectelor care țin de specialitatea noastră, a le păstra integritatea și a le prelungea viața printr-o conservare-restaurare avizată astfel încât, generațiile următoare să le descifreze cu tot atâta bucurie și fascinație cu cât o facem noi astăzi.

Spațiul expozițional, este compus în total din șapte săli. *Oficina* farmaciei este decorată cu o frumoasă frescă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, realizată după ce proprietarul farmaciei a devenit Tobias Maucksch. Ne rețin atenția cele patru medalioane în care sunt pictate într-o gamă restrânsă, simboluri farmaceutice. Descoperim apoi cu plăcere, mobilier în stil Empire compus din trei dulapuri vitrină, o comodă farmaceutică de sec. XVI., o farmacie portabilă de sec. XVIII (o casetă din lemn lucrată ingenios pentru a putea transporta de către „cei cu dare de mână”, mici recipiente cu medicamente), iar în centrul sălii o masă în stil baroc, cu vitrină, unde ne surprinde întru totul „praful de mumie” (*pulvis mumiae verae*), remediu universal utilizat de-a lungul Evului mediu. Lista farmacologiei medievale este impresionantă: praf din pietre nestemate, excremente și organe de animale etc.

În dulapurile vitrină sunt expuse adevărate opere de artă, lucrate în manufacturile de ceramică fină din Transilvania (Batiz) precum și în vestitele centre slovace (Holič). De asemenea, pot fi văzute vase din sticlă lactată (opalină) și nu în ultimul rând recipiente de sticlă cu ecuson pictat. Toate, dovedesc un bun gust al artizanilor și o remarcabilă manualitate.

După o prea lungă introducere, cauzată probabil de fascinația și ineditul locului, vom analiza obiectele care au fost restaurate și care fac subiectul acestei lucrări.

Lotul din care fac parte vasele pe care urmează să le analizăm este compus din 15 obiecte. Dintre acestea, până în prezent, au intrat în restaurare un nr. de 5 obiecte.

Caracteristici generale:

Date: sfârșit de sec. XVIII.

Proveniență: farmacia „Sfântul Gheorghe”- Cluj

Autor: necunoscut

Atelierul: manufactură transilvăneană – neidentificată

Categoria: sticlă farmaceutică

Tip: sticlă farmaceutică cu dop

Titlu: *Sticlă farmaceutică cu dop, Coroana*

Material / tehnică: sticlă / ecuson pictat în tehnica ulei

Inscripția: în limba latină

Dimensiuni: sensibil egale dar nu identice, fiind prelucrate manual, luăm ca referință; înălțimea: 18cm; diametrul bazei: 10cm; diametrul marginii răsfrântă: 4,3cm; diametrul gâtului: 1,8cm.

Descriere: Vase din sticlă de formă cilindrică, cu gâtul scurt, buza răsfrântă, gura rotată și dop de sticlă fațetat. Signatura Coroana. *Ecusonul*, în formă circulară, pictat pe un fond alb, este inscripționat cu majuscule negre și ca o notă de bun gust și echilibru cromatic, inițială – este pictată în culoarea roșie. Este încadrat de o bordură galbenă conturată la exterior cu același roșu vermillon, iar de-o parte și de alta, găsim două anse cu elemente vegetale stilizate, lucrate în stil baroc. În registrul superior, la mică distanță de ecuson este pictată o „coroană” care dă un plus de culoare și distincție. Vorbim deci, de moda timpului în care au fost create, de cerințele comanditarului, de stilul și bunul gust al artizanului.

Într-un pasaj anterior, spuneam că, au intrat în restaurare 5 obiecte din lotul al căror caracteristici comune le-am enumerat deja. Vom începe prin a le enumera după nr. de inventar și inscripție, nu fără a face trimitere la fișele analitice de evidență (F.a.e), de un real folos, întocmite cu multă acuratețe, profesionalism și responsabilitate, de muzeograful colecției, D-nul dr. Radu Crișan. De asemenea, vom însoți analiza noastră cu fotografii, pentru o mai bună edificare și în același timp de susținere a punctului nostru de vedere. Aceste *fotografii* au rolul de *documente probatoare incontestabile*.

1. Nr.inv. I.F. 174 – inscripția ștearsă – F.a.e. – 14838 Foto : nr. 1
2. Nr.inv. I.F. 176 – „TINCT.CANAB. INDIC.” – F.a.e. – 14993 Foto : nr. 2
3. Nr.inv. I.F. 177 – „FERR : SESQUICH : SOL.” – F.a.e. – 22392 Foto : nr. 3
4. Nr.inv. I.F. 181 – inscripția ștearsă – F.a.e. 14934 Foto: nr. 4
5. Nr.inv. I.F. 205 – „BALSAM: SAPON. PLENK.” – F.a.e. – 14940 Foto: nr. 5

Starea de conservare înainte de restaurare. Este de la sine înțeles, prin destinația acestor obiecte, că prezintă urme de uzură funcțională mai mult sau mai puțin avansate. Cu un mic exercițiu de imaginație, putem vedea mâinile febrile sau molatice care le-au manipulat de sute, poate mii de ori, în decursul timpului. Fragile prin însăși materialul constituent, expuse în permanență pericolului iminent, cele care au trecut proba timpului și stau astăzi în fața noastră, păstrează mărturiile vieții ale acestor vicisitudini. Au așteptat cuminiți, ca într-o zi, cineva, să le redea memoria începutului, strălucirea și integritatea de altă dată, când făceau mândria vechilor farmacii. Și acea zi, a sosit.

La o primă analiză, aveau „un aer trist și obosit”, datorat depunerilor de straturi succesive de murdărie, atât în exterior, cât și în interior și cu precădere în zonele pictate, mai aderente decât sticla. Apoi, am constatat că, materia picturală era cea mai afectată de diferitele tipuri de murdării, superficială sau ancrasată : praf, aglomerări de murdărie grasă solidificată, excremente de insecte, și nu în ultimul rând prelingeri de substanțe colorate care au migrat în stratul pictural, pătându-l. Vezi *foto 3*.

A doua constatare făcută, a fost de natură să ne dea speranța unei reușite în demersul nostru. Tehnica de pictură folosită de artizanul decorator, a fost, în mare parte corectă. Pelicula de culoare din cadrul unui sistem pictural stratificat convențional, este compusă din mai multe straturi suprapuse, funcție de nevoile autorului și de tehnicile deja consacrate. Primul strat de culoare -fondul alb al ecusonului, prezintă un echilibru stabil : pigment / liant, care i-a conferit un nivel bun de conservare, rezistând timpurilor. Este ușor marcat de semnele „îmbătrânirii”, prezentând o rețea fină de „craquel-uri”(termen consacrat pentru crăpături), fără a fi însoțite de pierderi lacunare masive, doar punctiforme de mărime mică (0,5 mm – 1mm). A fost aplicat subțire, neuniform, cu urme vizibile de pensulație. Același gen de aplicare a culorii și aceeași tehnică, o regăsim și la elementele decorative din cele două anse și coroană. Suplețea tușei și gama cromatică rafinată, dau obiectelor o notă distinsă și în același timp prospețimea pe care urmează s-o descoperim după înlăturarea tuturor elementelor stăine care se interpun privitorului în acest moment și care, îngreunează, sau în unele cazuri, mistifică demersul artistic.

Nu putem vorbi, din păcate, de aceeași bună conservare a peliculei de culoare neagră a semnăturii, care a suferit uzuri și pierderi masive, ajungând în unele cazuri până la a face imposibilă descifrarea textului. Vezi *foto 1 și 4*. Așa apar în *Materia Medica de Transylvanie*, cât și în Fișele analitice de evidență nr. 14838 și 14934.

Relevam în paragraful anterior, rafinamentul gamei cromatice: fondul alb, devenit ușor translucid prin polimerizarea culorii; galbenul de cadmiu, combinat cu alb și ocru galben, care dă culoarea de bază a volutelor din cele două anse și din coroană; roșu vermillon cu accente sensibile de siena arsă și roșu de cadmiu, folosit la redarea conturilor și a volumelor. Cum spuneam, mult bun gust și o remarcabilă dexteritate.

Dacă, până aici nu au existat lucruri ieșite din comun, ci doar o cazuistică normală întâlnită în munca de restaurare, dorim să supunem atenției următoarea constatare: la o analiză mai amănunțită a obiectelor cu Nr. de inv. 176, 177, și 205, s-a constatat o discrepanță, și anume: textul semnăturii este pictat doar în culoarea neagră, neavând majusculele cu roșu, așa cum sunt majoritatea vaselor din lot. Foto: 2, 3, 4, 5. La vasul din foto: 1, la studierea cu lupa binoculară, s-au observat urme de culoare roșie la inițiale.

Apoi, s-a observat că fondul alb era și el diferit ca nuanță, calitate și mod de aplicare. S-au prelevat probe pentru analize chimice, iar concluzia a fost următoarea: la un moment dat, fără să putem preciza când, interiorul ecusonului a fost acoperit cu un alt strat de culoare albă și s-a inscripționat o altă substanță. Presupunem că, din nevoi strict utilitare, cunoscute doar de farmacistul din acele timpuri, s-a acționat în consecință. Putem susține doar punctul nostru de vedere, că, al doilea decorator care a executat comanda de modificare, nu s-a ridicat la nivelul primului artizan. Dacă literele sunt trasate cu destulă acuratețe, nu același lucru îl putem spune despre calitatea materialelor folosite și rezultatul obținut. Folosind vopsea de ulei pentru mobilier (conform cu buletinul de analize chimice), pictura este grosieră, fără nici un pic de suplețe, tușă și rafinament, făcând notă discordantă cu elementele decorative din perimetru, care, din fericire nu au fost acoperite. (chenar, anse, coroană).

Se impunea îndepărtarea acestor repictări, dar, cu ce urmări? Codul deontologic în profesia noastră, – unanim recunoscut – impune cu strictețe intervenții la limita minimă, neabuzive, justificabile și care au ca unic scop conservarea – restaurarea științifică a bunului cultural, fără ai aduce nici un prejudiciu. În situații similare cu cea întâlnită de noi, se fac analize în raze X, pentru a vedea ce se ascunde în spatele percepției vizuale. Radiografiile obținute, ne dau astfel posibilitatea ca, prin comparație, să justificăm sau nu, îndepărtarea repictărilor.

În cazul nostru, nu a fost necesară o astfel de analiză. Obiectele fiind din sticlă și ajutându-ne de lumină dirijată în contre-jour, am putut vedea clar și fără echivoc, semnatura originală, intactă, cu majusculele pictate în roșu și text complet diferit. Era bine ascunsă sub ecusoanele suprapictate ulterior. Sigur că da, am răsuflat ușurați, puteam îndepărta repictarea. Aveam acces la original. Nu doar din rațiuni estetice, ci și din considerente științifice, argumentate și probate cu fotografie document, putem justifica această intervenție. Vezi *foto 2a, 3a*.

După cercetarea preliminară, efectuarea analizelor chimice, coroborarea tuturor datelor obținute, stabilirea unui diagnostic și a metodelor de tratament, am expus întreaga cazuistică comisiei de restaurare, pentru avizare. Comisia, este formată din specialiști din cadrul Laboratorului de conservare – restaurare și investigații și specialiști ai muzeului, care au tangență directă cu Colecția de Istorie a farmaciei.

În unanimitate, membri comisiei au susținut punctul nostru de vedere. S-au avizat propunerile de tratament și *s-a stabilit îndepărtarea repictărilor* la obiectele de la poz. nr. 2 și nr. 3, redându-le astfel inscripțiile originale. S-a stabilit de asemenea, ca unul din obiecte, să rămână martor al intervenției de acoperire a originalului, și anume cel de la poz. cu nr. 5.

Operații de restaurare efectuate. La obiectul de la poz. 1, cu Nr. inv. I.F. 174 (foto: nr. 1), s-au efectuat operații de curățire mecanică și chimică în interior și exterior. S-au îndepărtat depunerile de murdărie ancrasată de la nivelul peliculei de culoare. Apoi, s-a consolidat stratul pictural cu rășină naturală solvatată în esență de terebentină în concentrație de 20%. S-au analizat cu mare atenție urmele de culoare și reperele de analogie existente pe cm. pătrat, cu lupa, în lumină razantă, după care, a fost posibil refacerea integrală a semnăturii. Menționăm faptul că, am avut puncte de reper exacte la toate literele, chiar dacă erau greu discernabile cu ochiul liber. Integrarea cromatică s-a efectuat prin retuș de tip „velatura”, uzitat în tehnica uleiului și în mici puncte „ritocco” unde a fost cazul, folosind pigmenti aglutinați în rășină naturală. Dacă în F.a.e. la semnătură nu apare nimic, astăzi, după

restaurare, avem următoarea inscripție: TINCT. CARMINT VEDEL. Vezi foto: nr. 1a. Va fi consemnată în toate fișele de evidență ale obiectului respectiv.

În F.a.e. 22392, la vasul farmaceutic cu Nr. Inv. I.F. 176, este consemnată substanța inscripționată: „TINCT, CANAB. INDIC.” Repictat, după cum spuneam în analiza stării de conservare, am efectuat prin transparență, cu ajutorul unui fascicol de lumină dirijată în contre-jour, fotografia martor: 2a. Este fotografia document, care atestă existența originalului și justifică îndepărtarea repictării. Această a fost lucrată cu vopsea de ulei pentru mobilier. Indepărtarea cu solvenți chimici adecvați, ar fi avut consecințe nefaste asupra originalului subiacent, acesta fiind mult mai puțin rezistent. În consecință, s-a folosit o soluție clasică uzitată în restaurare, doar pentru o ușoară gonflare a repictării. Pas cu pas, milimetru cu milimetru, repictarea a fost decopertată manual cu ajutorul unui bisturiu oftalmologic. Satisfacția a fost mare, pentru că, am reușit să scoatem la lumină textul inițial, care era suficient de bine conservat. Vezi foto: nr. 2b. După îndepărtarea tuturor tipurilor de murdărie, superficială și ancrasată, s-a consolidat stratul pictural cu rășină naturală și s-a făcut integrarea cromatică a textului și a elementelor decorative. S-a utilizat aceeași tehnică de retuș (parțial doar, „ritocco”) și aceleași culori de restaurare. Actualmente, signatura este: ELIX: PUTOR VEDELI. Vezi foto: nr. 2c.

Am ajuns la obiectul cu nr. 3 din analiza noastră, cel mai vizibil marcat de multitudinea și varietatea formelor de murdărie: superficială, grasă, substanțe străine colorate (posibil o tinctură care a migrat în stratul pictural), foto nr. 3. Drept urmare, s-au îndepărtat mecanic și chimic pe cât a fost posibil, fără a face o curățire abuzivă care ar fi periclitat pelicula de culoare din zonele pătate, (ex: coroana – unde este ușor discernabilă și după restaurare).

F.a.e. cu nr. 22392 a acestui obiect, cu Nr. Inv. I.F.177, conține următoarea inscripție: „FERR: SESQUICH: SOL.” Prin metoda descrisă la obiectul anterior, am obținut fotografia document care conține actuala signatură (repictarea), cât și cea originală acoperită de prima, foto: nr. 3a. Repictarea a fost efectuată de același decorator și în aceeași manieră ca la obiectul de la poziția 2. Lucrată în vopsea de ulei, am întâmpinat probleme de rezistență chimică la solvenți și ne-am luat aceleași precauții pentru îndepărtarea acesteia, ca în cazul precedent, fără a aduce vreun prejudiciu originalului. Vezi foto: nr. 3b. Treptat, prin aceeași tehnică mecanică de decopertare, am redat sticlei farmaceutice signatura originală, care astăzi este pusă în valoare: „ELIX: VISCERALE KL.” Apoi, s-au continuat toate operațiile de consolidare a întregului sistem pictural cu rășină naturală, după care, s-a trecut la integrarea cromatică prin retuș de tip velatura sau ritocco în funcție de caz, folosindu-se culorile consacrate procedurii. Astfel, am reușit să-i redăm obiectului starea de conservare inițială. Vezi foto: nr. 3c.

Nu putem spune același lucru, despre obiectul următor. Dintre toate, acesta este cel mai degradat din toate punctele de vedere, și nu l-am ales întâmplător pentru lucrarea de față. Dacă la obiectele analizate deja, truda restauratorului a fost recompensată de atingerea țelului propus: „redarea memoriei identității”, la acesta, cu Nr. de inv. I.F. 181, din păcate, nu am reușit acest lucru. Dar, nu din vina noastră. Spunem, din păcate, pentru că, aproape regretăm faptul de a nu fi fost și acesta acoperit cu o repictare, care ar fi salvat signatura originală, de neglijența, abuzul sau neștiința factorului uman. Din *foto nr.4*, reiese fără echivoc starea de conservare înainte de restaurare. Inscripția ștersă în proporție de 95%, nu ne-a lăsat nici o șansă. Am respectat această stare de fapt și am făcut tot ce se mai putea face. Ne-am rezumat doar la, ecusonul cu pelicula de culoare de bază (albă), elementele decorative ale celor două anse și coroană. Am respectat toate procedurile de îndepărtare mecanică și chimică, interioară și exterioară, a murdăriei superficiale și ancrasate. Am consolidat apoi stratul de pictură prin peliculizare cu rășină naturală și esență de terebentină,

după care, am efectuat retușul în tehnica „ritocco”, așa cum se impunea, prin lipsa în puncte a blicurilor de culoare. Despre inscripție ce mai putem spune ? Am consolidat urmele de culoare rămase, fără a face speculații cu privire la substanța inscripționată cândva, contravenea astfel codului deontologic.

Fotografia finală cu *nr.4*, este un exemplu concludent de *pierdere irecuperabilă, din vină umană*.

Am ajuns în cele din urmă, la ultimul obiect al studiului nostru. Are Nr. de inv. I.F. 205 și inscripția consemnată în F.a.e. „BALSAM. SAPON. PLENK.” *Foto nr. 5*. Să ne amintim de decizia comisiei de restaurare, și anume: de a se păstra unul din cele *șapte* obiecte din acest lot, cu semnatura repictată, drept mărturie a nevoilor utilitare din timpuri trecute. S-a ales acest obiect, întucât are repictarea suficient de bine conservată, cu inscripția intactă și semnatura originală discernabilă prin transparență.

S-au făcut în primul rând operațiile de curățire cu solvenți chimici pentru stratul pictural și mecanic pentru restul părților componente ale obiectului. Am efectuat fotografii în timpul curățirii, care atestă vechimea repictării. Dacă, înainte de restaurare, fondul ecusonului era de un alb-gălbui murdar, după curățire, culoarea a devenit clară, cu o tentă rece. Vezi *foto nr. 5a*. Apoi, am parcurs toate operațiile în ordine cronologică, de consolidare a stratului pictural și de integrare cromatică, cu materialele și prin metodele uzitate la celelalte obiecte, pe care, cred că le-am detaliat suficient, pentru a nu fi obsesiv repetativi. În final, fotografia cu *nr. 5b*, ne arată faza finală a resturării.

În încheiere, ce-ar mai fi de spus? Oricât de anevoios și cu multe obstacole ar fi drumul nostru, *recuperarea obiectelor de artă* (care de multe ori pare imposibilă), și *integrarea lor în circuitul expozițional*, ne dă o satisfacție pe măsură. Privindu-le, avem bucuria reușitei, ne fac să uităm chinurile travaliului, dar avem satisfacția că prin contribuția noastră aducem *un plus de valoare patrimoniului cultural*. Aceasta este munca de restaurare a „medicilor de artă”, acesta este *rolul restaurării*, pe care ni-l asumăm cu toată responsabilitatea.

Bibliografie

Dr. Eva Crișan: „Materia Medica de Transilvania”, Ed. Biblioteca Musei Napocensis, 1996.

Alexandru Pop: „Vechi vase farmaceutice orădene”, Ed. Nigredo, Arad, 2003

DECORATIVE ART IN THE SERVICE OF UTILITARIAN RESTORATION. PAINTED GLASS PHARMACEUTICAL ITEMS DATED IN THE END OF THE 18TH CENTURY

The History of Pharmacy Collection belonging to the National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca contains over 3.000 objects. It consists of both acquired objects and those donated by various old pharmacies in Transylvania. The collection is impressive not only through the number of objects, but also through their great variety. We can find pharmaceutical vessels of different shapes and sizes, of colored glass or ceramic, tile and porcelain.

The present paper analyzes a group of 15 objects, out of which five were sent first for restoration. The pharmaceutical items are clear glass vases with painted badges and CROWN signature. Three of them have been repainted. Over the original inscription, long time ago, a different color background was applied and another inscription, probably because for utilitarian purposes. Following analysis and test results presented before the committee of restoration, it was agreed to remove repainted areas on two objects and leave one untouched, as a witness.

All conventional restoration operations were performed: cleaning, color consolidation and integration, and in the two above mentioned cases, the repainted areas were removed revealing the original text.

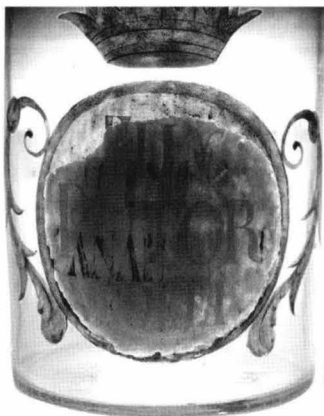
1

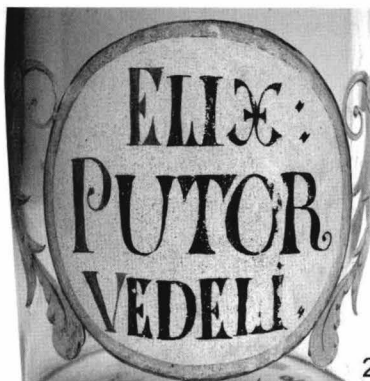
1a

2

2a

2b

2c

3

3a

3b

3c

4

4c

5

5a

5b

NOTE ȘI RECENZII

Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, Rememorând Revoluția. 1848 – 2008 – Remember the Revolution. 1848 – 2008, Cluj Napoca, „Mega”, 2008, 111 p. + il.

Rememorând Revoluția. 1848 – 2008 – Remember the Revolution. 1848 – 2008, volum editat sub egida Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, se dorește a fi prezentarea modernă a unei expoziții, prilejuită de un moment aniversar: comemorarea a 160 de ani de la declanșarea evenimentului care a marcat istoria modernă a Transilvaniei într-o măsură covârșitoare, având ca efecte și urmări esențiale în primul rând schimbări în planul mentalităților, structurilor și semnificațiilor sociale. Lucrarea își propune dezvăluirea trecutului, descoperirea semnificațiilor și simbolurilor mentale colective, promovate și asumate de actorii sociali ai Revoluției printr-o modalitate deosebit de atractivă, folosită în mod frecvent de muzeografi europeni, urmărind captivarea cititorului și vizitatorului prin prezentarea unor galerii de exponate cu o valoare istorică deosebită. În acest context istoriografic, considerăm că demersul autorilor, Melinda Mitu și Ovidiu Muntean, se înscrie într-una dintre cele mai moderne tendințe din istoriografia recentă, și anume de a prezenta trecutul în maniera în care i se permite lectorului să pătrundă în mecanismul intim al evenimentelor. Într-un mecanism intim, în care exponatele respective, relicvele trecutului, prin originalitatea și mesajul pe care îl poartă, să asigure și să mențină la cote ridicate interesul cititorului pentru tot ceea ce înseamnă explorarea timpului respectiv, reînvierea tuturor aspectelor care au determinat într-o mai mică sau mai mare măsură cursul evenimentelor și, nu în ultimul rând, a micilor amănunte – nesemnificative la prima vedere – care dau savoare epocii și mărturisesc în cel mai sugestiv mod cu putință totul despre stilul de viață, caracteristicile, mentalitățile și valorile asumate de societatea analizată în acel moment al existenței.

În raport direct cu cele afirmate mai sus se impune majoritatea secvențelor din carte, editată în limbile română și engleză, începând cu *Argument* (pp. 2 – 4) și *Relicvele Revoluției la Muzeu* (pp. 4 – 15), continuând cu *Arme din perioada Revoluției pașoptiste în colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei* (pp. 16 – 39) și *Arme și sigilii folosite în timpul Revoluției de la 1848* (pp. 40 – 59) și încheind cu *Personalități ale Revoluției de la 1848 în litografii, fotografii și alte tipărituri de epocă* (pp. 60 – 79) și *Relicve ale Revoluției de la 1848* (pp. 80 – 106). Volumul lecturat, care beneficiază și de o succintă *Bibliografie* (p. 106) prezintă, cu aplicație și sistem, piese aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, provenite din colecțiile a două muzee clujene de renume, înființate încă din secolul al XIX-lea: *Muzeul Ardelean* și *Muzeul de Relicve ale Revoluției de la 1848–49*. Din colecțiile Muzeului Ardelean, ne sunt înfățișate, într-un mod profesionist (cu date concrete de identificare a pieselor) – cartea beneficiind în acest sens de o grafică deosebită – litografii, tipărituri ale epocii, obiecte de folosință cotidiană ale unor personalități – inclusiv tineri participanți – ale Revoluției. Totodată, din colecțiile Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848–49 sunt înfățișate publicului tipuri de arme folosite în timpul înfruntărilor militare, de către fiecare tabără în parte, obiecte diverse, de folosință personală, obiecte confecționate de către revoluționari, steaguri, uniforme și piese decorative.

Pe parcursul a două capitole distincte, mai sus menționate, dr. Melinda Mitu și dr. Ovidiu Muntean realizează o prezentare a istoriei și importanței Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848–49, considerat cea mai importantă sursă de obiecte legată de evenimentul în discuție, respectiv un scurt periplu prin evenimentele și evoluția războiului civil din Transilvania, contextul în care au fost folosite armele de luptă, care prin analiza efectuată de autori cu o acuratețe deosebită se dovedesc a fi elemente indispensabile în reconstituirea unui tablou istoric veridic și deosebit de pitoresc. Aspectul foarte important care reține atenția îl reprezintă modalitatea de abordare în ceea ce privește semnificația sporită acordată armelor de luptă, ca fiind purtătoare de mesaje indispensabile pentru înțelegerea trecutului. Descrierea armelor, pe categorii de folosință, în funcție de rolul social al deținătorilor, de modul cum s-a realizat procesul de înarmare, de resursele și modul de organizare al fiecărei tabere în parte, precum și punctarea elementelor ce țin de tehnologiile folosite atunci și evoluția acestora, se realizează în mod exhaustiv. Din acest punct de vedere, volumul lecturat se

dovedește a fi agreabil cititorului de rând cât și capabil să satisfacă cele mai mari exigențe științifice în domeniu. Imaginile realizate, de o calitate superioară, reprezintă trimiteri la descrierile amănunțite ale armelor, sigiliilor, litografiilor, tipăriturilor de epocă, obiectelor de folosință individuală, obiectelor decorative și ale steagurilor, uniformelor și accesoriiilor de uniforme, descrieri care prezintă inclusiv cele mai mici detalii legate de modul în care au fost realizate, de tehnica folosită, de funcționalitatea acestora, rolul, scopul și chiar și rangul social pe care îl impunea deținerea lor.

Lucrarea *Rememorând Revoluția. 1848 – 2008 – Remember the Revolution. 1848 – 2008* reprezintă, din acest punct de vedere, cea mai completă și modernă valorificare a unor exponate referitoare la Revoluția de la 1848 – 1849. Prin modul cum acestea sunt grupate, ierarhizate și prezentate autorii reușesc rememorarea până la cele mai mici detalii a evenimentului cardinal, care a însemnat pentru comunitățile etnice din Transilvania – și nu numai – șansa de împlinire a unor deziderate moderne, pe drumul afirmării naționale.

Bogdan Florea

Înțelegerea aderării României la Uniunea Europeană

Vasile Pușcaș: România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000–2004), Iași: Institutul European, 2007, 675 p.

Printre cărțile lansate, în anul 2007, de către Institutul de Studii Internaționale de la Catedra de Istorie Contemporană și Relații Internaționale a Universității Babeș-Bolyai, din Cluj-Napoca, se numără și cea a domnului Profesor Vasile Pușcaș: *România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000–2004)*, Iași: Institutul European, 2007, 675 p.

Lucrarea reprezintă parcurgerea cronologică și tematică a negocierilor de aderare a României la Uniunea Europeană în perioada 15 februarie 2000–16 decembrie 2004. Autorul a scris această carte nu doar din perspectiva istoricului istoriei contemporane sau a profesorului de relații internaționale, dar și a unui actor implicat în acest parcurs istoric, în calitate de Ministru Delegat, Negociator Șef pentru Aderarea României la Uniunea Europeană (20 decembrie 2000–20 decembrie 2004). Această triplă ipostază i-a oferit autorului posibilitatea de a prezenta o reflecție completă asupra unuia dintre momentele importante din istoria contemporană a României.

În urmă cu un an, autorul a publicat o altă lucrare a cărui subiect era negocierile pentru re acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate pentru România. Volumul „*Bastoane și morcovi. Re acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate pentru România*” evocă relațiile româno-americane de la începutul ultimului deceniu al secolului trecut și caracteristicile negocierilor politico-diplomatice. Participarea la negocierile de la Washington DC, în perioada 1992–1994, i-au oferit istoricului Vasile Pușcaș, șansa de a urmări îndeaproape maniera în care se face și se scrie istoria. În decembrie 2000, Vasile Pușcaș a acceptat misiunea de a conduce negocierile de aderare la Uniunea Europeană, care se încadrau într-un alt registru ca formă și substanță. Tocmai despre aceste coordonate este vorba în *România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000–2004)*.

În 2003, și apoi în 2005, Profesorul Pușcaș a publicat 6 volume din deja celebra carte *Negociind cu Uniunea Europeană*, apărută la editura Economica din București. Dacă acele volume prezentau aspectele pur tehnice ale negocierilor de aderare (documentele inițiale de poziție, aspectele privind negocierile interne și externe), lucrarea de față vine să prezinte negocierile ca întreg: concept și proces.

Autorul declară în *Introducere* că ideea scrierii acestei cărți i-a fost inspirată de lucrări similare ale negociatorului britanic sir Con O'Neill (*Britain's Entry into the European Community – Report by Sir Con O'Neill on the Negotiations of 1970–1972*, Edited and with a Foreword by Sir David Hannay, GCMG, Frank Cass Publishers, London, 2000) și de cel finlandez Antti Kuosmanen (*Finland's Journey to the European Union*, European Institute of Public Administration, Maastricht, 2001). Cartea se adresează atât mediului academic (mai ales studenților de la istorie, relații internaționale, științe politice, științe economice, drept), cât și mediului politic, de afaceri, administrației publice locale și centrale și, în general, tuturor celor interesați de acest domeniu.

Lucrarea este structurată în două părți: un studiu introductiv și prezentarea sintetică a negocierilor de aderare. Prima parte reprezintă un studiu valoros pentru istoriografia românească a relațiilor internaționale, care are șansa de a face carieră în literatura de specialitate: „Negocierile de aderare la Uniunea Europeană”. Autorul prezintă aspectele teoretice și tehnice ale negocierilor de aderare, urmate de o descriere cronologică, instituțională și procedurală a negocierilor României la Uniunea Europeană. Prin acest studiu introductiv, Profesorul Pușcaș deschide, de fapt, și seria mai multor studii privind negocierile de aderare care vor fi publicate în anii următori.

Partea a doua a lucrării se compune din succesiunea celor 31 de capitole de negociere în care a fost structurat *acquis*-ul comunitar, în 1997, pentru al cincilea val de extindere a Uniunii Europene. Fiecare capitol urmează aceeași structură: istoric, prezentarea politicilor comunitare și a *acquis*-ului comunitar în domeniu, consultări (interne și externe), sinteza etapelor de negociere, principalele aspecte evidențiate în rapoartele de țară ale Comisiei Europene, stadiul transpunerii și implementării *acquis*-ului comunitar, aspecte referitoare la capacitatea instituțională în domeniu și situația negocierilor UE cu alte state candidate.

Pentru a facilita misiunea cititorului, cartea este precedată de o listă de abrevieri, iar la final autorul a elaborat un glosar de termeni utilizați în limbajul negocierilor de aderare. Lucrarea se încheie cu un set de nouă anexe, care prezintă, în mod sintetic, cadrul și etapele negocierilor de aderare, echipele implicate în acest proces, precum și aspecte instituționale.

Prin această carte, literatura românească a *Relațiilor Internaționale* se îmbogățește, deoarece acest domeniu al negocierilor internaționale, și mai ales cel al negocierilor europene, este încă sumar abordat în România. Sperăm ca această lucrare să constituie nu doar un documentar al unei perioade importante din istoria contemporană a României, dar și un model de analiză a procesului integrării europene.

Privită în ansamblul său, *România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000–2004)* își propune să înfățișeze logica de funcționare a sistemului instituțional comunitar, maniera și rigorile de abordare comunitară a fiecărui domeniu de activitate, precum și angajamentele asumate de România. Lectura acestei lucrări va facilita înțelegerea textului Tratatului de Aderare, semnat în aprilie 2005, care reprezintă rezultatul procesului de negociere, din perioada 15 februarie 2000–16 decembrie 2004. Cartea poate fi considerată, în același timp, ca un îndrumar practic de negociere europeană, cu posibile sugestii pentru companiile implicate în operațiunile Pieței Interne, dar și pentru administrația publică din România.

Unii dintre cei care astăzi se găsesc pe scena politică, unii chiar cu responsabilități importante în proiectarea și construcția viitorului țării, fac adesea comparații între aderarea la Uniunea Europeană și Unirea din decembrie 1918. Într-o altă lucrare apărută în 2007, Vasile Pușcaș remarcă cum „se înșeală și aceia care consideră că intrarea în „clubul UE”, ne asigură automat succesul sau că Uniunea Europeană ar fi dispusă să remorcheze la nesfârșit un „corp bolnav”, un partener năruș sau un pretendent la beneficii, fără a-și oferi contribuția la construcția europeană.” (Pușcaș 2007: 215).

Contribuția românească la construcția europeană presupune mai mult decât clamarea zgomotoasă a originilor noastre latine și a poziționării geografice. Dincolo de limbă și geografie, noi va trebui să gândim un proiect propriu de construcție europeană la granița de est și de sud-est a Uniunii. Pentru ca acest lucru să se poată împlini este necesară o recunoaștere sinceră a potențelor noastre. Vecinătatea, atât de des cântată de unii dintre actualii oameni de stat români, nu a fost, totuși, una dintre cele mai ușoare sarcini ale diplomației românești. Dincolo de valurile spumoase ale Pontului Euxin se află interese majore economice și de securitate la care aspiră și alți riverani. Poziționarea noastră geografică ar trebui să ne determine să ne definim mai întâi noi interesele în acest areal, pe fundamentul cărora să se clădească și interesele Uniunii. Altfel, vom crește alte generații de istorici, care vor scrie peste câteva decenii despre șansele ratate ale diplomației românești și se vor strădui să reconstituie interesele atlantice și mediteraneene la Marea Neagră.

În încheiere redăm câteva rânduri din raportul negociatorului britanic din perioada 1970–1972, Sir Con O'Neill, care reflectă câteva dintre recomandările sale pentru Marea Britanie, înainte de aderarea acesteia, în 1973, la Comunitățile Europene:

„Succesul nostru în cadrul Comunității va depinde mai puțin de natura Comunității și de caracterul termenilor în care vom intra, cât de succesul nostru intern și mai precis de performanța noastră economică. Desigur, Comunitatea ne va oferi oportunități. Dar nimic nu ne-ar putea conduce

mai greșit și mai periculos decât supoziția că ea ne oferă un remediu cert pentru deficiențele noastre sau un panaceu care să vindece bolile de care suferim. Dacă viața în Comunitate se va dovedi un succes și satisfăcătoare pentru noi, nu va fi datorită intrării noastre aici în condițiile acestea sau acelea, ci pentru că am reușit să ne adaptăm la noul mediu...” (O'Neill 2000)

Acesta este și mesajul pe care profesorul Vasile Pușcaș intenționează să-l transmită prin această carte. Sperăm că acest mesaj să fie înțeles mai devreme de 2011, când vor fi expirat majoritatea perioadelor de tranziție, obținute prin negocierile de aderare, și România să fi profitat în mod activ și constructiv de acestea, căci altfel după 2011, *deficiențele noastre* vor fi cu mult mai greu de gestionat, iar România va fi silită să intre într-un nou proces, mai lung și mai umilitor, cel al recâștigării credibilității europene.

Mihai Alexandrescu

O'Neill, sir Con (2000), *Britain's Entry into the European Community – Report by Sir Con O'Neill on the Negotiations of 1970–1972*, Edited and with a Foreword by Sir David Hannay, GCMG, Frank Cass Publishers, London

Pușcaș, Vasile (2007), *România și iar România. Notă pentru o istorie a prezentului*, Cluj-Napoca: Eikon

Bibliografia cărților apărute în limbile minorităților naționale și despre minoritățile naționale din România în perioada 1990–2001. Vol. I. București, Ed. Hasefer, 2003, 161 p.; *Romániai Magyar könyvkiadás. 1990–1998.* Szerkesztette Szigethy Rudolf. Kolozsvár, Az EME kiadása, 2003, 380 p.; Nicolae Edroiu, *Bibliografia istorică româno-slovacă (1918–2000). Rumunsko-slovenská historická bibliografia (1918–2000).* Cluj-Napoca, 2004, 117 p.; Lucian Giura, Maura G. Giura, Helmuth J. Knall, *Contribuții bibliografice la o istorie a Mediașului.* Mediaș, Ed. Crisserv, 2005, 213 p.; Bogdan Crăciun, Ioan Bolovan, *Cercetări de istoria populației României (1945–2005). Bibliografie selectivă.* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, 124 p.

În contextul exploziei informaționale tot mai acut diversificată astăzi, inventarierea instrumentarului de lucru științific în variate domenii de cercetare înseamnă un necesar pas de efectuat în vederea comensurării stadiului în care anumite discipline dispun de eficiente repertorii lucrative în valorizarea datului interdisciplinar hermeneutizat.

Volumul bibliografic publicat în premieră absolută de către prestigioasa editură Hasefer, include descrierea cărților apărute în limbile minorităților naționale din țara noastră, precum și a tipăriturilor editate în limba română despre minoritățile autohtone. Conținutul publicației denotă utile informații atât din punct de vedere strict bibliografic, cât mai ales științific/istoric/cultural, în scopul de a facilita dialogul între minorități, între ele și majoritate, dar și extinderea relațiilor spirituale interetnice.

Truda efectuată constant în ani de către Szigethy Rudolf se cadrează tematic inițiativei lansate în epoca interbelică cu scopul de a înregistra producția de carte transilvană pe anumite, extinse ori restrânse, intervale temporale. Reperele cronologice au fost stabilite de autor în funcție de preliminariile bibliografice realizate după anul 1989 (Cluj, 1992, 1995, 1997) și de faptul că rezultatele dintre 1954–1989 au fost anual incluse în cadrul “Bibliografiei Naționale a RPR/RSR”. Utilitatea sa ca instrument practic constă acum în faptul că starea tranzitorie răsfărășă și asupra sistemului editorial, tipografic, de difuzare etc. “post” 1989, a determinat urgentarea unei atari generale cuprinderi a tipăriturilor sub formă de cărți, broșuri, anuare și manuale. Totalul de 2070 titluri înseriate (62 de categorii de clasificare zecimală!) este corect descris bibliografic și ordonat alfabetic, astfel ca, laolaltă cu lista abrevierilor, indicele de nume, cel tematic și de colecție, să releve oportunitatea și viabilitatea unui asemenea demers informativ și interpretativ.

Strădania bibliografică materializată de prof. N. Edroiu în cuprinsul lucrării apărute în cadrul deja tradiționalei colecții intitulată sugestiv “Bibliotheca Bibliologica (nr. 45), se constituie într-o indiscutabilă premieră în a consemna dezvoltarea relațiilor bilaterale româno-slovace, reflectate în scrisul istoric autohton pentru un interval bine delimitat. Expozeul introductiv, augmentat de oportuna

insistență asupra evoluției, în spațiu și timp, a Comisiei Mixte de Istorie Româno-Ceho/Slovacă, este benefic dublat de titlurile autohtone și străine, recuperate și dispuse logic într-o structură temeinică referențială. Regulile de lucru sunt cele proprii științei de profil, iar tehnica selecției, spiritul orientativ de îndrumare spre mai buna cunoaștere și utilizare reciprocă, este caracteristic semnatarului, autor de prolifice bio-bibliografii ori repertorii tematice. Surprinzător neplăcut, totuși, anumite greșeli minore, titluri incorect redactate, lipsa traducerii pozițiilor citate numai în slovacă și absența unui binevenit indice general.

Demersul contributiv realizat de cei trei autori, soții Lucian – Maura Giura și Helmuth Knall, localnici la origine, reprezintă un indispensabil artefact în elaborarea unei viitoare monografii complete a orașului Mediaș. Excursul lor bibliografic cuprinde un număr de 1556 titluri de volume, studii, articole și comunicări, redactate în limbile latină, germană, maghiară, română, care au fost excerptate dintr-un total de 88 publicații științifice și culturale. Din punct de vedere metodologic, pozițiile investigate sunt ordonate alfabetic, după autori.

Istoria populației ilustrează unul dintre domeniile intens frecventate în lumea științifică actuală. Cei doi autori clujeni, Bogdan Crăciun și Ioan Bolovan, ne oferă un mic îndreptar bibliografic cu privire la chestiuni fundamentale ale trecutului demografic al României până în epoca contemporană. Lucrarea este concepută într-o limitată arie geografică și o extinsă secvență cronologică tocmai din perspectiva indexării a tot ceea ce poate fi asociat cu trecutul populației, în abordări vizând arii precum demografia, istoria, sociologia, geografia, etnologia etc. Apelul la interdisciplinaritate rămâne constant subliniat în cele patru capitole ale selecției judicioasă întreprinse.

Stelian Mândruț

Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965–1989*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, 373 p.; Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*. Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004, 351 p.; Nicolae Iorga. 1871–1940. *Studii și documente*. Vol. I-II. Coordonatori: Constantin Bușe, Constantin Gaucan. București, Ed. Universității, 2006, 423, 448 p.; *Permanența lui Nicolae Iorga*. Coordonatori: Victor Crăciun, Cezar Dobre. București, 2006, 361 p. Harald Roth, *Mică istorie a Transilvaniei*. Târgu Mureș, Ed. Pro Europa, 2006, 196 p.

Istoria scrisului istoric autohton a dobândit noi valențe și specificități aparte în etapa ultimă a “tranziției” instaurată după 1989, cu impact asupra necesarei meditații și reordonări a evoluției istoriografiei românești din timpuri îndepărtate și până în secolul XX. Înnoirea zestrei mentale sub aspect conceptual-metodologic și întinerirea generației de specialiști care tratează dezinhibant secvențe de durată ori restrânse temporal au însemnat alte repere viabile în modificarea cursului interpretativ statuat dintr-un dublu unghi de abordare, analitic și sintetic.

Inițială teză de doctorat, strădania materializată sub formă tipărită de către cercetătorul orădean Gabriel Moisa este structurată în nouă capitole și articulată pe două planuri analitice și reconstitutive: a) unul istoric, dezvoltând aspecte teoretice despre raportul dintre istorie și politică, precum și stratigrafieri vizând evoluția scrisului istoric regional; b) altul cantitativ/calitativ, respectiv un complex inventar al producției istoriografice zonale strict circumscrisă temporal, însoțit de un repertoriu al centrelor și instituțiilor de profil, de învățământ superior, muzee de specialitate, reviste științifice și de cultură. Sumarul în engleză, indicele de nume, abrevierile uzitate subliniază utilitatea unui atare elaborat științific în plan livresc și aplicativ.

Disertația elaborată de către universitara Edit Szegedi este structurată în patru mari capitole și confirmă faptul că scrisul istoric specific veacurilor XVII-XVIII a constituit o importantă etapă în formarea culturii și a identității naționale săsești din Transilvania. Analiza Europei redimensionate și a spiritualității ei bisericești, specifice în intervalul menționat, a genurilor, tendințelor și pluralităților evidente în palier istoriografic continental, cercetarea începuturilor scrisului istoric local și fundamentarea tradiției respective la sașii transilvani, evoluția istoriografică adecvată între baroc și iluminism, au condus la exprimarea concluziilor semnatarei privind modernizarea fenomenului în

plan conceptual-metodologic și la relația dintre tradițional și novator, vizualizată pe cele două nivele cronologic-tematice aflate în strânsă interdependență relațională: umanism/baroc și baroc/iluminism.

Acțiunile organizate de Clubul Istoricilor "N. Iorga", fondat în anul 2000, cu un prim tom publicat în 2002, au avut drept corolar ca, în adiacența cuvenitei omagieri anuale a zilelor de 5 iunie, respectiv 27 noiembrie, să probeze, sub forma unor variate manifestări științifice, încetățenirea unei "cure istoriografice" reclamată de asanarea și îmbunătățirea stării de gravă confuzie existentă în societatea românească cotidiană. Membrii reușiți voluntar din diferite medii de activitate științifică și îmbinând coerent exprimările unor diferite generații în plan mental și profesional, au avut prilejul să dovedească, prin contribuții incluse în trei volume succesive, tocmai înmulțitele motive de a redescoperi repere călăuzitoare și exemplificatoare din viața și truda multilateralei personalități sărbătorite, în preocuparea nutrită de a evoca, cerceta și actualiza figura și impactul savantului Nicolae Iorga în țară și străinătate. Cele 29/26/40 de intervenții semnate de 31/27/40 autori, au confirmat aportul unor specialiști din centrele academice de tradiție, și nu numai, mulți dintre ei exegeți recunoscuți (V. Râpeanu, P. Țurlea), generat de strădania de a medita profund asupra reprezentativității figurii de excepție în cultura autohtonă și universală, care a fost și rămâne, Nicolae Iorga.

Versiunea românească a ediției germane apărută în anul 1997 datorită osârdiei cercetătorului Harald Roth, originar din regiunea abordată exegetic în multe lucrări sorgimentate după 1989, prezintă evoluția trecutului complex al unei țări multietnice și pluriconfesionale, situată la întretăierea Europei centrale și a celei sud-estice. Autorul încearcă prin demersul său încorporat în opt capitole, să ofere cititorului o introducere în pluralitatea istorică și culturală a zonei respective, efectuată tocmai în "spiritul înțelegerii interetnice și a toleranței în spațiu și timp" Scopul său conștient mărturisit este de a propune răspândirea cunoștințelor despre Transilvania, de a promova un dialog lipsit de prejudecăți și de vechi mituri despre trecutul ariei și a extremităților ei. Lucrarea trebuie înțeleasă drept o contribuție la analizarea unui concept eliberat de premisele naționaliste asupra comunei existențe și deveniri transilvane. Bibliografia, tabelele și indicele tematic rămân utile în economia acestui binevenit elaborat științific.

Stelian Mândruț

Nikolaus Netzhammer, *In verbo tuo. Raymund Netzhammer O. S. B., arhiepiscop de București, 1905–1924*. București, 2003, 170 p.; Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*. Vol. I-II. Ediție de Nikolaus Netzhammer și Krista Zach. București, Ed. Academiei Române, 2005, 1937 p.

"La cuvântul tău", cu directă referire la textul cuprins în Evanghelia Sfântului Luca de pe stema episcopală a Arhidiecezei de București, instituție comemorată cu prilejul celor 120 de ani de existență, nepotul de frate al personalității omagiate acum, ne propune spre lectură un incitant studiu despre viața și activitatea celui numit de Papa Pius al X-lea drept diriguit al tuturor romano-catolicilor din țara noastră în debutul veacului XX. Autorul a denotat tenace virtuți umane și științifice, manifestate stoic în spațiu și timp, evoluând de la prima tentativă de publicare, datată 1974, la truda continuă reluată în 1991, cu finalitate în exercițiul monografic augmentat de inedite date arhivistice referitoare la trecutul diecezei, la epoca istorică și persoana / personalitatea celui analizat ca un teolog conștiincios, înțelept, luptător și totodată studios, în traiectul marcat de glorie și umilință, de până la actul final al demisiei / demiterii sale din funcție. Cele trei mari capitole semnificative ale lucrării: "Ora et Labora", "Un păstor și o turmă", "Să fii un bun român", abordează faze definitorii în evoluția călugărului benedictin Raymund Netzhammer (1862–1945), de la mănăstirea Einsiedeln (Elveția), legate de activitatea sa propriu-zisă pe teritoriul diecezei și în extinse domenii

(învățământ, sănătate, instituții, teologie, știință) pe durata cronologică marcată de impactul răscoalei țărănești din 1907, al constituirii Episcopiei greco-catolice ungare de Hajdúdorogh (1912), de primul război mondial, avaturile ocupației militare străine și intervalul postbelic, nefericit pecetluit de

revocarea din scaunul arhiepiscopal de la București a celui care, timp de două decenii, a considerat România drept a doua sa patrie.

Profund nedreptățit de injusta decizie adoptată de către Sfântul Scaun, cel retras total (1927–1945) în sihăstria prielnică deplinei activități teologice și scriitoricești, oferită de insula Werd de pe Rin, o posesiune a mănăstirii Einsiedeln, își va elabora memoriile, între 1926–1935, sub formă de jurnal autograf cuprins în 35 de caiete legate în cinci volume, tocmai cu scopul de a contracara seria de denigrări la adresa sa, oneros răspândite de la Roma. Astfel că, în concepția semnatarului, memoriile purtând inițial titlul sugestiv de “Vizite, călătorii, însemnări”, în sensul exact atribuit unui raport de activitate bisericească, destinat superiorilor, jurnalul va beneficia de îngăduința publicării numai în anul 1994, în varianta sa originală. Actuala versiune integrală în română, preliminară de ediția prescurtată îngrijită de Ion Dumitriu-Snagov (1994), apare datorită meritului indiscutabil al tandemului compus din N. Netzhhammer și K. Zach, care au gândit meticulos și structurat judicios -, în spiritul desăvârșitei tehnici de muncă științifică restitativă, în a echilibra concordanțe și disparități evidente în ambele ediții -, nu numai compunerea celor două volume (1905–1916, 1919–1926), ci și explicativele segmente introductive ori concluzive, precum și bogatul tronson de anexe (un total de 48 de documente pentru anii 1909–1945, lista publicațiilor arhiepiscopului etc.), tabele cronologice, elocvente ilustrații, necesare abrevieri și utili indici (onomastic, toponimic, tematic etc.). Deloc lipsită de importanță este contribuția de specialitate oferită de către istoricii români, precum familia Alina și Tudor Soroceanu, de la Berlin, și medievalistul banatolog, Costin Feneșan, de la București.

Sursă de prim rang pentru informații despre trecutul local/național și extins continental, jurnalul reflectă tocmai propria capacitate de integrare a autorului în toate domeniile vieții sociale și politice românești ale vremii narate, cu rare impresii și proprii stări de spirit încorporate. Prestigiul dublu resimțit de către personalitatea teologică și omul de știință, a favorizat ample relații amicale în deopotrivă măsură cu oamenii politici, cu specialiști în diferite țărâmurii, diplomați străini acreditați la București ori chiar raporturi de încredință reciprocă cu regii României. Semnatar al lucrării în două volume despre țara noastră, intitulată “Incursiuni prin țară și istoria ei” (1913), în care descrie zone, orașe, monumente și oameni întâlniți, R. Netzhhammer rămâne și autorul unor studii de profil, vizate fiind cu prioritate antichitatea paleocreștină, arheologia și numismatica din regiunea Dunării de Jos și de pe țărmul Mării Negre, dar și al primei monografii complete dedicate “Antichităților creștine din Dobrogea” (1918). Nu este deloc întâmplător faptul că un membru “colateral” al delegației române la Congresul internațional de științe istorice de la Zürich (septembrie 1938) a fost tocmai savantul german, care a susținut comunicarea intitulată “Steme orașenești de pe monedele orașelor pontice”.

Suntem conștienți de faptul că minimele noastre rânduri apreciative la adresa reușitei științifice a editorilor ilustrează suficient efortul lor trudnic desfășurat sub auspiciile generoase ale celui mai de seamă for cultural al țării, în benefica strădanie de a oferi publicului autohton o lucrare de referință în istoriografia bisericii romano-catolice de la noi, prin acribia și proba restituire a existenței și acțiunii celui mai de seamă arhipăstor al ei de până în zilele noastre.

Stelian Mândruț

ABREVIERI

<i>AV</i>	(Nuovo, 1891–1921) <i>Archivio Veneto</i> (Tridentino, 1922–1926)
<i>AAV</i>	Giuseppe Valentini, <i>Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV</i> (Munich 1967–1979); 25 volumes in 3 series. Pars secunda, <i>Saeculi XV praescanderbeginiam periodum complectens</i> (1970–1973), 13 volumes (VII–XIX). XVIII. <i>Annos a 1443 ad 1444 illustrans</i> (1973).
<i>A.A.R.M.S.I</i>	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București, s. I, 1880–1893; s. II, 1894–1914; s. III, 1915–1947; s. IV, 1972–
<i>ABAW</i>	<i>Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch [-Philologische und]- historische Klasse</i> , München, s. I, 1835/1928; s. II, 1929–1945; sn, 1947–
<i>ACIEB</i>	<i>Actes du Congres International des Études Balkaniques</i> , 1966 [1969]–
<i>ActaArchCarp</i>	<i>Acta Archaeologica Carpathica</i> , Kraków.
<i>ActaArchHung</i>	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> Budapest.
<i>ActaMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj(-Napoca), 1964–
<i>ActaMP</i>	<i>Acta Musei Porolisenssis</i> , Zalău.
<i>ActaTS</i>	<i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Sibiu.
<i>Acte</i>	Nicolae Iorga, <i>Acte și fragmente cu privire la istoria românilor</i> [Documents and Fragments on the History of the Romanians], (Bucharest 1895–1897); 3 volumes. III, [1399–1499] (1897).
<i>AFP</i>	<i>Archivum Fratrum Praedicatorum</i> , Romae, 1930 [1931]–
<i>Again</i>	Livia Călian, <i>again about Michael the Brave's gold medal</i> , <i>Acta Musei Napocensis</i> , 35–36/II, 1999, p. 273–279.
<i>AHASH</i>	<i>Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1952–
<i>AHR</i>	<i>The American Historical Review</i> , New York, London, Washington, 1895–
<i>AIICAC</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , 1971–1990 din Cluj (-Napoca, din 1974), Cluj, 1958 (reia <i>AIINC</i>); ultimele numere (2001–2003) pot fi găsite la www.history-cluj.ro
<i>AIICAI</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , din 1972) “A.D. Xenopol” din Iași, 1964–1989 (este continuat de <i>AIIX</i>)
<i>AIIX</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol</i> din Iași, Iași, 1990–
<i>AIR</i>	[B. Petriceicu-Hăjdău], <i>Archiva istorică a României. Colecțiune critică de documente asupra trecutului român, începând de la timpurile cele mai depărtate și până la anul 1800</i> , București, [1864–] 1865–1867, s.n., 2004–
<i>AIRCRU</i>	<i>Annuario del Istituto Romano di Cultura e Ricerca Umanistica</i> , Venezia, 1999–
<i>Amed</i>	<i>Arheologia Medievală</i> , Reșița, Brăila
<i>AMP</i>	<i>Acta Musei Porolisenssis</i> , Zalău
<i>AnB</i>	<i>Analele Banatului</i> , Timișoara
<i>AOASH</i>	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1947–
<i>ArchAust</i>	<i>Archaeologia Austriaca</i> , Wien.
<i>Arh. Bibl. Mitr.Sibiu</i>	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași.
<i>Arh. Naț. București</i>	Arhivele Naționale București
<i>Arh. Naț. Deva</i>	Arhivele Naționale Deva
<i>Arhiva</i>	<i>Arhiva societății științifice și literare</i> , Iași, 1889/1890, 1940
<i>ASG</i>	<i>Archivio di Stato di Genova</i> , Genova. <i>Archivio Segreto</i> (A.S.), <i>Diversorum</i> , [reg.] 533, 1444

ASI	<i>Archivio Storico Italiano</i> , Firenze, 1842–1850/1851; ns. 1855–1863; s. III, 1865–1877; s. IV, 1878–1887; s. V, 1888–1912; s. VI, 1913–1923; s. VII, 1924–1934; s. VIII, 1935–
ASRSP	<i>Atti della Società romana di storia patria</i> , Rome, 1878–
ASM	Archivio di Stato di Milano, Milano. Archivio Ducale Visconteo-Sforzesco/ Archivio Sforzesco (A.D.S.); Carteggio estero (Potenze estere), <i>Ungheria</i> , cart. 650, 1452–1490 [1441] (fasc. [1], 1452 [1441]–1457; fasc. [2], 1458–1466; fasc. [3] 1467–1490)
ASVe	Archivio di Stato di Venezia, Venezia. Senato Secreto [Senato Secreti] (S.S.), <i>Deliberazioni</i> , reg. 20, 1453 [MV= 1454]–1459
AŞD	Anuarul Şcolii Doctorale Istorie. Civilizație. Cultură [Yearbook of the Doctoral School History. Civilization. Culture], Cluj-Napoca (Klausenburg, Kolozsvár), 2005–
AŞUI	<i>Analele Ştiinţifice ale Universităţii “Alexandru Ioan Cuza”</i> . Istorie, Iaşi, 1955–
Auktion	Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, <i>Römisch-Deutschreich</i> , haus Habsburg Lothringen
Austria	“Austria” Münzkatalog 1790–1989, Viena, 1990.
Av.	Avers
AVSL	<i>Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde</i>
Banatica	<i>Banatica</i> , Muzeul Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa.
BAR	Biblioteca Academiei Române
BAR Cluj	Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
BCUC	Biblioteca Centrală Universitară “Lucian Blaga”, Cluj-Napoca
Between worlds	<i>Between worlds</i> (=MHG, NS, I, 1–4), editor Alexandru Simon (Cluj-Napoca 2007–2008). II. <i>John Hunyadi and his Time</i> , edited by Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon (2007).
BF	<i>Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik</i> , Amsterdam, 1966.
BHR	<i>Bulgarian Historical Review</i> , Sofia
Bonfini	(1936–1941) [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, <i>Rerum Ungaricarum decades</i> , edited by József Fögel, László Juhász, Béla Iványi (Leipzig 1936–1941); 4 volumes.
BOR	<i>Biserica Ortodoxă Română</i> . Buletinul oficial al Patriarhiei Române, Bucureşti, 1874.
BP	<i>Balcanica Posaniensia</i> , Poznań, 1970–
BSHAR	<i>Bulletin de la Section Historique de la Académie Roumaine</i> , Bucarest, 1912–1947.
BSL	<i>Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines</i> , Prague, 1929–
BSNR 1906	<i>Buletinul Societăţii Numismatice Române cuprinzând Catalogul medaliilor moldo-române cunoscute dela anul 1600 până la 1906</i> , Bucureşti, 1906.
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> , London-Oxford, 1938
Bună Vestire	<i>Bună Vestire. Organ de zidire creştinească</i> , Roma, 1960
Byzantina	<i>Byzantina</i> , Thessaloniki, 1969
Byzantion	<i>Byzantion. Revue internationale des études byzantines</i> , Bruxelles, 1924
Călian 1995	Livia Călian, <i>Medalia principelui Mihail Sturdza. Studiu medalistic şi heraldic</i> , în <i>Arhiva genealogică</i> , II (VII), 3–4, Iaşi, 1995, p. 331–339.
Călian 2003	Livia Călian, <i>Fragmente din istoria oraşului Cluj ilustrate în medalistică (sec. XVII–XX)</i> , BSNR, anii XCII–XCVII (1998–2003), nr. 146–151, Bucureşti, 2003, p. 297 – 327.
Călian Livia	Călian, <i>Patru medalii transilvănene de încoronare din colecţia Esterhazy</i> , în <i>ActaMN</i> , 34, Istorie, II, 1997–1998.
CCA	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice</i> , Bucureşti.
CF	<i>Concilium Florentium, A [I], Documenta; B [II], Scriptores</i> , Rome, 1940–1977

- Chalcocondil* (1922–1927) [Laonic Chalcocondil], *Laonic Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, edited by Jenő Darkó (Budapest 1922–1927; 2 toms/ 3 volumes (1958) Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice. Historiarum demonstrationes*, edited by Vasile Grecu (Bucharest 1958).
- CHR* *Catholic Historical Review*, Washington, 1915.
- Ciofu* Valerian I. Ciofu, *Câteva medalii ale expozițiilor transilvănene din al treilea pătrar al secolului XIX*, în *ActaMN*, 33, Istorie, II, 1996–1997.
- CL* *Convorbiri Literare*, Iași-București, 1867–1945.
- Codex* *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *MMP*, II, XI–XII, XIV) (Krakow 1876–1894); 4 volumes. I, 1384–1492, edited by August Sokolowski, Joseph Szujski (1876); II, 1382–1445, edited by Anatol Lewicki (1891); III, 1392–1501, edited by Antol Lewicki (1894).
- Codex Vitoldi* *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuanie, 1376–1430* (= *MMP*, VI), edited by Anton Prochaska (Krakow 1882).
- Codice* R[aimondo]. A[medeo]. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Georgio. MCCCCLIII-MCCCCLXXV* (= *ASLSP*, VI–VII), Genova, 1868–1879; 3 volumes. I, [1453–1459] (1868–1870); II–1, [1460–1472] (1871–1874); II–2, [1473–1475; 1453–1475] (1876–1879).
- Colloquia* *Colloquia. Journal of Central-European Studies*, Cluj-Napoca, 1994.
- Crisia* *Crisia*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
- Cronicile* *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan* [The Slavic-Romanian Chronicles of the 15th–16th Centuries edited by Ioan Bogdan], edited by P[etre]. P[etre]. Panaitescu (Bucharest 1959).
- Crusades* *A History of the Crusades*, general editor Kenneth M. Setton (Philadelphia-Madison 1958–1989), 6 volumes. VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour (Madison 1989).
- Csáky* *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I/1, Budapest, 1919.
CSHB=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828–1897
- CSFS* *Collana storica di fonti e studi*, Genoa, 1969–
- CT* *Columna lui Traian*, București, 1870–1884
- Dacia, (N.S.)* *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, București, I–XII (1924–1948); *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Nouvelle série, București.
- DIR I.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I.
- DIR II.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251–1300).
- DIR III.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301–1320).
- DIR IV.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321–1330).
- Długosz* (1887/ 1863–1887) [Jan Długosz], *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, edited by Alexander Przezdziecki (Leipzig-Krakow 1863–1887); 15 volumes. XIII–XIV, *Historiae Polonicae libri XII* (1883–1887).
- Documente moldovenesti* Mihai Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare* [Moldavian Documents prior to Stephen the Great] (Iași 1931–1932); 2 volumes. II, *Documente interne. Urice (ipsoace), Surete, Regeste, Traduceri (1438–1456). Documente Externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii co merciale, salv-conducte, scrisori (1387–1456)* [Domestic Documents: Char ters, Regests, Translations (1438–1456). Foreign Documents: Letters of Cre dit, Hommage Deeds, Treaties, Embassies, Trade Privileges, Safe-Conducts and Letters (1387–1456)] (1932).
- Dogaru 1994* Maria Dogaru, *Din heraldica României*, București, 1994.

- DOP *Dumbarton Oak Papers*, Washington, DC, 1941-
- DRH *Documenta Romaniae Historica* (Bucharest 1965–2003). A. *Moldova* (1975–2002); B. *Țara Românească* [Walachia] (1966–2003); C. *Transilvania*; D. *Relațiile între Țările Române* [The Relations between the Romanian Countries] (1977).
- EB *Études Balkaniques*, Sofia
- EBPB *Études Byzantines et Post-Byzantines*, Bucarest-Iasi, 1979.
- EJOS *Electronic Journal of Oriental Studies*, Utrecht, 1998 (disponibil online la www.let.uu.nl/oosters/EJOS/EJOS-1.html).
- Enciclopedia *Enciclopedia României*, vol. I, București, 1938
- Eph.Nap., *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.
- Epistolae pontificiae *Epistolae pontificiae and concilium florentinum spectantes* (= CF, I, 1–3), edited by Georg Hofmann (Rome 1940–1946), 3 volumes. I, *Epistolae pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418–1438)* (1940); III, *Epistolae pontificiae de ultimis actis concilii florentini annis 1440–1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446–1453* (1946).
- ESY *Eurasian Studies Yearbook. International Journal of Northern Eurasia*
- ETTK *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Budapest, 1867–1917.
- Συμμεικτα *Συμμεικτα*, Athenai, 1966-
- FHDR *Fontes Historiae Daco-Romanae*, I-IV, București, 1964–1982.
- FolArch *Folia Archaeologica*, Budapest.
- FRA *Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen*, Wien, 1849.
- FRT *Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források)*, Budapest-Kolozsvár, 1911–1921.
- FSNA *Fonti per la storia di Napoli aragonese* (collana diretta da Mario Del Treppo), Salerno, Napoli, 1997.
- Gombos Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*, vol. I – III, Budapest, 1937–1938.
- Györffy . Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. I, Budapest, 1987.
- H Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657* (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész), Budapest, 1975.
- H EFP Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995.
- H-C Emeric Hutten-Czapskim, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, I-II, St. Pétersbourg – Paris, 1871–1872; III, St. Pétersbourg – Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
- HD E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea 1, București, 1887.
- HHStA Haus-, Hof- und Saatsarchiv, Wien. Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Maximiliana (1477–1519)*, [cutia] 29, *1513 März-September* (fasc. 22, *März-April 1513*, 23a-[1, *1513 Mai-Juni*, 2, *1513 Juli-August*, 3, *1513 September*])
- Historia Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Turchesca*, edited by I[oa]n. Ursu (Bucharest 1910).
- HO *Hazai okmánytár/ Codex diplomaticus patrius*, vol. I-VIII, Györ-Budapest, 1865–1891.
- HPW Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremművésesség a 16–18 században*, București, 1996.
- HPW Huszár – Pap – Winkler, *Erdély éremművésesség a 16–18. században*, Cluj-Napoca, 1996.
- Hurmuzaki Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* [Documents regarding the History of the Romanians] (Bucharest-Cernăuți (Czernovits) 1887–1942); 15 (17) toms/ 45 volumes. I–2, *1346–1459*, editor Nicolae Densușianu

- (1890); XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600* [Documents and Letters from the Archives of the Transylvanian Cities Bistrița (Bistritz, Besztrece), Brașov (Kronstadt, Brassó), Sibiu (Hermannstadt, Szeben), editor Nicolae Iorga (1911).
- IIR** Popa-Lisseanu, Gh., *Izvoarele istoriei românilor*, V, București, 1935.
- Iliescu 1993** Octavian Iliescu, *La monnaie – médaille de Michel le Brave /1600*, *Revue Roumaine d'Histoire*, tome XXXII, No. 3-4, Juillet-December, 1993, p. 218-228.
- Istros** *Istros*. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila, 1980.
- Jakó I, II** Jakó Zsigmond, ed., *Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. I, Budapest, 1997; vol. II, Budapest, 2004.
- JdS** *Journal des Savants. Académie des inscriptions et belles lettres*, Paris, s. I, 1665-1792; s. II, 1816-1908; s. III, 1909-
- KMTL** *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)*, ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
- LK** *Lévéltári Közlemények*, Budapest, 1928.
- MAPS** *Memoirs of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1933 –
- MCA** *Materiale și cercetări arheologice*, București.
- Méditerranées** *Méditerranées. Revue de l'Association Méditerranées*, Paris, 1994
- MFME** *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, Szeged
- MGH.SS** *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
- MHG** *Mélanges d'Histoire Générale*, Cluj (-Napoca), [1922] 1927-1938, NS, [2004] 2007-
- MHH** *Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek*, Pest, Budapest, 1857-1917
- MJM** Muzeul Județean Mureș
- MMKM** Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureș*, Târgu-Mureș, 1980.
- MMP** *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, Cracoviae, 1861-1938.
- MN** *Il Mar Nero*. Anali di archeologia e storia, Roma, Paris, 1994.
- MNIT** Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
- MPH III.** *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa, 1961.
- MPR** G. Buzdugan – Gh. Niculiță, *Medalii și plachete românești. Memoria metalului*, București, 1971.
- MS** Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighișoara*, Sighișoara, 1972.
- MSM** *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Zagreb, 1867-1918; 1948-1979; 2002-
- MT** *Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, 1997-
- N** sigla Cabinetului Numismatic
- NHB** *Nouvelle Histoire Bataille*, Paris, 1999-
- NK** *Numizmatikai Közlöny*, Budapest.
- NMED** sigla colecției medalistice
- Notes** Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (Bucharest 1899-1916); 6 volumes. IV, 1453-1476; V, 1476-1500 (1915); VI, 1501-1547 (1916).
- NRS** *Nuova Rivista Storica*, Roma, 1917-
- OCA** *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1935-
- OCP** *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, 1935-
- OGS** *Osmanische Geschichtsschreiber*, Graz-Wien-Köln, 1955-1981, NF, 1982-

ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien . Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (Codices), Cod. 6215–6217
PamArch	Památky Archeologické, Praha.
Pârvan – Ungureanu	Katiușa Pârvan, Dragoș Ungureanu, <i>Despre medaliile și plachetele dedicate lui Anghel Saligny și lucrărilor sale</i> , în <i>Cercetări numismatice</i> , VII, p. 227–232, București, 1996;
Piccolomini	<i>Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini</i> (= <i>FRA</i> , II, 61, 62, 67, 68), edited by Rudolf Wolk (Vienna 1909–1918), 4 volumes. III. <i>Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Anfang des Regensburger Reichstags (23. September 1450–1. Juni 1454)</i> (1918).
Pontica	<i>Pontica</i> . Muzeul de Istorie și Arheologie, Constanța, 1968
QCR	<i>Quaderni della Casa Romana di Venezia</i> , Venezia, 2002
RA	<i>Revista Arhivelor</i> , București, 1924–1947, 1958-
Raguza	József Gelich, Lajos Thallóczy, <i>Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára</i> (Budapest, 1887).
Raynaldus	(1693/ 1692–1727) [Odorico Rinaldo], <i>Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt</i> (Cologne 1692–1727); 21 volumes. XVIII 1693).
Regesta	<i>Regesta chronologica-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris</i> , edited by Joseph Chmel (Vienna 1838 [1840]).
Repertoriul	<i>Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare</i> [The Inventory of Artifacts and Monuments from the Time of Stephen the Great], edited by Mihai Berza (Bucharest 1958).
RER	<i>Revue des Études Roumaines</i> , Paris, Atena, Iași, 1953-
RC	<i>Revista Catolică</i> , București, 1911–1916
Rdl	<i>Revista de istorie</i> (este continuată de <i>RI</i> , sn), București, 1974–1989
RdIS	<i>Revista de istorie socială</i> , Iași, 1996 [1997]–1998 [2000]
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i> , Paris, 1943-
RepAB,	Ciugudean, H., Moga, V., <i>Repertoriul arheologic al județului Alba</i> , Alba Iulia, 1995.
RepCJ,	I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, <i>Repertoriul arheologic al județului Cluj</i> , 1992.
Resch	Adolf Resch, <i>Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln</i> , Mermannstadt 1901.
RESEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européennes</i> , Bucarest, 1963
RI	<i>Revista istorică</i> , Vălenii de Munte-Iași, București, 1915–1946, sn, 1990-
RIR	<i>Revista istorică română</i> , București, 1931–1946.
RIS	<i>Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al Millecinquecento</i> (ordinata da Lodovico Antonio Muratori), Mediolani, 1723–1751, Città di Castello-Bologna, 1900- (nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosue Carducci e Vittorio Fiorini).
RISCI	<i>Rivista di Storia della Chiesa in Italia</i> , Milano, 1947.
RIU	<i>Românii în istoria universală</i> (coordonatori Ion Agrișoaraiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), Iași, 1986–1992.
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , Bucarest, 1962-
RSL	<i>Romanoslavica</i> , București, 1956-
Rv.	Revers
SBAW	<i>Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse</i> , München, s. I, 1871–1928; s. II, 1929–1944; s. III, 1944/1946-
SlovArch	<i>Slovenská Archeológia</i> , Bratislava

- SCI* *Studii și cercetări de Istorie*, Iași, 1938–1946
- SCI(V)A* *Studii și cercetări de istoria (veche a) artei*, București, 1954
- SCIVA* *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, București.
- SCN* *Studii și cercetări de numismatică*, București.
- SG* *Studi Genuesi*, Genova, NS, 1983-
- SI* *Studia Islamica*, Paris, 1953-
- SMIM* *Studii și materiale de istorie medie*, Bucureșt, 1956
- SOF* *Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, München, 1936
- Spharantzes* (1966) Georgios Spharantzes, *Memorii. (1401–1477). În anexă: Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica (1258–1481)* [Memoirs. 1401–1477. Appendix: Pseudo-Phrantzes: Makarios Melissenos, Chronicle. 1258–1481], edited by Vasile Grecu (Bucharest 1966).
- SRH* *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937- 1938.
- SRPol* *Scriptores Rerum Polonicarum*, Cracoviae, 1872–1917 (a apărut, într-o primă variantă îngrijită de Christian Gottlieb Ludwig, la Amsterdam, în 1698)
- SR Pru* *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vor- zeit, bis zum Untergang der Ordensherrschaft* (herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehlke), Leipzig, 1865–1874 (reeditată anastatic la Frankfurt, în 1965)
- StBruk* *Muzeul Brukenthal-Sibiu, Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
- StComB* *Studii și comunicări Brukenthal* (seria arheologie-istorie), Sibiu.
- Studii* *Studii. Revista de istorie*, Bucuresti, 1948–1973 (este continuată de *RdI*)
- SUBBH* *Studia Universitatis Babes-Bolyai*, series Historiae, Cluj (-Napoca), 1958
- SV* *Studi Veneziani*, Venezia, 1959–1976; sn, 1977
- Symp. Thrac.* *Symposia Thracologica*, Revistă a Institutului de Tracologie, București.
- Studijne Zvesti* *Studijne Zvesti. Arheologicki ústav SAV*, Nitra-Bratislava.
- Sz* *Századok*, Budapest, 1867-
- Szecheny* *Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Instituti Nationalis Széchényiani, 1807.
- Ștefan-Atlet* *Ștefan cel Mare și Sfânt: Atlet al credinței creștine* [Stephen the Great and Holy: Athlete of the Christian Faith] [edited by Ștefan Sorin Gorovei, Maria-Magdalena Székely] (The Holy Monastery Putna 2004).
- Târnoveanu-Pârvan* Ernest Oberländer – Târnoveanu și Katiușa Pârvan, *Regina Elisabeta în medalistică*, Muzeul Național, XIV, București, 2002, p. 246–270.
- Tănăsescu 1975* Ștefan D. Tănăsescu, *despre medalia lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 1973–1975, nr. 121–123, p. 237–239.
- Teodoreanu-Teodorescu* Teodoreanu Eugen – Teodorescu Z. Virgil, *Învăpământul oglindit în medalistica românească*, BSNR, nr. 129–130, anii LXXV- LXXVI (1981–1982), p. 411–436.
- Teutsch-Firnhaber* G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
- Theiner* A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
- Thesaurismata* *Thesaurismata. Bollettino dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Post- Bizantini*, Venezia, 1961-
- Thessaloniki-Great Moravia* *Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16–19 October 1997, Hellenic Association for Slavic Studies*, Thessaloniki, 1999
- Thuróczy* (1985) [János Thuróczi/ Thuróczy] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum* (Budapest 1985–1988); 3 volumes. I, *Textus*, edited by Erzsebet Galántai, Gyula Kristó; II–1, 2, *Commentarii*, by Elemér Mályusz, with Gyula Kirstó.

TM	Eugen Chirilă, Aurel Socolan, <i>Tezaure și descoperiri monetare din colecția Muzeului Județean Maramureș</i> , Baia-Mare, 1971.
TR	<i>Transylvanian Review/ Revue de Transylvanie</i> , Cluj-Napoca, 1992- (ultimele numere sunt disponibile online la www.icr.ro/tr_review)
TSz	<i>Történelmi Szemle</i> , Budapest, 1950–1956; 1958- (numerele pe 1997, 2–1999 pot fi accesate la www.tti.hu/index.htm).
Turcica	<i>Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états</i> , Leuven, Paris, 1969-pentru ultimele numere: www.poj.peeters-leuven.be/journal).
UAJ	<i>Ural-Altaische Jahrbücher: internationale Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung</i> , Wiesbaden-München, 1952.
Welzel	Leopold Welzel von Wellenhüm, <i>Verzeichniss der Münz-und Medaillen-Sammlung</i> , Wien, 1845.
ZfA	<i>Zeitschrift für Archäologie</i> , Berlin.
Zichy	<i>Codex diplomaticus comitum Zichy</i> , vol. I, Pest, 1872.
Ziridava	<i>Ziridava. Studii și cercetări</i> , Arad.
ZW	Zimmermann Franz et al. eds., <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen</i> , vol. I, Hermannstadt, 1891.

